

ETHNOGRAPHIA

Schubert Gabriella: A színek jelentősége az ember tájékozódásában

Hoppál Mihály: Az etnológiai kutatások jövőjéről

Lajos Veronika: A jelenkutatás etnográfiai dilemmája

Lukács László: A karácsonyfa a felső-rajnai városokban a 16–17. században

2011/1

A szerkesztőbizottság elnöke:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai:
CSERI MIKLÓS, FÜLEMILE ÁGNES, KEMÉNYFI RÓBERT,
KÜLLŐS IMOLA, MOHAY TAMÁS, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA,
VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA

Szerkesztő:
BARTHA ELEK

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 473-2400/481-es mellék
Telefon/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

A szerkesztő címe: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf. 16. Telefon/fax: (52) 512-958
E-mail: barthaelek@yahoo.com

TARTALOM

Előadások

<i>Schubert Gabriella:</i> A színek jelentősége az ember tájékozódásában és mindennapi élete szervezésében.....	1
<i>Hoppál Mihály:</i> Az etnológiai kutatások jövőjéről	29

Tanulmányok

<i>Lajos Veronika:</i> A jelenkutatás etnográfiai dilemmája. Az élettörténeti módszer alkalmazhatósága a moldvai csángó környezetben	44
<i>Lukács László:</i> A karácsonyfa a felső-rajnai városokban a 16–17. században.....	74

Ismertetések	88
---------------------------	-----------

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

122. évfolyam

2011

1. szám

Schubert Gabriella

A színek jelentősége az ember tájékozódásában és mindennapi élete szervezésében

Tudományos munkáim során többször foglalkoztam a színek sokoldalú és bonyolult jelentőségével.¹ Érdeklődésem mindenekelőtt arra irányult, hogy hogyan érvényesülnek a színek és színasszociációk általános érzékelések és különféle specifikus felfogások alapján az ember tájékozódásában, mindennapi életében és nemzeti kultúrájában. Kutatásaim alapjául főképpen európai nyelvi, néprajzi és más anyag szolgált, de ázsiai adottságokat is figyelembe vettem.

A SZÍNEK HATÁSA ÉS ÉRZÉKELÉSE

Szemléltetésemet a színek általános hatásával és érzékeléseivel szeretném kezdeni, amelyek a színek fizikai tényezőivel, valamint az ember idegrendszerére és érzékszerveire való hatásával függenek össze.

A színek felismerésében az emberi agy mindkét fele részesül.² Ezzel kapcsolatosan a pétervári Fejlődési Biológiai Intézet munkatársai kísérleteket végeztek, amelyek során elektromos sokkal egymás után kikapcsoltak egy-egy agyfelet az-zal a céllal, hogy megvizsgálják a másik fél működését.³ Megállapították, hogy a színnevek felismerése a nyelvi képességgel rendelkező bal oldali agyfélben, míg a színek megkülönböztetése az agy jobb oldali felében történik. Pontosabban mondva a bal oldali agyfél végzi az érzékelt színek logikus feldolgozását és csoportosítását, míg a színek alapvető felismerésében és megkülönböztetésében a

¹ Székfoglaló előadás az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályán 2005. október 17-én. Schubert 1984a: 105–123, 1986a: 315–343, 1986d: 225–234, 1989: 341–359, 1991: 209–236.

² Lásd Ivanov 1981.

³ Ivanov 1981: 117 skk.

jobb oldali agyfél lép működésbe. A jobb oldali agyfél a bal oldalival szemben fölényben van, de precíz megnevezések azonosítására kevésbé képes.

Hogyan érzékeli az ember a színeket? A színek sokkal nagyobb hatással vannak életünkre, mint ahogy gondolnánk. Az ember közérzete a színekkel is összefügg, illetve a színek is befolyásolják az ember közérzetét. Kultúráközösségek sajátosságaitól függetlenül bizonyos érzések jelenlétével bizonyos színeket választunk ki és fordítva, bizonyos színek bizonyos érzésekkel járnak. Az egyes színértékekhez alapvető gondolattársítások, illetve színasszociációk kapcsolódnak. A nappal világosságára reményt és aktivitást, az éj sötétje nyugalmat és passzivitást idéz elő.

Hangulati hatásuk szerint megkülönböztetünk hideg, meleg és semleges színeket. Meleg színeknek tekintik a vöröst és árnyalatait; a kék és keverékei a hideg színekhez tartoznak, a sűrke és árnyalatai pedig semleges színek. A vörös mint a színspektrum legmelegebb színe általában az életerőt és szenvedélyt képviseli; egyeztetik vidámsággal, szerelemmel, de haraggal és gyűlölettel is. A zöld a fiatalság és a természetesség, a kék és a fehér a ridegség és a magányosság kifejezője. Ez az alapvető színszimbolika az emberiség őstörténetébe vezet vissza, és C. G. Jung⁴ szerint az ember őskori környezetébe való beilleszkedés eredményeképpen alakult ki.

Ezek a színasszociációk idő múltával természetesen modifikálódtak. A középkor színszimbolikáját Európában mindenekelőtt a kereszténység vallási felfogásai és a fekete mágia határozták meg. A keresztény eszméknek megfelelően a fehér szín erkölcsi tisztaságot és ártatlanságot, a fekete vétket jelent. A fehér egyházi öltözékek és a fehér esküvői ruha mindenütt ebben az értelemben kerültek használatba. Az egyházi festészetben a szent lelket fehér galamb, az ördögöt fekete galamb képviseli; a Szentírást és parancsait fehér könyvnek, a varázskönyvet fekete könyvnek nevezik. Az egyes vallási szertartásoknál különböző színek és különböző színű öltözékek képviselik az ünnepséget. Halottak napján, böjtkor és nagypénteken a hívők feketébe öltözködtek. A vörös szín a kereszténység felfogása szerint szent szín abban az értelemben, hogy Krisztus vérének képviseli; ugyanakkor vonatkozik Júdásra is, mivel őáltala lett Krisztus kiszolgáltva. A késői középkorban a kék szín lépett előtérbe; a tudás szimbólumává vált.⁵

A színek jelentése térben és időben állandóan módosul. Nemcsak a múlt, hanem a jelenkor is saját színszimbólumaival rendelkezik. Így többek között a zöld szín az engedélyezést és a természetvédelmet, a narancs a figyelmeztetést, a vörös a tiltást, a kék az utasítást jelentik.

Ezeket a neuroszemiotikai összefüggéseket csupán bevezetésként érintetem; a következőkben áttérek mondanivalóm központi kérdéseire. Ezekhez tar-

⁴ Jung 1990.

⁵ Vö. példaképpen Riedel 1983.

tozik: 1. Hogyan érvényesülnek a színek az ember tájékozódásában és élete megszervezésében? 2. Melyek az európai kultúrák, nem utolsósorban a magyar kultúra, jellegzetes színasszociációi és 3. hogyan jutnak kifejezésre? A színek ugyanis hozzájárulnak kultúránk sajátosságainak kialakulásához, illetve a kultúrák közötti közösségekben kollektív szabályozás alapján kerülnek alkalmazásra. Ez természetesen idegen minták átvételével és módosításával is járhat, mint ahogyan a következőkben be fogom mutatni.

A SZÍNTERMINOLÓGIÁKBÓL LESZŰRT ÁLTALÁNOS FELISMERÉSEK

Itt a színnevek néhány általános nyelvi és szemantikai jellegzetességeit szeretném ismertetni. A színnevek nagymértékben tükrözik az ember életmódját. Ezt tapasztaljuk, ha például szembeállítjuk az európai és a türk népek színterminológiáit.

A türk nyelvek feltűnő módon sok olyan színnévvel rendelkeznek, amelyek meghatározott tárgyakhoz vannak kötve és csakis azt jelölhetik meg.⁶ A türk népek szigorúan megkülönböztetik a lovak szürke vagy barna színét, a madártollak szürke vagy kékesszürke színét éppúgy, mint az emberi haj szürkességét. Minden esetben más melléknevet használnak; lásd pl. *kāšy. ala at* „szürke ló”; az. *gök at*, kir. *kök at* „vasszürke ló”, ezzel szemben oszm.-tör. *boz ärkäč* „szürke kecske” és tör. *kir saçlı bir kadın* „egy szürke hajú nő”.⁷ Ennek az oka, hogy az ótörök népek életkörülményei és foglalkozása szükségessé tették úgy a természet pontos megfigyelését, mint az állatok megkülönböztetését. Hasonló megkülönböztetésre találunk a lovak színére vonatkozólag a magyar nyelvben is; a *sárga, tar(ka), kék, kesely* szavak eredetileg szintén lószínnevek és ótörök kölcsönözések; azonkívül a magyarban még sok más lószínnév volt használatban: *deres, szeplős, fakó, szeg, barna* és *veres*.⁸ A türk népeknél a színnevek általánosítása, illetve az a körülmény, hogy egy színnév bármelyik tárgyra vonatkozhat, még nem következett be. Csupán az újgörög nyelvben észlelhető egy ilyen tendencia.⁹

Ezzel szemben a mai európai nyelvekben, így a magyarban is, a színnevek használatában néhány kivétellel messzemenő tipizációt találunk: pl. a m. *piros* melléknév úgy a jelzőlámpát, mint egy almát; a *zöld* úgy a füvet, mint egy uborkát vagy a fák leveleit jelölheti meg. Ez a viszonylat jellemző a legtöbb európai nyelv-

⁶ Részletesen Laude-Cirtautas 1961.

⁷ A cikkben a rövidítések: ang.=angol; az. = azerbajdzsan; bg.=bolgár; cs.=cseh; fr.=francia; gör.=görög; hrv.=horvát; ir.=iráni; kir.=kirgíz; lat.=latin; le.=lengyel; m.=magyar; ném.=német; óbld.=óbolgár; óind.=óindiai; ol.=olasz; óor.=órosz; or.=orosz; ószl.=ószláv; oszm.=oszmán; sp.=spanyol; szb.=szerb; tör.=török

⁸ Vö. Kun 2003: 52–63; Wenzel 1887: 325–325; Paládi-Kovács 1993: 98.

⁹ Pl. *māwi* „kék” bármelyik tárgy színét jelezheti.

re. E tipizáció aránylag korán következhetett be, mivel a nyelvközösségeknek nyilván nem volt már szükségük arra, hogy a tárgyaktól függően különböztessék meg a színeket.¹⁰ Néhány tárgyhoz kötött színmelléknév azonban megmaradt, így a magyarban is; a magyar *sápadt*, illetve a német *blass* kizárólag az arc, a *szőke* melléknév úgy, mint a ném. *blond* főleg a haj színét jelzik (a *szőke Tisza* úgy, mint a *szőke Duna* csakis a magyar költészet sajátos képzeteiként szerepelnek)¹¹, ami azt mutatja, hogy valamikor itt is ismertek tárgyhoz kötött színneveket, amelyek később általánosítva lettek. Egy ilyen jelentéselvonás természetesen a színnevek megkülönböztető lehetőségei elszegényesedésével is járt, úgy, hogy a festékek vegyipari előállításával másodlagos eszközökkel kellett ezt a hiányt pótolni. Így keletkeztek új, másodlagos színnevek, a magyarban *narancs* és *ibolya*, a németben *orange* és *violett*, továbbá keverékek megnevezése, mint például *meggyszín*, *olajszürke*, *olívzöld*, *olajzöld*, *fűzöld*, *drapp*, *beige*, *fahéjbarna*, *kávébarna* stb., melyek alapjául szintén tárgyak szolgáltak. A következőkben fordítsuk figyelmünket az európai népek, és különösen a magyarok színasszociációira.

AZ EURÓPAI NÉPEK SZÍNASSZOCIÁCIÓI ÉS SZÍNNEVEI

fehér – fekete

A fehér és a fekete szín érzékelése és felfogása világszerte azonos. Mint már említettem, a napfény jótékony hatású és aktivitást, a sötétség passzivitást, de félelmet is kelt.¹² Az ember eleinte csak a sötétséget és a világosságot érzékelte, és csak később azonosította a sötétséget a fekete, a világosságot, illetve a fényt a fehér színnel. Úgy a finnugor, mint az indoeurópai nyelvek szótörténeti adatai ezt a fejleményt igazolják; vö. m. *fehér* (1. „világos színű, hósínű”, 2. „tisza, ártatlan”, 3. „fehér színű”; *fekete* (1. „sötét”, 2. „fekete színű”)¹³; továbbá óbolg. *běľъ*, illetve összl. **bělŭ* < ieu. **bhā-*, **bhō-*, **bhə-*, óind. *bhāti* „fénylik”¹⁴; ném. *weiß*, ang. *white* < ieu. **kwintos*/**kwindos* „világos, fénylik” ném. *schwarz* < germ. **swarta-* < ieu. **suordos* „sötét, fekete, szennyes”.

A fehér és a fekete egyirányú ellentétes színek, amelyek kölcsönös kapcsolatban állnak egymással olyan értelemben, hogy a szennyezettség skáláján a két végpontot foglalják el.¹⁵ A fehér teljesen szennyezetlen, illetve tiszta, míg a fe-

¹⁰ Szintén így értelmezi a szláv színnevek fejlődési folyamatát Herne 1954: 119.

¹¹ http://irodalom.web.elte.hu/iris/arch/cikkek/2000_1/geszteny.html. Letöltés: 2010. 08. 1.

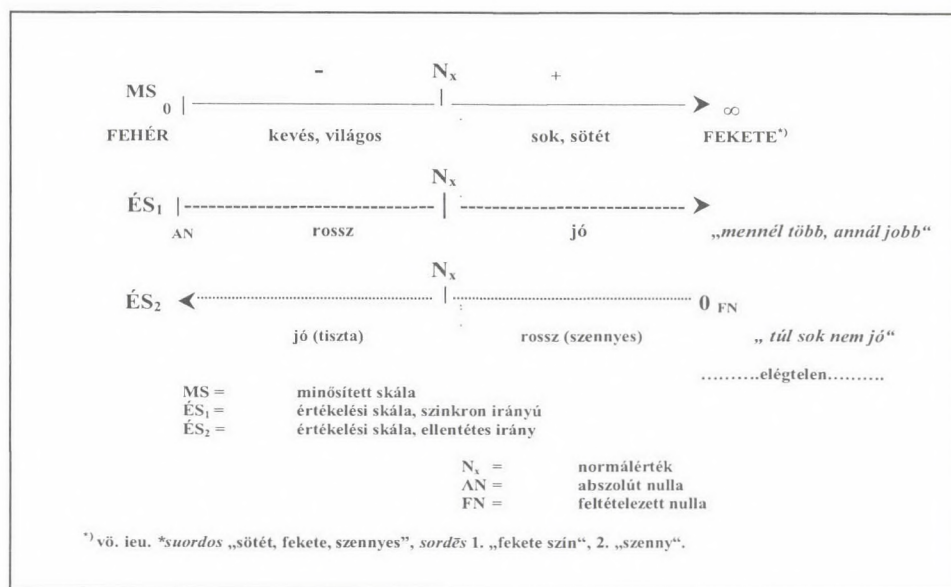
¹² Vö. pl. Bächtold-Stäubli 1929–30: 1192.

¹³ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 1. kötet. 1967: 860–861, 867.

¹⁴ Herne 1954: 104–105.

¹⁵ Vö. Reiter 1979: 38 skk.

kete teljesen szennyes, illetve végtelen sok szennyfoltot tartalmaz. A sötétség¹⁶ és a szennyezettség közötti összefüggést mutatja többek között a már említett indoeurópai **suordos* úgy, mint annak latin továbbképzése *sordēs*, amely ugyanakkor a fekete szín és a szenny jelzője. A skála közepe az a határpont, amely a sötétet elválasztja a világostól; a fehér felé helyezkednek el a mínusz-, a fekete felé az árnyalatok pluszértékei. Ez a skála értékelés szempontjából is tekinthető. Ha például úgy értékeljük, hogy „minél több, annál jobb” (ennek többek között megfelel „black is beautiful”), illetve ellenkezőleg, „túl sok nem jó”, akkor a fehér és a fekete szín az első esetben a pozitív, a másodikban pedig a negatív oldalra kerülnek. Ebből a bipoláris adottságból származik a fehér és a fekete ellentétes felfogása, amely később még szóba fog kerülni.

A szennyezettség skálája (Reiter 1979)

A fehér és a fekete nem tarka színek, míg a vörös, narancs, sárga, zöld, kék és ibolya a színspektrum, illetve színlétra tarka színeit képviselik. Az alapszínekhez tartozik a vörös, a kék és a sárga; a másodlagos színek, mégpedig a narancs, zöld és viola két tiszta szín keveredéséből jön létre.

¹⁶ Herne 1954.

vörös, piros

A fekete színnel mint a veszélyt rejtő sötétség jelzőjével szemben áll a másik fontos hangulatkeltő szín, a piros, illetve vörös, a vér színe. A vörös–fekete–fehér triász megkülönböztetése minden valószínűség szerint a színlátás kezdetén áll. Erre utal, hogy a világ minden részén ez a három szín szerepel a népek hitvilágában, valamint számtalan mágikus és szertartási kontextusaiban.¹⁷

A vörös, illetve piros szín eredete a vérre vezethető vissza. Ezt tanúsítja a színnevek etimológiája úgy a finnugor és az indoeurópai, mint a türk nyelvekben (az indogermán **reudh-*, **roudh-*, **rudh-* tö, úgy, mint az óind. *rudhira*, a vért és ugyanakkor a vörös színt jelentette; mai alakváltozatai részben a haj és a bőr színét jelzik, vö. or. *rusyj*, bg., szb., hrv. *rus*; bg. *rus*, or. *rumjanyj*, bg. szb., hrv. *rumen*, részben a vörös szín általánosított jelzői; vö. ném. *rot*, ang. *red*). A vér és a vörös szín közötti korrelációs kapcsolat nyomait a legjobban a magyar *vörös* szó etimológiája tükrözi.¹⁸ A *vörös* a *véres* melléknévnek szóhasadásos párja. Eredetileg *véres* dolgot jelentett, majd színre utaló alkalmazása a vérnek piros volta alapján fejlődött ki.¹⁹ Korábban a vér magát az életet és a termékenységet jelképezte. Ennek a felfogásnak eredete az az elképzelés volt, hogy az erekben folyó vér az emberi test legfontosabb, életadó és életörző komponense, sőt a lélek székhelye is. Ezért minden mágikus cselekményben és a népi gyógyításban vért használtak.²⁰ A túlvilág uralkodóinak és szellemeinek vért áldoztak ártalmas elemek elhárítása, illetve kívánt fejlődések előhozása céljából. Még az ókorban közsímt volt emberi és állati vér használata gyógyítások céljára. Azonban már ekkor vér helyett, különösen, amikor a vér valamilyen oknál fogva nem állt rendelkezésre, vörös színű pótanyagot is használtak. Idővel a vér gyógyító és rontáshárító szerepe lassan a vörös színre helyeződött át.²¹

A vörös színre vonatkozólag a magyarban és az európai nyelvekben más nevek is léteznek. A magyarban a *vörössel* rokon értelmű a *piros* melléknév; összefügg a *pirít*, *pirul*, *pirkad* igékkel, illetve a sülési ropogás hangjára alakult hangutánzó *për-* tö családjával. Először a pirításnál jelentkező vöröses elszíneződés jelölésére szolgált, és csak utána lett a vérszín tulajdonképpeni neve.²² Ellenkező irányú változás történt tehát, mint a *vörös/veres* esetében. A két szó azonban nem azonos: a *piros* inkább a színbenyomás esztétikai értékelésére szolgál, lásd *pirosposztság*, *piros alma*, *piros tojás*, *piros ceruza*, míg a *vörös* konkrétan ösz-

¹⁷ Ivanov 1981: 166 skk; Ivanov 1969: 70; Dumezil 1966: 413, 534.

¹⁸ A *vér* főnévből jött létre valamivel való ellátottságára utaló *-s* melléknévképzővel.

¹⁹ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 3. kötet, 1976: 1178.

²⁰ Vö. Wunderlich 1925: 5.

²¹ Wunderlich 1925: 21 skk.

²² *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 3. kötet, 1976: 208.

szefüggéseket jelez, vö. *Vörös Hadsereg, Vöröskereszt, vörös zászló, vörös káposzta, vörös hajú.*

rőt, rubin, karmazsinpiros, skarlát, bíbor

A pirossal szinonim *rőt* és *rubin* melléknevek a német nyelvből lettek átvéve, vö. ném. *rot, rubinrot*; a rubin tulajdonképpeni forrása azonban a lat. *rubinus, robinus*, „vörös színű ásvány”.²³ A magyar *karmazsinpiros*, illetve *kárminpiros*, úgy mint a német *Karmesinrot*, az orosz *čermnyj, červonnyj*, a bolgár *červen*, a szb.-hrv. *crven* stb. a piros festék előállításának módszerével függenek össze. Krisztus születésekor jutott Indiából Európába egy piros színű festék, melyet a keresztetű véreből nyertek. A festékekkel együtt elterjedt annak arab neve *kirmizī* Európa minden részén.²⁴ Emellett ismeretes a *skarlát* (ném. *Scharlach*, ang. *scarlet*, ol. *scarlatto*)²⁵, valamint a *bíbor* (ném. *Purpur*, ang. *purple*), amely eredetileg egy bizonyos fajta bíborcsigából nyert vörös festékanyagnak a jelölője volt, és később ezzel a festékekkel festett selyem és bársony elnevezésére szolgált. A magyarba a mediterrán kereskedelem útján került olasz vagy német közvetítéssel. Az a feltevés, hogy a *bíbor* nemzetközi műveltség szó és összefügg a lat. *purpura*, illetve gör. *πορφύρα* szóval, további vizsgálatot igényel, mivel ez a színnév a bizánciaknál nem vörös, hanem kékeszöld színárnyalatok megnevezésére volt használatos.²⁶

zöld

A zöld szín a kék és a sárga szín keverése által jön létre. Megnyugtató, kiegyenlítő és jótékony hatással van az emberre. Ez a szín a reménység, a természetesség, a növényzettel borított szabad természet (mezők és erdők), a nedveség, a mocsarak, források és tócsák, valamint azok állatai jelképe. Az ember természet feletti uralmát is képviseli. Magyar neve, amely esetleg alán jövevény szó, legelőször a füvet, de egy időben a „szürke lovat és ökröt” is jelezte, és csak utána vált általánossá.²⁷ A *zöld* későbbi „fiatal, éretlen; tapasztalatlan, buta” magyar jelentése más nyelvekben is ismeretes. A magyar *zöldfülű* fogalomnak megfelel pl. a német *grün hinter den Ohren*, vagy az angol *greenhorn*. A szó ingadozó jelentése az európai nyelvekben arra utal, hogy ez a szín úgy a népi hagyo-

²³ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 3. kötet, 1976: 458.

²⁴ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 2. kötet, 1970: 384, vö. ném. *Karmesin*, sp. *carmesí*, fr. *cramoisi*, ol. *crèmisì*, *chèrmisì*, szb., hv. *karmàzin*, le. *karmazyn* or. *karmazin*, lat. *carmesinus*, *carmisinus*.

²⁵ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 3. kötet, 1976: 553.

²⁶ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1. kötet, 1967: 295.

²⁷ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 3. kötet, 1976: 1197–1198.

mányban, mint az öltözetben korábbi időkben ritkán volt használatban; jelentése ezért kevésbé szilárd. A magyar hagyományban érdekes módon fiatal emberek halálával kapcsolták össze; egy ifjan elhunytak a koporsóját zöld posztóval tarták le, vagy zöldre festették. Erről szól többek között Arany János „*A varró leányok*” című, 1847-ben megjelent verse, amely többek között így hangzik:

*Jaj, ki vágyna menyasszonynak,
Akit harangszóval hoznak!
Gyászos ének bűg előtte:
Sírva mennek esketőre.*

*Nem menyasszony, – vőlegény volt:
Hat legény hoz zöld koporsót,
Apja, anyja sír előtte,
Keserves a menyegzője.*

kék

A kék szín fényereje gyenge. Eredetileg az ég megnevezésére szolgált. Nyugalomra hangol, de azért van benne valami szenvedőleges felé hajló is, éppen úgy, mint a tenger kék vizében. Magyar neve ótörök eredetű. Az átvett török nyelvi alak **köik* (< **kök*) lehetett.²⁸ A mai török nyelvben *gök* az ég színét, valamint a szürkés-kék és világosszürke színárnyalatokat jelzi. A magyar *kék* eredeti jelentései ezzel azonosak. A kereszténység által kifejtett szimbolikának megfelelően a kék szín Krisztus színévé vált; az úr szakrális ábrákon kék égipalástban jelenik meg.

Közismert Strauß *Kék Duna keringője*, az osztrák kedély és művészi ösztön sajátos kifejezése és ugyanakkor a Monarchia derűs identitása. 1867-ben mutatták be először, és 1967-ben, a valcer centenáriumán a bécsi keringő szimbólumává, sőt idővel jóformán az osztrák nemzettudat emblémájává, himnuszává vált. 1999-ben az Országos Széchényi Könyvtár is a *Kék Duna keringő* mottó alatt szervezett egy emlékkiállítását Johann Strauß halálának 100. évfordulója alkalmából.

Általában úgy vélik, hogy a keringő Dunája azért kék, mert Strauß annak látta. Közhely azonban, hogy a Duna minden inkább – szürke, sárga, zöldes, esténként fekete is –, mint kék. A magyar köznyelv 1867-ben még nem tudott mit kezdeni a *kék* Dunával, tudniillik a Duna jelzője a magyarban régóta *szőke*. A Czuczor–Fogarasi szótár (1862–1874) is *A Duna szőke vizét* idézi példiként. Ek-

²⁸ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 2. kötet, 1970: 426–427.

kor már használatba jött a *szőke Tisza* is. Egy Tamaskó István nevű líceumi tanár az 1870-es években arra vállalkozott, hogy Pozsonyban latinra fordítsa Berzsenyi *Magyarország* című versét. Ki is adta egy kötetkében fordításait (Danielis Bersenii poetae *Eclogae*, 1880), és megjelölte, hogy melyik mikor készült. A *Magyarország* latin változata 1876-ból való és ebben a Duna szőkéje *kék*, illetve égszínű: *Danubius caeruleus – Kék Duna*.²⁹

Ahogy a *Kék Duna keringő* egyre ismertebb lett a nagyvilágban, akképp terjedhetett el a *Kék Duna* összetétel Magyarországon is. Azóta általánossá vált a szöveg kezdete: *Donau so blau, so schön und blau / Durch Thal und Au, durch Thal und Au...*

sárga

A fehérhez legközelebb áll a sárga szín; a színek között a legvilágosabb. Magyar neve szintén ótörök eredetű, habár alaktani összefüggései nem egészen tisztázottak. Valószínű, hogy a magyar *sárga* szó egy másodlagos alakulat. Eredeti változata *sárog, sárig* volt, és a „fehért, sápadt”-at, később a barna színű lovat, a citromot és a szalmát jelezte. A 18. század óta az irigység és álnokság jelképeként ismeretes, ami azzal magyarázható, hogy a sárga szín az epe fogalmával illetve a néphit szerint rossz emberi tulajdonságokkal, többek között haraggal, irigységgel stb. társul³⁰; vö. pl. a ném. *gelber Neid* „sárga irigység”. A német nyelvben a *gelb* „sárga” és a *Galle* „epe” azonos fő továbbképzése. A szláv nyelvekben a sárga, zöld és arany színek nevei (vö. ószl. *žltъ* „sárga”, *zelenъ* „zöld” és **zolto* „arany”) közös szócsoporthoz tartoznak, ami arra mutat, hogy itt a sárga szín arany-sárga árnyalatát általánosították.

barna

A barna szín neve úgy a magyarban, mint a szláv nyelvekben egy német jövevényszó; a magyar *barna* valószínűleg magyarországi szász eredetű; vö. ném. *braun* „barna”. Tulajdonképpen a *sötétnek* a szinonimája. A két szó jelentése azonban az ómagyarban nem volt azonos: míg a *sötétet* főleg természeti tárgyak és építmények jelzőjeként alkalmazták, a *barna* szó általában az élőlények, főként az állatok sötét szőr-, illetve bőrszínét jelölte.³¹

Most pedig áttérek a színek minősítési funkcióira.

²⁹ Lásd http://www.jamk.hu/ujforras/0009_21.htm. Letöltés: 2010. 08. 1.

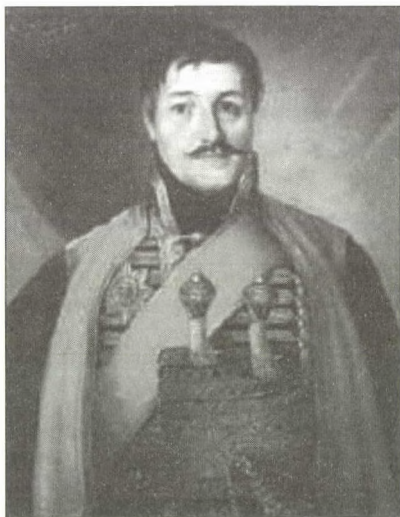
³⁰ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 3. kötet, 1976: 489–490.

³¹ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1. kötet, 1967: 253.

A SZÍNEK MINŐSÍTÉSI SZEREPE

Minősítés céljára főleg a fehér, a fekete és a piros szín, de elsősorban a fehér és a fekete alkalmasak, mint ahogy már említettem. Különböző hagyományokban szerepelnek váltakozva pozitív és negatív értelemben.

Így például az ótörök népeknél egykor az északi alaporientáció volt mérvadó.³² Mivel észak a fekete színnel korrelált, ez a szín pozitív értékelések, illetve pozitív tulajdonságok, mint pl. „nagy, erős, jelentős” rokon értelmű szimbólumává vált. Ezt tükrözi a türk *qara* (*kara*) „fekete” használata: többek között a *Karachan* uralkodók nevében található, akik *Idat Shad* alias *Karakhan* „fekete uralkodó”-ra, a második Göktürk Birodalom alapítójára (681) hivatkoztak, és amelyek közép-ázsiai birodalma 840-től 1212-ig tartott. Szintén ezen a színaszociáció alapján Petrović György, a szerb történeti alak török neve. A rettenthetetlen harcost, aki 1804-ben megszervezte a szerb parasztok felkelését az oszmán-török uralkodók ellen, a törökök *Karadorde* „Nagy György”-nek nevezték el. Megőrződött a *Karadordević* szerb királyi ház nevében. Ettől eltérő összefüggésben *qara* a török nyelvjárásokban ellenkező, „szegény, egyszerű, primitív” értelemben is használatos.³³

Karadorde „Nagy György”, azaz Đorđe Petrović, a szerb parasztfelkelés (1804) vezére

Az európai népek kultúráiban a fekete legnagyobb részt negatív, a fehér pozitív konnotációkban ismeretes. A „feketepiac” és a „fekete-, illetve szürkegazdaság” fogalma káros értelemben mindenütt ismeretes. A gyász jelképe manapság Európában, így a magyaroknál is, a fekete szín. Vallásos magyar környezetben a húsvét előtti *feketehét* és *feketevasárnap* szintén a gyász érzelmeit juttatja kifejezésre. Ezen a héten általában szigorúan böjtölnek. A feketevasárnap a nagyböjt ötödik vasárnapja; a megelőző szombat délutánján korábban a templomokban Jézus és a szentek képeit fekete lepellel borították be, feketevasárnap pedig a lányok és menyecskék fekete ruhában mentek a misére. Szokásos volt az is, hogy ebédre mákos tésztát főztek, mivel a

³² Vö. Pritsak 1954: 376–383.

³³ Pritsak 1954: 383.

mák fekete színe szintén a gyászt jelképezte.³⁴ A *fehérvasárnap* ezzel szemben a húsvétot követő vasárnap, ez a nap zárja le a húsvéti ünnepekört. A korai kereszténységben a nagyszombaton keresztelt katekumenek ekkor vették le a kereszteleléskor felvett fehér ruhájukat.³⁵

A fehér–fekete színpár ellentétes értelmezése más elvont összefüggésben is, mint pl. jó/rossz, szép/csúnya, boldog/boldogtalan, vidám/szomorú, előkelő/aljas, általánossá vált. Ezen alapul többek között a fehér bőrű és a fekete bőrű emberek megkülönböztetése, illetve a fekete bőrűek kiközösítése. Az oroszban *černь*, illetve *černye ljudi* (szó szerint „fekete emberek”) a szegény emberek tömegét jelenti,³⁶ *beloe plemja ljudej* (szó szerint „a fehér törzs”) az előkelő oroszokat jelzi. A délszlávoknál a szerencsés napok „fehérek” (szb., hrv. *beli dani*), a szerencsétlenek „feketék” (szb., hrv. *crni dani*).

A fehér szín egymaga az előkelőség jelképe: többek között kimagasló szerepe van egyházi szertartásokban és a papság öltözetében. A fehér szín ugyanakkor a szépség jellemzője: gyakran említik a délszláv népdalok a fehér nyakú, fehér arcú, fehér kezű, fehér mellű lányt (*bjalo gьrlo, beli obrazi, beli rьce, beli gьrdi*).³⁷ A dalokban a Dunának a színe is fehér.³⁸ A fehér egyedül sokszor nem volt elegendő a szépség kifejezéséhez, hanem csak a pirossal együtt volt a szépség jele; a fekete szín sem jelentett egészében rútságot. Hőfehérkéről ismeretes, hogy piros volt, mint a vér, fehér, mint a hó és fekete, mint az ébenfa.

A piros színnek egyértelműen kimagasló esztétikai szerepe van. Ezt bizonyítja pl. az orosz *krasnyj* „piros”, mely a *krasivyy* „szép” melléknévből ered. Az oroszoknál, úgy, mint a magyaroknál és más európai népnél a piros a legkedveltebb szín. Ez a tény többek között a népi öltözetben és a díszítőművészetben jut kifejezésre. A fehér hímzést ugyan Magyarország egyes tájain nagymértékben kedvelik, de a magyar motívumokban mégis a piros szín a legfontosabb.

A SZÍNEK SZEREPE A NÉPHITBEN ÉS A NÉPSZOKÁSOKBAN

Itt is elsősorban a fehér–fekete mint ellentétes színpár érvényesült. Az indoeurópai népeknél mindenekelőtt dualisztikai felfogásokkal jelenik meg. Ezt a dualizmust nem szabad összetéveszteni a kereszténység dualizmusával, amely a

³⁴ Magyar Néprajzi Lexikon (továbbiakban MNL) 2. kötet, 1979: 116.

³⁵ MNL 2. kötet, 1979: 116.

³⁶ Vö. Dal' 1909: 1320. – Vö. a következő, 15. sz-i forrást: *vbstaša černь na bojarь* (Sreznenskij).

³⁷ Vö. többek között Petkanova 1983: 16.

³⁸ Gerov 1895: 98. A következő példát közli: *Vidjach momu chubavu (Láttam egy szép lányt) / Na kraj bjala Dunava (A fehér Duna partján) / Na bjal kamäk stojaše (Egy fehér sziklán állt) / V räka sapun däržaše (Kezében szappanyt tartott) / Bjalo lice mijaše (Fehér arcát mosta).*

jót és a rosszat ellentétes erkölcsi értéként fogja fel. Mindinkább a *jin/jang* oppozícióhoz hasonló komplementáris párosítást képez, úgy, mint pl. sötét: világos, tél: nyár, férfi: nő, meleg: hideg. Kétségtelenül idetartozik a test: lélek dualizmus is, valamint az a dualisztikus lélekelképzelés, amelynek nyomai egész Európában fellelhetők, és a magyar néphit, valamint az istenség koncepciójának alapvető kategóriái közé tartozik. Példaként az ósláv mitológiában, amely feltehetően perzsa és zoroasztrikus elemeket is tartalmazott, ismeretes egy jötevő, világító, szerencsét hozó „fehér” istenség (*Belobog Bjalbog, Belun*) és egy „fekete” isten (*Crnobog, Czarnobóg, Czernobuh*).³⁹ Az utóbbi eredetileg a fehér istenség ellenpárja volt, a kereszténység befolyása alatt azonban a világ sötét felének, a gonoszságnak és a szerencsétlenségnek lett az uralkodója. E dualisztikus elképzelés és annak színekkel való társítása feltehetően minden indoeurópai népnél ismeretes volt. Az istenségek fogalma – vö. a gör. *Zeus*, lat. *Iupiter* és *dies* „nap”, *Diana* istennő < **Diviana*, óskand. *Tyr*, ófel. *Zio* stb. – ugyanis visszavezethető az ie. *deieu-* (*diéu- diu-, diu*) törzsrre, amely „villogó eget és világos napot” jelentett.⁴⁰

A túlvilág dualisztikus felfogása egyaránt ismeretes a keleti népek sámánizmusában; gyökeret vert a honfoglaló magyarok hitvilágában is. A fehér sámán a világossággal, illetve a jó istenséggel és annak szellemeivel, a fekete sámán pedig a sötét alvilággal, illetve a gonosz istenséggel és gonosz szellemeivel lép érintkezésbe.⁴¹ A kétfajta sámán külseje is különbözik egymástól: a fekete sámán sajátos sötét színű köpenyt és fejfedőt, a fehér sámán fehér öltözetet és fehér báránybőr sapkát visel a szertartás alatt. Ez az elképzelés érvényesül a magyar táltos viadalában is, amelynek célja a kedvezőtlen időjárás elhárítása. Többek között Heves megyében terjedt el az az elképzelés, hogy a táltos füstös vagy fekete és fehér bika alakjában viaskodik.⁴²

A dualizmus elképzelése megőrződött továbbá a „fehér” és a „fekete” mágia különféle cselekményeiben és azok tudományos szabályzatában, a „fehér”, illetve a „fekete” könyvben; továbbá a Luca asszony kettős, „sötét” és „világos” alakjában, valamint a természetfeletti lények külső megjelenésük különféle képzeteiben, amelyek szerint a démonok nagy része, többek között a boszorkányok és a betegségdémonok sötét vagy vörös színű alakok, míg a tündérek (a magyar *szépaszszony*, vagy a Balkán tündérei: a délszláv *vila* és *szamodiva, szamovila*, az albán, román *zină, zîna*, a görög *nereida*) fiatal, csábító szépségű, fehér ruhás nők.⁴³

³⁹ Leger 1904: 156–157; *Mify narodov mira*. 1. kötet, 1980: 167, 2. kötet, 1982: 625, továbbá Ivanov 196: 176.

⁴⁰ Pokorny 1959: 183 skk.

⁴¹ Nioradze 1925: 26; Diószegi 1962, 1967.

⁴² Diószegi 1952: 308–357.

⁴³ Dömötör 1981: 82 skk; Strausz 1897: 126–130; Róheim 1925: 110–114; Schubert 1980: 157–179.

Európában máig közismert a vörös színnek a rontásá-elhárító és jótétevő hatása. A vörös szín és a vér, valamint a véráldozat összefüggéseiről már volt szó. A vörös illetve piros szín sokféle használatban van úgy az emberi élet átmeneti rítusaiban, mint ünnepi és vallási szokásaiban és a népi gyógyításban.⁴⁴ Így például hagyományos közösségeknél még mindig a piros tojás a húsvéti ünnepség legfontosabb kelléke.⁴⁵ Az év folyamán sok más alkalommal használják gonosztávoltartó és egyben jótékony ereje miatt. Szent György napján többek

Hagyományos bolgár martenica

között piros szalagot kötnek a kisgyermek csuklójára, és piros fonalat kötnek az állatok nyakába; piros rongyot szögeznek a küszöbre vagy az ajtó-félfára.⁴⁶ A bolgároknál a mai napig megőrződött az a hagyomány, hogy március elsején betegség ellen a nők és a gyerekek ruhájuk felső részére piros–fehér, csavart fonalból készített függelék (*martenicát*) tűznek. Elképzelésük szerint a piros–fehér színkombinációnak fokozott mértékű mágikus hatása van.⁴⁷

A sárga szín leginkább a betegségek elleni mágikus cselekményekben volt használatos. Így analógiai eljárás alapján a sárgaságot a magyar népgyógyászatban a következőképpen kezelték: a betegnek sárga pohárból kellett innia az orvosságot; sárga cukrot vagy tojássárgáját, sárgarépat vagy safrányt adtak neki és sárga ruhával takarták be.⁴⁸

A SZÍNEK AZ EMBER TÁJÉKOZÓDÁSÁBAN

A következőkben áttérek arra a kérdésre, hogy milyen szerepet játszanak a színek az ember tájékozódásában. A színek nagymértékben hozzájárulnak az ember környezetének megszervezéséhez. Példaképpen megemlíthető itt a közlekedési jelzőlámpa, amely úgy a járókelők magatartását, mint a járművek közlekedését szabályozza.

⁴⁴ Wunderlich 1925: 71; Riedel 1983: 32; Schubert 1984: 101–102.

⁴⁵ MNL 2. kötet 1979: 608 skk; Dömötör 1964.

⁴⁶ Dorđević 1938: 142; Temesváry 1900: 69; Népi gyógyítás Magyarországon. Ethnomedicine in Hungary. Communicationes de historia artis medicinae, 1975: 33.

⁴⁷ Schubert 1984: 101–102.

⁴⁸ MNL 4. kötet, 1981: 398; 5. kötet, 1982: 46; Schubert 1984b: 106–107; Pócs 1964.

I. A keleti tájékozódási rendszer

A távoli múltban még sokkal nagyobb mértékben, mint napjainkban, színek segítettek elő a világ értelmezését és megszervezését. Európában ezzel kapcsolatosan keleti minták is érvényesültek. Ezek között különösen szemléletes a régi kínai tájékozódási rendszer, ezért a következőkben a kínai világképet ábrázolom.⁴⁹

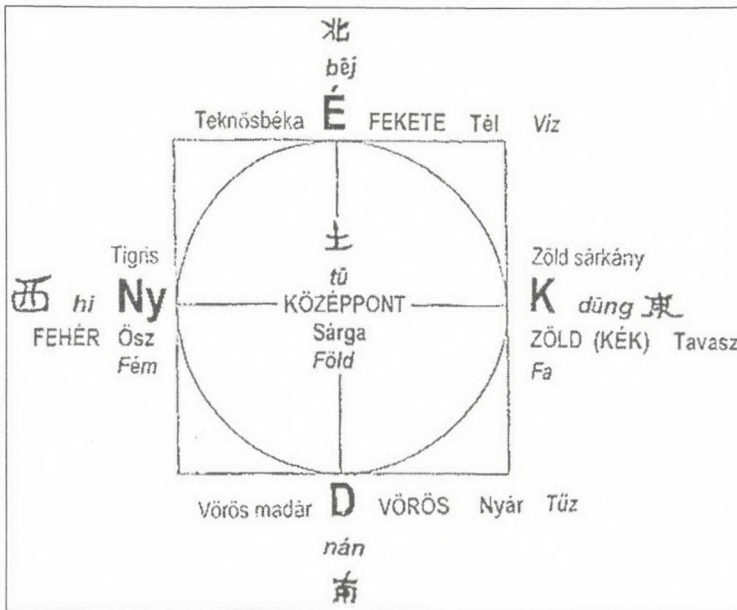
A kínaiak elképzeléseiben alapvető szerepe volt a föld-ég kettősségének, mint ahogyan ez más népek, így a magyarság mitológiájának is része volt. Az égbolt, amely buraszerűen borul a földre, öt övezetből áll; egy középső, a Sarkcsillag körülötti övezetből és négy, a szélrózsa négy irányába mutató égövből. Azonos felosztású volt a négyszögletes föld képe: egy középső és négy sarokrészből tevődött össze. A világ tájainak meghatározása a hercegnek mint a vallási gyülekezet vezetőjének a jogkörébe tartozott. A hívők tömege szintén négyszöget alkotott. Oltáruk egy sárga földdel letakart domb volt, amely a négyszögletes föld közepén helyezkedett el és amely körül a hívők gyülekezeteiket tartották. Ez volt a birodalom középpontjának a jelképe. A körülötte lévő, a négy égtáj felé irányuló oldalrészeket zöld, vörös, fehér és fekete föld tarkarta le. Ez a szent négyszög volt a föld szimbolikus mintája, amelyet keleten a zöld (ritkábban a kék) szín, délen a vörös, nyugaton a fehér és északon a fekete szín képviselte. A középpontot, amely egyben a föld és a kínai birodalom középpontja, valamint a császár székhelye volt, a sárga szín képviselte. Ez a szín egy szent szín, és a császári felség szimbóluma volt.

A színek és égtájak közötti kapcsolat kialakulása csak azért volt lehetséges, mert a korai kultúrákban a mai adottságoktól eltérően a színek, mint ahogyan már vázoltam, még nem voltak függetlenek a tárgyaktól, hanem elválaszthatatlanul hozzájuk tartoztak, amint ez a türk népeknél a mai napig érvényben van. Nemcsak a régi Kínában, hanem Ázsia többi népeinél is minden égtájhoz egy másik szín tartozott. A színekhez további tényezőket csatoltak, úgy, hogy a föld modellje fokozatosan kibővült.

Ennek eredményeként a színek a következőket jelképezték: a vörös szín 1. délt, 2. a nyarat, 3. a tüzet, 4. magát a Chuo uralmat, valamint 5. a férfias energiát. Ehhez tartozott jelképként a vörös madár. A zöld szín, amelyet a zöld sárkány jelképezett, 1. keletet, 2. a fát, 3. a tavaszt, 4. a jóságot és türelmességet mint a keleten élő lakosság jellegzetességét jelentette. A fehér, melynek szimbolikus állata a tigris volt, a következőket jelezte: 1. nyugat, 2. az ősz, 3. a fém, 4. az ember harcias kedélye és 5. a Shang-dinasztia uralma (kb. 1500–1050 Kr. előtt); a

⁴⁹ E világképet kimerítően ismerteti Granet 1980: 66 skk.

fekete 1. északot, 2. a telet és 3. a víz elemét képviselte. Az észak jelképe a teknősbéka volt.

A keleti tájékozódási rendszer; az egykori kínai modell

Ez a felsorolás nem teljes, mivel az összefüggés sorozata, mint ahogy már említettem, egyre hosszabb lett.

A vázolt modellnek a célzata az volt, hogy a világot és a kínai társadalmat rendezze és szervezze, ugyanakkor a lakosság tájékozódását elősegítse. A birodalom nyugati részén lakó törzsek tagjai a fehérek, a keleti részén a zöldek, a déli részén a vörösek és az északi részén a feketék voltak. Színeikkel különböztették meg a tájakat, folyókat, sőt a hadsereg egyes csapatrészeit is. A színek továbbá fontos szerepet játszottak a birodalom nyilvános életében, a császári udvar szertartásában, az ország igazgatásában és a hadi csapatok felállításában.⁵⁰

Ez az asszociációs rendszer nemcsak Kínában, hanem bizonyos modifikációkkal Ázsia minden részén érvényben volt egészen a mongol korszakig.⁵¹ Ezt a rendszerezést ismerték a régi Egyiptomban és Mexikóban is.

⁵⁰ A kínai források a Kr. e. 635. évre vontakozólag azt említik, hogy a Wen és a Tsin fejedelmek legyőzték a Tik és Džong nomád törzseket, és utána letelepítették őket birodalmuk területén. A Tik törzs nyugaton élő hovatartozóit „fehéreknek”, déli lakosait „vörösöknek” nevezték el. Vö. Ludat 1953: 146.

⁵¹ Így például a kalmükök a következő asszociációkat ismerték: kelet = fehér (ezüst), dél = kék, nyugat = vörös, észak = sárga (arany). Indiában régebben a négy égtáj azonos volt az indiai

Az említett színszimbolika az ótörök népek közvetítésével különböző utakon és időpontokban Európába is eljutott. Ismeretes, hogy az európai és az ázsiai kultúrák között mind a modern időkig szoros kapcsolatok léteztek; számos európai antik felfogás, többek között az asztrológiai és a kozmológiai is, keleti mintát követtek. A 2. században athéni Antiokhosz asztrológiai rendszerében például ugyanazokat az összefüggéseket találjuk a színek és szélirányok között, mint amilyeneket a kínaiak használtak az égirányok megkülönböztetésére: a vörös dél, a fekete észak, a fehér nyugat, míg a sárga kelet jelképe. Hasonló felfogásokat követhetünk Európában a reneszánsz korszak idején és még utána is.

levegő	tavasz	☾	♁	♃	D	vér	vörös	folyékony
tűz	nyár	☉	♁	♄	K	epe	sárga	finom
föld	ősz	♁	♁	♅	É	fekete epe	fekete	sűrű
víz	tél	♁	♁	♆	Ny	flegma	fehér	nyúlós

Athéni Antiokhosz asztrológiai rendszere (Kr u.2. sz.)

E kultúrtörténeti háttér ismeretében érthetővé válnak egyes Európában használatos tengernevek, amelyek színneveket tartalmaznak. A *Vörös-tenger* a déli tengert jelenti és más nyelven is „vörösnek” nevezik, vö. or. *Krasnoe more*, gör. *H Eρυθρά Θάλασσα* bg. *Červeno more*, ném. *Rotes Meer*, ang. *Red Sea*, fr. *mer Rouge* stb. A *Fekete-tenger* azért „fekete”, mivel a törököktől nézve északra fekszik; ennek megfelelően török neve *Kara Deniz*, illetve gör. *H Μαύρη Θάλασσα*, or. *Černoe more*, cs. *Černé moře*, ném. *Schwarzes Meer*, ang. *Black Sea*, fr. *mer Noir* stb. A legrégebbi görög megnevezése *Πόντος Ἄξεινος*, illetve eufemisztikusan *Πόντος Εὐξεινος* volt, ami Vasmer szláv etimológiai szótára szerint a ir. *axšaēna-* „sötét színű, kék, fekete” népetimológiai átalakítása.⁵² A Földközi-tengert törökül *Aq Deniz* (*Akdeniz*)-nek, szó szerint „fehér tengernek” nevezik, mivel Törökországból nézve nyugatra fekszik. Ez a megnevezés ugyanakkor az Égei-tengert is jelenti, mivel Ázsiából nézve szintén nyugati fekvésű. A szerbek, horvátok, bolgárok és az oroszok kisebb eltéréssel a török mintát követik: a szerbeknél és a horvátoknál a Földközi-tenger és az Égei-tenger neve *Belo more*, szó szerint „Fehér-tenger”; ennek megfelelően a bolgár *Bjalo more* és görög *H Ασπρη Θάλασσα* „fehér tenger” – az Égei-tengerre vonatkoznak. A keleti világ befolyása ezeknél a megnevezéseknél nyilvánvaló.

kasztkok színszimbólumával: a fehér szín 1. kelet, 2. a brahmanok; a sárga 1. dél, 2. a sudrák (jobbányok); a vörös 1. észak, 2. a ksatriják (katonák) jelzője volt. Ezekhez az egyenletekhez csatolva volt a szelek, valamint az áldozati állatok színe is. Vö. Kirfel 1920: 242.

⁵² Vasmer 1968: 326.

A délszlávoknál a keleti világgép nyomai megmaradtak kozmogóniai elképzeléseikben is. Így például Szerbia keleti részén még a 20. század elején a következőképpen magyarázták a világot: a négyszögletes földet négy különféle színű ökör húzza: nyugaton egy fekete, délen egy kék, északon egy fehér és keleten egy vörös. A szelek rendszerét is színek segítségével állítják fel. A szerbeknél és a bolgároknál a nyugati szél „fekete” (*crni vetar – čeren vjatar*) és a keleti szél „vörös” (*crveni v(j)etar – červen vjatar*); a koszovói szerbeknél azonkívül ismeretes egy kék színű szél (*sinjomorac*), amely délkelet, azaz az Égei-tenger, vagy a Fekete-tenger felől fúj. Közismert a fehér szél is [szb-hrv. *b(ij)eli v(j)etar*], illetve *b(ij)elojug, bilojug*, bolg. *bjalojug*], amely a nép magyarázata szerint nyugatról, délnyugatról vagy északnyugatról fúj.⁵³ Bár ezek az elképzelések nem mindig azonosíthatók a keleti orientációs rendszerrel, de mégis feltehető, hogy bizonyos eltéréssel annak a befolyása alatt jöttek létre.

Minden valószínűség szerint az említett keleti minta alapján osztották fel Oroszországot egy Fehér, Vörös és Fekete részre:

Bělaja Rus, később *Belorussija, Belaja Rossija*, illetve *Alba Russia* leghalmozottabb fordulat elő német fordításban mint *Weissen-Reuzzen*.⁵⁴ Karamzin szintén említi a Fehér Oroszországot az orosz birodalom történetéről írt könyvében az 1382-es év utáni eseményekkel kapcsolatosan. A velencei Fra Mauro a 15. század közepéből eredő térképén egy három részre osztott fehér, vörös és fekete Oroszországot találunk: *Rossia bianca, Rossia rossa* és *Rossia negra*. Még a 16. századig a Dnyepertől keletre eső tájrészek népeit „fehérorozsoknak” nevezték. Valószínű, hogy ezekkel az elnevezésekkel állnak kapcsolatban a lengyel *Białystok* és *Biała Podlaska* nevezetű helységek, amelyek a mai Fehéroroszország közelében fekszenek és amelyek nevében a „fehér” melléknév szerepel. A Vörös Oroszország a 15. században a mai ukrán területre vonatkozott; lehetséges, hogy eredete a *Červen* nevű helység, amely szó szerint „vöröst” jelent, és amelyet Nesztor történetíró a 12. sz. elején írt krónikájában (*Povest' vremennyh let*) megemlíti.⁵⁵ Fekete Oroszország változó határokkal 1665 óta a Pripet folyótól északra terjedt el; jelenleg viszont a fehérorosz nyelvterülethez tartozik. Az adatok és a nevek jelentése tehát változó.⁵⁶ Ha összefüggéseiket nem is mindig ismerjük, annyit mondhatunk – és erre többek között Ludat utal 1953-ban –, hogy ezek a megnevezések nem a lakosság hajszíne vagy ruházata alapján jöttek létre, mint ahogy Max Vasmer vélte orosz etimológiai szótárában (1968). Knobloch (1979) szerint a 14. században említett „vörös oroszok” azok az oroszok, akik a nyugati tájrészekben a konstantinápolyi patriarchátus vezetése alatt

⁵³ Milosavljević 1913.

⁵⁴ Ivanov V. 1981: 163.

⁵⁵ Vö. Brückner 1928: 72. A vörös a lengyeleknél nemzeti színeként is szerepel.

⁵⁶ Trautmann 1948: 143.

maradtak, míg a „fehér oroszok” az „Arany Horda” uralma alá kerültek.⁵⁷ Szerinte csak később, a 16. sz. végén és a 17. sz. közepén jelennek meg azok az elnevezések és a hozzátartozó területek, melyek egyértelműen az ázsiai orientációs rendszer szerint magyarázhatók. Ivanov orosz tudós (1981) ezzel kapcsolatosan azonban úgy véli, hogy inkább neuroszemiotikai-mitológiai érveket kell tekintetbe vennünk. Arra utal, hogy az indoeurópai népeknél már a korai időkben a keleti befolyástól függetlenül alakult ki egy a fehér, fekete és vörös színt megkülönböztető hármasság, és csak később, a 16. században érvényesült itt is a keleti színek és égtájak közötti viszonylat. Knobloch és Ivanov szerint tehát a keleti mintájú orientációs rendszer az oroszokra is vonatkozik, de csak később, a 16. sz.-tól kezdve jutott volna általános érvényesülésre.

Porfirogennetosz bizánci császár (909–959) híres „De administrando imperio” című művében szintén a fehér, fekete és vörös színek segítségével különbözteti meg a Bizánci Birodalomban élő nemzetiségeket.⁵⁸ Többek között⁵⁹ megemlíti a „fehér”, illetve keresztleletlen horvátokat, a „fehér”, illetve „nagy” horvátokat⁶⁰, valamint a Nagy, illetve Fehér Horvátországot. Továbbá hivatkozik „fehér” Szerbiára. Erre vonatkozólag Ivanov⁶¹ némely bizonytalansággal úgy véli, hogy esetleg a vörös a keresztény, a fehér a nem keresztény horvátokra utal, mégpedig ótörök befolyás eredményeként, mivel ez a megkülönböztetés az ótörök népeknél általános használatban volt. Porfirogennetosz azonban a „fehér” horvátokat „nagyak” is nevezi. Elképzelhető, hogy egy kettős, egymás melletti egyenletről van szó: a „fehér” a nyugatra és ugyanakkor politikai és társadalmi jelentékenységre vonatkozhatott.

Azt a tényt, hogy az ún. „fehér horvátok” a mai Horvátország területén laktak, többek között Dukljanin presbiter jegyezte fel a 12. sz.-ban. Közli, hogy Budimir-Szvetopelek király országát két részre osztotta: egy Fehér, vagyis nyugati és egy Vörös, vagyis déli részre.⁶² Az előbbit *Dalmatia Inferior*, *Croatia Alba*, ill. *Maritima*, ill. *Primorje* nevek alatt ismertették, az utóbbit *Dalmatia Superior*, ill. *Croatia Rubea*, ill. *Transmonata*, ill. *Zagorje* nevek alatt. Kétségtelenül ezzel függ össze a Porfirogennetosz által is említett, az Adriai-tenger partján fekvő horvát koronázási helység *Beogradon*, ill. *Weißenburg*, *Alba regia ad mare* neve, melynek mai neve *Biograd na moru*. Az Adriai-tengernek ez a része a 15. sz.-ban mint *Bijelo (Bilo) more*, ill. a „Nyugati tenger” bukkan fel.

⁵⁷ Knobloch 1979: 16–17.

⁵⁸ Porphyrogennetosz 1926: 26–35; újabb kiadása Thompson és Moravesik által 1950. – Porfirogennetosz leírását többek között ismertetik Bury J. B., vö. *Byzantinische Zeitschrift* (Leipzig 1906): 517–577, valamint Niederle 1906: 280 skk.

⁵⁹ A 34. fejezet 4. szakaszában.

⁶⁰ A 31. fejezet 4. szakaszában; vö. Kunstmann 1984: 112 skk.

⁶¹ Ivanov V. 1981: 163 skk.

⁶² Vö. Šišić 1928: 306.

Porfirogennetosz a „fehér” horvátok és szerbek mellett még a „fehér” és „fekete” kazárokat, a „fehér” és „fekete” kunokat, a „kék” törököket és egyéb keleti pusztai népeket említi meg. Valószínű, hogy itt is a keleti színszimbolika jut érvényre. Azonos elnevezéseket az orosz krónikákban is találunk – így pl. a keleti törököket „kék” törököknek, birodamukat „kék hordának” nevezik, or. *Sinjava Orda*.

II. Más alapozású színasszociációkról a folyó-, hely- és személynevekben

Mint ahogyan már eddig is mutatkozott, nem minden esetben a kelet orientációs rendszere befolyásolta a helységek, folyók, hegységek, tájak vagy népek színneveket tartalmazó neveit. Más színasszociációt is figyelembe kell hogy vegyünk. Így például az Oroszország északi partján fekvő Fehér-tenger elnevezése azon alapul, hogy majdnem mindig vastag jégréteg borítja.

Többek között azt is kétségbe kell vonni, hogy a Fehér-Kárpátok neve a keleti népek szimbolikájával függ össze, habár Ludat szerint ez a megnevezés Fehér Horvátország emlékezetét őrzi, mivel a hegység nyugati, Morvaország felé hajló részét mutatja. Ugyanakkor egyáltalán nem rendelkezünk bizonyítékkal arra vonatkozólag, hogy a Kárpátoknak ezen a részén az ún. „fehér”, illetve „nyugati” horvátok laktak.⁶³ Inkább azt lehetne feltételezni, hogy a Fehér-Kárpátok havas csúcsai alapján nyerték elnevezésüket.⁶⁴

Színek a folyó-, hely- és személynevekben

A fehér és a fekete mint kontrasztszínek Európa minden részén nagy számban szolgálnak megkülönböztetésül elágazó vagy összefutó folyók megnevezésénél. Ismeretesek például a *Fekete-Körös* és a *Fehér-Körös*, német területen a *Weißer Elster*, *Schwarze Elster*, *Weißer Main*, *Roter Main* nevezetű folyók; a szlávok területén is található páros folyónevek: a „fehér” és a „fekete” *Drina* (*Bela Drina:Crna Drina*) a „fehér” és a „fekete” *Drim* (*Beli Drim:Crni Drim*), a „fehér” és a „fekete” *Timok* (*Beli Timok:Crni Timok*) stb.

Helységek nevei is gyakran színnevekre, elsősorban a „fehér” melléknévre vezethetők vissza. Bizonyos városok nevében a „fehér” melléknévet változó idők és uralmak során követhetjük. Így pl. *Bécs* korábbi neve, *Vindobona* az óizlandi „fehér” (*find*) melléknévre utal; *Gyulafehérvár* megfelelő román neve *Alba Iulia*; *Nándorfehérvár* mai neve *Belgrád*, ami szó szerint „Fehérvárost” je-

⁶³ Vö. Schubert 1984: 113, 115, valamint Kunstmann 1984: 112 skk.

⁶⁴ Ludat 1953: 154.

lent. E város korábbi neveiben egyaránt a fehér szín szerepel: *Alba Greca*, *Griechisch Weissenburg*, *Nándor Alba*, *Castelbianco* és *Alba Bulgarica*. Ezekben a helynevekben legtöbbször a városok külseje indokolta nevüket – Belgrád esetében a város fehér falai és erődítményei. Eltérő szemantikájú a kazárok régi székhelyének a neve: *Zarkel*, illetve *Běla Veža* ószláv szövegekben és *áspron hospítion* Porfirogenetosz művében szó szerint „fehér sátor”-t jelent, és a türk nomád népek legfelsőbb rangjelzőjére, a fehér sátorra utal.⁶⁵ A honfoglaló magyarságnál a fehér szín szintén felségjelként érvényesült. A magyar királyok első székhelye *Alba Regia*, a mai *Székesfehérvár* neve erre a színszimbolikára mutat. Az udvari szín náluk a fehér és a piros volt, de a főrangúak, a hercegek, mindig fehérben jelentek meg és fehér paripákkal, kutyákkal és sólymokkal vették körül magukat. Ez a hagyomány visszamegy a honfoglaló magyarság idejéig; erről tanúskodik a fehér ló mondája, amely szerint a magyarok a morva fejedelemnek fehér lovat, aranyos nyerget és kötőféket küldenek, és cserében földet, füvet és vizet kérnek.⁶⁶

Érdekes más összefüggésekre bukkanunk népneveknél. Így például a *karakalpakok* neve jellegzetes fejedőikre, a fekete kalpagra (török *kara* „fekete” + *kalpak* „kalpag”) utal, míg a *palócok* (or. *polovcy*) elnevezése szláv eredetű; a **polvь* „fakó” származéka (vö. óor. *polovь* „fakósárga”) és minden valószínűséggel a haj- vagy a bőrszín alapján terjedt el.⁶⁷

Színek a személynevekben

Mindenütt Európában a személynevek színneveket is tartalmaznak. Itt is leggyakrabban a fehér, a fekete és a vörös szerepel; vö. or. *Belinskij*, *Černych*, *Černyševskij*, *Černenko*, *Krasnobaev*, sz. *Crnjanski*, le. *Czarny*, cs. *Červenka*; ném. *Weiss*, *Schwarz*, *Schwarzenegger*, *Rot*, m. *Fehér*, *Fekete*, *Veress*.

Különös nevezetességre tett szert Magyarországon néhány német színnév, amely zsidó családok megnevezésére szolgált: *Grün*, *Blau*, *Schwarz*, *Weiss* és *Rot*. A magyar folklórban, pontosabban az anekdotákban és viccekben, a Kohn bácsi mellett nagymértékben népszerűvé váltak, először csak zsidó–magyar környezetben, de később a magyar lakosság egészében.⁶⁸

Példaképpen itt Csillag Máté 1991-ben megjelent *Zsidó anekdoták kincsházából* a következő viccet szeretném idézni:

⁶⁵ Úgy, mint ahogy az Arany Horda neve a kán arany sátorán alapszik.

⁶⁶ Sebestyén 1905.

⁶⁷ Schubert 1979: 191.

⁶⁸ Katona 1990: 75–85; Schubert 1995: 147–162.

„Vigasz

Blau tépi a haját, siránkozik. Kérdi tőle Klein: – Mi lelt téged, *Blau*, hogy úgy sírsz?

Blau: – Nagy az én bajom! Egyetlen fiam volt és az is keresztény lett.

Klein: – Vigasztalódj, *Blau*! A mi Istenünknek is egyetlen fia volt, és az is kereszténnyé lett!”⁶⁹

SZÍNEK MINT A NEMZETI KULTÚRÁK TÉNYEZŐI

A színek és színekompozíciók az identitás és különösen a nemzeti jelképek eszközeivé is váltak. Itt elsősorban a nemzeti lobogókat kell megemlítenünk, mint amilyen a magyar trikolór. Az első zászló, amelyen a piros–fehér–zöld együtt szerepel, 1601-ből származik és a török szultán ajándéka Báthory Zsigmondnak. A trikolórt a francia forradalom hozta divatba és tette meg a nemzeti lobogók alaptípusának. Mintájára a piros–fehér–zöld trikolór a modern államiság jelképeként 1848-ban terjedt el Magyarországon a kokárdával együtt. A magyar lobogót dicsőíti többek között a következő népdal:

„Az a háromszínű zászló
Jaj de szépen leng, lobog
Amerre a szabadság van:
Arra vigyük, Magyarok!”⁷⁰

Általános felfogás szerint a vörös az erőt, a fehér a hűséget, a zöld a reményt szimbolizálja; együttesen pedig a függetlenség és a szabadság jelképe. Az Európai Unió kék lobogójával kapcsolatosan pedig a következő értelmezés általánosult: a kék szín a nyugat feletti égboltot és a tizenkét aranycsillag a tökéletességet jellemzi.⁷¹ Egy másik fajta értelmezés szerint a 12 csillag a háromnak a négyszeresét, illetve a Szentháromságot és a négy égtájat jelenti.

Általában színek jelképezik a nemzeti kultúrákban a pártok, mozgalmak és ideológiák híveit. Így pl. az olasz fasisztákat a fekete ing, a német fasisztákat a barna bőrkabát, a bolsevik forradalmárokat és a kommunistákat pedig a vörös szín jelképezte. Európában általánosult az a felfogás, amely szerint a vörös szín majdnem mindig baloldali, a fekete szín jobboldali politikai felfogásokkal jár, míg a zöld mindenekelőtt a természetszeretet és környezetvédelem szimbóluma.

⁶⁹ Csillag 1991: 98.

⁷⁰ *Magyar nemzetismeret*. <http://www.nemzetismeret.hu/index.php?id=1.6>. Letöltés: 2010. 08. 5.

⁷¹ Vö. <http://www.flaggenlexikon.de/froeu.htm#Flagge>. Letöltés: 2010. 08. 7.

Színek a nemzeti viseletekben

A nemzeti viseletek legfontosabb alkotóelemei közé szintén színek tartoznak. A fejviselet színezete az identitás jelzője. Példaképpen a montenegrói nemzeti fejfedőt említem, amelyet II. Petar Petrović Njegoš hercegérsek a 19. század közepén nyilvánított nemzeti jelképnek. A sapka színeit a lakosság a következőképpen értelmezi: a sapka piros felső része a balkáni szláv keresztényeknek 1389-ben a törökök elleni koszovói küzdelemben elöntött vére, a fekete perem az elvesztett szabadság miatti gyász, az aranyhímzés pedig a nép erkölcsi győzelme az oszmán-törökök felett.⁷²

A montenegrói nemzeti fejfedő

*II. Petar Petrović Njegoš hercegérsek
(1813–1851)*

⁷² Schubert 1993: 510–514.

A SZÍNEK SZEREPE AZ OSMÁN BIRODALOM SZERVEZÉSÉBEN

Az Osmán Birodalomban színszabályozásokkal különböztették meg a muzulmánokat a keresztény és a zsidó lakosságtól. A sok száz éves oszmán uralom alatt a szultán számtalan különféle rendeletet hozott, amelyek a turbánok és az öltözetek formáját, valamint színét szabályozták. Színek jelezték a birodalom különböző rangjait;⁷³ külföldi utasok, akik 1573 és 1579 között török földön jártak, említik a turbánok különböző színeit: a fehér jelezte a muzulmánokat, a sárga a zsidókat, a kék a keresztényeket és a fehér szín kék vagy piros csíkkal az örményeket. Csak a próféta utódjainak és törzsrokonainak volt a zöld turbán viselése megengedve. Hasonló színszabályok vonatkoztak később a fezekre is. A Balkánon élő keresztény lakosságnak a piros fez, valamint a piros vagy zöld színű ruházat viselése meg volt tiltva; csakis sötét vagy semleges színűek voltak megengedve. A parasztasszonyok színes, piros, zöld, sárga és fekete színű kevert hímzéseikkel kerültek meg ezeket a szabályokat.

*IV. Musztafa szultán
(1778–1808)*

*Bolgár férfi
(Lambert de Vos
viseletgyűjteményéből, 1574)*

⁷³ Schubert 1986a: 126–138, 1986b: 92–115.

SZÍNEK A DÉLKELET-EURÓPAI FALUSI TÁRSADALOM ÖLTÖZETI RENDJÉBEN

A délkelet-európai patriarchális falusi társadalomban korábban szintén szín-
szabályzatok határozták meg az alkalomtól, életkortól, családi és vagyoni hely-
zettől függően az egyén viseletét. A színek a közösségben való együttélés irányí-
tó eszközeiként működtek.⁷⁴ Így például a magyar hagyományos közösségekben
a viselet színei jelezték a lányok és asszonyok életkorát, családi állapotát, vala-
mint a viselés alkalmát. Életük során a ruháik színezete fokozatosan sötétebb
lett; a menyecske viruló piros színeiből a bordó, kék, zöld, barna színeken át ju-
tott el a feketéig, amely a századfordulóval a parasztság körében is a gyász szí-
névé vált.

Korábban, némely faluban egészen az
1930-as évekig, a legegyszerűbb vászon felső-
ruhák – a hímzetlen és festetlen házivászon öltözetek-felvételével jelezték, hogy gyászolnak.
Ennek többek között fennmaradt az emléke a Somogy megyei Csökölyben, ahol a fehér
gyászöltözet még az 1930-as években haszná-
latban volt.⁷⁵

Végül megjegyezném, hogy a színek sze-
repe és hatékonysága bizonyára még sok más
kontextusban követhető. Itt ezeknek csupán
néhány jellegzetes vonásait igyekeztem bemu-
tatni.

*Idős pár, Csököly, Somogy megye.
(Forrás: Fél Edit)*

⁷⁴ Schubert 1993: 153–260.

⁷⁵ MNL 2. kötet, 1979: 340; Fél 1935.

IRODALOM

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1. kötet
1967 Budapest, Akadémiai Kiadó
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 2. kötet
1970 Budapest, Akadémiai Kiadó
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 3. kötet
1976 Budapest, Akadémiai Kiadó
- BÄCHTOLD-STÄUBLI, Hanns (Hrsg.)
1929/30 *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. II. k., Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter & Co.
- BRÜCKNER, Aleksander
1927/2000 *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków, Krakowska Spółka Wydawnicza; reprint, Warsaw, Wiedza Powszechna, 2000.
- CSILLAG Máté
1991 *Zsidó anekdoták kincsháza*. Gyula: Sós Antikvárium
- DAL', Vladimir Ivanovič
1909 *Tolkovyy slovar' živojo velikorusskogo jazyka* IV. k. S.-Peterburg–Moskva: Izd. T-va M.O. Bol'f.
- DIÓSZEGI Vilmos
1967 *A pogány magyarok hitvilága*. Budapest: Akadémiai Kiadó
1952 *A viaskodó tálotsbika és a sámán állatalakú életlelke*. *Ethnographia*. LXIII. 308–357.
1962 *Samanizmus*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- DORĐEVIĆ, Tihomir
1938 *Zle oči u verovanju južnih slovena*. Srpski etnografski zbornik 53. Drugo odeljenje: Život i običaji narodni 23. Beograd: Srpska kraljevska akademija
- DÖMÖTÖR Tekla
1981 *A magyar nép hiedelemvilága*. Budapest: Corvina
1964 *Naptári ünnepek – népi színjátás*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- DUMEZIL, Georges
1966 *La religion romaine archaïque*. Paris: Payot
- FÉL Edit
1935 *Adatok a gyászszínekhez és párhuzamok*. *Ethnographia*. XLVI. 6–17.
- GEROV, Najden
1895 *Rěčnikъ na bālgarskij jazykъ* I., Plovdiv. Družestvena pečatnica „Saglasie”.
- GRANET, Marcel
1980 *Das chinesische Denken. Inhalt, Form, Charakter*. München: dtv Wissenschaft 4362.
- HERNE, Gunnar
1954 *Die slawischen Farbenbenennungen. Eine semasiologisch-etymologische Untersuchung*. Uppsala: Lundequistska bokh (Publications de l'Institut Slave d'Uppsall IX)
- IVANOV, Vjačeslav Vsevolodovič
1969 *Zametki o tipologičeskom i sravnitel'no-istoričeskom issledovanii ruskoj i indo-evropejskoj mifologii*. Trudy po znakovym sistemam, IV. (Učen. Zap. Tartuskogo gos. Un-ta, vyp. 236). Tartu
1981 *Cvetovaja simbolika v geografičeskich nazvanijach v svete dannych tipologii (K nazvaniju Belorussii)*. Balto-slavjanskije issledovanija 1980, Moskva: Nauka
- JUNG, Carl Gustav
1990 *Archetypen*. Frankfurt: dtv.

KATONA Imre

- 1990 *A politikus Kohn és Grün, valamint társaik (a zsidó kispolgárok közéleti vicceinkben). A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a zsidó folklór köréből.* 75–85. Budapest: Akadémiai Kiadó

KIRFEL, Willibald

- 1920 *Die Kosmographie der Inder nach den Quellen dargestellt.* Bonn: K. Schroeder

KNOBLOCH, Johann

- 1979 *Sprache und Religion* I. k., Heidelberg: Carl Winter

KOVÁCS SÁNDOR Iván

- 2000 *Gesztenyefalevél a niklai kertből.*
http://irodalom.web.elte.hu/iris/arch/cikkek/2000_1/geszteny.html. Letöltés: 2010. 08. 3.

- 2010 *S merre zúgnak hajjai Tiszának, Dunának,* 2. rész, http://www.jamk.hu/ujforras/0009_21.htm. Letöltés 2010. 08. 5.

KUN Péter

- 2003 *Szelek szárnyán. A styepei nomádok lovaskultúrája.* Budapest: Arkadas Könyvkiadó

KUNSTMANN, Heinrich

- 1984 *Wer waren die Weißkroaten des byzantinischen Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos? Die Welt der Slaven.* XXIX/1, 111–122. München: Otto Sagner

LAUDE-CIRTAUTAS, Ilse

- 1961 *Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten.* Wiesbaden: Harrassowitz (Ural-Altäische Bibliothek, X. kötet)

LEGER, Louis

- 1904 *Slovenska mitologija.* Beograd: štamparija D. Dimitrijevića

LUDAT, Herbert

- 1953 *Farbenbezeichnungen und Völkernamen. Ein Beitrag zu asiatisch-osteuropäischen Kulturbeziehungen. Saeculum.* 4/2, München: Beck

Magyar nemzetismeret

- 2010 <http://www.nemzetismeret.hu/index.php?id.=1.6>. Letöltés: 2010. 08. 5.

Magyar Néprajzi Lexikon

- 1979–1982 Budapest: Akadémiai Kiadó

Mify narodov mira. 1–2.

- 1980–1982 Moskva: Sovetskaja enciklopedija

MILOSAVLJEVIĆ, Sava Mil

- 1914 *Srpski narodni običaji iz sreza Homoljskog.* Srpski Etnografski Zbornik XIX, Beograd: Srpska kraljevska akademija

Népi gyógyítás Magyarországon. Ethnomedicine in Hungary

- 1975 *Communicationes de historia artis medicinae* Supl. 7–8. 13–176. Budapest: Medicina Kiadó

NIEDERLE, Lubomir

- 1906 *Slovanské Starožitnosti* II/1. Praha: Bursik a Kohout

NIORADZE, Georgi

- 1925 *Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern.* Stuttgart: Strecker und Schröder

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1993 *A magyarországi állattartó kultúra korszakai.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet

PETKANOVA, Donka

- 1983 *Za cvetovete v bälgarskata narodna pesen.* 2. Belijat i černijat cvjat. *Bälgarski folklor.* IX/1, 3–18. Sofia: Bälgarskara Akademija na Naukite

- POKORNY, Julius
1959 *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* I. kötet, Bern–München: Francke
- PORPHYROGENNETOS, Konstantin
1993 *De Administrando Imperio* by Constantine Porphyrogenitus, edited by Gy. Moravcsik and translated by R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D. C.
- PRITSAK, Omeljan
1954 *Orientierung und Farbsymbolik. Zu den Farbenbezeichnungen in altaischen Völkernamen.* Saeculum 5. kötet, 4. sz. füzet. 376–383. München, Karl Alber
- REITER, Norbert
1979 *Komparative.* Berlin (Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin. Balkanologische Veröffentlichungen, 1. kötet). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag
- RIEDEL, Ingrid
1983 *Farben in Religion, Gesellschaft, Kunst und Psychotherapie.* Berlin: Kreuz
- RÓHEIM Géza
1925 *Magyar néphit és népszokások.* Budapest: Athenaeum
- SCHUBERT, Gabriella
1979 ung. palóc. *Zeitschrift für Balkanologie* XV. 190–201. Wiesbaden, Harrassowitz
1980 Die Rolle der Frau im Volksglauben der Südslawen. *Slavica Gandensia* 7–8. Gent: Universiteit Gent, 157–179.
1984a Etymologische Besonderheiten der slawischen Farbbezeichnungen. *Die slawischen Sprachen* 6, 105–123. Salzburg: Institut für Slawistik
1984b Textilien als magische Mittel der Verhütung und Heilung von Krankheiten im südöstlichen Europa. *Zeitschrift für Balkanologie.* XX. 1, 91–121. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag
1986a Farben und ihre Symbolik bei den Bulgaren. *Bulgarische Sammlung* 6. kötet Wolfgang Gesemann, Kyrill – Haralampieff, Helmut Schaller (Hrsg.): *Einundzwanzig Beiträge zum II. Internationalen Bulgaristik-Kongreß in Sofia 1986*, 315–343. Neuried: Hieronymus Verlag
1986b Kopfbedeckungen als Statussymbole bei den Völkern Südoteuropas, unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse während der Osmanenherrschaft. *Central Asiatic Journal.* 30, 92–115. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
1986c Kleidung als Zeichen während und nach der Osmanenherrschaft. Auf dem Balkan. *Zeitschrift für Balkanologie.* XXII, 126–138. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
1986d Schwarz und Weiß – in einem kroatischen Volksmärchen. *Slavica Gandensia.* 13, 225–234. Universiteit Gent
1989 Farbsymbolik auf dem Balkan (bei Türken und Südslawen). In K. Sagaster – H. Eimer (eds): *Religious and lay symbolism in the Altaic world and other papers. Proceedings of the 27th Meeting of the PIAC; Walberberg, FRG, June 12th to 17th, 1984.* 341–359. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag
1991 *Farben als Mittel der Lebensorganisation bei den Slaven.* In *Znakolog*, An International Yearbook of Slavic Semiotics. Vol. 3, 209–236. Bochum: IFOSS
1993 *Kleidung als Zeichen. Kopfbedeckungen im Donau-Balkan-Raum.* Balkanologische Veröffentlichungen 20. Berlin: Harrassowitz
1995 Kohn und Grün in ungarischen Witzen und Anekdoten der Gegenwart. In M. Hausleitner und Monika Katz (Hrsg): *Juden und Antisemitismus im östlichen Europa.* 147–162. Berlin: Harrassowitz Verlag
- SEBESTYÉN Gyula
1905 *A magyar honfoglalás mondái* II. Budapest: Franklin-Társulat
- ŠIŠIĆ, Ferdo
1928 *Letopis popa Dukljana.* Beograd–Zagreb: Zaklada Tiskare Narodnih Novina

- STRAUSZ Adolf
 1897 *Bolgár néphit.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság
- PÓCS Éva
 1964 *Zagyvarékas néphite. Néprajzi Közlemények.* IX, 3–4. Budapest: Néprajzi Múzeum
- TEMESVÁRY Rezső
 1900 *Volksbräuche und Aberglauben in der Geburtshilfe und der Pflege der Neugeborenen in Ungarn.* Leipzig: Grieben
- TRAUTMANN, Reinhold
 1948 *Die slavischen Völker und Sprachen. Eine Einführung in die Slavistik.* Leipzig: Otto Harrassowitz
- VASMER, Max
 1968 *Russisches etymologisches Wörterbuch III.* Heidelberg: C. Winter
- WENZEL Gusztáv
 1887 *Magyarország mezőgazdaságának története.* Budapest: Athenaeum
- WUNDERLICH, Eva
 1925 *Die Bedeutung der roten Farbe im Kultus der Griechen und Römer.* Gießen (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten XX, 1.), De Gruyter

Gabriella Schubert

THE ROLE OF COLOURS IN MEN'S ORIENTATION AND
 ORGANIZATION OF EVERYDAY LIFE

This study discusses the connotations of colors and their impact on men's orientation, everyday life, and national culture. For this purpose, languages and traditional cultures of several European peoples, especially those of Hungarians, are examined. In addition, Asian examples are also taken into consideration. The main questions are as follows: 1. How do colors affect men's orientation and the organization of their life? 2. What are the specific dominant associations of European cultures (especially Hungarian culture) with colors? 3. How are they expressed? Color terminologies and their etymologies will be investigated on the basis of these premises. This will be followed by the consideration of some dominant color associations and terminologies of Europe. At the second stage, the evaluative function of colors as well as their role in folk belief and folk customs will be explored. The outline that follows will describe the role of colors in men's orientation with special consideration for the system which was developed in ancient China and the use of colors in geographical and personal names. Finally, colors as a factor in organizing societies within the Ottoman Empire will be examined along with their symbolic importance in national cultures, especially that of Hungary.

Az etnológiai kutatások jövőjéről

Úgy tűnik, hogy az etnológiában időről időre szükségét érzik annak, hogy újragondolják az etnográfia, etnológia, illetve az antropológia eredményeit és jövőbeni feladatait.¹ Ugyanez vonatkozik az egyes részterületekre, mint például a folklórra vagy az összehasonlító mitológia tudományra, a modern szemléletű kulturális antropológiára. Még az 1970-es évek elején jelent meg a *Current Anthropology* hasábjain Paul Bohannan írása „*Rethinking Culture*” címmel, s jól emlékszem, hogy milyen nagy hatást gyakorolt, az akkor még fiatal, kezdő kutatóra, aki éppen első tanulmányútjára készült. Azokban az években az ember még hajlamos egy minél általánosabb és átfogó elméletet keresni, többek között azért is tetszett meg Bohannan elgondolása, amely szerint a kultúra az információk tárháza, vagyis a „kódolt tudások tárolására szolgáló mechanizmus”.² Ez a szemlélet teljesen egybevágott az orosz kollégák elképzelésével a „másodlagos modelláló rendszerek” kulturális szerepéről.³ Különösen az tetszett, hogy a két nagy tábor tudósai nem tudtak egymás eredményeiről (csak néhány közép-európai kutató olvasta mindkét fél munkáit). Ezek az évek voltak az etnoszemiotika megalapításának ideje, a „hősi idők”, amelyet az is bonyolít, hogy egyszerre három országban találták fel a terminust.⁴

A francia eredetű strukturalizmus és az angol nyelvű posztstrukturalizmus le hanyatlásával, egyre erősödött az igény egy jól felépített, világos szerkezetű metaelmélet (meta-theory) iránt. Ilyennek ígérkezett a szemiotika, a jelek általános elmélete. A magyar származású Thomas A. Sebeok fáradhatatlan szervezőmunkájának eredményeként az 1980-as évek második felében egymás után jelentek meg a szemiotika akkori állását bemutató kötetek „*The Semiotic Web*” címmel (az 1986, 1987, 1988-as évszámokkal jelzettek mintegy kétezer oldal). Ezen kötetek cikkei bemutatták a szemiotikai kutatások kiemelkedő alakjait (többek között Umberto Eco-t, Algirdas J. Greimas-t, Jurij M. Lotmant, Masao Yamaguchit, Edwin Ardenert, Mikhail M. Bakhtint, Paul Bouisac-ot, Jakob von

¹ A dolgozat angol nyelvű változata elhangzott a *Rethinking Ethnology* című konferencián Londonban, 2009. június 6-án.

² Bohannan 1972: 361.

³ Lotman et alii 1975.

⁴ Lásd Franciaországban A. Greimas, Oroszországban Yu. Stepanov, Magyarországon Hoppál és Voigt, vö. Grafik – Hoppál – Voigt 1976; Hoppál 1983; Voigt – Hoppál 2003.

Uexküllt etc.) és munkásságukat, valamint a világ különböző országaiban folyó kutatásokat (Ausztrália, Kanada, Mexikó, Franciaország, Vietnam, Izland, Nigéria etc.). Ezekben a beszámolóknak, kritikai áttekintésekben és minden országban található utalás a kultúrák szemiotikai aspektusainak említésére.⁵ Ugyanebben az időben jelentek meg azok a munkák, amelyek már külön fejezetet szenteltek az etnoszemiotikának.⁶ A nagy szorgalommal összeállított (de elhibázott koncepciójú) *Handbook of Semiotics*ban utalásként ugyan megjelenik az etnoszemiotika,⁷ ugyanakkor a kelet-európai és az orosz eredmények, cikkek, tanulmányok feltehetően a nyelvi nehézségek miatt teljesen hiányoznak, pedig ezekben az években a legfontosabb 'keleti' eredmények már elérhetőek voltak,⁸ sőt némely alapvető szöveg is a kultúra szemiotikai tanulmányozásáról.⁹

Meglehetősen ironikus, évtizedek múltán visszatekintve az etnoszemiotika kezdeteire, míg az amerikai tudósok marxisták voltak,¹⁰ addig a szovjet-orosz tudósok titokban antimarxisták voltak. Az amerikai kutatók az antropológiát akarták megújítani, amelyet aztán etnoszemiotikának neveztek el.¹¹ – Az etnoszemiotika tárgya egy újfajta értelmezési keret felvázolása, amely figyelembe veszi a kultúrák különbözőségét.¹² Milton Singer például sürgette a peirce-i szemiotika applikálását kultúraelméleti kutatásokba. A szemiotikai antropológia alapvetően pragmatikus antropológia, abban az értelemben, hogy a jelek rendszere hogyan viszonyul a használóihoz.¹³

A magyar és más közép-európai (beleértve még az orosz) kutatók másként fogalmazták a tudományos feladatokat. Az etnoszemiotika számukra nem politikai, hanem kulturális elemzést jelent.¹⁴ A kultúra különböző nyelvezeteit vizsgálták, így pl. az irodalmat, a mítoszokat, a folklór-narratívákat, a rítusokat,¹⁵ többnyire a nyelvészetből és a folklorisztikából jöttek, de a kultúra szemiotikáját kívánták megalapozni.¹⁶ Az eddigiekből látszik, hogy az etnográfiai tényekről szóló tudás szemiotikai elemzését egy általános kulturális keretben és kontextusban képzelték el. Ez a rugalmas módszer az, ami a jövőben tovább fejleszthető és a szemiotikai kutatások további kiszélesítését jelentheti olyan országokban,

⁵ Sebeok – Umiker-Sebeok 1988; lásd még Ahmed – Shore 1995; Deely 2005.

⁶ MacCannel – MacCannel 1982: 68–84, Singer 1984: 32–52, Sebeok 1986: 235–237.

⁷ Nöth 1990: 5, 34.

⁸ Lásd pl. a bibliográfiák formájában: Lucid 1977, Eimermacher 1987.

⁹ On the semiotic study of culture see: Lotman et alii 1975.

¹⁰ Különösen Dean MacCannel 1982: 204; lásd a Marx munkáira való hivatkozásait

¹¹ Vö. MacCannel – MacCannel 1982: 70.

¹² MacCannel – MacCannel 1982: 72.

¹³ Singer 1984: 50.

¹⁴ Grafik – Hoppál – Voigt 1976; Hoppál 1983; Voigt – Hoppál 2003.

¹⁵ S. Marcus, M. Pop, V. Voigt, B. Benes, V. V. Ivanov, V. N. Toporov, B. Ogibenin, J. M. Lotman, A. Krikman, J. M. Meletinsky.

¹⁶ Vö. Koch 1986; Eschbach – Koch 1987; Voigt 1977, 2008; Broms – Kaufman 1988.

mint Kína, Japán, valamint a latin-amerikai országok, ahol a tradicionális (népi paraszti) falusi kultúra még jó anyagot kínál az etnoszemiotikai elemzés számára. Ez nem jelenti azt, hogy a mai városi élet jelenségei nem nyújthatnak kitérőt alapanyagot az (etno)szemiotikai elemzés számára, hiszen az etnoszemiotika a kultúra bármely területén vizsgálódhat. – Ezért is úgy gondoljuk, hogy van jövője az etnoszemiotikai tanulmányoknak, mert a kultúrák működésének belső szabályait ismerhetjük meg az ilyen elemzések által.

Az etnológiában, hasonlóan a társadalomtudomány más területeihez, valamikor az 1980-as években lezajlott egy ún. posztmodern fordulat, amely többek között abban nyilvánult meg, hogy a leírás, a tereptapasztalatok leírása, az adott kultúra leírása mint szöveg került előtérbe.¹⁷ Igen divatos volt a 'hagyomány fel-találása' (invention of tradition) elmélete,¹⁸ amely szerint az ún. nemzeti hagyományokat lényegében a nemzeti etnográfia-konstrukciók konstruálták a 19. század második és a 20. század első felében. (Meg kell jegyezni, hogy ez a folyamat ma sem állt meg, hiszen az újabb és újabb nemzetállamok születésével minden új nemzetnek meg kell konstruálnia a maga területi és történeti mitológiáját.)¹⁹

A posztmodern antropológia lényegében a múlt század végének divatja volt, amelynek anyagi alapját az ipari termelés fejlődése, ez hosszú ideig valódi fellendülés volt, ideológiai alapját pedig a materialista marxizmus és a globalizáció jelentette.²⁰ E két ideológiában közös, a helyi kultúrák értékeinek tagadása mellett, hogy kultúrák felettinek tartják magukat, tévedhetetlenül hasznosnak, a fejlődés egyik elkerülhetetlen állomásának tekintik az adott történeti helyzetet. Ennek egyik megjelenési formája, melyet az ideológusok mindenütt népszerűsítettek: a multikulturalizmus. Ennek a kultúránkívüliségnek az a természetes következménye, hogy a helyi lakosság, közösségek identitását készakarva tagadták, illetve mindent megtesznek a csoportokat megkülönböztető jegyek özszemosására. Röviden ez az *identitás* tagadása.

Az identitás kérdése a mai társadalmakban szorosán összefügg azzal, hogy miként interpretáljuk az önazonosság fogalmát. Hagyományosan összefogó erőnek, kötődésnek tekintik, amely legitimációját a történeti örökségből, a társadalmi csoporthoz való kötődésből nyeri, melyet kölcsönös érdek és egymás segítése tart össze. Ugyanakkor az identitás biztosságot ad, mert összeköti a múltat, a jelent és a jövőt, továbbá az ősök örökségének sérthetlenségét is biztosítja. Ebből az is következik, hogy az identitás többféle kultúrából eredhet, táplálkozhat, vagyis el kell ismernünk az önazonosítás sokféleségét, mégpedig a kul-

¹⁷ Clifford – Marcus 1986.

¹⁸ Hobsbawm – Ranger 1983.

¹⁹ Lásd a neonacionalizmusról Gingrich – Banks 2006.

²⁰ Fridman 1994.

turális sokszínűség gazdag kontextusában. Mindazonáltal az identitás összetevői nemcsak sokfélék lehetnek, de állandó átalakuláson mennek keresztül.

Az egész közösség számára az identitása igen fontos probléma, ezért a jövő etnológiájában jelentős szerepe lesz az etnikus és/vagy kisebbségi létehez köthető többretegű identitásvizsgálatoknak. Ezért az olyan témák, amelynek például diaszpóra-lét,²¹ fontosak az egyes kisebb népcsoportok túlélési stratégiáinak kialakításában. Az etnikus kisebbségek hangja egyre erősebb, és még a legnagyobb országok (pl. Kína és India) többségi társadalmá se zárkozhat el attól, hogy odafigyeljen rájuk. Egyfelől azért, mert politikai erőt is képviselnek és a globalizált média segítségével meg tudnak jelenni a világ előtt, különösen így lesz ez a világháló igénybevételével. Az internetnek külön folklórja kezd kialakulni, virtuális közösségek alakulnak, ellenállási mozgalmak (pl. al-Kaida) kommunikálnak a segítségével, sámánok és mindenféle más gyógyítók ajánlják fel segítségüket, vallási mozgalmak toboroznak a neten.²²

A kis létszámú etnikus csoportok kultúrája és folklórja felértékelődött az utóbbi időkben – már csak azért is, mert éppen ezeknek a lokális kultúráknak a tudása segítheti a helyi ökológiai egyensúly fenntartását. A helyi tudásanyag ('local science' 'indigenous knowledge')²³ felhasználásával lehet a gyógynövények hatását és hatóanyagait megismerni, a föld- és a vízhasználatot optimalizálni, a konzerválási technikákat hasznosítani, az építkezési hagyományokat és az ételkészítési módokat a turizmus szolgálatába állítani, hogy néhányat említsünk a lehetséges példák közül. A jövőben számíthatunk egy új terület, az ökoetnológia erőteljes fejlődésével.

A lokális tradíciók felértékelődését jelzi, hogy az UNESCO 2003-ban elfogadta a szellemi kulturális örökség védelméről szóló egyezményt (*Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*). A helyi kis közösségek kulturális hagyománya ily módon értékke emeltetett, de különösen, ha felkerülnek a nemzeti vagy a nemzetközi reprezentatív listára. Ennek hírére turisták százai (vagy ezrei) lesznek kíváncsiak, például a helyi rituális hagyományra, viseletre, ételekre, s ez elindíthatja a kommercializálódás folyamatát.²⁴

Megfigyelhető volt az elmúlt évtizedekben, hogy az antropológiai kutatások figyelme (igaz ez esetben karöltve a szociológiával) az ifjúság felé fordult. Teljesen indokolt ez az érdeklődés, hiszen az ifjúság a jövő, azt is lehet mondani, hogy amilyen az ifjúság ma, olyan lesz a jövőnk. Az ifjúság hiedelmei, értékviselkedései, világgépe feltehetően erősen befolyásolják majd a következő évtizedek

²¹ Balogh – Ilyés 2006.

²² Lásd Leung 2005; Apolito 2005; Lindquist 2006.

²³ Lásd Sillitoe 2007.

²⁴ Például a bulgáriai *kukeri* maszkos népszokások jól példázzák ezt a folyamatot – Giovanni Kezich kollégával ezt láttuk Bulgáriában!

társadalmi döntéseit.²⁵ Az a *cultural capital* (Pierre Bourdieu kifejezése), amit ők ma felhalmoznak tanulmányaik során meghatározza majd identitásukat, és később biztos társadalmi tőkét, vagyis anyagi és erkölcsi alapot jelentenek a döntésekhez.²⁶

Egy változó világban az ifjúság a változások előidézője és motorja, éppen ezért azok a folyamatok, amelyek ezt a társadalmi csoportot most jellemzik, a jövőben még inkább felerősödhetnek, így például az egyéni identitás erősödése és az individualizálódás a közösségen belül a kisközösségek belső egyensúlyát fenyegetik. Ezekre a jellegzetesen globalizációs jelenségekre a jövőben az etnológiának jobban oda kell figyelnie!

A másik ilyen, az előbbihez hasonlóan igen 'divatos', de társadalmi hatását tekintve nem elhanyagolható poszt-posztmodern téma az öregedés problémája.²⁷ Egyesek szellemesen a *baby boom* mintájára *aging boom/papy boom*nak nevezik²⁸ azt a társadalmi jelenséget, hogy az időskorúak létszáma igen megszaporodott egyes államokban (különösen Európában) és túlnőtt a fiatalokén, s ez veszélyezteti a gazdasági egyensúlyt. Az idősekkel foglalkozó diskurzust napjainkban a közgazdasági beszédmód dominálja – állapította meg Turai Tünde egyik dolgozatában.²⁹ A probléma ugyanis az, hogy az európai polgári demokráciák társadalombiztosítási és nyugdíjrendszere kerülhet veszélybe, a magas munkanélküliség és a globalizáció hatására megszűnő munkahelyek miatt, ehhez járul még a világméretű migráció.

Emberek milliói keltek vándorútra az elmúlt évtizedekben egyfelől a helyi háborúk (pl. Afganisztán) miatt, másfelől pedig a romló gazdasági helyzet (pl. Afrika egyes országai) vagy pedig a javuló gazdaság (pl. Japán és Kína) miatt a világméretű turizmus keretében. Mindezek együttesen a globalizáció címkéjével jelzett dobozba sorolható kulturális jelenségek, tehát a jövőben a globalizmus etnológiai vizsgálata előtérbe kerülhet – remélem, nem bizonyulok rossz jósónak! A migrációs mozgalmak vizsgálata már régóta folyik, ugyanúgy szükség van a háborús konfliktusok és a békeközvetítés antropológiai kutatására is.³⁰ A turizmus is tipikus globalizációs jelenség, egyre nagyobb tömegek mozognak világszerte (különösen a japán, majd napjainkban a kínai turisták szervezett csoportjai), és egy új osztályt alkotnak ('*leisure class*')³¹, valóban az éppen szabadságon lévőök osztályát, akik látni akarnak, és nemcsak költeni akarnak, de meg akarják ismer-

²⁵ Helve – Bynner 1995.

²⁶ A '*social capital*' fogalmához lásd Baron – Field – Schuller 2000; Helve – Bynner 2007: 30–41.

²⁷ Featherstone – Wernick 1995.

²⁸ Roy – Russel 1992.

²⁹ Részletesen vö. Turai 2009; még Müller 1999; Nelson 2002.

³⁰ Megjegyzem, az 1980-as években tagja voltam az antropológus békekutató bizottságnak.

³¹ MacCannel 1976.

ni a más, az idegen kultúrákat, a másik, a mások világát,³² az új, érdekes ételeket, italokat és szokásokat.

Ez egyfelől azt jelenti, hogy egy 'globális kultúra' kialakulásának lehetünk tanúi, és egyben azt is, hogy egyúttal felerősödnek bizonyos területeken a helyi nacionalista mozgalmak.³³ Vagyis a lokális identitások önmagukra ismernek, felfedezik az ízes helyi ételeket, borokat, szokásokat, játékokat.³⁴

Alapjaiban elhibázottnak tartom Eric Hobsbawm elméletét a hagyomány feltalálásáról.³⁵ Ugyanis a hagyományt mint egészet nem lehet feltalálni, se újra éleszteni, mert az mindig is ott van a nép (a folk/*ethnosz*), a közösség emlékezetében, az egyedi fejekben. A hagyomány mint identitásképző és karbantartó tudások összessége továbbra is a kutatások homlokterében áll majd. A hagyomány kitalálása azért nonszensz, mert olyan, mintha azt mondanánk, hogy az angol nyelvet időről időre fel kell/ki kell találni Shakespeare után. Természetesen minden beszélt nyelv, minden kultúra és minden hagyomány is változik, de itt két szemlélet ütközéséről van szó az antropológusok között – az egyik csapat a változásokat helyezi előtérbe, a másik csoport pedig a kultúrával, hagyományok, identitásstruktúrák (és a kognitív univerzumok) viszonylagos állandóságát hangsúlyozza.

Az egyik ilyen fontos identitásfenntartó kulturális alrendszer az ideológia, vagyis a vallás, a mítoszok, illetve a hiedelmek rendszere. Mindezek szorosan összefüggnek az értékrenddel, melyekről az utóbbi évtizedek kutatásai kimutatták, hogy igencsak időtállóak és évszázadok múltán is irányítják a társadalmi döntéseket (pl. a mai Kínában a neokonfucianusok eszméi).³⁶

Mint aki összehasonlító mitológiai kutatással is foglalkozom, látom előre, hogy ezen a téren még sok tennivaló lesz a jövőben. Az indoeurópai költészet és a mítoszok motívumainak, költői nyelvi formuláinak elemzéséről jelent meg egy monográfia, amelynek szerzője példák sokaságával bizonyítja, hogy az elbeszélő motívumok, éppen nyelvi beágyazottságuk, ritmikus fonetikájuk miatt nemcsak évszázadok, de ezredévek múltán is fennmaradnak a folklórban.³⁷ A narratív szövegek ethno-poetika elemzése szintén a jövő feladatai közé sorolható.

Hasonlóképpen a mítoszok elemzésének, egy új, Lévi-Strauss utáni elméletét is meg kell alapozni – ez is az etnológusok új nemzedékének a feladata. Erre tett kísérletet a chicagói egyetem tanára a mítoszlól szóló könyvében. Az előszóban megadja a mítosz meghatározását, mely szerint „a mítosz lényegében ideológia

³² Fabian 1983.

³³ Featherstone 1990.

³⁴ Friedman 1994.

³⁵ Hobsbawm – Ranger 1983.

³⁶ Bell 2008.

³⁷ West 2007: 501–503. – ezeken az oldalakon éppen Attila, a hun vezér halálának leírását idézi Jordanes *Geticájából*.

narratív formába öntve”.³⁸ Többek között ezért is tartjuk fontosnak azt a könyvsorozatot, amely az uráli/finnugor népek mitológiai rendszereinek leírását adja közre angol nyelven, az orosz eredeti megjelenés után.³⁹

A kis népeknek, akiket többnyire az *ethnic minorities* címkével látnak el, számára igen fontos, hogy kultúrájukról megjelenjenek kisebb-nagyobb monográfiák. Különösen pedig, hogy azok idegen nyelven is publikálva legyenek. Ezért van különleges jelentősége az olyan folyóiratoknak, mint az angol nyelven megjelenő *China's Ethnic Groups* című negyedéves képes folyóirat, amely különösen szép képeivel és jó leírásokkal ismerteti a Kínában élő kisebbségi népcsoportokat.⁴⁰ Szigorúan tudományos folyóirat az *Anthropology and Archeology of Eurasia* (edited by Marjorie Mandelstam Balzer), amely az oroszul megjelent cikkekből, tanulmányokból válogatott fordításokat közöl immár több mint négy évtizede. A szerkesztő külön gondot fordít arra, hogy ne csak orosz szerzőktől közöljön tanulmányokat, de a 'native antropológusok'-tól is, az egyik sikeres kötete éppen azt mutatta be, hogy a kis népek etnikus öntudata hogyan születik újjá, ő a reinkarnáció kifejezést használta. Ennek az etnikus reneszánsznak az egyik nyilvánvaló jelképe a sámánok működése Szibéria-szerte. Ugyanezt figyeltem meg máshol is Euráziában, ahol a helyi sámánok újra működnek és egyfajta társadalomgyógyítás ('healing') az, amit megvalósítanak. Azt mondhatjuk, hogy a mai sámánizmus mint spirituális ökológia működik.⁴¹ A sámánizmus különösen jó példa arra, hogy az etnológia újragondolja a saját határait és vizsgálódási területeit. A századforduló körüli években és a korábbi évtizedekben igen nagymértékben fellendült a sikeres terepmunkát végző kutatók által írt monográfiák száma, melyeknek segítségével a helyi sámánság olyan részleteit ismerhetjük meg, amelyekre korábban nem is gondolhattunk.⁴² Tudomásunk van arról, hogy Kínában kutatók új nemzedéke készülődik, hogy átvegye a stafétabotot attól a néhány idősebb kutatótól, akik az ideológiai elnyomás ellenére kutatták a helyi sámánság emlékeit, a hozzá kapcsolódó folklórt és a rituális hagyományokat.⁴³ Az utóbbi évek legjobb tanulmányait tematikus csoportokban egy kitűnő olvasókönyvbe rendezték Angliában, ahol az ősi kelta hagyományok sámánisztikus gyökereit is kutatják.⁴⁴ Egyáltalán a neopogány hagyományok feléledése, újjászületése bizony megint csak el kell gondolkoztassa az etnológusok közösségét, és talán érdemes újragondolni a kulturális folyamatosságról vallott nézeteket!

³⁸ Lincoln 1999: XII.

³⁹ Naposkikh – Siikala – Hoppál 2003, 2006, 2008.

⁴⁰ 2009-ben már a 7. évfolyam jelent meg.

⁴¹ Hoppál 2002, 2007; Hoppál et alii 2008.

⁴² Atkinson 1992; Bacigalupo 2007; Balicki 2008.

⁴³ Hoppál – Bai 2008.

⁴⁴ Harvey 2003; Lásd még Francfort – Hamayon 2001.

Létezik egy másik kutatási irányzat is a mai etnológiához kapcsolódva, amelyik a pogány gyökereknél jóval mélyebben keresi a vallási eszmék és hiedelmek keletkezését. A legújabb kutatások fényében a „vallási eszmék kifejlődésének eredetét”⁴⁵ kutatja. Pascal Boyer amerikai professzor a kultúrát mint memóriát tételezi, mert szerinte a génekhez hasonlóan a *meme*-ek azok a tudás/hiedelem vagy értékegységek, amelyek szaporítják magukat (újra kopírozzák önmagukat), és ezáltal a kultúrát homogenizálják, kialakítják a hasonlóságot.⁴⁶

Mások nemcsak a pszichológiát (meg a zenét),⁴⁷ de a tárgyi kultúrát is be akarják vonni a kutatásokba.⁴⁸ Ha a kognitív pszichológia módszereit alkalmazzák az archeológiában, feltehetően egy kialakuló kognitív archeológia meghozza majd gyümölcsét különösen akkor, ha ez együtt jár a sámánizmus eredetét vizsgáló elgondolások kritikus áttekintésével.⁴⁹

Újragondolásra tartjuk érdemesnek továbbá a sziklarajzok problémakörét. Több területet is érint a sziklarajzok/sziklavésetek vizsgálata, hogy csak a legfontosabbakat említsük: elsősorban bizonyos hiedelmek (vallási nézetek) kialakulásának, illetve azok képi reprezentációjának problémái. (Ezekről kitűnő monográfiák születtek különösen a hatalmas szibériai, illetve eurázsiai térségek korábban jórészt ismeretlen anyagainak alapján.)⁵⁰ Általában jellemző volt korábban, hogy nyugati (különösen az amerikai) tudósok nem olvasták a vasfüggönyön túli kutatók tanulmányait, a keletiek pedig nem olvashatták a nyugati szakirodalmat, ez a helyzet kezd oldódni az olyan kitűnő konferenciák segítségével, mint amilyen a „The Archeology of Shamanism” volt,⁵¹ vagy az anyagközlésen túllépő monográfiák,⁵² amelyek a talányos ábrázolások szemantikáját is megkísérlik feltárni.

Különösen értékesek ebből a szempontból a dél-afrikai anyagból kiinduló David Lewis-Williams munkássága, aki a sziklaművészet segítségével megpróbálja a vallási eszmék és az ősi társadalom kialakulását nyomon kísélni, azonkívül az emberi tudat és a művészet kialakulásának folyamatát bemutatni.⁵³ Egy angol kutató pedig a zene, a nyelv és tudat kialakulásának történetét vázolta fel gondolatébresztően, figyelembe véve a lélektani kutatások legújabb eredményeit.⁵⁴

⁴⁵ Boyer 2001.

⁴⁶ Boyer 2001: 35.

⁴⁷ Mithen 2006.

⁴⁸ Vö. Price 2001; Pearson 2002.

⁴⁹ Vö. Pearson 2002: 113–143; valamint Francfort – Hamayon 2001.

⁵⁰ Jacobson 1993; valamint Devlet – Devlet 2000.

⁵¹ Price 2001.

⁵² Devlet – Devlet 2000; Rozwadowski 2004.

⁵³ Lewis-Williams 2002, 2004.

⁵⁴ Mithen 2006.

Az etnológia jövőjét újragondolva érdemes áttekinteni az olyan nagy konferenciák programját, mint az Oroszországi Etnográfusok és Antropológusok VIII. Kongresszusa, melyet ezúttal Orenburgban rendeztek meg (2009 júliusában). Az előzetes tervek szerint tizenegy tematikus szimpózium, melyekben negyven szekcióülés, illetve kerekasztal-megbeszélés lesz. Érdekes ezeknek a tematikus megoszlása, különösen, ha összehasonlítjuk a két évvel korábbi konferencia témáival. Az első tematikus szimpózium természetesen az oroszok lakta régiókkal foglalkozik, a mai etnokulturális helyzettel, azzal a térrel (space), amelyben az oroszok és más kisebb etnikus csoportok együtt élnek. A manapság divatos témák közül a multikulturalizmus és globális-lokális (glocal) együttélésének kulturális aspektusai kerülnek megvitatásra. Teljesen új témák is megjelentek (ezek korábban nem szerepeltek), mint például az etnopolitológia (idetartoznak az etnikumok közötti konfliktusok és azok megoldásának kérdései), vagy az etnopedagógia, aztán a pénz és az üzleti világ antropológiája, valamint az internet világának etnográfiai leírása. Természetesen a régi témák is megjelennek, mint az örökzöld vizuális antropológia a dokumentumfilmek bemutatásával, amely az elmúlt évtizedekben jelentős eredményeket hozott az orosz (és a szibériai) antropológia és etnográfia területén.

UTÓHANG

Az etnológia jövője és perspektívái a 21. század elején még biztosítottnak látszanak, mert szükség van a különböző etnikus kultúrák gazdag jelenségvilágának tanulmányozására. Bár a gyarmatosítás klasszikus korszaka már a múlté, de egy újgyarmatosítás folyik világszerte: a globalizáció, amely semmivel sem jobb elődjénél. Ugyanolyan kegyetlen és könyörtelen, mint valamikori elődje.

Az etnológus 'hivatalból', foglalkozása miatt sokat 20. század végén jól lehe-tett érzékelni a két világrendszer, a szocializmus (kommunizmus) és a kapitalizmus (globalizmus) egymásra hatását, közeledését és azt, hogy az egyik a másiktól nem a jót, hanem a lehető legrosszabb jegyeket veszi át. Csak egyetlen példát említenék, a képmutatás példáját, a jelszavak szintjén is megfelelés volt: „Socialism with a human face!” – magyarul az „emberarcú szocializmus” – hangoztatták a múlt század utolsó éveiben. 2003-ban viszont az UNESCO párizsi központjában láttam a szlogent: „Globalization with a human face!” – mit akar ez jelenteni?! Lehet, hogy ugyanazok találták ki és terjesztik cinikusan?!

Eric Hobsbawm 2009. április 10-e körül egy érdekes írást jelentetett meg a *The Guardian* lapjain: „What is next?” címmel, amelyben leszögezte, hogy „a szocializmus megbukott, a kapitalizmus csődbe ment!” – mindkét állítás igaz, de mi jön ezek után?

Jó negyvenévnyi terepmunka után örömmel jelenthetem, hogy a két nagy világrend határvidékein, az isten háta mögötti kis falvakban, a kis népek körében a közemberek összejönnek, megünneplik ünnepeiket (hagyományos lakodalmat tartanak termékenységi mágiával fűszerezett rítusokkal), a hagyományoknak megfelelően temetik el halottaikat, a sámánok újra beavatási szertartásokat tartanak, újra van állatáldozati szertartás, még hősi epikát is énekelnek, az egyszerűbb népdalokról nem szólva, újra gyakorolják a táncokat és így tovább. A lokális hagyományok újjászületésének idejét éljük. A kulturális emlékezet újra működik, és így erősödik a helyi közösség identitása (lásd a bulgáriai Pernikben a *Kukeri*-maszkok felvonulását). És nemcsak az ünnepi alkalmakkor működnek a hagyományok, de a mindennapokban is ahhoz alkalmazkodnak. Néhány hónapja egy magyarországi cigány közösség javasolta, hogy rendezzenek *vajda*-választást, aki amjd felelősséget vállal minden hozzátartozó családtagért, hiszen mindenkit ismer a közösségben, és mert tekintélye van! Ez egyfajta visszatérés a hagyományokon alapuló értékrendhez. Építünk '*hagyományalapú*' társadalmat, először természetesen a hagyományokat tisztelő és éltető kis közösségeket.⁵⁵ Számos hasonló példát lehetne felsorolni, mert az nyilvánvaló, hogy a csoporthoz tartozás érzésének és az identitásnak az erősödése olyan jelenségek, amelyeket a jövőben vizsgálnia kell az etnológusok (etnográfusok, illetve az antropológusok) közösségének. Többek között ezért kell újragondolnunk az etnológia feladatait.

⁵⁵ Hoppál 2001.

IRODALOM

- AHMED, Akbar – SHORE, Chris N. (eds.)
 1995 *The Future of Anthropology: Its Relevance to the Contemporary World*. New Jersey: Athlone Press
- APOLITO, Paolo
 2005 *The Internet and the Madonna: Religious Visionary Experiences on the Web*. Chicago–London: The University of Chicago Press
- AUSTIN, John Langshaw
 1962 *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press
- ATKINSON, Jane Monnig
 1992 *The Art and Politics of Wana Shamanism*. Berkeley–Los Angeles–Oxford: University of California Press
- BACIGALUPO, Ana Mariella
 2007 *Shamans of the Foye Tree: Gender, Power and Healing Among Chilean Mapuche*. Austin: University of Texas Press
- BALIKCI, Anna
 2008 *Lamas, Shamans and Ancestors: Village Religion in Sikkim*. Leiden–Boston: Brill
- BALOGH, Balázs – ILYÉS, Zoltán (eds.)
 2006 *Perspectives of Diaspora Existence*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- BARON, S. – FIELD, J. – SCHULLER, T.
 2000 *Social Capital: Critical Perspectives*. Oxford: Oxford University Press
- BELL, Daniel A.
 2008 *China's New Confucianism: Politics and Every day Life in a Changing Society*. Princeton–Oxford: Princeton University Press
- BOHANNAN, Paul
 1972 Rethinking Culture: A Project for Current Anthropologists. *Current Anthropology*. 14: 357–365.
- BOYER, Pascal
 2001 *Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious Thought*. New York: Basic Books
- BROMS, Henri – KAUFMANN, Rebecca (eds.)
 1988 *Semiotics of Culture*. Helsinki: Arator
- CIFFORD, James – MARCUS, George E. (eds.)
 1986 *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press
- DEELY, John
 2005 *Basics of Semiotics* (Fourth edition; in Estonian and in English) Tartu: Tartu University Press
- DEVLET, E. – DEVLET, M.
 2000 *Dukhornaya Kultura Drevnikh Narodov Severnoï i Tsentralnoi Azii. Mir Petroglyfov*. Levinton–Queenston–Lampeter: The Edwin Edwin Mellen Press
- EIMERMACHER, Karl (ed.)
 1987 *Cultural Semiotics in the Soviet Union*. Bochum: Studienverlag
- ESCHBACH, Achim – KOCH, Walter A. (eds.)
 1987 *A Plea for Cultural Semiotics*. Bochum: Brockmeyer
- FABIAN, Johannes
 1983 *The Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*. New York: Columbia University Press

- FEATHERSTONE, Mike (ed.)
1990 *Global Culture: Nationalism, Globalization, and Modernity*. London: Sage-Routledges
- FEATHERSTONE, Mike – WERNICK, Andrew (eds.)
1995 *Images of Aging. Cultural Representation of Later Life*. London–New York: Routledge
- FRANCFORT, Heri-Paul – HAMAYON, Roberte N. (eds.)
2001 *The Concept of Shamanism: Uses and Abuses*. Bibliotheca Shamanistica vol. 10. Budapest: Akadémiai Kiadó
- FRIDMAN, Jonathan
1994 *Cultural Identity and Global Process*. London: Sage
- GIDDENS, Anthony
2004 Jegyzetek a jövő antropológiájához, az antropológia jövőjéhez. *Antropolis* 1:1:38–44. (Budapest) (Originally in Ahmed-Shore eds. 1995:136–141.) *The Future of Anthropology: Its Relevance to the Contemporary World*. New Jersey: Athlone Press
- GINGRICH, Andre – BANKS, Marcus (eds.)
2006 *Neo-Nationalism in Europe and Beyond. Perspectives from Social Anthropology*. New York–Oxford: Berghahn
- GRÁFIK, Imre – HOPPÁL, Mihály – VOIGT, Vilmos
1976 Ethnosemiotics in Hungary (1968–1975) *Acta Ethnographica*. 25:392–394.
- HARVEY, Graham (ed.)
2003 *Shamanism: A Reader*. London–New York: Routledge
- HELVE, Helena – BYNNER, John (eds.)
1995 *Youth and Life Management: Research Perspectives*. Helsinki: University of Helsinki Press
2007 *Youth and Social Capital*. London: The Tufnell Press
- HOBSBAWM, Eric – RANGER, Terence (eds.)
1983 *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press
- HOPPÁL Mihály
1983 From Structuralism to Ethnosemiotics. In Oosten, Jarich – de Ruiter, Arie (eds.) *The Future of Structuralism 75–94*. Göttingen: Herodot
1992 *Etnoszemiotika*. Debrecen: Néprajzi Tanszék
2001 Tradition-Based Societies: Local Values for International Cooperation. In Seitel, Peter (ed.) *Safeguarding Traditional Cultures: A Global Assessment*. 184–184. Washington, D. C.: Center for Folklife and Cultural Heritage, Smithsonian Institution
2002 *Das Buch der Schamanen: Europa und Asien*. Münche: Ullstein
2007 *Shamans and Traditions*. Bibliotheca Shamanistica vol. 13. Budapest: Akadémiai Kiadó
2008 *Etnoszemiotika*. Tartu: Eesti Folkloori Instituut
- HOPPÁL, Mihály et alii (eds.)
2008 *Shamans Unbound*. Bibliotheca Shamanistica vol. 14. Budapest: Akadémiai Kiadó
- HOPPÁL, Mihály – BAI Gengsheng (eds.)
2008 *The Origins of Shamanistic Culture. Proceedings of the 7th Conference of the International Society for Shamanistic Research (ISSR)*. Beijing: Public Literature and Art Press
- JACOBSON, Esther
1993 *The Deer Goddess of Ancient Siberia: A Study in the Ecology of Belief*. Leiden–New York–Köln: Brill

- KOCH, Walter A.
1986 *Evolutionary Cultural Semiotics*. Bochum: Studienverlag
- LEUNG, Linda
2005 *Virtual Ethnicity. Race, Resistance and the World Wide Web*. Aldershot: Ashgate
- LEWIS-WILLIAMS, David
2002 *A Cosmos in Stone: Interpreting Religion and Society through Rock Art*. Walnut Creek–Lanham–New York–Oxford: Altamira
2004 *The Mind in the Cave: Consciousness and the Origin of Art*. London: Thames and Hudson
- LINCOLN, Bruce
1999 *Theorizing Myth: Narrative, Ideology, and Scholarship*. Chicago–London: The University of Chicago Press
- LINDQUIST, Galina
2006 *Conjuring Hope: Healing and Magic in Contemporary Russia*. New York–Oxford: Berghahn
- LOTMAN, Jurij et alii
1975 *Theses on the Semiotic Study of Culture*. Lisse: Peter de Ridder
- LUCID, Daniel P. (ed.)
1977 *Soviet Semiotics*. Baltimore: John Hopkins University Press
- MACCANNEL, Dean – Juliet Flower MACCANNEL
1976 *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*. New York: Schocken
1982 *The Time of the Sign: A Semiotic Interpretation of Modern Culture*. Bloomington: Ind., Indiana University Press
- MITHEN, Steven
2006 *The Singing Neanderthals: The Origin of Music, Language, Mind and Body*. London: Phoenix
- MÜLLER, Katharina
1999 *The Political Economy of Pension Reform in Central-Eastern Europe*. Cheltenham–Northampton: Edward Elgar
- NAPOSKIKH, Vladimir V. – SIIKALA, Anna-Leena – HOPPÁL, Mihály (eds.)
2003 *Komi Mythology*. Authors: Konakov, N. D. et alii. (*Encyclopaedia of Uralic Mythologies* vol. 1.)
2006 *Khanty Mythology*. Authors: Kulemzin, V. M. et alii. (*Encyclopaedia of Uralic Mythologies* vol. 2.)
2008 *Mansi Mythology*. Authors: Buló, A. V. et alii. (*Encyclopaedia of Uralic Mythologies* vol. 3.) Budapest: Akadémiai Kiadó – Helsinki: Finnish Literature Society
- NELSON, Todd D. (ed.)
2002 *Ageism. Stereotyping and Prejudice Against Older Persons*. Cambridge–London: Bredford
- NÖTH, Winfried
1990 *Handbook of Semiotics*. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press
- PEARSON, James L.
2002 *Shamanism and the Ancient Mind: A Cognitive Approach to Archeology*. Walnut Creek–Lanham–New York–Oxford: Altamira
- PRICE, Neil (ed.)
2001 *The Archeology of Shamanism*. London–New York: Routledge
- ROY, Hampton – RUSSEL, Charles
1992 *The Encyclopedia of Aging and the Elderly*. New York–Oxford: Fact on File

- ROZWADOWSKI, Andrzej
2004 *Symbols through Time: Interpreting the Rock Art of Central Asia*. Poznań: Institute of Eastern Studies, Adam Mickiewicz University
- SEBEOK, Thomas A.
1976 *Zoosemiotics*. The Hague: Mouton
- SEBEOK, Thomas A. (ed.)
1986 *The Semiotic Sphere*. New York: Plenum
- SEBEOK, Thomas A. – UMIKER-SEBEOK, Jean (eds.)
1988 *The Semiotic Web*. Berlin–New York–Amsterdam: Mouton de Gruyter
- SILLITOE, Paul (ed.)
2007 *Local Science vs. Global Science: Approaches to Indigenous Knowledge in International Development*. New York–Oxford: Beghaln
- SINGER, Milton
1984 *Man's Glassy Essence: Exploration in Semiotic Anthropology*. Bloomington: Ind., Indiana University Press
- SZÉMAN, Zsuzsa
1989 *Pensioners on the Labour Market. A Failure in Welfare*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet
- TURAI Tünde
2009 *Öregek társadalomnéprajzi vizsgálata (Doktori disszertáció-tézisek)*. Budapest
- VINCENT, John
2003 *Old Age*. London–New York: Routledge
- VOIGT, Vilmos
1977 *Bevezetés a szemiotikába*. (Introduction to Semiotics) Budapest: Gondolat
2008 *Bevezetés a szemiotikába*. (Enlarged and rewritten edition of Voigt 1977). Budapest: Loisir
- VOIGT, Vilmos – HOPPÁL, Mihály
2003 *Ethnosemiotics*. Budapest: European Folklore Institute
- WEST, Martin Litchfield
2007 *Indo-European Poetry and Myth*. Oxford: University Press
- ZNAMENSKI, Andrei A.
2007 *The Beauty of the Primitive. Shamanism and the Western Imagination*. Oxford: University Press

Mihály Hoppál

ON THE FUTURE OF ETHNOLOGICAL RESEARCH

It seems that scholars working in the field of ethnology every now and again feel the need to rethink the results and future tasks of ethnology, ethnography, and anthropology. The same refers to certain sub-branches such as folklore, comparative myth studies as well as the modern approaches of cultural anthropology. This provided the backdrop when, as a result of the self-reflection prevalent in the 1970s and 1980s, ethno-semiotics came to the fore.

The future and prospects of ethnology appear to be assured at the beginning of the 21st century. This is because there is a need to study the complex systems of meaning embedded in various ethnic cultures. The classic era of colonization may have passed but we are witnessing a peculiar form of neo-colonization: globalization, which is no better than its predecessor was. It is just as cruel and merciless as the original process.

Nevertheless, today's human society also presents numerous manifestations of a tendency to get back to a value system based on traditions. It is quite obvious that the strengthening of feeling of belonging to a group and also that of identity are phenomena which should be made subjects of investigation by the community of ethnologists (ethnographers and anthropologists). This is one of the reasons why we need to rethink the various tasks of ethnology.

Lajos Veronika

A jelenkutatás etnográfiai dilemmája. Az élettörténeti módszer alkalmazhatósága a moldvai csángó környezetben

1. BEVEZETÉS – PROBLÉMAFELVETÉS

Az 1990-es években a posztszocialista modernizációhoz kötődő gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai változások, dinamikájuknak és hatásaiknak köszönhetően, gyorsan a mindennapi tapasztalat részévé váltak Kelet-Európában. A változás önmagában véve nem volt ismeretlen jelenség a Románia északi részén élő moldvai „csángó” közösségekben sem.¹ Az újonnan keletkezett, a korábbiakhoz képest intenzívebb és mélyrehatóbb impulzusok azonban megsokszorozták a kulturális rendszert érintő kihívásokat. A szokások, az életforma, a gondolkodásmód és a szociokulturális viszonyok átalakulása nem éles határvonalak mentén és hirtelen, egy csapásra történt, hanem az új értékek, eszmék és tárgyak használata fokozatosan épült be a hétköznapi gyakorlatba.

Tanulmányom egy nagyobb terjedelmű munka, a modernizálódó paraszttársadalom kérdését vizsgáló doktori értekezés egy részlete.² A dolgozat témája a többes kulturális és nyelvi kötődéssel rendelkező, napjainkban is archaikus vonásokat mutató moldvai csángó szociokulturális rendszer és a 20. századi modernizáció konfliktusa. A modernizáció fogalma esetünkben gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális változások komplex rendszerét jelenti, nem kényszer, hanem a paraszti életforma és az aktuális impulzusok közötti szociokulturá-

¹ A moldvai csángó megnevezés idézőjeles alkalmazása arra a diszkrepanciára hívja fel a figyelmet, amely a magyar tudományos (elsősorban etnográfiai, történettudományi, nyelvészeti) és köznapi gyakorlatban elterjedt moldvai „csángó”, illetve „csángó magyar” megnevezés, a román környezetben használt „ceangău” és a Moldvában élő katolikus vallású, magyar eredetű etnokulturális kisebbség önmeghatározása között feszül. Az egységes megnevezés ugyanakkor elfedi az etnokulturális kisebbségen belüli diverzitást is. (A kérdéshez lásd még Pávai 1999: 69–82; Bodó 2004b: 347–358, 2005: 293–307.). A továbbiakban a könnyebb olvashatóság érdekében az idézőjelek elmaradnak a szövegből. Idekapcsolódik az a felismerés is, hogy maga a csángó terminus és fogalom is „*narratív abbreviatúrává*” vált, „*előre értelmezett, nem kevés érzelmi és történeti töltettel rendelkező konstrukció*” formájában. (Ilyés 2006: 108; a nemzeti diskurzusban kitermelődött narratív abbreviatúrákról lásd Niedermüller 2000: 91–109.)

² A doktori értekezés 2011. március végétől olvasható a doktori.hu oldalon. A tanulmány megírását az MTA DE Néprajzi Kutatócsoport és az OTKA K 78207 támogatása tette lehetővé.

lis kölcsönhatások összessége, amely kihívások elé állította a tradicionális paraszti világ értékrendjét, a szokásokat, az alkalmazkodási modelleket.³ Amennyiben a hagyományos és modern értékrendek összeütközésének kutatásában a kulturális alkalmazkodás vizsgálatát a kulturális és társadalmi változások megragadására szolgáló lehetséges módként azonosítjuk, akkor az eltérő gondolkodásmódok konfrontációja és a moldvai csángó életvilág gyökeres átalakulása is új megvilágításba kerül(het).⁴

A 20. században az archaikus szerkezetű, klasszikus magyar paraszttársadalmakat ért radikális kihívás, a modernizáció, illetve a kényszermodernizáció kulturálisan kódolt alkalmazkodási képességet hívott életre. Amennyiben a modernizációs folyamatjelenségeket és az adaptációs képesség mikéntjét vizsgáljuk, akkor olyan kulturális technikák alkalmazásával szembesülünk a mindennapi gyakorlatban, amelyek képessé teszik a moldvai csángó társadalom tagjait a modernizációs kihívásokhoz történő alkalmazkodásra. A hermeneutikai értelmezés modelljére alapozva az értekezés voltaképpen az elmúlt 60–80 évben Moldvában végbement társadalmi átmenet szimbolikus és „valóságos” határhelyezeteinek egy lehetséges értelmezése.

A kutatás módszere a 2006–2007-ben a moldvai Lujzikalagorban (Luizi-Călugăra, Bacău, Románia) végzett etnográfiai állomásozó terepmunka volt, a megismerés eszközeként az élettörténeti módszert alkalmaztam. A terepanyagot tehát egy 2010-ben hatvanhárom éves asszony, Klára önelbeszélései és éntörténetei egészítik ki.⁵ Ebből következően az értekezésnek nemcsak az empirikus adatgyűjtéshez kötődő módszertani felvetésekre, hanem a narratív kutatáshoz, az élettörténethez, a történetmeséléshez és az emlékezéshez kapcsolódó metodológiai problémákra is reflektálnia kellett. Tanulmányom tulajdonképpen ezeket a reflexiókat, az etnográfiai megismeréssel, az adatgyűjtéssel és -feldolgozással, valamint az etnográfiai írás gyakorlatával összefüggő konkrét módszertani és elméleti kérdéseket tárgyalja részletesebben. Előtte azonban szükséges röviden ismertetni a lujzikalagori kutatás néhány aspektusát.

Az elemzés tárgyát a makrotörténelmi eseményeknek és társadalmi változásoknak *kizárólag* az asszony mindennapi életében fizikailag érzékelt lokális vál-

³ Fejős 1998: 14.

⁴ Az életvilág fogalma a modern társadalomtudományokban rendszeresen alkalmazott kifejezés. „Az életvilág, a maga totalitásában mint természeti és társadalmi valóság, egyszerre színtere és célja a magam és mások kölcsönös cselekvésének... nemcsak az életvilágon belül cselekszünk és hatunk, hanem rá is hatunk... Az életvilág tehát olyan valóság, amelyet cselekvéseinkkel módosítunk, s amely – másrésztől – módosítja cselekvéseinket.” (Schütz – Luckmann 1984: 272–273.)

⁵ A dolgozatban a lujzikalagori jelzöt esetenként a kalagori helyettesíti a helyiek szóhasználatát követő gyakorlathoz hasonlóan. A lujzikalagori asszonynak és családtagjainak nevét az anonimitás érdekében megváltoztattam.

tozata képezi, a lujzikalagori Klára élettörténetén átszűrődő modernizációs folyamatjelenségek. Ez tehát mindössze azokra az összefüggésekre terjed ki, amelyek az asszony személyes narratíváiban megjelenít, a hagyományos és a modern életvilág együttes jelenlétéből elbeszélésre érdemesnek tart. Klára történeti a lujzikalagori valóságról festenek képet, ezeken keresztül a falusi életvilág, a lokális mindennapok megismerhetővé válnak. Az értekezés nem tárgyalja a hagyományok és a modernizációs jelenségek összességét, hanem azok abban a formában és olyan hangsúllyal jelennek meg a dolgozatban, ahogyan azokat az asszony a hétköznapiakban megélte, majd az interjúszituációkban retrospektív nézőpontból elbeszélte.

Klára élettörténetében a helyi közösségnek a makrotársadalmi változásfolyamatokhoz történő alkalmazkodási gyakorlata képződik le: az adaptációs stratégia, a modernizáció okozta konfliktusok és azok feloldása, illetve elmélyülése. Az élettörténet adott „állapotának” rekonstruálása tehát eszközként szolgálja az életút során tapasztalható alkalmazkodás dinamikájának megértését és elemzését. A dolgozatban az adaptációs folyamatokat és a modernizációs készség működését Klára kulturális stratégiáinak elemzése szemlélteti különböző példákon keresztül.

Az értekezés a csángó kutatás személyiséggel foglalkozó hagyományába illeszkedik, azzal a különbséggel, hogy a lujzikalagori asszony, Klára egyénisége nemcsak a gyűjtés szintjén jelenik meg, hanem a személyes narratíva határozza meg a moldvai csángó életvilágra vonatkozó elemzés perspektíváját. Tehát a lujzikalagori szociokulturális világnak és átalakulásának *mindössze* a Klára által a mindennapokban megtapasztalt, majd elbeszélte aspektusaira derül fény – legalábbis mindazokra a szegmenseire, amelyek az asszony narratívája és a terepmunka alapján megragadhatók.

A következőkben tekintsük át a lujzikalagori asszony életének főbb eseményeit! Az 1947-ben született Klára a családban és a lokális közösségi térben is egy hagyományosnak tekinthető moldvai csángó életvilágban szocializálódott. Az asszony Lujzikalagorból származó szülei, az 1910-ben született édesapja és a kilenc évvel fiatalabb édesanyja, 1936-ban kötöttek házasságot. Az édesapa részvétele a második világháborúban nemcsak a férfi személyes életére, hanem a későbbiekben a családi közösség életének menetére is hatást gyakorolt. Klára a második életben maradt gyerek volt a családban, akinek munkáját, koránál fogva, fokozottabban igénybe vették a szülei. Az asszony tizennégy éves koráig rendszeresen járt a piacra, a laktanyához, majd a gyárkapuhoz árulni a bort és a kertben termő gyümölcsöket, valamint vigyázott a fiatalabb testvéreire is. Klára csak a legalapvetőbb írásbeli és számtani ismereteket sajátította el a helyi iskolában, ahol 1953–57 között végezte el a négy osztályt.

Klára 1965-ben kötött házasságot édesapja legénykori, „*verekedésben*” (világháborúban) elhunyt barátjának fiával. Ugyanakkor a lujzikalagoriak életstratégiái az 1962-es kollektivizálás és a környező városokat érintő szocialista iparosítás és kényszermodernizáció hatására átalakultak: az asszony férje is a bákói gyáripárban vállalt munkát 1967-től 1997-es nyugdíjazásáig. Klára 1966 és 1979 között nyolc gyereknek adott életet, akik közül egy már csecsemőkorában elhunyt. Az asszony főként az 1970–80-as években dolgozott a „*kollektívben*”, majd két évig a faluba telepített ruhaipari kisüzemben. A kilencvenes években a család a visszaigényelt földterületeket ismét művelés alá vonta.

Kláráék hét gyereke közül ketten a rendszerváltás időszakában alapítottak családot, a többiek a 90-es évek elején-közepén léptek húszas éveikbe, a felnőttkor küszöbére – amikor is rövidebb-hosszabb ideig külföldön vállaltak munkát. 1997–98-ban a gyerekek egymás után költöztek Nyugat-Európába, Olaszországba, kivéve a legidősebb fiút, aki már 1990-ben Németországba vándorolt és ott is alapított családot. Az asszony 1995-ben utazott először Németországba, majd 2007 végéig öt alkalommal látogatta meg külföldön élő gyerekeit.

A kutatási hipotézis szerint Klára egész élete során képes volt alkalmazkodni a makroszinten végbemenő kulturális, társadalmi és gazdasági változások lokális formáihoz. Az adaptációs készség működése (különösen a 90-es évek végétől dinamikusán) változó és túlnyomórészt affirmatív értelmű gyakorlatok sokaságán keresztül nyilvánult meg. Ez azonban korántsem számít egyedülálló esetnek Lujzikalagorban. Amennyiben elméleti kiindulópontként fogadjuk el, hogy az egyén gondolkodásmódját, világképét saját kulturális környezete alapvetően határozza meg, akkor a közösség viszonylatában „tipikusnak” titulált személy a helyi kulturális rendszer egészére vonatkozóan nyújt reprezentatív képet. Klára élete „tipikusnak” tekinthető a kalagori közösségben, így mindazoknak a stratégiáknak, illetve gyakorlatoknak az érvényessége, amelyeket a személyiség szintjén megjelenő kulturális és társadalmi érték-konfliktusok feloldására alkalmaz, tulajdonképpen általánosítható.⁶

A moldvai csángó szociokulturális életvilág változásának vizsgálata során a személyiség (Klára) szemszögének és világmentelmezésének középpontba állítása megköveteli a biografikus módszer elméleti és metodológiai problémáinak tisztázását. A következőkben vizsgáljuk meg részletesebben a konkrét metodológiai és teoretikus felvetéseket!

⁶ A tipikusság és az általánosíthatóság korlátaival lásd például Mandelbaum 1973: 177–206; 1982: 29–45. A tipikusság kérdésének kifejtését lásd részletesebben később a 2.3.1. részben.

2. A MOLDVAI CSÁNGÓ SZOCIOKULTURÁLIS ÉLETVILÁG „OLVASHATÓSÁGA” MÓDSZERTANI ÉS ELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK

Az etnográfiai terepkutatás interaktív folyamat, amelyben a „*tanulmányozott emberek tanítják a kutatókat saját maguk életéről*”.⁷ Az állomásozó terepmunka, az asszonnyal és a férjével egy fedél alatt töltött idő lehetőséget teremtett egyrészt a Klára által elbeszélte történetek, Én- és valóságrepresentációk megismerésére, másrészt a kulturálisan, társadalmilag meghatározott moldvai csángó életvilág mindennapjainak személyes megtapasztalására.⁸ Ezáltal nemcsak a környező világ és az elbeszélte Én dialektikus játéka mutatkozott meg, hanem az elbeszélések „valóságának” jelenre vonatkozó ábrázolása is összevethetővé vált a közvetlen eseményekkel és azok egyéni érzékelésével. A tapasztalás-megélés-elbeszélés kérdésköre azonban jelenleg nem tárgyalandó probléma, mivel az értekezés a kulturális adaptáció mikéntjét, illetve az alkalmazkodás folyamatán keresztül a tradicionális moldvai szociokulturális rendszer változását elemzi a narratív terepanyagok segítségével.⁹

A kutatás tárgyának megismerését és „olvashatóságát” szolgáló eszközök a terepmunka során gyűjtött narratív anyagok, a terepnapló-bejegyzések és Klára életének természetes, illetve mesterséges beszédhelyzetekben elmondott történetei.¹⁰ A kutatás idején alkalmazott módszertan megköveteli a vonatkozó textológiai, narratológiai és mnemotechnikai ismeretek bemutatását.

⁷ Blaxter – Hughes – Tigh 1996: 61.

⁸ A beköltözés Klaráék házába teljesen véletlenszerűen alakult, mivel korábban többen is visszatartották azt, hogy szállást adjanak a Lujzikalagorba érkezett magyartanítónak. A tanítói szerep tudatos vállalása azt a célt szolgálta, hogy a kutató folyamatos jelenléte a faluban a helyiek számára is értelmet nyerjen. A moldvai csángó falvakban végzett magyaroktatásról lásd részletesebben a Moldvai Csángómagyarok Szövetségének oktatási programját: <http://www.csango.ro/index.php?page=oktatas>; és Hegyeli 2001: 181–194.

⁹ Kovács Éva és Vajda Júlia szociológusok különbséget tesznek a tapasztalás, a megélés és az elbeszélés között, kutatásaikban az élettörténeti narratívák elemzése a megélt és az elbeszélte élettörténet közti kölcsönös viszonyt, és ezáltal a személyes és a narratív identitás összefüggéseit tárja fel. A módszertanról és az elméleti háttérrel lásd például Kovács – Vajda 2002: 17–32; Kovács 2007: 373–396; a Kovács Éva által kidolgozott kommunikatív emlékezet dinamikus modelljét lásd: Kovács 2008: 9–40.

¹⁰ A Klára személyéhez kapcsolódó írott források, például a gyerekeinek írt és a tőlük kapott levelek nem képezik az etnográfiai elemzés tárgyát. Ezt a választást egyrészt az indokolja, hogy a kutatás célja nem az asszony identitásának és személyiségjegyeinek vizsgálata, hanem az adaptációs készség és alkalmazkodási gyakorlatok elemzése a személyiség szintjén. Másrészt az, hogy az asszony életvilágát a(z) (elsődleges és másodlagos – vö. Nyíri 1994: 13–47.) szóbeliség dominanciája jellemzi.

2.1. TEXTOLÓGIA ÉS NARRATÍV FORDULAT

A kutatás középpontjában egy moldvai csángó asszony áll, akinek hétköznapi cselekedeteiben és társadalmi viszonyaiban nyilvánul meg a moldvai szociokulturális életvilág összetettsége. Az ember természetéből adódóan önkifejező élőlény, beszél, illetve tágabban értelmezett szövegeket, azaz egységes rendszert alkotó jelegyütteseket hoz létre. A beszéd mint alapsajátosság nyomán, az ember „homo narrans”, azaz folyamatos elbeszélésben, illetve narratív folyamatosságban élő létező, aki az elbeszélés eszközét alkalmazva demonstrálja létezését.¹¹ Az elbeszélés, a narratíva, az ember jelentésteremtő tevékenységének egyik alapvető formája, aminek segítségével a kutatás központi alakja, Klára is értelmezi a körülötte zajló eseményeket, leképezi a világot, vagyis folyamatosan szövegeket termel.¹²

Az 1970-es évek közepén és az 1980-as évek elején kezdődő „narratív fordulat” (‘narrative revolution’), a narratívák iránti növekvő tudományos érdeklődés jelentős hatást gyakorolt a társadalomtudományok módszertanára és szemléletmódjára.¹³ A narratív kutatás a különböző narratív anyagokat, a történeteket vagy a más formában gyűjtött szövegeket (például a személyes leveleket vagy az etnográfus feljegyzéseit, a terepen szerzett tapasztalatok írott formáját) elemzi vagy használja fel a kutatómunka során. Ezek a textusok képezhetik a kutatás tárgyát (például, ha a történetkonstituálás tényezőit, az elbeszélés természetét, szerkezetét vagy minőségi összetevőit vizsgálják), vagy módszerként is szolgálhatnak egyéb tudományos problémák elemzéséhez. A kérdésfeltevések irányulhatnak például a társadalmi jelenségek vagy a történelmi korokat jellemző tényezők feltárására, a személyiségjegyek vizsgálatára, az emlékezés-felejtés mechanizmusaira és az emlékezet szerveződésének folyamatára, vagy vonatkozhatnak az elbeszélés és a reprezentáció összefüggéseire is. Ennélfogva a narratív kutatás számos tudományterülethez kapcsolódhat, mint például a történelemhez,

¹¹ Keszeg Vilmos a következőképpen ír a „homo narrans”, az elbeszéléseket gyártó, az azokat étellel telítő és az azokban élő emberi lény és a világ kapcsolatáról: „*A történeteket kreáló és őrző, a történetek által viselkedő és irányított ember, a homo narrans történeti receptálható módon, megkerülhetetlenül benne vannak a világban. ... A dolgokat, legyenek azok körültpinthatóak vagy láthatatlanok, épp a történetük teszi létezővé.*” (Keszeg 2002b: 6–7.) Keszeg Vilmosnak az életpálya, élettörténet, népi írásbeliség témában számtalan tanulmánya jelent meg, például Keszeg 1991, 1996, 1998, 2001, 2002a, 2002b, 2005 (lásd részletesen Jakab – Keszeg 2007: 212–214.). Továbbá lásd még Keszeg 1999, 2005. I–II. és Keszeg 2008.

¹² Vö. Orosz 2003: 11.

¹³ A „korunk narratív fordulata” kifejezés Martin Kreiswirth nevéhez fűződik. A narratológia az 1960-as években a strukturalista irodalomtudomány területén vált önálló kutatási irányzattá. Ezt követően az elbeszélés, a narratíva általános modellje mint az elméletalkotás és a kutatásmódszertan új eleme fokozatosan nyert teret a társadalomtudományokban. Lásd erről részletesebben például Orosz 2003: 9–45.

a néprajzhoz és a kulturális antropológiához, a szociológiához, az irodalomtudományhoz, a nyelvészethez vagy a pszichológiához.

A megismerés egy lehetséges eljárásaként alkalmazott narratív anyagok nem képesek a „valóság” teljes reprezentációját nyújtani, ugyanakkor nem is sorolhatók kizárólag a fikció birodalmába. Amennyiben elfogadjuk, hogy a „valóság” a rá vonatkozó narratívák értelmezésén túl is létezik, akkor nem a történet hozza létre a szereplőket, hanem az Én- és valóság-reprezentáció során az elbeszélő egyik alapvető kifejezőeszköze a történetalkotás. Az elbeszélések tehát nemcsak az egyén identitásának feltárására, hanem az elbeszélő személy kulturális és társadalmi környezetének kutatására is alkalmasak. Mindazonáltal a valóságalkotás élettörténeti narratívában, önelbeszélésekben és én-történetekben közvetített formája kétszintű folyamat eredménye: az ember először megéli az eseményeket, amiket aztán elbeszél, vagyis kiválasztja, elmondja és értelmezi az „emlékezeti tényeket” (*‘remembered facts’*).¹⁴

A kutatás során gyűjtött és keletkezett szövegek a moldvai szociokulturális életvilág szubjektív leképezése nyomán textualizálódtak, ami egyaránt érvényes a terepnaplóra és Klára elbeszéléseire is. Ennélfogva a tapasztalatok által valósággá konstituálódó világ megértését és elemzését lehetővé tevő jelrendszerként azonosíthatók. Esetünkben a narratív anyag a jelek egyedi és megismételhetetlen együttese és nem a nyelvi rendszer jeleinek alkalmazásával újratehermenthető egység. A textualizációt befolyásolja a szöveg létrejöttét meghatározó kontextus, ezáltal a kibontakozó narratíva más elbeszélésekkel, kulturális elemekkel kialakított dialogikus viszonya, és már maga a terep szövegekkel telítettsége is.¹⁵

2.2. AZ ÉLETTÖRTÉNETI MÓDSZER TUDOMÁNYOS ALKALMAZÁSA

Az élettörténeti kutatások egyaránt kapcsolódhatnak az etnográfiai vizsgálatokhoz, az oral history, a pszichológia, a szociológia vagy az irodalomtudomány területéhez, ennélfogva a narratív biográfiai adatok elemzése számos módon elvégezhető.¹⁶ A „*felkért emlékezés*” során született elbeszélések, a beszédhelyzet és a beszélgetőpartnerek közötti dialogikus viszonyban keletkezett szövegek szi-

¹⁴ Lieblich – Tuval – Mashiach – Zilber 1998: 8. Az átélt, megélt életvalóság és az elbeszélte történet közötti összefüggéseket lásd később a 2.3.3. és a 2.4. részben.

¹⁵ Az 1980-as évektől az etnográfiában is mindinkább felismerik az intertextualitás elméleti jelentőségét, azt, hogy a kutatási tereptapasztalatokat és ezáltal az etnográfiai szövegeket is egyaránt befolyásolják a korábbi olvasmányélmények és a tudományos nézetek, állásfoglalások is. Lásd erről részletesebben például Clifford 1986: 98–121, 1999: 151–179.

¹⁶ Az életpálya, élettörténet elsősorban magyar nyelvű válogatott bibliográfiáját lásd: Jakab – Keszeg 2007: 199–232.

tuatív és konstruált jellegűek.¹⁷ Az értekezésben alkalmazott megközelítés szerint az autobiografikus történetek a csángó életvilág egyéni olvasatán túl a közösség kulturális-társadalmi tapasztalatát is közvetítik, a személyes és a lujzikalagori szint összetett képét hozzák létre. Klára élettörténete a tapasztalatok által valóságként megjelenő életvilág narratív változata, amelyben az elbeszélés alakítja a valóságot, ami pontosan a szövegek révén válik megismerhetővé és elemzhetővé.¹⁸

A Klára elbeszélte valóság ontológiai státusza értékelt, értelmezett adottságként tételeződik, mivel a moldvai csángó életvilág az asszony személyes benyomásai, és azok interpretációja révén formálódik valósággá. Klára valóságábrázolása független a történeteken kívüli világban érvényesnek tekintett oppozícióktól (valós–valótlan, igaz–hamis, történelmileg pontos–pontatlan stb.). Az asszony narratívája kettős konstrukció: az észleléssel keletkező valóság és az előidézett emlékezőskor értelmezett világ nem feltétlenül azonos. A valóságban történt események a személyes értelmezés tárgyát képezik, míg az elbeszélések az értelmezési folyamat eredményeként jönnek létre.¹⁹ A kutatás során megismert történetek a kommunikációs aktusokban az egyes beszédhelyzeteknek megfelelő formában elbeszélte és értelmezett eseményeket tartalmazták. Ugyanakkor Klára történetei nemcsak a valóságot kétszeresen konstruáló szövegek, hanem a kutatói megértés és elemzés számára egy újabb elemzési szint, értelmezési háló kibontásának alapját képezik.²⁰

A lujzikalagori asszony, az etnográfiai előfeltevés alapján, létében megértő és értelmező módon van jelen saját moldvai szociokulturális környezetében.²¹ Az értekezés pontosan ebből a tételből kiindulva vizsgálja a társadalmi, kulturális realitásnak azt a változatát, ahogyan Klára, a tipikusnak tételezett személyiség értelmezi saját kultúráját és a társadalmi átmenet konfliktushelyzeteit. A személyiségkutatásnak ez olyan alternatívája, amely az asszony életvilágának szerveződését és változását az elbeszélte szövegen, Klára világegyetemének keresztül kívánja megragadni és megérteni, az alkalmazkodás mikéntjét az egyéniségnek

¹⁷ Kónya 2001.

¹⁸ Vö. Peacock and Holland 1993: 374.

¹⁹ Vö. Pataki 2001: 361.

²⁰ Az élettörténeti kutatások azonban nemcsak a valóságot reprezentáló szövegeket vizsgálják, hanem a létrehozás módjait is, mint például a narratív pszichológia esetében. A narratív pszichológia megközelítésmódként és nem módszerként tekint önmagára, ami az Én-, a kollektív vagy szociális „reprezentáció, ha úgy tetszik a »világ- és énteremtés« módjainak tudományos feltárására törekszik”. (László 2001: 7–8.) Lásd még például László – Thomka 2001.

²¹ Geertz 2001: 196.

az átalakuló szociokulturális körülményekhez történő viszonyulásán keresztül elemzi.²²

Klára narratívájának valósága a moldvai csángó közösség „*lehetséges világa-
inak*” egyike, a moldvai szociokulturális életvilágban bevett elbeszéléseket foglalja magában.²³ Ehhez hasonlóan az etnográfiai szövegkorpusznak is teljesítenie kell az elfogadhatóság feltételeit, és meg kell felelnie a tudományterületen a „jó” és „hiteles” történetekkel szemben támasztott követelményeknek. A kutatói elemzés során konstituálódó moldvai csángó valóság tehát annyiban válik „hitelessé” és „érvényessé” a tudományos világban, a csángókutatásban, amennyiben tartalma az elfogadott „lehetséges világok” egyikét jeleníti meg, ami már önmagában is meghatározza a kulturális idegenség ábrázolásmódját.

A biografikus módszer az 1980–90-es években termékenyítette meg a korábban a strukturált, félig strukturált interjúmódszert alkalmazó oral history kutatókat Nyugat-Európában, majd némi időbeli eltolódással a kelet-európai térségben is megjelent.²⁴ Az oral history a történelemtudománynak az a területe, amelyben a múlt narratíváját a szóbeliség és nem az írott hagyományban megmaradt és rögzített mondanivaló közvetíti, „*művészet, amely az egyénnel foglalkozik társadalmi és történelmi kontextusban*”.²⁵ Az oral history kutatások legfőbb célja az egyén és a „történelem” közötti viszony feltérképezése, annak kutatása, hogy a „nagy történelmi” valóság hogyan fogalmazódik meg az egyes személyek és közösségek számára a mindennapi tapasztalatok szintjén. Továbbá annak vizsgálata, hogy az egyes ember miként képezi le a „történelmet”, a közelmúlt eseményeit saját élettörténetének elbeszélésekor, a történelmi esemé-

²² Ennek a megközelítésnek tudománytörténeti előzményei a kulturális antropológia területén találhatóak. Legkorábbi például Theodora Kroeber Ishiről írott életrajza, legismertebb Vincent Crapanzano *Tuhami* c. könyve. Az étikus és az émikus elemzést egyidejűleg megjelenítő munka: Biczó 2008.

²³ A „lehetséges világok” kifejezés az elbeszélhető és az elfogadott jelentésrendszerekre épülő történeteket foglalja magában, amelyeknek tartalma és formája koronként változó. Ezek a „lehetséges világok” hatást gyakorolnak a tudományos világban helytálló narratívumok vázkeszletének formai és tartalmi összetevőire is. (László 1999: 58.)

²⁴ A biografikus módszert alkalmazó oral history kutatások olasz példái Luisa Passerini és Alessandro Portelli nevéhez köthetők. Az olasz élettörténeti kutatásokról lásd Paál 2000: 221–254. Biografikus módszer a közismert oral history módszertani kézikönyvekben például: Thompson 1988; Raleigh Yow 2005: 220–252. A magyarországi oral history kutatások például, a teljesség igénye nélkül: OSZK Történeti Interjúk Tára (TIT – <http://www.tit.oszk.hu/>); 1956-os Intézet, Oral History Archívum (OHA – <http://www.rev.hu/>); *Múltunk* 2005/4. oral history száma; a biografikus módszert alkalmazó magyar oral history kutatások: például Kovács É. 2008; a magyar nyelvű tanulmányokat tartalmazó oral history bibliográfia: Gerhard – Udvarnok 2007: 121–126; Tóth Eszter Zsófia kutatásai a munkásságról; Gyáni 1998, 2000; moldvai csángó „oral history”: Gazda 1993. Moldvai csángó önéletírások: Lackó I. 1974: 311–345, 1994: 87–206; Lackó M. 2004: 353–478; Gábor 2005; Demse 2005, 2007.

²⁵ Portelli 1997: 3, viii. „...art dealing with the individual in social and historical context.”

nyeket hogyan alakítja saját megélt történelmévé. Klára élettörténetének eseményei „*mindig és elkerülhetetlenül személyes* értelmezés és jelentéstudajdonítás tárgyai”, ugyanakkor a kollektív múltba ágyazottan és annak részeként jelennek meg.²⁶ Ezáltal illeszkednek a lujzikalagori közösség, a moldvai csángók, a Romániában élők, illetve a kelet-európai országok történetébe.

A politikatörténeti tények világából és az „írott valóságból” kilépve a mindennapok történelmi általánosságának valóságát az egyéni történetek közvetítik. A történelemnek a lujzikalagori mikrovilágban érzékelhető eseményei Klára életének történeteinek keresztül formálódnak megélt történelemmé.²⁷ Jelen munka azonban, a hagyományostól némileg eltérő módon, nem abból a szempontból vizsgálja a moldvai csángó szociokulturális rendszer változását, amely elnyomott, a történelem folyamán elhallgattatott, kisebbségi léthelyzetben élő közösségnek tekinti a moldvai csángókat, mivel a lujzikalagori asszony önazonosságának ez nem alkotja szerves részét. Ez a fajta megközelítés továbbá annak tudatában is kerülendő, hogy így könnyebben fennállhat a „néma” Klára és a „felvilágosult” kutató közötti hierarchikus viszony kialakulásának veszélye, észrevétlenebbül létrejöhet a „kutató beszél a szótlan kutatótról” reláció.²⁸

2.3. EGY HATVÁLTOZÓS MÓDSZERTANI PROBLÉMA – KLÁRA TÖRTÉNETEI ÉS A MEGISMERÉS

A terepmunka alatt a részvétel a mindennapi eseményekben és a beszédaktusokban, az etnográfiai kutatás megértésre és elemzésre irányuló céljával összhangban, dialogikus viszonyra alakította a kutató és a vizsgált szociokulturális rendszer közötti folyamatos érintkezést. A kulturális dialógus vizsgálatához végül alapul a beszédaktusok kutatásában alkalmazott ötváltozós kérdést: „*Ki, kinek mit mond, milyen közvetítő csatornán keresztül és milyen hatással?*”²⁹

²⁶ Vö. Pataki 2001: 361. (kiemelés P. F.).

²⁷ Az értekezés témája beleillik a román oral history kutatásokba. Romániában 1997 óta működik az Oral History Intézet (Institutul de Istorie Orală). Évkönyve az Anuarul de Istorie Orală (AIO). Kutatási témák: például az etnikai és vallási identitás, ellenállási mozgalmak a szocializmus idején. Az intézetről részletesebben lásd Budeancă 2004: 12–45. és <http://hiphi.ubb-cluj.ro/hiphi/institute/orala.htm> (2008. június 26.). Románia másik fontos oral history központja a Memorialul Victimelor Comunismului și al Rezistenței intézmény önálló Oral History Részlege (Departament de Istorie Orală). Kutatási témák például a romániai gulág; a mezőgazdasági kollektívizáció folyamata; családi élet a szocializmus idején. Lásd részletesebben: <http://www.memorialsighet.ro> (2008. augusztus 15.).

²⁸ Vö. Barát 1999: 163.

²⁹ A francia filozófus, Jean-Marie Schaeffer nevéhez fűződő („*Who says what in which channel to whom with what effect?*”) kérdésfeltevést elsősorban az oral history kutatásokban és az iro-

A beszélgetőpartnerek, a beszéd témák, a közvetítő csatorna és a beszéd által kifejtett hatásokra fókuszáló teória azonban kiegészítésre szorul a részt vevő megfigyelés sajátosságainak figyelembevételével. A több hónapos empirikus kutatás alatt a szerepeiket állandóan újrakonstruáló beszélgetőpartnerek egymásról alkotott ítélete dinamikusan változik, a másik félnek aktuálisan vagy hosszú távon tulajdonított ismeretek átalakulnak. A beszélők ennek a változásnak a tudatában és ehhez képest alakítják a beszélgetések tartalmát és formáját.

Éppen ezért számunkra célszerű egy hatodik tényezőt is beemelni, ami a beszélgetőtársak közötti dinamikus viszonyra, tehát a szerzői és olvasói pozíciók elmozdulására adott reflexiókra kérdez rá. Az eredeti formájában öt változót magában foglaló kérdés etnográfiai kutatásokra érvényes kiegészítése a „címzett előlegezett válasza”. Ez a következőképpen alakítja át a kérdésfeltevést: ki, kinek mit mond, milyen csatornán keresztül, milyen hatással és milyen elhangzott vagy előlegezett megnyilatkozások kontextusában?

Az etnográfiai beszédhelyzetekben a partnerek dialogikus viszonyában folyamatosan változnak az olvasói és szerzői pozíciók, párhuzamosan történik a szövegalkotás és a „fordítás”.³⁰ A terepen tartózkodás alatt elhangzott, illetve a másik számára előlegezett megnyilatkozások egyaránt befolyásolják a válaszképzés formáját és tartalmát is. Az etnográfus nemcsak a terepmunka idején, hanem a kutatott témáról készített etnográfiai szöveg írásakor is rendszeresen vándorol az olvasói és a szerzői pozíciók között. A kutató tehát egyaránt a moldvai szociokulturális életvilág olvasója, illetve „fordítója” és egy kulturális olvasat létrehozója, szerzője.

2.3.1. *Valaki beszél valakinek valamiről... – az első három változó*

A terepkutatásban lényegileg benne foglalt adottság, hogy a terepen a „saját” és az „idegen” kulturális rendszer dialogikus viszonyba kerül egymással. A kutató magyarországi születésű, román nyelven is beszélő nőként szembesült a moldvai szociokulturális életvilággal, míg Klára a vizsgált kultúra tagjaként, a többes kulturális és nyelvi kötődéssel telített csángó életvilág vonásait gondolkodásmódjában, viszonyulásában, magatartásában, gesztusaiban kifejező asszonyként vett részt a kulturális kapcsolatban. A terepen kialakított kölcsönviszony sajátos formája, a falusi magyartanító szerepe, tudatos választás eredménye volt, amivel a kutató egy meghatározott, a helyiek számára értelmezhető –

dalomtudomány területén alkalmazzák. Az öttényezős kérdést angol nyelven idézi Portelli 1997: 5.

³⁰ Fabian 2005: 26.

még ha időnként vitatott – státuszban lépett be Klára és a lujzikalagori közösség mindennapi életébe.³¹

Az asszony és a házába költözött kutató közötti személyes, társadalmi és kulturális kapcsolatot az idő előrehaladtával növekvő bizalom és a közös ismeretek gyarapodása jellemezte, aminek következtében a kezdetben sokáig leíró, beszámoló jellegű és mesélő típusú történeteket egyre többször egészítették ki az értelmező, magyarázó és elemző elbeszélések.³² A társas érintkezésben egyre többször jelentek meg az élményekre emlékező, tanulságos történetek, az asszony családi viszonyait értelmező elbeszélések és a lokális kultúra sajátos vonásainak egyfajta „megtanítása”. Klára a történetmesélés alatt – annak ellenére, hogy a beszélgetőtársakra ruházott és önként vállalt szerepeik változtak – mindvégig a „saját” és az általa a kutatonak tulajdonított elvárások közötti térben igyekezett magát elhelyezni.³³

A következőkben térünk rá az egyéni tudáskészlet és a személyes tapasztalat általánosíthatóságának és a lokális közösség egészére kiterjeszhető érvényességnek a kérdésére. Minden közösség saját, bevett életútmodellel rendelkezik, ami meghatározott kritériumok között az egyéni elképzelések és a közösségi elvárások dialógusából keletkezik, egységes egészévé szervezve az egyéni élet színes és fordultatos eseményeit.³⁴ Ez a normatív és lokálisan alkalmazott „ideálmodell” Klára számára kijelöli az elbeszélés szociokulturális kereteit, körvonalazza az életszakaszokat, vagy az attól való eltéréseket, fordulópontként határozza meg az egyes eseményeket, és behatárolja az elbeszélhető tartalmat is. Az általános életút minta a történetmondás során személyes vonásokkal telítődik, és ekképpen egyedi élettörténet jön létre. Klára élettörténete és elbeszélései nem önmagában egy lujzikalagori csángó parasztasszony életének aktuálisan megosztható elemeit, hanem „sokkal inkább egy közösségnek, egy társadalomnak, egy történeti szituációnak az egyéni élet szövetén átszűrődött képét tartalmazza”.³⁵

A Klarához társított „tipikusság” címkéje a lokális közösség által bevett és alkalmazott normák, szokások követésére utal, a társadalmi viszonyrendszer azonos fokán állók között leggyakrabban betöltött státuszokat és az életmód álta-

³¹ Moldvában a rendszerváltást követően 2000-ben kezdődött a rendszeres magyarnyelv-oktatás a Moldvai Csángó-magyarok Szövetsége szervezésében. Ennek keretében indult 2006 őszén a magyartanítás Lujzikalagorban is. A program beindítása bizonyos mértékben megosztotta a közösséget, és később kisebb-nagyobb konfliktusokat idézett elő a lokális hatalmi szervek és a lakosság között. Mivel a szállásadót, Klárát nem érintették közvetlenül ezek az események, így a kutatóval kialakított viszonyát ez gyakorlatilag nem befolyásolta.

³² Vö. Portelli 1997: 11.

³³ Kovács – Vajda 2002: 27.

³⁴ Turai 2004: 63.

³⁵ Niedermüller 1988: 386–387.

lános ismertetőjegyeit, vagyis a deviancia hiányát jelenti.³⁶ Klára életének általános-érvényűsége a kalagori közösségben és hasonlósága saját korosztálya többi női képviselőjéhez nem az „ismétlődés *valóságában*”, hanem a „*tipizált* egyén *idealizált formájában*” válik megragadhatóvá és a tudomány számára elfogadhatóvá.³⁷ Tehát Klára ideáltipikus lujzikalagori asszonyként jelenik meg, annak ellenére is, hogy a történetmondó személy egységességének képzete csupán illúzióként értelmezhető. Az „ideáltipikusság” egyben azt is jelenti, hogy az asszony nem rendelkezik, ahogyan egyetlen ember sem, a saját kulturális rendszerének minden tekintetben megfelelő „tipikus” tulajdonságokkal.³⁸

Klára, ellentétben fiatalabb testvéreivel, abba a korosztályba tartozik, amelyeknek az életútja még a kvázi hagyományos modellt követte Kalagorban, de közvetlen családtagjain, először testvérein, majd gyerekein keresztül tapasztalatokat szerezhetett a falu-város, falu-külföld viszonylatban történt életmódváltásokról is. Ez a sajátos korosztályi határhelyzet emeli őt a kutatás központi alakjává. A hatvanhárom éves asszony korosztálya „tipikusságának” alábbi jegyeit hordozza: a lokális hagyományoknak megfelelően húszéves kora előtt megházasodott, férje az egyik bákói üzemben vállalt munkát, miközben ő maga elsősorban főállású családanyaként élte mindennapjait és a hetvenes–nyolcvanas években a téeszbe járt dolgozni. Fiatalabb testvérei a közeli Bákóba költöztek, egyikük kivételével, aki férje miatt Brassóban (Braşov) telepedett le. Jelenleg egyetlen gyereke sem tartózkodik a faluban, de még Romániában sem, mivel ők is a Nyugatra irányuló munkamigráció aktív résztvevői, amibe az asszony koránál fogva már nem kapcsolódott be, ellentétben a tőle pár évvel fiatalabb korosztály képviselőivel. Klára egész életében folyamatosan alkalmazkodott a strukturális változásokon keresztülmenő moldvai szociokulturális életvilághoz a „boldogulás”, a „túlélés” érdekében.

2.3.2. *A beszélgetőtársak közötti kommunikáció – a negyedik változó*

A terepmunka beszédhelyzetei nemcsak a mondanivaló rögzítésére szolgáló eszközök (diktafon, jegyzetfüzet, terepnapló stb.) használatában térnek el a köz-

³⁶ Klára „tipikussága” egyfajta kényszerű választás, mivel az etnográfiai hagyomány szerint az elbeszélő személy kiválasztását a tipikus vagy a különleges (deviáns) társadalmi státusz indokolja. Ugyanez a tradíció az önéletrajzi elbeszélés esetében egy „koherens Én”-kép kialakulását is „előírja”, ezzel az etnográfiai szöveg „hitelességét” és „valóságosságát” teremtvé meg. Lásd erről részletesebben Clifford 1986: 98–121, 1999: 151–179. A tipikusságot-különlegességet bemutató népi önéletrajzok példái a magyar néprajzban, a teljesség igénye nélkül: Hoppál – Küllös – Manga 1974; Nagy 1975; Salamon 1979; Pillich – Vetési 1987; Nagy 1988a; Mohay 1994; Forrai 1994; Fazekas 2000; Ambrus 2008.

³⁷ Lejeune 2003: 159. (kiemelés L. P.).

³⁸ Vö. Mandelbaum 1973: 183, 1982: 39.

napi társas érintkezés beszélgetési szituációitól, hanem abban is, hogy a kérdések nyilvánvalóbb módon tematizáltak és a rendszerezett ismeretszerzésre, a minél szélesebb körű megértésre irányulnak.

Klára elbeszélései két nagyobb típusba sorolhatók: az aktuális élethelyzetekben létrejövő történetekre és a mesterséges szituációban előállított élettörténetre, életútinterjúkra. A társadalomtudományok területén az élettörténeti interjú készítésének számos változatát alkalmazzák; a kutató Klárát életútja minél részletesebb elbeszélésére sarkallta. Az asszony által felvetett témák tehát közbe-közbe kérdéssel kerültek rögzítésre, Klára szabadon vezette be az önéletrajz újabb eseményeit, az elbeszélés újabb rétegeit. Az előzetes ismeretek, az idő múlásával kialakuló bizalmi kapcsolat és az ismeretség elmélyülése alapot teremtettek ahhoz, hogy a kutató az interjúk alatt kellő rálátással kérdezhessen rá az életút egyes részleteire, azt megfelelő kontextusba tudja helyezni és minél több információ birtokába juthasson.³⁹

Az élettörténet retrospektív nézőpontból beszéli el Klára életét, miközben az események között egyfajta koherenciát teremt, az események sorozatából strukturális egységet hoz létre. Ezzel szemben a szituációhoz kötötten életre kelt történetek a jelenbeli történések egyik-másik eleméhez asszociációkon vagy metaforikus kapcsolaton keresztül kötődnek, és egymástól elszigetelten jelenítik meg Klára életének részleteit. Az elbeszélésekben ábrázolt és bejárt, ismerősként kezelt földrajzi tér a jelen felé haladva egyre nagyobb léptékben rajzolódik ki. A hagyományos paraszti világ területi kiterjedését a falu, Lujzikalagor és annak határa, valamint a közeli város, Bákó jelentette, a szocialista időszakban ez a rokonlátogatások, a gazdasági szükségszerűség⁴⁰ és a vallásgyakorlás révén kiterjedt Észak-Moldva, Csíkszereda (Miercurea-Ciuc) és Brassó irányába. A rendszerváltás után Klára egészségügyi problémáinak kezelése miatt Kolozsvárra járt (Cluj-Napoca), majd a külföldön dolgozó gyerekein keresztül eljutott Magyar-, Német- és Olaszországba is.

Klára élettörténete az élete során történt összes esemény közül azoknak az elbeszélése, amelyek a moldvai szociokulturális életvilágban – a bevett életútmódelnek megfelelően – elbeszélhetők, amelyek fontossá válnak a közlésre. Ezen belül azokat a történeteket tartalmazza, amelyeket a kutató személyéről alkotott képhez igazít, amelyeket szerinte az hallani szeretne, és amelyek szerinte kutatói érdeklődésre tarthatnak számot.⁴¹ Ugyanez áll Klára egyéb elbeszéléseire is.

³⁹ Vö. Bíró 1996: 240.

⁴⁰ A 80-as években a Bákó környéki falvak lakói rendszeresen eljártak más közeli városokba (mint például Karácsonykőre (Piatra Neamț), hogy a szocialista állam által kibocsátott élelmiszerjegyeket ott váltsák be.

⁴¹ Vö. Biczó 2008: viii.

Az élettörténeti narratívát a szituatív történetmesélés színesíti, egészíti ki, illetve ismétli vagy előlegezi meg. Ennélfogva az élettörténet tulajdonképpen egy kétlépcsős szerkesztési módnak köszönhetően jön létre: Klára, kutatói felkérésre, egységes egészként közvetíti a már korábban elbeszélte történeteket.⁴² Ugyanakkor a részt vevő megfigyelés lehetővé tette a szavakban megfogalmazott, azaz a narratív formában reprezentált valóságnak és az asszony cselekvésekben megnyilvánuló kulturális, társadalmi viszonyrendszerének és magatartásának összevetését. Ezáltal vált mélyrétegeiben is megragadhatóvá és értelmezhetővé a viselkedést és gondolkodásmódot meghatározó moldvai csángó szociokulturális életvilág struktúrája.

A kölcsönös megértés érdekében alkalmazott tudatos nyelvhasználat Klára esetében azt jelentette, hogy a kommunikáció alapjául választott nyelvi csatorna legtöbb esetben a magyar nyelv vagy a csángó dialektus volt. A történetek ugyan a lokális hagyományok szerint elbeszélhető tartalmat közvetítették, de az a két fél közötti viszony függvényében változott.⁴³ A másoknak tulajdonított „nyelvre” „fordítás” bizonytalanságát az időnként csak románul vagy románul is megerősített mondanivaló jelezte. Az elbeszélhetőség és a megértés nyilvánvaló problematikusságára rendszerint a következő kérdés, „*Hogy is fejezzem ki neked, hogy te azt megérted?*”, vagy kijelentés, „*mondom románul, hogy jobban megérted?*” utalt.

2.3.3. A mondanivaló hatása – az ötödik változó

Az értekezésben tulajdonképpen a mindennapokban megtapasztalt és elbeszélte mikrotörténelem változása bontakozik ki az adaptáció folyamatán keresztül. Klára személyes, megélt történelmének „valósága”, ami összhangot feltételez az emberi cselekedetek és az azt elbeszélő történetek között, minden bizonynyal legtöbbször egyezést mutat az önéletrajz, az élettörténet szövegben lakozó „igazságával”.⁴⁴ Az asszony történeteinek „igazsága” azonban nem mindig követi feltétlenül a megtörtént események tényszerűségét, ám az eleve adottként tételezett valóság narratív ábrázolásában nem is a hitelesség–valódiság kérdése a fontos, hanem az egyéniség tapasztalata, a szubjektív látásmód.⁴⁵ Számunkra

⁴² Vajda 2002: 90.

⁴³ Vö. Király 1999: 168.

⁴⁴ A nem a „nyugati” gondolkodásmóddal rendelkező társadalmakban végzett etnográfiai kutatások arra hívják fel a figyelmet, hogy a személyes történelem valósága nem egyezik meg magától értetődő módon az önéletrajz, önéletrajz igazságával. Lásd például Vincent Crapanzano marokkói kutatásait. (Crapanzano 1985.)

⁴⁵ A magyar folklórisztikai hagyományban az *igaz történet* a mások jelenbeli vagy közelmúltira vonatkozó mindennapi élményeit, a másokkal történt hétköznapi eseményeket újramesélő, rö-

sokkal érdekesebb az, hogy Klára hisz az elbeszélte események létezésében, valódiságában és megtörténtnek tekinti őket, mintsem az, hogy a történetek és az elbeszélések mennyire igazak vagy fiktívek.⁴⁶ Az értekezés elején meghatározott elméleti alapállás nyomán kijelenthető, hogy a kulturális és társadalmi meghatározottság következtében a lujzikalagori közösség azonos korosztályba tartozó más képviselőinek élettapasztalata és élményei nagy valószínűség szerint az asszonyéhoz hasonlóan szerveződnek.

A hitelesség kérdése nem az egyetlen és valódi elbeszélés létezésével áll összefüggésben, hiszen Klára életének eseményei több verzióban is hitelesen elbeszélhetők: meghatározott elbeszélésváltozatot tartalmazó történetvázkészlet áll az asszony rendelkezésére.⁴⁷ Ugyanakkor az „átélt életvalóság” és az elbeszélte történet nem feltétlenül mutat azonosságot, aminek következtében az asszony életét elbeszélő történeteknek akár számos hiteles változata, elbeszélése is lehetséges.⁴⁸ Klára élettörténete a saját egyéniségét és életútját elbeszélő lehetséges konstrukcióknak az adott beszédhelyzet körülményeinek függvényében létrejött változata. Az elbeszélésekben, a csángó kultúra és a történetek közötti szerves kapcsolatnak köszönhetően, nyomon követhető a moldvai szociokulturális életvilág átalakulása. A változások az időben egymást követő történetek szerkezeti vázának eltéréseiben, a tematikus hangsúlyok eltolódásában és az elmondott, illetve elhallgatott mondanivaló tartalmi különbségében is megmutatkoznak.

2.3.4. Az olvasói és szerzői pozíciók – a hatodik változó

Az etnográfiai kutatómunka alatt mindvégig lényeges szerepet töltenek be a tulajdonított, elhangzott és/vagy előlegezett megnyilvánulások és a folyamatosan változó olvasói és szerzői pozíciók.

A Klára és a kutató közötti napi kapcsolat erőteljesen közelítette egymáshoz az életvilágok kulturális eltéréseit. A kutató és a lokális hagyományok közötti összeütközéseket az asszony elbeszélte rokonainak, szomszédainak és időnként a kutatónak is, reflektált a beszélgetőpartnerek közötti „félrefordítások” változására (csökkent azok száma, átalakult tartalma). Ugyanakkor Klára, a viszony dinamikusságának és a nyelvi korlátok fokozatos leépülésének köszönhetően, a

vid, csattanóval záruló elbeszéléseket jelenti. Ezek elsődleges célja a szórakoztatás, a közös kapcsolódás és az oktatás-nevelés. Lásd például Dobos 1964: 198–215; Küllös 1988: 251–266.

⁴⁶ (Denzin 1989: 25.) Utóbbihoz a megélés és az elbeszélés valósága közötti diszkrépancia kérdése és az „Én” problémája is társul, aminek kutatása nem tartozik a jelen dolgozat célkitűzései közé. Érdekes szem előtt tartani, hogy a fiktív, ugyanúgy, ahogyan az el nem mondott vagy elhallgatott történeteknek, tehát a narratívák hiányának, vagy az egészel diszharmonióban álló részeknek is fontos szerepük lehet a vizsgált kulturális rendszer megértésében.

⁴⁷ Vö. László 1999: 47.

⁴⁸ Tengelyi 1998: 24.

kutatót kérdezőként és hallgatóként is egyaránt mind jobban közelítette saját beszélőközössége határaihoz.

Ez a helyzet akkor vált kétélűvé, amikor az asszony mindinkább kezdte azt feltételezni, hogy a kutatónak a moldvai csángó kultúrára vonatkozó háttérismereete, korábban szerzett romániai tapasztalatainak és az elbeszélte történeteknek köszönhetően, közelít saját tudásához. Ugyanakkor a Klára és a kutató közötti bizalmi kapcsolat, amellet, hogy lehetővé tette az életvilág mélyrétegeinek megismerését, erkölcsi dilemmákat is felvetett. Például azt, hogy vajon az együttélés alatt szerzett tudásból mi használható fel az elemzéskor, mi tehető közzé, és milyen történeteket, tapasztalatokat érdemes meghagyni az „*elhangzása kommunikációs szintjén*”.⁴⁹

A narratív adatok felhasználásának és felhasználhatóságának problematikája a szerzőség kérdését is érinti. A speciális kommunikációs helyzetként tételeződő élettörténet és a szituatív önelbeszélések esetében Klára mellett a kutató nemcsak kérdező és hallgató, hanem egyben szerzőtárs is, a beszélgetések során elhangzott szövegek előállítója. Aktívan részt vesz az élettörténet megalkotásában, az elbeszélés alakulását szervező pozícióval rendelkezik.⁵⁰

„*A szó a beszélő és a beszélgetőtárs közötti közös terület*”, közvetítő eszköz, a megértés és megértetés lehetőségét teremti meg.⁵¹ A szavak jelentéstartalmát egyaránt meghatározza a beszélgetésben részt vevő felek jelenléte. Mindazonáltal a Klára képviselte moldvai csángó és a kutató képviselte magyarországi kultúrának egyazon szövegre vonatkozó jelentésvilága az „olvasók” különböző szociokulturális életvilághoz tartozása okán nem feltétlenül egyezik meg egymással. Így az elbeszélte történetek jelentésrétegei, az események közötti összefüggések és az elbeszéléseknek tulajdonított értelem is különbözik, illetve különbözhet egymástól.⁵²

Klára mondanivalójának formáját és tartalmát egyrészt a kutatóhoz társított személyes vonások, másrészt annak korábbi válaszai és a szituatív módon neki tulajdonított megelölegezett felelet is alakította.⁵³ A moldvai szociokulturális életvilágot elbeszélő történetekben a kutató Klarával és a lujzikalagori csángó kultúra más „bennszülött” képviselőivel közösen „birtokolta” a szerzői pozíciót, miközben folyamatosan történt a másik személyiségének és a másik kultúrájának

⁴⁹ Hedeşan 2006: 61.

⁵⁰ Crapanzano 1985: 11; Gyáni 1998: 301; Vajda 2002: 89.

⁵¹ Vö. Menyhért 2002: 209.

⁵² Az ugyanazon szöveget értelmező két kultúra képviselői által a textusnak tulajdonított jelentésvilágok közötti eltéréseket kiválóan szemlélteti Laura Bohannon Shakespeare a bozótban c. tanulmánya. (Bohannon 2005: 48–55.)

⁵³ Vö. Bahtyin 1986: 415; Biczó 2008: viii.

„olvasása”, illetve „fordítása”.⁵⁴ A kutatómunka során keletkezett etnográfiai szöveg, maga az értekezés is, egyszerre a moldvai csángó kultúra olvasása és írása, amibe a kutató kétségtelenül önmagát is beleírta.⁵⁵ A narratív kutatási anyagok újrendezése és a moldvai szociokulturális életvilág újraalkotása, az etnográfiai szöveg létrehozása az értekezés elképzelt címzettjeivel, illetve a nekik tulajdonított olvasói pozíciókkal dialogikus viszonyban történt. A tudományos munka középpontjában azonban Klára, a lujzikalagori asszony áll, aki először önmagát hozta létre történetmeséléskor, és akit a kutató másodszor teremtett meg az értekezés megírásakor.⁵⁶

2.4. EMLÉKEZÉS ÉS TÖRTÉNETMESÉLÉS

Az emlékezés szövegszerűen nyilvánul meg, elbeszéléseket teremt. Klára az emlékezés aktusán keresztül eleveníti meg élete különböző történeteit, megőrzi vagy változtatja azok formai jegyeit és tartalmát. Az emlékezés tulajdonképpen a múlt eseményeit értelemmel felruházó és jelentéssel telítő folyamat.⁵⁷ Mindazonáltal a másodlagos értelemadás színtere, hiszen az élmény, az „átélt valóság” első ízben történő észlelése, felfogása és értelmezése az eseményekkel nagyjából egy időben megy végbe.

Az elbeszélés kétféle jelentéssel bír: egyrészt magát az elbeszélés folyamatát jelenti, másrészt pedig az elmondott történetet. Az elbeszélés során keletkezett szövegek azonban sohasem alkotnak zárt egységet. Klára történetei diakronikusan és szinkronikusan is éppúgy kapcsolódnak a moldvai csángó közösség változó kulturális és társadalmi kontextusához, az asszony egyéni körülményeihez, mint az élete során megismert más történetekhez is.

Klára egyéniségének alkotó szerepe nem korlátozódik a történetmesélésre, élete történeteinek elbeszélésére, a személye és a kultúra közötti alkotó jellegű kapcsolat a hétköznapi világát is éppúgy jellemzi.⁵⁸ Az asszony személyisége,

⁵⁴ A kulturális antropológiában az 1980-as években az etnográfiai írás gyakorlata felé fordult a figyelem, amit az évtized második felében retorikai fordulat követett. A kutatás középpontjába az írást meghatározó poétikai és politikai folyamatok kerültek, és az etnográfus alkalmazta textuális stratégiák. A retorikai, kritikai fordulat alapvető műve: Clifford – Marcus 1986; az etnográfiai szövegekkel kapcsolatos elméleti álláspontok változásának összefoglalásához lásd N. Kovács 2007: 120–163.

⁵⁵ Fabian 2001: 60, 2005: 25.

⁵⁶ Vö. Denzin 1989: 82–83; Kovács – Vajda 2007.

⁵⁷ István 2003: 29.

⁵⁸ Az elbeszélő, a mesélő személyiségének vonásai és a történetmesélés közötti összefüggésekre először Ortutay Gyula hívta fel a figyelmet, Fedics Mihály meséinek kapcsán. (Ortutay 1940.) Ezzel az elbeszélő személyére és a mesélés aktusára helyeződött a hangsúly. Az Ortutay mód-

életútjának szociokulturális összetevői, az emlékezés-felejtés dialektikája meghatározó szerepet játszik abban, hogy milyen történeteket és melyik aktualizáló változatban beszél el.

Az emlékezés és a történetmesélés szerkezeti és kiegészítő elemei egyaránt változhatnak. A megbízhatóság kritériuma rendszerint akkor érvényesül, ha Klára egy-egy történetet vagy emlékfoszlányt több alkalommal is azonos szerkezeti séma szerint mond el. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az asszony elbeszéléseiben, többszöri elmondást követően, egyes elemek megszilárdulnak, mások pedig kihullanak – valóban megtörtént jellegüktől függetlenül. A strukturális elemek cserélődése, a hangsúlyok eltolódása megbontja az eredeti alapszerkezetet, és új alapformát hoz létre, ami a körülményektől függően egészül ki újabb vagy régebbi elemekkel. S ekkor már megváltozott értelemmel telített, új történetekről beszélhetünk.

Az emlékezés sajátja az is, hogy a külső tényezők megváltozásának hatására a korábban történt események új fényben tűnhetnek fel; átíródhat az emlékezet korábban felépített váza. Ennélfogva az emlékezés aktusa Klára esetében is éppúgy magában hordozza a felejtés mechanizmusait, ahogyan az asszony maga is szelektál a megőrzésre szánt elemek közül. Az egyéni emlékezés-felejtés dialektikájához kapcsolódó kulturális, társadalmi és pszichológiai eszköztár Klára számára önzonossága megfogalmazását teszi lehetővé, éppúgy, ahogyan ezáltal önmaga és mások között határokat teremt. Az asszony önelbeszélései és életének történetei a korábban szerzett tapasztalatoknak válogatott, értelmezett és elbeszélő formába öntött narratívája, amely az egyes eseményeket gyakran koherens eseménysorokként tünteti fel.⁵⁹ Az emlékezés folyamatának szociokulturális meghatározottsága jelentősen befolyásolja a történetben szereplő emberek, események, dolgok viszonyát egymáshoz, az elbeszélésben értelmi egységet létrehozó tényezők közötti összefüggéseket.⁶⁰

A felejtés-emlékezés folyamata továbbá újat alkotó erővel bír: az emlékezés során előhívott történetek új sorrendben vagy új formában is megjelenhetnek az elbeszélésben.⁶¹ A történetek tartalma azonban sem az újraterejtés, sem a kiagyás alkalmával nem ragadható meg a maga teljességében, hiszen a kutató tu-

szerét követő budapesti vagy egyéniségkutató iskola jeles képviselői például: Dégh 1941; Erdész 1968; Bálint 1975; Sebestyén 1979.

⁵⁹ Braid 1996: 6.

⁶⁰ Pléh Csaba az emlékezeti sémák és a történet szerkezet közötti összefüggések kutatásakor többek között azt is megállapította, hogy a történet koherenciájának összetevői nagymértékben kultúrafüggők. Ehhez kapcsolódik az a felismerés is, hogy a rekonstruktív jellegű felidézés az adott személyhez köthető szociális sémák és kulturális kontextusok alapján történik. Vö. Pléh 1979, 1986.

⁶¹ Kónya 2001: 286–287.

lajdonképpen „sohasem tudhatja, mi az, ami kimarad egy elbeszélésből”.⁶² Emellett Klára minden bizonnyal rendelkezik olyan történetekkel, amelyek nem a felejtés következtében hullottak ki az elbeszélések tárházából, hanem abba eleve bele sem kerültek, mert az asszony – el nem beszélhetőségük okán – tudatosan elhallgatta őket.⁶³

Közhelyszerű megállapítás, hogy az emlékező és elbeszélő személy, Klára társadalmi neme az általa átélt, értelmezett és elbeszélvt valóságot, a forgalmazott történeteket a moldvai csángó közösségben a női életutakat jellemző jegyekkel ruházza fel. Az önéletrajzi narratívák, függetlenül az elbeszélő nemétől, rendelkezhetnek a társadalmi nemekhez társított vonásokkal, ekképpen a történetek a „női” és a „férfi” modell típusába sorolhatók.⁶⁴ A „férfi” modell elbeszéléseinek időrendje lineáris, rendezett, tartalma konfliktusokkal terhelt, a küzdelem, a viadal rendszerint központi elemként jelenik meg benne – a történeteket az énközpontság vezérli. A „női” modell nem követi az egyenes vonalú időrendet, kevesebb küzdelemről és autoritásoktól történő elszakadásról szóló történetet tartalmaz, az élettörténet teljesebb, szélesebb körű beszámolóját nyújtja, amelyben általában az én és a környezet viszonya áll a középpontban. Ugyanakkor a női-férfi narratív séma elemeinek keveredése sem ritka.

Klára narratívájában nem jelenik meg a társadalmi nem kérdése mint probléma. Életténet történetei azonban legtöbbször a „női” modell narratív vonásait mutatják, és pedig az asszony „passzív” szereplőként is megjelent az elbeszélésekben, például lány korában a hagyományos társadalom elvárásaival és bevett szokásaival, illetve a szülői szigorral szemben; történeteiben önmagát a másokkal kialakított viszonyrendszerben látatja. A családtagokról szóló elbeszélések és a családtörténeti elemek kerülnek előtérbe, tehát sokkal inkább „mi-narratívá”-ról beszélhetünk, amiben Klára életútja a rokonokkal összefüggésben bontakozik ki, és az elbeszélésmódot tekintve sokszor „szemérmes”, érzelmekkel telített.⁶⁵ Az emlékezés során felidézett élet sokszínű történeteinek a női-férfi nar-

⁶² Dömötör 2007: 81. (kiemelés D. B.).

⁶³ Vö. Keszeg 2007: 178–179. Az elhallgatott-kikényszerített történetekről lásd részletesebben: Keszeg 2007: 178–181.

⁶⁴ Vö. Niedermüller 1988: 376–389; Denzin 1989: 29–30; Kovács – Melegh 2003: 177. Nagy Olga a visszafogottságot, a keserű hangvételt, a drámaiságot és a szomorú hangulatot kapcsolja még a nők elbeszéléseikhez (Nagy 1988b: 5.); Küllös Imola pedig a családi tragédiákat, a személyes sorscsapásokat (Küllös 2000: 144.). Hasonló elemeket észlelt Mohay 2000: 787; Keszeg 2002b: 147–148. Ezek a tényezők azonban nem voltak jellemzőek Klára elbeszélésére – hasonlóan András Erzsike önéletrajzához (vö. Ambrus 2008: 326.).

⁶⁵ Ezzel szemben a „férfi” modellben az elbeszélő aktív szereplőként jelenik meg; rendszerint karriertörténetet beszél el, amelyben a fordulópontokat külső, társadalmi hatások jelölik ki; a történet tulajdonképpen „én-narratíva”, amelyben az elbeszélő egyedül játssza a főszerepet; az elbeszélés módja inkább a racionális vagy racionalizáló típusba sorolható. (Kovács – Melegh 2003: 175–176.)

ratív sémák alapján szerveződő változatában a társadalmi nemekre vonatkozó kulturális mintázat is érzékelhetően jelenik meg.

3. VAJON MI A MÓDSZERTANI-ELMÉLETI FEJTEGETÉSEK TÉTJE? ZÁRÓ GONDOLATOK

A terepmunka-tapasztalatok és az életútinterjúk elemzése az élettörténeti módszer bevezetésével és az archaikus szerkezetű, klasszikus magyar paraszttársadalmak szociokulturális gyakorlatára vonatkozó alternatív olvasat megfogalmazásával járul hozzá a modernizálódó magyar paraszti közösségek szociokulturális környezetének etnográfiai kutatásához.

A „személyes szemüveg” mint elemzési perspektíva a lokális közösségre jellemző szociokulturális rendszert és annak átszerveződését az egyéniség mindennapi cselekvéseiben, illetve az azok elbeszélésében megnyilvánuló értelmezésekben ragadja meg. A moldvai csángó életvilág személyiségközpontú kutatása az émikus értelmezés gyakorlatát a személyes narratívák elemzésén keresztül valósítja meg. A lujzikalagori asszony kategóriái alapján megjelenő moldvai csángó kultúrának és a kulturális gyakorlatokra vonatkozó értelmezés változásának elemzése a kulturálisan kódolt alkalmazkodási képesség jelenlétét erősíti meg, az adaptáció mikéntjét és működését tárja fel.

A magyar parasztság azonosítása a saját társadalmon belül élő, szociokulturális tekintetben radikálisan eltérő másik csoporttal az egzotikum és az idillikus élet jegyeit társította a magyar társadalomtudományokban és a közvélekedésben elfogadott parasztsággépphez. Ennek következtében jelenleg is mindkét területen létjogosultságot élvez az a szemlélet, amely a klasszikus paraszttársadalmak szociokulturális gyakorlatát hagyományosan és kvázi egyezményes módon *konzervatívnak*, *önszegregatívnak* és *introvertálnak* tételezi.⁶⁶ Ebből a megközelítésből kiindulva a modernizálódó paraszttársadalmak elemzésekor rendszerint két opció érvényesül.

A „hagyományos paraszti kultúra felbomlása” narratíva szerint a rurális közösségekre ható kulturális, társadalmi és gazdasági folyamatok, a klasszikus paraszti életforma átalakulása negatív előjelű változás, amelynek során a hagyományos gyakorlat és a felhalmozott „paraszti tudás” jelentős mértékben felszámolódik. A modernizációellenes szemlélet a paraszti közösségek modernizáló-

⁶⁶ A konzervatív jelző itt a következő beállítódásra utal: a változások visszautasítása; a kulturális alkalmazkodásra való képesség hiánya; társadalmi és gazdasági rugalmatlanság. Az introvertáltság az elzárkózást, a befelé fordulást, a külvilágtól való elvonulást fejezi ki. A paraszttársadalomhoz társított önszegregáció a passzivitásra, az elszigetelődésre és az annak tudatos fenn tartását célzó törekvésre vonatkozik.

dását veszteségként értelmezi, ezáltal hierarchikus viszonyba helyezi a parasztság szociokulturális életvilágának társadalomtörténeti korszakait és az idill képzetét társítja a tradicionális paraszti életmódhoz. Továbbá hajlamos képtelennek tekinteni azt, hogy a hagyományos világ és a modernizáció kölcsönhatásaiból, a konfliktushelyzetek feloldásából új értékek is születhetnek. A modernizáció „*depravációs*” olvasata ugyanakkor értékeket társít a hagyományos paraszti és a modern társadalomhoz, ezáltal viszonyukban alá-fölé rendeltségi pozíciókat hoz létre. Emellett a modernizációs impulzusokra reagáló közösségi és egyéni alkalmazkodási minták összetett rendszerét leegyszerűsíti, egyoldalú és egyirányú folyamatként ábrázolja.

A veszteségként értelmezett modernizáció mellett a másik megközelítés a paraszti közösség és a modernizáció viszonyát a heroikus küzdelem és a sikeres ellenállás, a mozdulatlanság megőrzésének keretében jeleníti meg. Mindkét szemlélet a modernizációs folyamatoknak kitett paraszti kultúrát zárt, „tisztá”, homogén és időtlen entitásnak tekinti, amelynek komplex rendszerét a nagyarányú kulturális, gazdasági és társadalmi átalakulások vagy felszámolják, vagy érintetlenül hagyják. Az első változat az elveszített, illetve a „huszonnegyedik órában lévő”, míg a második az elszigetelt paraszti hagyomány képzetét kelti életre. Mindkét értelmezés hamisan rögzült, idealisztikus képet fest a klasszikus paraszttársadalmakról.

Mindazonáltal a 20. századi modernizációs kihívásokra adott válaszoknak létezik egy harmadik alternatívája is, amely korántsem teljesen ismeretlen a magyar néprajz tudománytörténetében.⁶⁷ A modernizációs impulzusok okozta konfliktusok feloldásában nagyfokú adaptációs készségről tanúbizonyságot tevő paraszttársadalom olvasata az archaikus szerkezetű, klasszikus paraszti közösségek tagjaitól nem elvitatja a modernizációs készséget és a rugalmas viszonyulás lehetőségét a makroszinten végbemenő változásokhoz, hanem épp ellenkezőleg, a kulturális alkalmazkodás típusait mutatja be. Az adaptáció mikéntjére helyezett hangsúly rávilágít arra, hogy a klasszikus paraszti közösségek ugyan először sok esetben nem akarnak, de igenis képesek alkalmazkodni a modern paradigmátikus kihívásokhoz. Ez a megközelítés olyan kulturális gyakorlatok és technikák

⁶⁷ A teljesség igénye nélkül példaként említhetők az 1930–41-es években készült szociográfiák, majd a 70-es években a nógrádsipeki (Szemerkenyi 1980) és a varsányi kutatások (Bodrogi 1978). A 90-es években például székelyföldi kutatások: a csíkszeredai KAM kutatói; Gyimes és Szilágyság jelenének vizsgálata: Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszéke; Moldova esetében a kolozsvári Magyar Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék és a Kriza János Néprajzi Társaság kutatásai, például Táncoz 1996; Pozsony 2003, 2005; Kinda – Pozsony 2005; Ilyés – Peti – Pozsony 2008. Ezek teljes felsorolásától itt most eltekintek. Lásd részletesebben a kutatóközpontok és tanszékek kiadványait, illetve Fejős 2003: 15–16. A jelenkutatás történetéről: Fejős 2003: 9–10; az 1945–1985 közötti folklórisztikai kutatásokról: Voigt 1987a: 7–65; illetve a jelenkutatásról: Voigt 1987b: 81–89.

működtetését feltételezi, amely feloldja, illetve enyhíti a gyökeres kulturális másság, a modern impulzusok hatására keletkező konfliktusokat. Ugyanakkor nem társít értékítéletet és minősítést az adaptáció következtében kialakuló új gyakorlatokhoz. A gazdasági rugalmasságra és a kulturális alkalmazkodásra képes paraszti hagyomány olvasata hozzájárul az archaikus szerkezetű, klasszikus paraszti közösségek „varázstalanításához” és a szociokulturális gyakorlatokról alkotott számtalan romantikus, eszményített, tévesen megszilárdult képzet újragondolásához.

Mindazonáltal a hagyományos paraszttársadalmakra vonatkozóan mind a veszteség, mind a sikeres ellenállás olvasata egyaránt érvényesnek tekinti a *konzervatív*, az *introvertált* és *önszegregatív* vonásokat.

Az eszményített hagyományos paraszti életvilág első jellemzője a *gazdálkodó* „*homo conservativus*” képpel áll összefüggésben. Az archaikus szerkezetű, klasszikus paraszttársadalmaknak tulajdonított *konzervatív habitus* az aktuálisan működő társadalmi berendezkedés és viszonyok, a már létező kulturális rendszer megőrzését tételezi. Továbbá, a tudatos szembehelyezkedést a „modern” befogadását célzó kísérletezéssel, valamint azt, hogy a *megőrzés vágya* vezérli a parasztság mindennapi cselekedeteit. Idesorolható még a szokások időtlenségének képzete, vagy a paraszttársadalom kimerevített, statikus képe is.

A másik klasszikus vonás, amit a veszteség és a sikeres ellenállás olvasata a modernizálódó paraszttársadalmakhoz társít: az *introvertált szemlélet*. Ez annak feltételezését jelenti, hogy a hagyományos paraszti életvilág alaptermészete szerint zárkózott, és *befelé forduló* emberek természeti és társadalmi valósága. Továbbá azt, hogy a paraszti gazdálkodók tudatosan nem keresik a külső kapcsolatokat, visszavonultan élik mindennapjaikat az *elzárkózás vágyától* vezérelten. Az elzárkózás következtében egyben romlatlanok és tiszták is. Ebben a képben az introvertált jelleg egyaránt érvényes a társadalom, a kultúra és a gazdaság minden területére, vagyis éles és átjárhatatlan határvonalat hoz létre a paraszti közösség és a falu határán kívüli életvilág társadalmi valósága között.

A harmadik feltételezés, miszerint az archaikus szerkezetű, klasszikus paraszttársadalmak *önszegregatív* gyakorlatok sokaságán keresztül szándékosan különülnek el a környezetüktől, a falusi lakosságot a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális változások elszenvedőiként, az átalakulások passzív szereplőiként tünteti fel. Ebben az összefüggésben a társadalmi-kulturális különállás megvalósítása tudatosan alkalmazott kulturális magatartásforma, amely a közösség mindennapi életében bevett kulturális gyakorlatként működik. A szándékolt elkülönülés gondolata azonban nemcsak földrajzi tekintetben nyer értelmet, hanem kiterjed a gondolkodásmódra és a lokális életvilág hétköznapi gyakorlatára is. Továbbá tudatos-
ságot feltételez a térbeli és kulturális határok kialakításában és fenntartásában. Az

elszigetelődést a mikrovilágban kulturálisan kódolt viszonyulásként tételezi. További előfeltevések: a mikrovilág egységességének képzete.

A dolgozat eredményei szerint a fenti sztereotípiák nem, vagy csak igen korlátozott értelemben érvényesek. Az értekezésben a magyar paraszti közösségek affirmatív értelmű alkalmazkodási gyakorlatának olvasatát Klára élettörténete példázza. A lujzikalagori asszony életvilágának elemzése összefüggéseiben mutatja be a modernizáció és a csángó paraszti mindennapok kölcsönhatásait, az ebből adódó értékkonfliktusokat és azok feloldását, a korántsem kényszerként megélt alkalmazkodási stratégiákat. A kulturálisan kódolt képesség és tudás működését, az adaptáció mikéntjét megvilágító konkrét elemzések alapját a Klára világából vett példák képezik. Tanulmányom azonban ezeket a kifejtő részeket nem tartalmazza, mivel célja a megismerésben és az értelmezésben a személyiség, Klára perspektíváját érvényesítő eljárással, vagyis az élettörténeti módszerrel összefüggő elméleti és módszertani kérdések bemutatása.

IRODALOM

- AMBRUS Judit
2008 A szövegtől a kontextusig. In András Erzsi Erdei: *Kedvemre való, hogy meséljek.* 309–344. Marosvásárhely: Mentor Kiadó
- BAHTYIN, Mihail
1986 *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások.* Bratislava: Madách Könyvkiadó
- BARÁT Erzsébet
1999 A nők érdekében folytatott kutatás és korlátai. *Replika.* 37. 163–168.
- BÁLINT Sándor
1975 *Tombác János meséi.* Budapest: Akadémiai Kiadó
- BICZÓ Gábor
2008 *Csillagok vándora. Antropológiai portré a domokosi Szász Jánosról.* Miskolc: Miskolci Egyetem, Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet
- BÍRÓ A. Zoltán
1996 A történetmondás mint az antropológiai kutatás tárgya. Módszertani tanulmány. In Bodó Julianna – Oláh Sándor (szerk.): *Elmentünk? Székelyföldi életutak.* 237–259. Csíkszereda: KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó
- BLAXTER, Loraine – HUGHES, Christina – TIGHT, Malcolm
1996 *How to Research.* Buckingham–Philadelphia: Open University Press
- BODÓ Csanád
2004 Szociolingvisztikai szempontok a moldvai magyar–román kétnyelvű beszélőközségek kutatásában. *Magyar Nyelv.* 100. 347–358.
- BODROGI Tibor (szerk.)
1978 *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához.* Budapest: Akadémiai Kiadó

- BOHANNAN, Laura
2005 Shakespeare a bozótban. *Anthropolis*. 2.1/2. 48–55.
- BRAID, Donald
1996 Personal Narrative and Experiential Meaning. *The Journal of American Folklore*. Vol. 109. No. 431. 5–30.
- BUDEANCĂ, Cosmin
2004 Institutul de Istorie Orală din Cluj Napoca. *Annuarul de Istorie Orală* (AIO) (Cluj Napoca) 2004/5. 12–45.
- CLIFFORD, James
1986 On Ethnographic Allegory. In Clifford, James – Marcus, George E. (eds.): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. 98–121. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press
1999 Az etnográfiai allegóriáról. In Thomka Beáta (szerk.): *A kultúra narratívái*. Narratívák 3. 151–179. Budapest: Kijárat Kiadó
- CLIFFORD, James – MARCUS, George E. (eds.)
1986 *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press
- CRAPANZANO, Vincent
1985 *Tuhami. Portrait of a Moroccan*. Chicago and London: The University of Chicago Press
- DEMSE Márton
2007 *Somoskai tél*. Kézdivásárhely: Zelegor Kiadó
- DENZIN, Norman K.
1989 *Interpretive Biography. Qualitative Research Methods*. Vol. 17. Sage Publications
- DÉGH Linda
1941 *Pandur Péter meséi I–II*. Budapest
- DOBOS Ilona
1964 Az „igaz” történetek műfajának kérdéséről. *Ethnographia*. 198–215.
- DÖMÖTÖR Bea
2007 A rögzíthetetlen elbeszélői és olvasói pozíció. Népi önéletírások elemzése. *Tabula*. 2007/1. 75–94.
- ERDÉSZ Sándor
1968 *Ámi Lajos meséi (részlet)*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- FABIAN, Johannes
2001 Keep Listening: Ethnography and Reading. In Fabian, Johannes (ed.): *Anthropology with an Attitude. Critical Essays*. 53–69. Stanford, California: Stanford University Press
2005 Ébren tartott figyelem: Etnográfia és olvasás. *Anthropolis*. 2005. 2.1/2. 20–34.
- FAZEKAS Zsuzsa (szerk.)
2000 *Kocsis Rózsi: Nyitott könyv a lelkem...: egy anya vallomása*. Budapest: Európai Folklórintézet – L'Harmattan Kiadó
- FEJŐS Zoltán
1998 Modernizáció és néprajz. In Szűcs Alexandra (szerk.): *Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban*. 7–19. Budapest: Néprajzi Múzeum
2003 Jelenkorkutatás és néprajzi muzeológia. In Fejős Zoltán (szerk.): *Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása*. 9–24. Budapest: Néprajzi Múzeum
- FORRAI Ibolya (szerk.)
1994 *Csángók a XX. században. Élettörténetek*. Budapest: Néprajzi Múzeum
- GAZDA József
[1993] *Hát én hogyan síratnám... Csángók sodró időben*. Budapest: Szent István Társulat

- GÁBOR Felicia
2005 *Csángó vagyok*. Csíkszereda: Hargitai Kiadóhivatal
- GEERTZ, Clifford
2001 *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest: Századvég Kiadó
- GERHARD Péter – UDVARNOKY Virág
2007 Oral history bibliográfia. *Replika*. 2007/58. 121–126.
- GYÁNI Gábor
1998 Emlékezés és oral history. *BUKSZ*. 10/3. 297–302.
2000 *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág Kiadó
- HEDEŞAN, Otilia
2006 Az élettörténet és a hivatás újraalkotása (Povestirea vieţii şi reconfigurarea profesiei). *Néprajzi Látóhatár*. 2006/3–4. 57–77.
- HEGYELI Attila
2001 A moldvai csángók magyar nyelvi oktatásának szükségességéről. *Regio*. 2001/4. 181–194.
- HOPPÁL Mihály – KÜLLÖS Imola – MANGA János
1974 *Emlékül hagyom az unokáknak, dédunokáknak, lássák, hogyan éltünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszer...* Budapest: Gondolat Kiadó
- ILYÉS Sándor
2006 Az erdélyi magyar sajtó csángóképe az ezredfordulón. In Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Fiatal kutatók a népi kultúráról. Lenyomatok 5*. 99–128. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság
- ILYÉS Sándor – PETI Lehel – POSZONY Ferenc (szerk.)
2008 *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság
- ISTVÁN Anikó
2003 Élettörténet, avagy egy élet történetei, emlékei írásban és szóban. In Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Fiatal kutatók a népi kultúráról. Lenyomatok 2*. 7–32. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság
- KESZEG Vilmos
1991 *A folklór határán. A népi írásbeliség verses műfajai Aranyosszéken*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó
1996 *Kelt levelem... Egy mezősegi parasztasszony levelezése*. Debrecen: Györffy István Néprajzi Egyesület
1998 Írott szövegek egy ember életterében (Esetelemzés). *Ethnographia*. 1998/2. 589–628.
2001 Az írás és a beszéd konfliktusa: egy írástudó asszony „pere”. *Néprajzi Látóhatár*. 2001/1–4. 132–148.
2002a A félrevezető narratívum mint elbeszélési stratégia. *Ethnographia*. 2002/1–2. 121–132.
2002b *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. Kolozsvár: KOMP-PRESS, Korunk Baráti Társaság
2005 Az írás szerepe egy asszony életében. In Keszeg Vilmos (szerk.): *Specialisták. Életpályák és élettörténetek II*. 583–664. Kolozsvár: Scientia Kiadó
2007 Élettörténetek populáris regiszterekben. In Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberök, életpályák, élettörténetek*. 151–197. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság
2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság

- KESZEG Vilmos (szerk.)
 1999 *Írás, írott kultúra, folklór.* Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság
 2005 *Specialisták. Életpályák és élettörténetek I–II.* Kolozsvár: Scientia Kiadó
- KINDA István – POZSONY Ferenc (szerk.)
 2005 *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban.* Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság
- KIRÁLY Ildikó
 1999 Társas tényezők az emlékezetkutatásban: sajátjaink-e az emlékeink? In Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi.* 163–169. (559–565.) Budapest: Akadémiai Kiadó
- KÓNYA Ildikó
 2001 Személyes múlt és történelem: memoárok. In Pléh Csaba – László János – Oláh Attila (szerk.): *Tanulás, kezdeményezés, alkotás.* 286–293. ELTE Eötvös Kiadó
- KOVÁCS Éva
 2007 Narratív biográfiai elemzés. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* 373–396. Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
 2008 Az élettörténeti emlékezet helye az emlékezetkutatásban. In Kovács Éva (szerk.): *Tűkörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben.* 9–40. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet
- KOVÁCS Éva (szerk.)
 2008 *Tűkörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben.* Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet
- KOVÁCS Éva – MELEGH Attila
 2003 A vándorlást elbeszélő narratívák neme, avagy nők és férfiak elbeszélései – női és férfi elbeszélésmódok. In Pető Andrea (szerk.): *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században.* 175–195. Budapest: A Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány
- KOVÁCS Éva – VAJDA Júlia
 2002 *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek.* Múlt és Jövő Kiadó
- N. KOVÁCS Tímea
 2007 *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról.* Debrecen: Csokonai Kiadó
- KÜLLŐS Imola
 1988 Igaz történet, élettörténet, önéletrajz. In *Magyar néprajz V. Népköltészet.* 251–266. Budapest: Akadémiai Kiadó
 2000 A női életrajzok folklorisztikai vizsgálatának néhány tanulsága. In *Folklorisztika 2000-ben. Folklor – Irodalom – Szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára I.* 134–163. Budapest
- LACKÓ István
 1974 A tizenhárom család. In Hoppál Mihály – Küllős Imola – Manga János (szerk.): *„Emlékiül hagyom az unokáknak, dédunokáknak, lássák, hogyan éltünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszer...” Önéletírások.* 311–345. Budapest: Gondolat
 1994 Emlékek egy moldvai csángómagyar életéből. (Önéletírás). In Forrai Ibolya (szerk.): *Csángók a XX. században. Élettörténetek.* 87–206. Budapest: Néprajzi Múzeum
- LACKÓ Mihály
 2004 Észre sem vettük, magyarok lettünk. In Laczkó Mihály (szerk.): *Észre sem vettük, magyarok lettünk. Moldvai csángómagyarok Magyarországon.* 353–478. Bonyhád: Egyházasközpont

- LÁSZLÓ János
1999 *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei.* Scientia Humana/Kairosz
- LÁSZLÓ János – THOMKA Beáta (szerk.)
2001 *Narratív pszichológia.* Budapest: Kijárat Kiadó
- LEJEUNE, Philippe
2003 *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból.* Z. Varga Zoltán (szerk.) Budapest: L'Harmattan Kiadó
- LIEBLICH, Amia – TUVAL-MASHIACH, Rivka – ZILBER, Tamar
1998 *Narrative Research. Reading, Analysis and Interpretation. Applied Social Research Methods Series Vol. 47.* Sage Publications
- MANDELBAUM, David G.
1973 The Study of Life History: Gandhi. *Current Anthropology.* Vol. 14, No. 3, 177–206.
1982 Életrajzi tanulmány: Gandhi. In Küllös Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában.* 29–45. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport
- MENYHÉRT Anna
2002 Dialógus, ideológia, perszonalifikáció. Bahtyin/Volosinov és Paul de Man. In Menyhért Anna: *Egy olvasó alibije. Tanulmányok és kritikák.* 179–277. Budapest: Kijárat Kiadó
- MOHAY Tamás
1994 *Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolyneken.* Budapest: ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszéke
2000 Egyének és életutak. In *Magyar néprajz VIII. Társadalom.* 760–791. Budapest: Akadémiai Kiadó
- NAGY Olga
1975 *Győri Klára: Kiszáradt az én örömem zöld fája.* Emlékezés. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó
1988a *Kocsis Rózsi: Megszépiült szegénység. Vallomás a gyermekkoráról.* București: Kriterion Könyvkiadó
1988b *Asszonyok könyve. Népi elbeszélések.* Budapest: Magvető Kiadó
- NIEDERMÜLLER Péter
1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia.* XCIX. 1988/3–4. 376–389.
2000 A nacionalizmus kulturális logikája a posztiszocializmusban. *Századvég.* 16. 91–109.
- NYÍRI Kristóf
1994 *A hagyomány filozófiája.* Budapest: T-Twins Kiadó – MTA Könyvtár Lukács Archívuma
- OROSZ Magdolna
2003 *„Az elbeszélés fonala.” Narráció, intertextualitás, intermedialitás.* Budapest: Gondolat Kiadói Kör
- ORTUTAY Gyula
1940 *Fedics Mihály mesél.* Budapest: Egyetemi Magyarságtudományi Intézet
- PAÁL Zsuzsanna
2000 Életút és egyén, történet és közösség. Az olasz élettörténeti kutatások tapasztalatai. *Ethnographia.* 2000/1–2. 221–254.
- PATAKI Ferenc
2001 Életesemények és identitásképzés. In Pataki Ferenc (szerk.): *Élettörténet és identitás.* 360–405. Budapest: Osiris Kiadó

- PÁVAI István
1999 Etnonimek a moldvai magyar anyanyelvű katolikusok megnevezésére. In Pozsony Ferenc (szerk.): *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben*. 69–82. Budapest: Teleki László Alapítvány
- PEACOCK, James – HOLLAND, Dorothy C.
1993 The Narrated Self: Life Stories in Process. *Ethos*. Vol. 21. No. 4. 367–383.
- PILLICH László – VETÉSI László
1987 *Leírtam életem. Női önéletrások*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó
- PLÉH Csaba
1979 Szövegekre emlékezés és hagyományozás. *Ethnographia*. 1979/1. 106–111.
- PORTELLI, Alessandro
1997 *The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue*. The University of Wisconsin Press
- POZSONY Ferenc
2003 A moldvai csángó-magyar falvak társadalomszerkezete. *Pro Minoritate* 2003/nyár, 14–165.
2005 *A moldvai csángó magyarok*. Budapest: Gondolat Kiadó – Európai Folklor Intézet
- RALEIGH YOW, Valerie
2005 *Recording Oral History. A Guide for the Humanities and Social Sciences*. Lanham, MD and Oxford: Altamira Press
- SALAMON Anikó
1979 *Így teltek hónapok, évek. Öt életrajz*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó
- SCHÜTZ, Alfred – LUCKMANN, Thomas
1984 Az életvilág struktúrái (Részletek). In Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. 269–320. Budapest: Gondolat Kiadó
- SEBESTYÉN Ádám
1979 *Bukovinai székely népmesék I. Fábián Ágostonné meséi*. Szekszárd
- SZEMERKÉNYI Ágnes
1980 *Nógrádsípek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórjáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- TÁNCZOS Vilmos
1996 *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék*. Kolozsvár: KOM-PRESS, Korunk Baráti Társaság
- TENGELYI László
1998 *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó
- THOMPSON, Paul
1988 *The Voice of the Past. Oral History*. Oxford: Oxford University Press
- TURAI Tünde
2004 *Az életút végén: Szilágyborzasi öregek társadalmi helyzetének vizsgálata*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság
- VAJDA András
2002 Jelentésteremtő mechanizmusok egy parasztember élettörténetében. In Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Fiatalkutatók a kultúráról. Lenyomatok*. 79–94. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság
- VOIGT Vilmos
1987a A magyar folklorisztika 1945–1985. In Voigt Vilmos (szerk.): *Modern magyar folklorisztikai tanulmányok*. 7–65. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék
1987b A jelenkutatás a magyar néprajzban. In Voigt Vilmos (szerk.): *Modern magyar folklorisztikai tanulmányok*. 81–89. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék

Veronika Lajos

THE ETHNOGRAPHIC DILEMMA OF RESEARCHING THE PRESENT:
THE PRACTICABILITY OF THE BIOGRAPHICAL METHOD
IN THE CONTEXT OF THE MOLDAVIAN *CSÁNGÓS*

This paper is part of an extended study, a doctoral thesis investigating the modernizing peasant society. The still archaic socio-cultural system of the Moldavian *Csángós* has retained manifold cultural and linguistic links. The thesis focuses on the conflict between this system and 20th-century modernization. The problem is explored by employing the biographical method.

When one tries to examine the change in the socio-cultural life of the *Csángós*, focusing on the viewpoint and world-interpretation of personality necessitates the definition of the theoretical and methodological problems of the biographical method. It is exactly what this text sets out to achieve by meticulously detailing specific methodological and theoretical concepts.

A karácsonyfa a felső-rajnai városokban a 16–17. században

Gunda Béla (1911–1994) emlékének, születése centenáriumán

Napjainkban karácsony fénypontja, jelképe Európa nagy részén és szinte világszerte az európai kultúrától befolyásolt földrészeken is a karácsonyfa, pedig mai formájában alig több mint kétszáz éves múltra tekinthet vissza. Kialakulásának bölcsője a 16–17. századi alemann terület, Elzász és Baden, a Rajna felső szakaszának vidéke. Közvetlen előzményére, a téli, karácsonyi májusfára (*Wintermai, Weihnachtsmai*) utaló legkorábbi adatokat az itteni városokban találták meg a német néprajzkutatók.

A téli májusfák azok a fenyőágak, amelyekkel a Felső-Rajna vidékén, a téli-középi ünnepeken, karácsonykor, újévkor a házakat kívül-belül, a lakószobát, a gazdasági épületeket, kerítést, kutat díszítették. Növényföldrajzi szempontból a Felső-Rajna vidéke, Felső-Elzász szomszédságában a Vogézek, Baden, Breisgau területén pedig a Fekete-erdő különösen gazdag tülevelű erdőkben. A fekete-erdei fenyvesek még a városokba, így Freiburgba is benyúlnak. Nem véletlen, hogy a téli májusfákra vonatkozó legkorábbi nyomokat a késő középkori erdésze-ti jogszokásokban sejtethetjük. Felső-elzászi középkori jogelv szerint a parasztnak jogukban állt karácsonyeste az erdőbe menni, egy kocsirakomány (*Fuder*) fát hazahozni, elsősorban tülevelű ágakat, fenyőgallyakat. Nem fatörzsek kivágását, hanem gallyazást engedélyeztek, amit a kocsí ülésére állva vagy a fára felmászva végeztek. Nem derül ki a középkori jogelvekből, hogy a karácsonyra hozott fa mire szolgált: tüzelésre használt ágfá, alom, takarmány lett belőle vagy a házat díszítő karácsonyi májusfa? Mivel nagy mennyiséget engedélyeztek, egy *Fudert*, azaz egy kettes fogatú kocsirakományt, ebből gondoljuk, hogy mind a négy célt szolgálta. A fahozás idejének pontosan karácsonyestére történő időzítése is azt erősíti, hogy a fenyőgallyakat óvó, elhárító, termékenység- és bőségvarázsló céllal a karácsonyi házdíszítésnél is felhasználták. Felső-Elzász területéről: Sundhofenből (1300 körül), Bergheimből (1369), Germarból (14. század) maradtak fenn a karácsonyi fahozást írásban rögzítő erdészeti jogszokások, jogelvek.¹

¹ Mantel 1975: 5–6.

Számos bizonyító adat szerint a két Felső-Rajna-vidéki városban, Straßburgban és Freiburgban öt évszázada szokás örökzöld ágakkal és -fákkal karácsonykor és újévkor a házakat feldíszíteni. Az adatok egy része újévre vonatkozik (*Neujahrsgrün*), de Németország nagy részén, a straßburgi püspökségben is, a középkor folyamán a karácsonyi évkezdetet (*Nativitätsstil*) tartották, így az újévi szokások egy része átkerült a karácsonyi időpontra. A karácsonyfa kialakulásának, gyors terjedésének területe a karácsonyi évkezdést alkalmazó érsekségek, püspökségek területével azonos, ahol előzményeként a karácsonyi zöld ág díszítés is megjelent. Krogmann ezen az alapon nevezte a karácsonyfát az újévi zöld ág bujtványának, amely a törzstökét jóval túlszárnyalta.²

Mi lehetett a téli májusfák, később a karácsonyfák felállításának és a karácsonyi ajándékozásnak eredeti célja, szerepe, lélektani háttere? Azoknak a fának, gallyaknak, amelyek még télen is zöldellnek, ezáltal dacolnak a növényvilág szempontjából halottnak vélt időszak pusztító hidegével, különös életerőt tulajdonít az európai néphit. Az embereknek a téli napforduló idején a maguk hasznára kell fordítani e fák életerejét. Ha ezeket a gallyakat, fákat felakasztják vagy felállítják a házban vagy a ház körül, erős életerejük a környezetre, a házlakóira átáramlik, bőséget, áldást eredményez, minden bajt elhárít.³

1. kép. *A karácsonyfa Elzászban.* *A Monde* illusztré című lapban megjelent metszet, 1858

² Krogmann 1962/1963: 69–71.

³ Fehrle 1955: 39.

A karácsonyi ajándékozás lélektani háttere az ünnep évkezdet jellegével magyarázható. Általános emberi hit szerint minden kezdetnek előremutató jelentősége van. A jó kezdet jó előjel, ezért, akikkel együtt élünk vagy hozzánk közel állnak, azok számára az évkezdés idején gondoskodni igyekszünk, jelképesen az ajándékokkal is, hogy az új évben semmijük ne hiányozzon. A javaknak a kezdekskor való megnövelése az egész évi gyarapodást vonja maga után.⁴

Az európai népeknek az örökzöldek különös életterejében és a kezdeti bőség jó előjel voltában való hitét mindennél szebben fejezi ki Sebastian Brant (1457 vagy 1458–1521) strasbourgri német író 1494-ben, Bázelen megjelent *Das Narrenschiff* (Bolondok hajója) című könyvében⁵:

Und wer nit etwas Neues hätt
und um das neu Jahr singen geht
und grün Tannreis steckt in sein Haus,
der meint, er lebt das Jahr nit aus...
Desgleichen zu dem neuen Jahr:
wem man nit etwas schenken tut,
der meint, das Jahr werd nit gut...

Akinek pedig nincsen valami új holmija
és újév táján énekelni megy,
és zöld fenyőgallyat nem tűz ki házában,
az azt hiszi, hogy nem éli végig az évet...
Ugyanez az új évre:
akinek valamit nem ajándékoznak,
az azt hiszi, hogy az egész év nem lesz jó...

Röviddel ezután, 1508-ban a híres strasbourgri hitszónok, Geiler von Kaisersberg (1445–1510) böjti prédikációjában kárhoztatta korának karácsonyi szokásait, amelyeket a pogányok újévi szokásaihoz hasonlított, és megszüntetésüket akarta: a pogányok újévkor januárt vagy Janust tisztelték, „néhányan tánc-cal és ugrádozással, mások disznóöléssel, ismét mások fenyőág elhelyezésével, megint mások vívással, ugyan mások azzal, hogy egymásnak ajándékokat, mézeskalácsot, bort küldtek”.⁶

A *Badische Zeitung* 1958-as karácsonyi számában jelent meg Wolfgang Stolz cikke: *Karácsonyi szokások a régi Freiburgban – Kis karácsonytörténet régi írott források alapján* címmel, amelyből megtudjuk, hogy Freiburgban is szokás volt ötszáz évvel ezelőtt karácsonykor zöld fenyőgally kitűzése a házban (ze

⁴ Fehrle 1955: 36.

⁵ Brant 1979: 183–184.

⁶ Kaisersberg 1516: 48/4.

wihenachten... gryn tannriß in sin hus zu stecken). A zöld ágakkal történő díszítés gyakran ellenállást szült a hatóság részéről: „megtiltották a fenyőgally és naspolyaág kitűzését”. „Freiburg város böles tanácsa illő komolysággal” lépett fel „az új, pogánynak ítélt szokással” szemben. A helyi lakosság viszont úgy ítélte meg, hogy csupán egyszerű gyerekjátékról van szó. Freiburg polgármestere, Balthasar Tegelin von Winterbach a 16. század elején úgy vélte, hogy a szokás kialakulása feltartóztathatatlan, szerinte ez a karácsonyi jelkép rendszeresen visszatér, és maradandó formát nyer.⁷ Igazán maradandó formát a karácsonyfaiban kapott.

Az elzászi Schlettstadtból 1521-ből maradt fenn egy számla két schilling kifizetéséről: „erdészeknek, akik a májusfákat Szent Tamás napján őrzik” (*ferstern, die meyen am sand Thomastag zu hieten*). Tamás napja (december 21.) a téli napforduló csillagászati időpontja, az esztendő leghosszabb éjszakája, amikor az erdőket az illetéktelen karácsonyfatolvajoktól különösen őrizték. Schlettstadt lakossága ekkor még, egészen 1536-ig, katolikus: karácsonyi májusfákat már jóval a reformációt megelőző időszakban vágtak.⁸ Sankt Pilt bírása egy 14. századi felső-elzászi jogelv alapján az erdőt kilenc napon keresztül karácsony előtt és ugyancsak kilenc napig karácsony után is erősen őriztette. Az sejtethető ebből, hogy illetéktelenek téli májusfát nem csupán karácsonyra, hanem a tizenketted másik két kiemelkedő ünnepére, újévre és vízkeresztre is próbáltak lopni az erdőből. Schlettstadtban 1557-ben szintén két schillinget kaptak az erdészek a karácsonyi májusfák őrzéséért, és ugyanennyit karácsonyfa vágásáért. Ezek szerint a város saját kezelésébe vonta a karácsonyfa vágását és árusítását, ami nyilvánvalóan hozzájárult bevételeihez. 1547-ben három schillinget fizettek a fák kivágásáért. Az 1567-ben kiállított nyugta szerint: „kiadatott 11 schilling a karácsonyi májusfák vágásáért” (*geben von den Meyen zu hawen uf weihnachten 11 Schilling*). Schlettstadt város tanácsa 1555-ben szigorú büntetés terhe mellett, megtiltotta a karácsonyi májusfák önkényes vágását: *Niemand soll wyhenachtmayen hawen by daruff gesetzter straff*.⁹ A tiltás azokra a zsellérekre, napszámosokra vonatkozott, akiknek nem volt részesedésük a város közös erdejéből, így őket kizárták a karácsonyi fahozásból, ami az elzászi jogszokás szerint a telkeseknek (*Hübner*) járt. A fenyőerdők őrzítése, az illetéktelen fakivágás tiltása, fenyőágak erdészekkel történő szakszerű vágása is jelzi, hogy Schlettstadtban a téli májusfa a 16. században, a családi otthonokban erősen meggyökeresedett, széles rétegeket érintett, olyan városi lakosokat is, akik fai-

⁷ Stolz 1958: 19.

⁸ Hoffmann-Krayer – Bächtold-Stäubli 1927/1928: 913; Lefftz – Pflieger 1941: 52–53; Döring 2006: 408.

⁹ Mantel 1975: 8–9; Schenda 1964: 12; Lebrun 1983: 115.

zásra nem jogosultak a közös erdőben, ezért azt akár lopás révén is törekedtek megszerezni.

Az elzászi városok, földbirtokosok rendeleteikkel próbálták korlátozni a kivágható karácsonyi májuszfák számát, méretét. Türkheim városa 1611-ben úgy rendelkezett, hogy aki egynél több karácsonyfát (*Weyhnachtsbaum*) kivág, az 5 schilling pénzbüntetést fizet. Ennek érdekében ellenőrizték a városkapukat. Ammerschweierben is elismerték minden polgár jogát egy karácsonyfa kivágására, amelynek hosszát meghatározták. Ammerschweier „régől fennálló” erdőrendtartásában, amit 1448-ban és 1530-ban a városi jogkönyvben (*Stadtbuch*) megújítottak, előírták, hogy karácsonyra egy polgár sem vághat egynél több májuszfát, s az nem lehet hosszabb 8 lábnál (2,5 méter): *dann einen Meyen..., soll nit lenger sein, dan 8 Shuo lang*. Adolsheimben az 1431-ből fennmaradt jogelv szerint az egyházi földesúr egy 7 láb hosszú fenyőfa kiadását engedélyezte. Kaisersberg város polgárai 1556-ban, egy perben arra hivatkoztak, hogy nekik karácsonyra három májuszfa és egy karó kivágása régől fogva engedélyezett. A karót (*pfurch*) a májuszfák szállításánál használták.¹⁰ A téli májuszfák engedélyezett, tekintélyes hossza arról tanúskodik, hogy itt már nem szobát díszítő fenyőgallyakról, apró, mennyezetről függő fácskáról, hanem a házban vagy a szabadban felállított karácsonyfáról van szó.

Straßburgban a karácsonyfa árusítása 1539-től bizonyítható. Ekkor jegyezték fel a jómódú Sichenheim-ház számadásaiba, hogy fenyőfáért és fenyőgallyakért fizettek. Ugyanebben az évben a strasbourg székese gyházban már karácsonyfát állítottak.¹¹ Straßburgban a korábbi „Sankt Klausenmarkt” (Szent Miklós-napi vásár) helyébe 1570-ben a „Christkindlesmarkt” (karácsonyi vásár) került, amely változtatáshoz a döntő lökést Flinner evangélikus prédikátor adta meg. Az ajándékozást is Szent Miklós napjáról karácsonyra tették át. Céhház szobájában felállított, feldíszített karácsonyfa leírásával az 1604-ből vagy 1605-ből fennmaradt, Néhány nevezetesség Straßburgból (*Memorabilia quaedam Argentorati observata*) című kéziratból értesülünk: „Karácsonykor fenyőfát állítanak fel Straßburgban a szobákban, azokra színes papírból kivágott rózsákat, almát, osztját, aranyfüstöt, cukrot és miegymást akasztanak. Négyszögű keretet szoktak hozzá csinálni...” A keret a karácsonyfa tartója, talpa, amelybe állították.¹² Konrad Dannhauer strasbourg evangélikus prédikátor 1642 és 1646 között megjelent többkötetes művében (*Katechismusmilch*) már kárhóztatta a karácsonyfát. Prédikációja egy-úttal a családi karácsonyfa első dokumentuma: „A sok haszontalan-ság között, amelyekkel inkább töltik az egész karácsonyi időszakot, mint Isten igéjével és hitbuzgalmi gyakorlatokkal, ott van a karácsonyfa vagy fenyőfa, amit

¹⁰ Lefftz – Pflieger 1941: 53; Mantel 1975: 9; Pinzl – Tögel 1968: 35–36; Schenda 1964: 12.

¹¹ Mantel 1975: 10, 180; Hoffmann-Krayer – Bächtold-Stäubli 1927/1928: 913.

¹² Kronfeld 1906: 149.

otthon ál- litanak fel, babákat és cukrot akasztanak rá, majd azután leráztatják, leszedetik. Hogy honnan jött ez a szokás, nem tudom, gyerekjáték ez, még jobban, mint más képzelődések, bálványimádás, amit a Jézuskával üznek, a sátán kápolnáját építik a templom mellé, a gyermekekben olyan véleményt kialakítani, hogy az ő belső imáikkal egy maszkos, vélt Jézuskához majdhogynem bálványozva járuljanak. Sokkal jobb volna őket Jézus Krisztus lelki cédrusfája felé irányítani!”¹³

Freiburgban is általános elterjedtségnek örvendett a karácsonyfa a 16. században: a városi tanács 1554-ben arra kényszerült, hogy a karácsonyi májusfák helytelen vágása ellen közbelépjen. Mivel a meg nem engedhető módon történt vágások nagy károkat okoztak, ezért azokat 10 rappen büntetés terhe mellett megtiltották. Az 1550-ben kiadott freiburgi erdészeti szabályzat is büntetés terhe mellett tiltotta a zöld fenyő kivágását. 1561-ben az erdőmesteri javadalmozás keretében a freiburgi városi erdő favágóit arra utasították, hogy munkájuk során a fiatal erdőben a karácsonyi májusfa nagyságú és annál kisebb fákat a kivágástól megóvják.¹⁴ A freiburgi Szentlélek Kórházban, az urak szobájában (*Herrenstube*) a pékek egy nagy karácsonyfát díszítettek, ami az új évig érintetlen maradt. Azután zászlótartójuk és a zenekar vezetésével egy nagy peracet hordoztak körül a városban, amit a szegények atyjának (*Armenvater*) nyújtottak át; azután az öregsegéd a hatalmas fát megrázhatta, a lehulló süteményeket, gyümölcsöt a szegények felszedték. Rögtön bort kínáltak, és elindult a tánc, amit a szegények anyja (*Armenmutter*) kezdett. Ezt a valószínűleg a 17. századra vonatkozó karácsonyfa-ünnepélyt egy 18. század végi leírás őrizte meg. Eredeti forrását még nem derítették fel. Elképzelhető, hogy a 18. századi leíró valakitől hallotta, esetleg maga is látta a freiburgi pékek karácsonyfa-ünnepélyét. A Szentlélek Kórház számadáskönyveiből kiderül, hogy a karácsonyfa-ünnepély itt régi hagyományon nyugszik: 1625 és 1773 között rendszeresen volt kiadásuk a karácsonyfa díszítésére. A karácsonyfa ehető díszeknek szegények számára juttatása, a pereg ünnepélyes átadása, az ital és a tánc mind a régi céhünnepek elemei, kellékei.¹⁵ Paul Geiger a karácsonyfa-állítás helyszínét, a *Herrenstübét* így magyarázta: *Vereinigung vornehmer Bürger, geistlicher Herren und adliger Ritter* (előkelő polgárok, egyházi személyek és nemes lovagok egyesülete).¹⁶ Magyarul iparos körnek, úri kaszinónak, polgári körnek, polgári klubnak nevezhetnénk. Az *Armenvater* Grimmék szótára szerint: *Armenpfleger* ~ a szegények gondnoka,

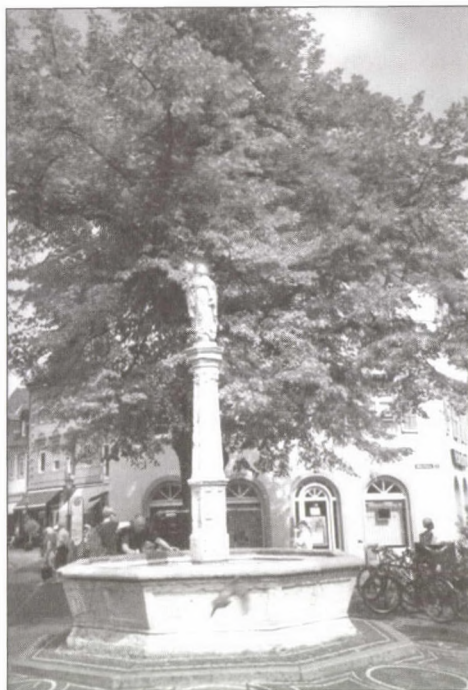
¹³ Pinzl – Tögel 1968: 37.

¹⁴ Mantel 1975: 10.

¹⁵ Hoffmann-Krayer – Bächtold-Stäubli 1927/1928: 911–912.

¹⁶ Geiger 1939/1940: 231.

ápolója. Valószínűleg a városi szegényházban a koldusok felügyelője az *Armenmutter*rel együtt.¹⁷

2. kép. Mária-kút a freiburgi Oberlinden-téren.
Télközépi ünnepeken a városi közkutakat is
karácsonyfával díszítették. Lukács László felvétele, 2008

A bemutatott történeti adatok igazolják, hogy a karácsonyfa-állítást a 16. században a Felső-Rajna mindkét oldalán úgy a protestáns, mint a katolikus területeken élő szokásként gyakorolták. Különbség nem adódott a katolikus és a protestánsra vált területek között. A források elsősorban a városokra vonatkoznak, de mégis feltehetjük, hogy fenyőágak és fenyőfák karácsonyi díszítésként való felhasználása a falvakban is, legalább Felső-Elzászban előfordult (pl. karácsonyfát tettek a falu kútjára).

A karácsonyfát először almával és más gyümölcsökkel díszítették. A jómódúak a 16. századtól kezdve egyre inkább díszítették, főként a Felső-Rajna vidékének városaiban. Itt már korán szokássá vált, elsősorban urak egyesületeiben, a tanácsurak és polgárok helyiségeiben és a céhházakban, a karácsonyfa ágaira aranyozott, színes papírfliittereket, gyümölcsöt (alma, körte, dió, füge, datolya) és édességeket akasztani, alá ajándékokat elhelyezni. Díszítéséről a legrégebbi

¹⁷ Grimm 1854: I. 558.

híradások Türkheimből (Felső-Elzász) származnak, ahol a 16. században jómódú kereskedők, szőlőművelők, földművesek éltek. Itt a háznagyi számadásokban (*Stubenmeisterrechnungen*) 1597 és 1669 között rendszeresen számoltak el kiadásokat almáért, ostyáért, színes papírért és fonalért, amivel a karácsonyi májusfákat vagy a termet díszítették.¹⁸ A freiburgi pécek céhének karácsonyfa-ünnepségéhez hasonló egyesületi és céhes szokásról (*Dattelbaumschütteln*) Bernből is értesülünk, amit legalább 1570 óta rendeztek.¹⁹ Bernben a karácsonyfa (*Dattelbaum*) lerázása január közepén történt, felállítása nyilvánvalóan ugyanúgy karácsonykor, mint Freiburgban. Bázélben 1597 karácsonyán a szabósegédek almával és sajttal feldíszített zöld fával vonultak végig a városon, amit azután a legényszálláson állítottak fel, majd díszítésétől megfosztották. A Felső-Rajna-vidékétől távoli északnémet Brémából is fennmaradt a céhbéli karácsonyfa emléke. Egy brémai céhkrónika 1570-ből datolyafáról (*Dattelbaum*) ír, kis fenyőfáról, amit almával, dióval, datolyával, perecekkel és papírvirágokkal díszítettek, és a céhházban állítottak fel. Karácsonykor a céhtagok gyermekei lerázhatták.²⁰ Ez az északnémet adat a feldíszített karácsonyfáról korábbi, mint Felső-Rajna vidéki társai, de egyedüli, elszigetelt. Hasonló adatok feltárását a német céhtörténeti kutatásoktól várhatunk. A legényvándorlás intézménye hozzájárulhatott, hogy a céhszokások nagy területen elterjedjenek.

A legrégebb ismert írásos forrás a karácsonyfáról az 1600-ból származó Beck-krónika a slettstadti úri társaság (*Stubengesellschaft*) karácsonyfa-ünnepélyét rögzítette. Az úri társaság házirendje, működési szabályzata (*Stubenordnung*) ez, amit ügyvezetőjük és főpohárnokuk (*Hauptkann*), Balthasar Beck 1600/1601-ben írt. Beck 1597-ben érkezett Schlettstadtba, vendéglős nagybátyjához a svábföldi Heroldingenből, 1600-tól 1609-ig állt az úri társaság szolgálatában, tehát a helyi viszonyokat jól ismerhette. A *Herrenstube*, *Stubengesellschaft* tagjai, Freiburghoz hasonlóan, Schlettstadtban is jómódú városi polgárok, tanácsurak, egyházi személyek, céhmesterek, nemesek voltak. Karácsonyfa-ünnepélyük 1600/1601-ben Balthasar Beck leírása szerint így zajlott: „A májusfákat, azaz a fenyőfákat felállítják karácsonyeste, az erdészek hozzák a májusfákat. Éjszaka segítenek a városi küldöncök, kifutók és a zsoldos (lovass küldönc) a pohárnoknak (*Schenk*) felállítani, ostyával és almával feldíszíteni azokat. Amit a pohárnok almáért és egyebekért kiad, azt visszafizetik neki vételáron. A szakács egy üveg bort, hat pfennig ára kenyeret és gyertyákat adjon neki. Az istentisztelet kezdete előtt a küldöncök szurokfáklyákkal és lámpákkal az úri házakhoz mennek, és a polgármester urakat és a tanácsurakat a templomba-, majd visszakisérik.” A továbbiakban Beck a vízkereszti babünnepről (*Bohnen-*

¹⁸ Mantel 1975: 11.

¹⁹ Geiger 1939/1940: 236–237, 249.

²⁰ Weber-Kellermann 1978: 107.

fest) és a karácsonyfák lerázásáról (*Plündern*) tájékoztat: „Előző este arra az éjszakára az urak közül valakit királlyá tesznek, ezért a pohárnok az úri társaság tagjait (*Stubengesellen*), a polgármestereket és a tanácsurakat éjszakába nyúló vacsorára hívja. Egy hosszú asztalnál foglalnak helyet, három mellékasztalnál ülnek a szolgák. A kórházi pék hoz egy hosszú kalácsot. Asztalbontás után a pohárnok annyi darabra szeli a kalácsot, ahányan az úri társaságból jelen vannak. A szeleteket kosárba teszi, szalvétával letakarja, majd az asztalfőre, a polgármesterek elé állítja. A szalvéta alá nyúl, és sorban szétosztja a kalácsot. Aki a bab és a borsó díszítésű kalácsot kapja, az lesz a király és az udvarnagy. Azután felállnak az asztaltól, a pohárnok újra megterít, a szakács fánkot süt, és a patikából mindenféle csemegét hoz, apró borsócukrot (*Zuckererbsen*), mandulát, mazsolát, fűgét és mézeskalácsot, amit az asztalra tesz. Ezután jönnek az úri társaság gyermekei, akik a májusfákat, azaz a fenyőfákat lerázzák. Számukra is megterítik az asztalt hideg süttekkel és fánkkal. Amikor a király vagy az udvarnagy iszik, a gyerekek hangosan éltetik. Végül a konyhai, patikai költségeket, a bort és a kenyeret a király és az udvarnagy fizeti.”²¹ Figyelemre méltó, hogy Beck mindkét említésekor többes számban írt a karácsonyfáról, tehát a teremben több feldíszített fenyőfát is állítottak.

Városi, úri társaságok, céhek által rendezett karácsonyfa-ünnepélyek nem helyettesíthették a családi ajándékozást, amely a reformáció hatására Szent Miklós napjáról karácsonyra helyeződött át, s amelynek eszközévé a feldíszített ajándékfa, a karácsonyfa vált.²² A közösségi és a családi ünneplés kapcsolatát jelzi, hogy a 17. századig a családi ünnepek, események is társasági, szomszédsági vagy céhes keretek között zajlottak (lakodalmak, keresztelők, temetés). Változást jelez, amiben a reformáció, a harmincéves háború hatását is látjuk, hogy a 17. század közepétől a családi ünnepek, így a karácsonyi ajándékozás is, egyre inkább a magánszférába, a családi otthonokba kerülnek. Az bizonyos, hogy a téli májusfákat nemcsak a városi polgárok, céhtagok használták, hanem egészen széles társadalmi rétegek képviselői is, viszont a feldíszített, közösségi karácsonyfa, az ezzel kapcsolatos ceremóniák kialakításában, meggyökereztetésében, elterjesztésében jelentős szerepet játszottak. A társadalmi kérdésekre mindig érzékeny Ingeborg Weber-Kellermann írta erről a korszakról, a városok és a kézművesek szerepéről: „A reformáció kezdetével és a kézművesek kulturális felemelkedésével sok területen az új városi kultúra vált irányadóvá. Az önellátó háztartás áttért a pénzgazdálkodásra; a hagyományos népi vallásosság mellett elterjedt a protestantizmus új eszméje. Most már a városok adtak tovább számos szokást, divatot és más vívmányt a parasztnak.”²³

²¹ Kronfeld 1906: 150–151.

²² Metzger 1993: 138–142.

²³ Weber-Kellermann 1978: 108.

A Felső-Rajna vidékéről még a templomok elé és a templomokban felállított karácsonyfákról kell szólni. Régi számlák alapján tudjuk, hogy a freiburgi kórházi templomban 1669. december 24-én „2 paar mayen”, azaz négy karácsonyfát állítottak. Elzászban különösen evangélikus körökben lelt otthonra a karácsonyfa, annak ellenére, hogy először a prédikátorok támadták. Az evangélikus templomokban is megjelent a karácsonyfa, Elzászban és később máshol is egyházi körökben elismerték, olyannyira, hogy végül protestáns karácsonyi szokásként emlegették. Túlzással a protestantizmust azonosították a karácsonyfával: a *Schlettstädter Zeitung* 1896. augusztus 4-i számában a protestantizmust karácsonyfavallásnak (*Tannenbaumreligion*) nevezték.²⁴ Katolikus területeken az ellenreformáció eszközeként a karácsonyi jászlat népszerűsítették, egyre szebbé varázsolták. Elzászban, a templomokban karácsonyfát állítottak mellé, a családi otthonokban fenyőgallyakkal díszítették.

A harmincéves háború (1618–1648) pusztításai átmenetileg megakadályozták az elzászi karácsonyfaünnep megőrzését. Hosszú szünet után Schlettstadtban 1655-ben, 1656-ban és utolsó alkalommal 1657-ben rendeztek karácsonyfaünnepélyt. Türkheimben is elmaradt a háború legpusztítóbb éveiben. A vesztfáliai békével (1648) Elzász a Német-római Szent Birodalomtól a Francia Királysághoz került. Felső-Elzász egykori birodalmi városai számára a 17. század második felének dinasztikus háborúi komoly károkat és politikai változásokat hoztak. A katolikus egyház befolyásának növekedésével Schlettstadtban a gyermekek Szent Miklós-napi megajándékozása ismét előtérbe került, és kiszorította a karácsonyfát a városból vidékre, ahol töretlenül fennmaradt. Az evangélikus Straßburgban viszont erősen tartotta magát a karácsonyi vásár és a karácsonyfa is. Straßburgból 1785-ből Oberkirch bárónő francia nyelvű memoárjaiban olvashatjuk: „A nagy nap érkezett, minden házban készítették a karácsonyfát (*le Tannenbaum, le sapin*), a gyertyákkal és cukorkákkal borított, nagyon kivilágított (*grande illumination*) fenyőt.”²⁵ Scherlen elzászi helytörténeti kutató szerint: „az bizonyos, hogy a karácsonyfa Elzászban katolikusoknál és protestánsoknál 1870/71 előtt már régóta gyakorolt szokás volt”.²⁶ Kronfeld szerint 1870-ben, Elzászban a karácsonyfa majdnem teljesen ismeretlen volt, azt a német hadsereg hozta be újra. 1896-ban a tartományi választmány ülésén az ellen tiltakoztak, hogy Lotaringiában a château-salins-i járás főnöke megkísérelte meghonosítani a német karácsonyfát.²⁷

E különböző, egymásnak ellentmondó vélemények tükrözik, hogy németek, elzásziak, franciák különbözőképpen alkottak ítéletet a karácsonyfáról. Hogy

²⁴ Kronfeld 1906: 151.

²⁵ Handschuh 1990: 222.

²⁶ Scherlen 1926: 20.

²⁷ Kronfeld 1906: 151.

1870 előtt nem lett volna karácsonyfa Elzászban, azt megcáfolja a *Monde illustré* lapban, 1858-ban megjelent szép metszet az elzászi karácsonyfáról (*Arbe de Noël en Alsace*).²⁸ Polgárcsalád három generációja veszi körül a szépen feldíszített, gyertyás karácsonyfát, amelyen nem csupán édességek, hanem játékok, babák is lógnak. Ugyancsak 1858-ban a *Journal de Rouen* krónikása írta a karácsonyfáról: „Az este közepén a szalonajtó mindkét szárnyát kinyitották: csodálatos színes lámpákkal kivilágított karácsonyfa érkezett (ez a jó szó), amit két nagy kutya egy kerek kocsin húzott, éppen a szalon közepére, mintha csak a Börze terének gesztenyefája lenne. Az inasok elvezették a kutyákat, a fa mozdulatlanul maradt. A meghívott fiatalok már jól megnézték az ágakra aggatott kicsi tárgyakat: babakellékek, a jövőt rejtő aranydió, a legszebb cukorkák, új könyvek, sírós babák, felöltötött bábuk, mindenféle keljfeljancsik és bűgőcsigák. Madame... fia minden meghívottnak adott egy számozott kártyát, amelyhez a megszámozott tárgy tartozott, és hamarosan a kis kezek emlékeket vettek le a fáról.”²⁹

Ígéretes 16. századi és 17. század eleji Felső-Rajna-vidéki kezdetek után egy évszázadon keresztül alig hallunk a karácsonyfáról, terjedéséről, állításáról. Néhány említéséről tudunk csupán ebből az időszakból. Így a Drezdában felnőtt gróf Dernath állított karácsonyi fenyőfát 1691-től néhány éven keresztül kelet-holsteini uradalmában. Utalhatunk a danzigi tanár, Achatius Filliborn 1698-ban keletkezett, a karácsonyfáról (*Christ-Baum*) szóló költeményére, amelyben leírta a karácsonyi vásárban kapható, idegen (déli?) gyümölcsrel, édességekkel díszített fát, amit a gyermekek kapnak, majd lebontják.³⁰ Liselotte rajna-pfalz-i hercegnő gyertyával díszített karácsonyfákra emlékezett az 1660-as évekből a hannoveri választófejedelem udvarából 1708-ban és 1711-ben írt leveleiben. Végül uradalmi karácsonyfáról értesülünk 1737-ből a szászországi Zittauból. A harmincéves háború és a rá következő dinasztikus háborúk pusztításai megakadályozták a karácsonyfa németországi terjedését, az ünnepre feldíszített fenyőét, ahogy az a 16. században a Felső-Rajna vidéki városokban kialakult. Száz éven keresztül levéltári iratokban, könyvekben, szótárakban, még az erdőrend-tartásokban sem akadunk a karácsonyfa nyomára. Tehát a 17. század közepétől a 18. század közepéig nem tapasztalható Németországban a karácsonyfa általános terjedése. Ez nem zárja ki örökzöld vagy kihajtatott, virágzó ágak, fácskák karácsonyi időszakban történő felhasználását legalább néhány német területen, ami nem érdemelt külön figyelmet, említést.³¹

²⁸ Lebrun 1983: 117.

²⁹ Lebrun 1983: 116–117.

³⁰ Lauffer 1935: 63–64.

³¹ Mantel 1975: 19–20.

IRODALOM

- BRANT, Sebastian
1979 *Das Narrenschiff*. Leipzig
- DÖRING, Alois
2006 *Rheinische Bräuche durch das Jahr*. Köln
- FEHRLE, Eugen
1955 *Feste und Volksbräuche im Jahreslauf europäischer Völker*. Kassel
- GEIGER, Paul
1939/1940 Weihnachtsfest und Weihnachtsbaum. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* XXXVI. 229–254.
- GRIMM, Jacob und Wilhelm
1854 *Deutsches Wörterbuch*. I. Leipzig
- HANDSCHUH, Gerhard
1990 Der Christbaum im fränkisch-thüringischen Raum. Aufkommen und Verbreitung eines weltweiten Brauchsymbols deutscher Weihnacht. *Schönere Heimat*. LXXIX. 219–228. München
- HOFFMANN-KRAYER, Eduard – BÄCHTOLD-STÄUBLI, Hans
1927/1928 *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Nachträge. Berlin–Leipzig
- KAISERSBERG, Geiler von
1516 *Die Emeis*. Straßburg
- KROGMANN, Willy
1962/1963 Die Wurzeln des Weihnachtsbaumes. *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* XIII–XIV. 60–80. Bonn
- KRONFELD, Ernst Moriz
1906 *Der Weihnachtsbaum. Botanik und Geschichte des Weihnachtsgrüns. Seine Beziehungen zu Volksglauben, Mythos, Kulturgeschichte, Sage, Sitte und Dichtung*. Oldenburg–Leipzig
- LAUFFER, Otto
1935 Noch einmal der Weihnachtsbaum. *Zeitschrift für Volkskunde*. XLV. 60–64.
- LEFFTZ, Joseph – PFLEGER, A.
1941 *Elsässische Weihnacht. Ein Heimatbuch*. Kolmar
- LEBRUN, Françoise
1983 *Le livre de Noël*. Paris
- MANTEL, Kurt
1975 *Geschichte des Weihnachtsbaumes und ähnlicher weihnachtlicher Formen. Eine kultur- und waldgeschichtliche Untersuchung*. Hannover
- METZGER, Werner
1993 *Sankt Nikolaus. Zwischen Kult und Klamauk. Zur Entstehung, Entwicklung und Veränderung der Brauchformen um einen populären Heiligen*. Ostfildern
- PINZL, Richard – TÖGEL, Gustl
1968 *Der Christbaum*. München
- SCHENDA, Rudolf
1963 *Die Geschichte des Weihnachtsbaumes. Weihnachten in Vergangenheit und Gegenwart*. Ausstellungskatalog des Ludwig-Uhland-Instituts. 12–15. Tübingen
- SCHERLEN, A.
1926 *Der Weihnachtsbaum ist eine uralte elsässische Sitte*. Perles d' Alsace – Bilder aus der elsässischen Vergangenheit. 18–20. Mülhausen

STOLZ, Wolfgang

1958 Weihnachtsbräuche im alten Freiburg. Eine kleine Weihnachtshistorie aus alten Urkunden. *Badische Zeitung. Weihnachts-Ausgabe*. XIII. 296. 19. Freiburg im Breisgau

WEBER-KELLERMANN, Ingeborg

1978 *Das Weihnachtsfest. Eine Kultur- und Sozialgeschichte der Weihnachtszeit*. Luzern-Frankfurt a. M.

László Lukács

THE CHRISTMAS TREE IN THE CITIES OF THE UPPER RHINE IN THE 16-17. CENTURY

The birthplace of the Christmas tree is the territory of the alemann people, thus the territories of Baden and Alsace along the upper part of the river Rhine. Its direct predecessors are the may-pole trees during winter and Christmas time, thus the branches of pine trees with which the houses, economical and agricultural buildings, fences and wells along the upper Rhine were decorated inside and out during midwinter festivities (Christmas, New Year ecc.). According to a medieval legal principle in upper Alsace, the peasants had the right to bring a cartful of wood (branches of pine trees in the first place) on Christmas eve from the forest. Written legal customs and principles recording this habit can be found in many cities of upper Alsace: Sundhofen (around 1300), Bergheim (1369), Germar (14th century).

The habit of decorating houses with evergreen branches at Christmas is in Strasbourg and Freiburg 500 years old. The cities of the Alsace region have guarded their forests in the days before the midwinter festivities against thieves. We know of a bill of a sum paid to the foresters guarding the forests at St. Thomas' day (21st December) in Schlettstadt (1521). The judge of Sankt Pilt did put the forest of the city under heavy guard for nine days before and after Christmas, because of a legal principle of the upper Alsace (14th century). The cities and landowners tried to keep the number and size of the may-pole trees meant to be cut for Christmas via decrees at bay. Türkheim has in 1611 decreed, that anyone who cuts out more than one tree for Christmas has to pay a fine. In a legal principle at Adolsheim (1431) the landowner has allowed the cutting of a 7 feet tall pine tree. The great size of the may-pole trees shows that they are no more branches decorating a room or small trees hanging from the ceiling, but big Christmas trees standing in the house or in the open.

In Strasbourg the sale of Christmas trees began in 1539. According to their accounts, the wealthy house of Sichenheim did pay for pine trees and branches. The cathedral of Strasbourg did have a standing Christmas tree in the same year. The manuscript *A few sights from Strasbourg* (1604 or 1605) describes many decorated standing Christmas trees in guildhouses of artisans. The Christmas tree was also popular in Freiburg (14th century): The town council was forced to fine those who cut may-pole trees for Christmas illegally. In the towns Hospital to the Holy Spirit the bakers decorated a large

Christmas tree, which remained untouched until New Year. Its edible decorations, cakes, fruits were distributed among the poor at the Christmas tree-festivities in the 17th–18th century. The accounts of the hospital shows that between 1625–1773 they had always expenses for the decoration of the Christmas tree.

The historical clues show us that the Christmas tree was a popular habit on both sides of the upper Rhine at the 16th century among the protestant and the catholic christians as well.

Mezőség. Történelem, örökség, társadalom. Szerk.: Keszeg Vilmos – Szabó Zsolt. Kolozsvár, 2010, Művelődés, 476 p.

Kósa László

A regionalizmus fölkarolása a húsz éve Bukarestből Kolozsvárra költöző és megújuló Művelődés folyóirat arculatához alapvetően hozzátartozik. Ha az aktuálpolitikai kötelezettségek engedték, a szerkesztők korábban is szívesen adtak helyet egy szűkebb vagy tágabb vidék vagy táj történelme, kultúrája, társadalmi bemutatásának, beleértve az eredeti történelmi kutatásokon és néprajzi gyűjtéseken nyugvó írásokat is. Az utóbbi két évtizedben azonban egyre több regionálisan tematikus összeállítást olvashattunk, majd a főszerkesztő, Szabó Zsolt közreműködésével és a folyóirathoz kapcsolódó önálló könyvkiadói vállalkozásban önálló kötetek is megjelentek. Például a „Szilágysági magyarok” (Kriterion, 1999) c. munkát kiadói szerkesztőként Szabó Zsolt jegyezte. A „750 éves Szilágysomlyó” c. gyűjteményes munkát Hajdú Attila szerkesztésében a Művelődés és Báthory István Alapítvány adta ki (2001). Az „Aranyos-vidék magyarsága. Aranyosszék, Torda és vidéke a változó időben” tanulmánygyűjteményt éppúgy Keszeg Vilmos és Szabó Zsolt szerkesztették (Kriterion, 2008), mint a most ismertetendő mezősegi kötetet. Hadd említsem még meg a „Sztánai füzetek” nevet viselő, a Művelődéshez kapcsolódó kalotaszegi sorozatot és a budapesti Uránia mozi közösségi terében a múlt évtizedben rendezett „Művelődés adventeket”, melyeken december elején műsoros est keretében került sor egy-egy erdélyi táj bemutatására.

Az Erdélyi-Mezősegről szóló új könyv alcíméhez hozzáírhatjuk: helytörténet, néprajz, művelődéstörténet, sőt a jelen állapotokat is bemutató törekvésre utalva: helyismeret, honismeret, lokálpatriotizmus. Ezek a fogalmak együttesen alkotják az egészséges regionalizmust. A regionalizmus ma Európa nagyobb részén divat. Mégpedig jó divat, termékeny gondolat, amely a helyi értékek föltárására, kiemelésére, ápolására és megbecsülésére vezet. Igaz, nem minden központi államhatalom tűri, és a rossz hírű partikularizmussal, provincializmussal vádolja, ha attól messze is áll. Nekünk magyaroknak különösen fontos a regionalizmus. Sokkal erősebben és céltudatosabban kellene vele és az általa kínált lehetőségekkel élnünk.

Jól ismert, hogy bő kétszáz esztendeje az egyes magyar vidékek és népcsoportok iránti külön érdeklődéssel kezdődött a magyarság táji alkotó elemeinek számbavétele. Erdélyben kiemelkedően nagy múltja van ennek a törekvésnek. Elég, ha Orbán Balázs hatkötetes Székelyföld leírására és az egyedülállóan értékes, a 20. század második felében megjelent népművészeti monográfiákra utalunk. Ezek a művek tudományos jelentőségük mellett minden időben visszahatottak arra a tájra, melyről szóltak. Erősítették az ott élők azonosságtudatát, történelmi ismereteit, segítették értelmiségének munkáját.

A Mezőséget azonban hosszú ideig kevésbé érintette ez az érdeklődés, pedig Erdély egyik legkorábbi magyar szállásterülete, századokon át gabonatermő éléstára volt, és

számos természeti ritkaságot őriz. Visszatekintve új eredmények birtokában látjuk, mennyit veszített a magyar kultúra és tudomány, hogy az 1940-es évek előtt szerény számban szinte esetlegesen készültek mezőségi településekről történeti és néprajzi leírások. Lajtha László „fedezte föl” Széken a hangszeres népzénet, majd negyed századdal később kezdett föltárulni az igen gazdag mezőségi folklór. Sőt hamarosan közművelődési forma alapozódott rá, a máig eleven táncházmozgalom. Az etnográfus Kós Károly terjedelmes posztumusz művének (A Mezőség néprajza. Mentor, Marosvásárhely, 2000) elején felsorolja a legfőbb okokat, melyek miatt a terület történetéről és néprajzáról miert tudunk jóval kevesebbet, mint amennyit tudhatnánk, és mint több esetben nagyságrendileg kisebb vidékekről: várostalan, a főbb útvonalak elkerülték, reprezentatív népművészete alig alakult, természetföldrajzilag elzárt. Tegyük még hozzá, hogy számottevő ipara nem volt, ásványi kincsekben szegény (a nagy múltú sóbányák a legeremén helyezkednek el), itt nem jöttek létre kiváltságos területek (székek), ellenben több vármegye osztozott a tájon, mely az erdélyi nagybirtok hazája is volt, de nevezetes vár és kastély viszonylag kevés épült rajta. Kós ifjú korában fölismerte a Mezőség értékeit és ismeretének hiányait. Egész életében dolgozott monográfiáján, míg 1986-ban fölismerte, hogy nem tudja befejezni, és lezárta. Ám ebben a csonkaságban is „egész”, és fontosságát aligha lehet túlhangsúlyozni, és rámutat a mostani kötet jelentőségére.

Sokáig vita tárgya volt, ami ma sincs nyugvóponton, a Mezőség kiterjedése. A néprajzkutató Kós Károly a Kis- és a Nagyszamos, az Aranyos és a Maros közti területet érti rajta. Kétségtelen azonban, hogy a megnevezett folyók völgyei sem kulturálisan, sem természetföldrajzilag nem éles határok. Számosan, így a most bemutatandó kötetben is többen tágabban értelmezik a területet. A román Mezőség fogalom pedig dél felé az Olt vízgyűjtőjéig tart. Tudott, hogy a magyar tájszemléletben még három azonos elnevezéssel találkozunk, amelyek megkülönböztető jelzőjét a rajtuk lakók természetesen éppúgy nem használják, mint az Erdélyi-Mezőségen: Borsodi-Mezőség, Bihari-Mezőség, Moldvában az Aranyos-Beszterce és a Szeret által közrezárt terület (másként Szerettere). A felsoroltak nagyobb részben erdőtlen síkságok, kivéve az erdélyit, amely amellet, hogy számos kisebb vízfolyás, tó, mocsár tagolja, átlagosan 400–800 méter, azaz középhegységi magasságú, jórészt kopár, suvadásos vonulatokból áll. Makkai Sándor találónan nevezte egy magaslatról szétpillantva megfagyott hullámozást vizionálva, azonos című regényében „Holttenger”-nek (1923). A Mezőség mint tájnév első okleveles említése 1515-ből ismert, eredete föltehetőleg az Erdélyi-medencét övező jóval magasabb, erdős hegykoszorúval összevetésből származhat.

A Művelődés által kiadott kötet 27 szerző 29 írását tartalmazza hét részre osztva. Vannak köztük – ezek alkotják a többséget – szaktudományos igénnyel fogalmazott, jegyzetelt, primer forrásokat használó tanulmányok éppúgy, mint tudomány-népszerűsítő és ismeretterjesztő dolgozatok. A sokféle „műfajú”, gyakran eltérő tárgyú és terjedelmű szövegeket összefogó gyűjtemény darabjainak egyenkénti ismertetésére az adott terjedelemben nem vállalkozhatunk. Helyette néhányat nem föltétlenül a rangsorolás, inkább a szélesebb körű témaválasztás okán fogunk kiemelni.

Az első rész („Tájak, korok, kutatások”) elsősorban alapozó tanulmányokat foglal magába. A bevezető terjedelmes írás Keszeg Vilmos tollából címével a mezőségi néprajzi irodalom áttekintését ígéri, de ennél többet ad, valójában a vidékről készült társadalomtudományi, sőt a szépírói műveket mutatja be, miközben összefoglalja a táj történeté-

ről és néprajzáról a legfontosabb ismereteket. Ugyanakkor követi a Mezőségnek a közvéleményben kialakuló jórészt negatív képét Orbán Balázstól Petelei István kritikájával az 1930-as évek szociográfus íróit messze megelőző mezősegi útirajzán át Makkai idézett „Holttengeréig” és tovább Sütő Andrásig. A háttérben döntő tényezőként a magyarok újkori szórványosodása húzódik. A „Holttenger” azért telitalálat, mert a szó jelentése magába sűríti bibliai mélységet idézve a tájkép mögött a terméketlenséget, azután a pusztulás, a kihálás látomását is. Itt említjük meg a Mezőség különleges természeti világát tudományosan először leíró Herman Ottót, aki egy közéleti publikációban fölhevítve a figyelmet a mezősegi magyarok asszimilációjára, miáltal közvetve az EMKE megalakulásához járult hozzá („Ez is egy mérges csók.” Vasárnapi Újság, 1877).

Keszeg tanulmányára „rímel” Barabás László elemző dolgozata a Mezőség kiterjedéséről és belső néprajzi tagolódásáról. Számos megfontolandó szempontot vet föl, és összegzésében sürgeti a táj még mindig késő részletes néprajzi kutatását, melynek alapján arculata és környezetéhez kapcsolódása hitelesen megrajzolható lesz. A nyelvi és a demográfiai kérdéskör a Művelődés által kiadott kötet csaknem minden írásában fölbukkan. Fülöp Mónika Marosi Péter vallási életre vonatkozó, torzóban is figyelemre méltó kézirat adatgyűjtését mutatja be az ugyancsak befejezetlenül maradt bálványosváraljai falukutatás (1941–1943) részeként. Pozsony Ferenc alapos demográfiai-statisztikai tanulmánya Pusztakamarás példáján szemlélteti a fölgyorsuló asszimilációt. Berekméri Mária Erzsébet Nagysármás példáján szemlélteti a közeli múlt „városiasítási” politikájának vitatható eredményeit. Vajdakamaros „monográfiája” (1958) Hoffmann Siglinda eddig kéziratban maradt munkája ugyancsak ebben a részben került publikálásra.

A könyv második részének címe „Rítusok, szövegek, néptánc” pontosan fedi az ide-sorolt hat tanulmány témáját. Ezek a leíró-adatközlő jellegű írások a folklórismereteket értékekkel gyarapítják. Kun Árpád mezőkeszűi, Dimény Erika magyarszováti temetkezési szokásokról, Poenar Rus Éva magyar–román összehasonlításban magyarborzási népszokásokról ír. Varga Sándor tömör összefoglalást készített a „belső-mezősegi” települések hagyományos táncincsének történeti rétegeiről. Tatár Erzsébet Szentmátén született idős asszony álom- és látomástörténeteit közli. Tánczos Vilmos közlését egészen különleges tartalma okán emeljük ki. A 20. század második felének magyar folklórisztikai gyűjtései közül talán a legnagyobb leleményhez, „az archaikus népi imádság” műfajához csatlakozik 1980-as magyarszováti gyűjtésével. Nemhogy reformátusoktól, hanem unitáriusoktól is lejegyzett a Mária-kultusz okán nyilvánvalóan reformáció előtti eredetű szövegeket.

Az „Emberek, sorsok, pályák” címet viselő harmadik egység kulturális antropológiai módszerekkel történő életütelemezéseket foglal magába: egy mezőkeszűi asszony fényképgyűjteményének elemzését (Szalma Anna Mária), egy mezőköbölküti szövőasszony („naiv művész”) élettörténetének vizsgálatát (Osváth Imola), egy visai parasztasszony életrajzának bemutatását változatos műveltségi hatások tükrében (Virág Magdolna). Drámai élménnyel lepi meg az olvasót az 1990. márciusi marosvásárhelyi etnikai konfliktus egyik magyar cigány hangadójának (Puczi Béla) tragikus életsorsa (Vajda András).

A negyedik íráscsoportba („Társadalom, életmód, életvezetés”) valószínűleg azokat a dolgozatokat osztották be a szerkesztők, amelyeket máshová nem tudtak besorolni. Sem a tematika, sem a közlés sorrendje nem mutat köztük közvetlenebb összefüggést. A tanulmányok között olvashatunk középkori vásárokról (Rüsz-Fogarasi Enikő), Mezőpanit 19. századi református egyházi életéről (Lovász Réka), Wesselényi Béla zsuki ménéséről

és falkavadászatairól (Killyéni András), népi gombaismeretről (Zsigmond Győző), a magyarszováti népi gyógyászatról (Keszeg Vilmos), alapos értekezés Mezősámsod 20. századi társadalmi változásairól (Szikszai Katalin). Idekerült Szentimrei Judit 1980-ban befejezett, nagyszámú fényképpel illusztrált részletes leírása a Felső-Maros menti Magyaró viseletéről is.

„Táj, természet, épített környezet” cím áll az elsősorban a természeti környezettel foglalkozó írások fölött. Sas Péter a mezőségi tavak kora Árpád-kori védrendszer szerepéről ír. Fekete Albert tájépítész a Mezőség hajdani nemesi díszkertkultúrájából próbál néhány részletet rekonstruálni. Nagy-Tóth Ferenc a Mezőség messze a táj határain túlmutató botanikai jelentőségének summázatát adja. Wagner Péter értékes és terjedelmes katalógusa helyszíni bejárás eredményeként a Mezőség építészeti emlékeit veszi számba. A szerző által készített grafikákkal nemcsak írása illusztrációiként, hanem a kötetben több helyen is találkozunk. Egyik alkotását főlhasználva ő tervezte a kötet kifejező erejű borítóját is.

Az „In memoriam” fejezet egyik népszerűsítő cikke Palotay Gertrudra mint a mezőségi hímzések kutatójára (Sas Péter), a másik Barcsay Jenő festőművészre (Takács Gábor) emlékezik. Végül a „Mezőségi híres emberek” a tájhoz kötődő, nagyobb részben itt született 17 nevezetes személy rövid életrajzát közli Fodor Attila, Nagy Réka, Szakál Anna, Csergő Melinda, Keszeg Vilmos, Szalma Anna Mária, Balássy Enikő, Virginás Emese, Czégényi Dóra szerzőktől. Az ilyen típusú válogatás „hálás” célpontja a kritikának, ki miért vagy miért nem került bele. Ha nem is a végtelenségig, de bizonyára lehet bővíteni a névsorokat. Ehhez egyetlen neves férfiút sorolunk hozzá, az 1843-ban Marosbogáton született Szongott Kristófot, az erdélyi örménység jeles kutatóját (elhunyt Szamosújvárott 1907-ben).

A sokszerzős tanulmánykötetek jellegükkel összefüggően jól ismertén egyenetlen színvonalúak, és tartalmaznak vitatható állításokat, pontatlan adatokat. Tudatosan nem kerestünk efféle hibákat. Azt azonban szóvá tesszük, hogy szívesen rálapoztunk volna a kötet szerzőinek névsorát, kilétét bemutató oldalra, és ugyancsak hasznos lett volna tudni, hogy az írásaik hol és mikor láttak először napvilágot. Egy részüket bizonyára a Művelődés közölte, más részüknek valószínűleg ez a könyv adott alkalmat publikálásra.

Farkas Judit: Ardsuna dilemmája. Reszocializáció és legitimáció egy magyar Krisna-hívő közösségben. Budapest, 2009, L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 360 p.

Nagy Zoltán

Farkas Judit könyvéről szóló írásomat azzal a személyes gondolattal kell kezdenem, hogy mennyire örülök annak, hogy erről a könyvről írhatok. Egyrészt magánemberként azért, mert Farkas Judit valamikor még hallgatótársam volt, most kollégám, és remélem, nyugodtan állíthatom, hogy barátom is, akivel sok mindent csináltunk párhuzamosan, együtt – mindig öröm egy barát kiváló teljesítményéről beszélni. Másrészt nem magánemberként azért öröm erről a műről írni, mert mindig ünnep, ha egy a tanszékünkhez köthető, a tanszék hírét, reputációját minden bizonnyal emelő kiadvány jelenik meg. Ju-

dít műve pedig ezer szállal kötődik a PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszékéhez, és amellett, hogy része a L'Harmattan Kiadó igen sikeres és nagy tekintélyű sorozatának, a „Kulturák keresztútján”-nak, része a tanszékhez köthető virtuális sorozatnak is (A Pécsi Tudományegyetem Néprajz – Kulturális antropológia doktori programjának kiadványai).

Farkas Judit könyve egy magyar Krisna-hitű közösség reszocializációs és adaptációs folyamatainak bemutatását vállalja fel, azonban ennél sokkal többet nyújt. Összefoglalja a hindu vallási mozgalmak, kiemelten pedig a Krisna-hitűek történetét a nyugati környezetben való felbukkanás előzményeitől a világméretű elterjedésig, és értelmezni is próbálja ennek mozgatórugóit a hatvanas évek társadalmi változásaitól A. C. Bhaktivedanta Praphupád, a mozgalomalakító személyiségéig. A szakirodalom áttekintése után meghatározza saját módszerét és forrásait; leírja a szervezet működési rendjét, adminisztratív hierarchiáját; összefoglalja a vaisnava kánon, szertartásrend, életmód legfontosabb sajátosságait; majd a vizsgált közösség legfontosabb adatait, történetének legfontosabb vonulatait ismerteti. Ezek után a bevezetesként is értékelhető fejezetek után tárgyalja legfontosabb kérdéseit. Első problémája az, hogy hogyan zajlik a nyugati környezetben idegenek számító életmódmintába való beletanulás, belenevelődés, és hogy ennek a reszocializációs folyamatnak milyen kulcsintézményei vannak, milyen módszereket alkalmaznak a tagok és maga a szervezet. A második problematika pedig a Krisna-hívők szervezetének a társadalommal zajló interakciója, annak áttekintése, hogy ez az intézmény, illetve a beletartozó egyének hogyan alkalmazkodnak az őket körülvevő, életmódmintájuktól meglehetősen idegen társadalmi valósághoz; hogyan határolódnak el tőle egyéni szinten, és hogyan illeszkednek hozzá, kapcsolódnak bele intézményi szinten.

A gondolatmenet egyértelmű, a felvetett problémák világosak, a kérdésre feltett válaszok, megközelítések is logikusak, végiggondoltak. A művet utólag is újraértelmezi, megvilágítja az egyik utolsó fejezet, ami az Ardzsuna dilemmája címet kapta. Amellett, hogy újrafogalmazza és egyértelművé teszi a könyv problematikáját, rengeteg kérdésünkre kapunk itt választ, amik olvasás közben felmerültek: mi történik azokkal, akik súlyosan vétének a normák, a szabályok ellen, mi a határ a normasértés és a körülményekhez igazítás megengedett határa között; hogyan lehet értelmezni a kudarcokat, a megingásokat; mi a szerepe és lehetősége a pletykának ebben a szigorúan hierarchizált közösségben, vagyis meddig terjed a jobbitó szándékú információközlés és hol kezdődik az elutasítandó árulkodás. Röviden felveti azt a szintén kifejtésre érdemes témát is, hogy hogyan hat a gurura a tanítvány hibája, vagy az, ha a Krisna-hívő kilép a közösségből, illetve hogy hogyan hatott és hogyan volt feldolgozható a nyolcvanas évek válsága és a hozzá kapcsolódó kilépési hullám. Egyértelműen ez a fejezet tekinthető a dolgozat csúcsának mind logikai, mind retorikai értelemben.

Az elemzés során rengeteg egészen kiváló értelmezést olvashatunk. Kiemelkedő fejezete a disszertációnak az is, ahol a vizsgált pécsi közösségről ír, de rendkívül érzékeny és lényeglátó, ahogyan leírja a táplálkozás kapcsán az alkalmazkodás dialektikáját, azt, hogy hogyan határolódik el és hogyan kapcsolódik egyszerre a kultúra ugyanazon területén a Krisna-hitű csoport a környező társadalmi valósághoz. Hasonlóan kiváló rész az, amelyet az innovátor karizmájáról, a társadalmi és teológiai szükségletekről és a kanonikus stabilitásról ír, illetve arról, hogy ez a három hogyan hat a reformok elfogadásához, kanonizációjához.

A szerző természetesen nem törekedett a Krisna-hívők mozgalmának monografikusan teljes leírására, csak a fent említett két témakört járta körül nagy alaposággal. Ugyanakkor a továbblépési lehetőségeit nemcsak ilyen irányban látja kiválóan a szerző, hanem érzékeli és sejteti azt a most még alig, de később markánsan jelentkező problémát, amit az jelent, hogy a mozgalom „nagykorúvá válik” Magyarországon is. Elemzési ötletei, amelyek a teljes emberi életkort lefedő mozgalom kihívásai kapcsán megfogalmazódnak (idősek ellátása, iskoláztatás kérdése stb.), további tanulmányok lehetőségét rejtik magukban.

Farkas Judit könyvének a főcíme: Ardzsuna dilemmája, ami tökéletesen kifejezi a mű alapkérdését, a társadalmi konvenciók, értékek, elvárások és a küldetés, a cél lehetséges konfliktusát, vagyis a nyugati élet és a Krisna-hit elvárásainak összeegyeztethetőségét. Ugyanakkor a címben szereplő dilemma szó jól ismert számunkra antropológia metaforaként, Crapanzano tollából: Hermész dilemmája (Magyarul I.: Crapanzano, Vincent, Hermész dilemmája: a szubverzió álarca az etnográfiai leírásokban. In: Kaiser Sára (szerk.). *A másik antropológiája: az antropológia allegóriája*. [Kézirat gyanánt megjelent] hn. é.n.: 11–41.). Crapanzano metaforájában az antropológus maga Hermész párhuzama, hiszen ő a hírnök, aki bemutatja a maga bonyolultságában, homályosságában az adott kultúrát, majd értelmezi is azt, „tisztázza a homályost, ismerőssé teszi az idegent és értelmet ad az értelmetlennek. Megfejtí az üzenetet. Interpretál.” Ugyanakkor Hermész alakja azért is figyelemre méltó, mert megígéri Zeusznak, hogy nem fog hazudni, de azt nem ígéri meg, hogy a teljes igazságot mondja el. Ez is alkalmazható az antropológus szerepére, akinek meggyőzőnek kell lennie, igazolnia kell érvényességét, „igazat kell mondania” legjobb meggyőződése szerint, ugyanakkor be kell látnia, hogy írásainak célja vagy legalábbis kiszámítható hatásai vannak. Az antropológusnak a cél eléréséhez és a nem várt hatások elkerüléséhez tudni kell hallgatni is. Ahogyan Ottlik szerint a regényírás az elhallgatás művészete, (Vö. Ottlik Géza, A regényről. In: uő., *Próza*, Budapest: Magvető. 1980: 184.) úgy igaz ez az antropológiai szövegek írására is. Judit tudja, mit kell megírnia és mit nem lehet megírnia. Sokszor diszkrétebb az információkkal, mint maga a kutató közösség, mert rendkívül mélyen ismeri az adott közösséget, mert rendkívül érzékenyen reflektál a kutatóakra, önmagára és „kettejük” kapcsolatára is. Farkas Judit művében sikeresen oldódik fel mindkét idézett dilemma: Ardzsunáé azért, mert a Krisna-hit története az alkalmazkodás sikertörténete, hiszen ma egyértelműen széleskörűen elfogadottak, társadalmi reputációjuk folyamatosan növekszik; Hermészé pedig azért, mert Judit könyvét megbecsüléssel veheti kezébe mind a szakma, mind a Krisna-hitűek, mind bármilyen egyszerű érdeklődő, Juditnak – tisztában lévén saját helyzetével, szerepével – sikerült érvényes és nem végérvényes értelmezést alkotnia, vagyis megfelelően eljátszotta a hírvivő szerepét úgy, hogy túl nem játszotta azt.

A bemutatandó könyv kapcsán a mindent meghatározó gondolat az lehet, hogy egy rendkívül szerencsés találkozást dokumentál: ritka ennyire harmonikus egymásra találása terepnek és kutatónak.

Ez a találkozás rendkívül szerencsés Judit számára, mert olyan különleges terepet kapott, amely egyaránt nevezhető klasszikus és modern antropológiai terepnek is. Klasszikus terepnek lehet nevezni azért, mert tökéletesen megfelel az úgynevezett hazatérő antropológia azon törekvésének, hogy kényszerű hazatérése után kutatása tárgyaként a hazai idegent találja meg, az egzotizmusról nem lemondva saját társadalmában keresi azt meg.

Márpedig a krisnások ma Magyarország egyik szignifikáns „más” csoportja, akik vallásukra, életvezetésükre és megjelenésükre tekintettel is meghatározóan „mások”. A krisnás társadalom ezért látszólag magában hordozza a klasszikus antropológiai tárgy jellemzőit: egzotikus, nehezen értelmezhető csoportnak tűnik, a Krisna-hitűek látszólag az „időből kikökkent” ember megtestesítői. Ez a találkozás a „markáns mással” egyértelműen kutatásösztönző helyzet egy antropológus számára. Ugyanakkor rendkívül modern terep is egy krisnás közösség, hiszen valójában nem elzárt közösség, tagjai és maguk a közösségek részei a mi mindennapjainknak is, közösségeik nem tekinthetők elszigetelt kutatói laboratóriumnak, hiszen a kutatás folyamatában összefonódik a terep és a kutató saját hétköznapi élete. Ebből következik az, hogy egy ilyen kutatásnak lényegéből fakadó módszere kell legyen a nyomon követő antropológia, (Ezt a magyarázatot l.: Letenyey László, *Településkutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása*. Budapest: L'Harmattan. 2005.) a multi-sited ethnography, ahol az antropológus nem elzárt közösséggel dolgozik, hanem követi azokat a világunkat átszövő ösvényeket, ahol a „kutatás tárgyai” közlekednek. Az antropológiai „terep” így már nehezen értelmezhető „hely”-ként, sokkal inkább „téma”-ként kell rá tekintenünk. Így ugyanannyira terepe Juditnak a pécsi szervezet temploma, mint az utca, ahol adományt gyűjtenek, a krisna-hitűek otthonai, a Krisna-völgy nyilvános ünnepei, a budapesti szekérfelvonulás, a Blaha téri ételosztó hely, az indiai zarándokút vagy csak egyszerűen egy vendéglő, ahol beszélgetni lehet a Krisnás közösség egyes tagjaival. Az elbeszélte másság nem ismeretlen a kutató kultúrája számára sem, a felsoroltak nem csak a Judittal való találkozás helyei, mindenkivel ezekben a terekben találkoznak, mindenki számára adottak lehetőségként azok a helyzetek, amiket Judit használt többéves terepmunkája során. Judit tehát nem a „távolból jött” ember, aki nekünk ismeretlen dolgokról mesél, hanem az a kutató, aki nem egyedül értelmezi tapasztalatait, hanem együtt értelmez mindenkivel, illetve esetleg moderálja, tematizálja a majdan megszülető értelmezéseket, vagy esetleg elemzi mások értelmezéseit is.

Szerencsés ugyanakkor ez a találkozás a Krisna-hitű közösség számára is, hiszen bár motivációik markánsan különbözhetnek, mégis a kutató és a kutatók céljai tökéletesen egybeesnek: megismertetni az olvasókkal, a befogadó társadalommal a Krisna-hitűek közösségét. A kutató közösség számára az ismertség a legjobb fegyver az egzotizmus stigmatizáltsága ellen, éppen ezért az utóbbi években (lassan évtizedekben) kommunikációjuk egyik lényege a kifelé való nyitás. Ebben a nyitási folyamatban kiváló médium a társadalomkutató, aki szintén nyitni, felmutatni akar.

Ez az egymásraultaltság látszólag igen kényelmes és lényegéből fakadóan harmonikus, bár valójában egyáltalán nem egyszerű helyzet. A közösség részéről komoly bizalom szükséges Judit felé ahhoz, hogy médiumának tekinthesse, és egyáltalán nem egyszerű ez Juditnak sem, akinek meg kell találnia a konszenzust a tudományos és a „krisnás” elvárások között, meg kell találnia a harmóniát elhallgatás és kimondás között. Ezt a feladatot, úgy tűnik, sikeresen oldották meg, hiszen Judit mindenki számára elfogadható, alapvető kézikönyvet írt. Könyve kiváló összefoglalása a Krisna-hit történetének, leírása az alapvető teológiai és életvezetési téziseknek, érzékeny és értő bemutatása annak az igyekezetnek, ahogyan összehangolni törekednek a két kultúrát. Ugyanakkor személyiségével, tapintatosságával elnyerte a kutató közösség bizalmát és elismerését, értékeli és becsü-

lik empátiáját és kutatói eredményeit is, amit mi sem bizonyít ékebben, hogy Judit nyerte el első alkalommal 2009-ben a frissen alapított „Öko-völgy Alapítvány díját”.

A „klasszikus antropológiai terep” általában a „távol” fogalmával kapcsolódik össze, a kutató az életét két térben éli, ezáltal – ahogy Lévi-Strauss mondja – lelke csonka marad, két világ közé szorul (Lévi-Strauss, Claude, *Szomorú trópusok*. Budapest: Európa. 1994: 58.). Holott ez a távolság nagy segítség is lehet, hiszen így a kutató különböző életszférái, különböző énei egymástól térben és időben is határozottan elválnak. Kísértésként csak az éjszaka marad, amikor a terep emléke nosztalgikus álmokként kényezteti, vagy rémálomként gyötri. Vagy mindkettőt egyszerre. Ehhez képest Judit terepmunkája saját társadalmában, ugyanabban a térben zajlott, igen hosszú időn keresztül. Neki így nem volt lehetősége arra, hogy a kényszerű érzelmi skizofréniát az éjszakába száműzze. Nála a terepmunkás és a magánember életszférája nehezebben elválasztható. Naponta, esetleg hetente ment a saját terepére, illeszkedett be újra és újra saját megismerendő társadalmába. Nem volt soha ideje többnapos hazafelé vezető úton visszazökkenni saját világába. A tér és az idő így soha nem segített neki, csak saját érzelmi intelligenciájára számíthatott. Ez a helyzet állandó identifikációs krízist is jelenthet. A saját társadalmában kutató antropológus – Judit – mindkét oldalról állandó nyomás alatt áll: hová is tartozik valójában. Sokféle elvárás között kell megtartania önmagát: egyéniségét, világlátását, kutatói attitűdjét. Rendkívül embert próbáló feladat ez, és Juditnak sikerült megfelelnie neki. Én tisztelem, csodálok és szeretem azt az erőt és emberséget, ahogyan Judit ezen a keskeny pallón végigyalogolt, mindenki teljes megelégedésére.

Szemerkenyi Ágnes: Szólások és közmondások. A magyar nyelv kézikönyvtára 3. Budapest, 2009, Osiris Kiadó, 1461 p.

Vasvári Zoltán

Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az utóbbi évtizedekben mind a nagyközönség, mind a hivatásos beszélők fokozott érdeklődéssel fordulnak a közmondásokhoz. E jelenséggel párhuzamban örömdetesen megélnékült a szólások és közmondások tudományos kutatása is. A vizsgálódásokban két tudományág is érdekelt: a nyelvészet és a folklorisztika. További diszciplínáknak – művelődéstörténet, pszichológia stb. – is lehet fontos mondandója a kérdéskörben. A nyelvész és néprajzos Balázs Géza *A magyar frazémák szövegtipológiájáról* értekezett 2004-ben, Lajos Katalin erdélyi kutató a közmondások szövegnyelvi funkcióit vizsgálta a paraszti önéletrajzokban 2008-ban publikált tanulmányában.

A mai magyar *parömiológia* legjelentősebb egyénisége viszont kétségkívül Szemerkenyi Ágnes. Szemerkenyi az 1960-as évek végétől elkötelezett kutatója a témának. A proverbiumok vizsgálatában a logikai-szemantikai, szemiotikai és pragmatikai szempontok érvényesítését hangsúlyozta mindig. Az 1988-ban megjelent akadémiai kézikönyvben, a *Magyar néprajz V., Népköltészet* kötetben ő írta a közmondás fejezetet, 1994-ben pedig az MTA Néprajzi Kutatóintézete *Néprajzi tanulmányok* sorozatában jelent meg a közel három évtizedes kutatási eredményei foglalátának is tekinthető monográfiája a proverbiumokról („*Közmondás nem hazug szólás*”). A monográfia bevezető-

jének első mondataiban világosan kijelöli Szemerkenyi, mit is tekint a folklorisztikai proverbiumkutatás legfontosabb feladatainak, amelyeket egész kutatói munkásságában kiemelt jelentőséggel képviselt. „Ezek a következők: mi a proverbiumok jelentése, mi a szerepük és jelentőségük a beszédünkben?”

Mindezek ismeretében törvényszerű, hogy Szemerkenyi Ágnes elérkezettnek látta az időt arra, hogy gazdag és eredményes kutatómunkája eredményeit egy olyan gyűjteményes kötet megalkotásában is kamatoztassa, amely arra törekszik, hogy bemutassa a magyar szólás- és közmondáshagyományt a kezdetektől napjainkig. Szemerkenyi ezzel a munkájával a magyar művelődéstörténet hosszú múltra visszatekintő, gazdag tradíciójához csatlakozott. Első nyomtatott szólás- és közmondásgyűjteményünk, Baranyai Decsi János *Adagioruma*, az erasmusi példát követve, 1598-ban látott napvilágot. Baranyai Decsi munkásságát, művét és annak hatását egyébként hosszabban méltatja kötete előszavában Szemerkenyi. Recenzióinkban nem soroljuk föl a Baranyai Decsi óta O. Nagy Gáborig született gyűjteményes köteteket, a téma kutatói ezeket jól ismerik, a nagyközönség pedig rövid, tárgyyszerű fölsorolásukat és értékelésüket megtalálja a könyv előszavában. Azt azonban föltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy Szemerkenyi a gyűjteményének összeállításában, szerkesztésében, az egyes szólásokhoz és közmondásokhoz adott értelmezések, forrásmegjelölések és példák közlésében, O. Nagy Gábort meghaladva, kibővítve visszatér az általa nagyra becsült Margalits Ede módszeréhez és gyakorlatához, megállapítva, hogy az 1896-ban született kiváló munka, a *Magyar közmondások és közmondás-szerű szólások* vitathatatlan érdeme, hogy jelzi forrásainak szerzőjét, és nem vonja össze a példákat.

Recenzióinkban már szóltunk a közmondások iránt az utóbbi évtizedekben felerősödött érdeklődésről. Ezt az érdeklődést mindennél jobban jelzi, hogy O. Nagy Gábor *Magyar szólások és közmondások* kötete 2007-ben már tizedik kiadásban és még több utánnyomásban került a nagyközönség kezébe, csak a rendszerváltozás óta hat kiadást élt meg. A 21. század első évtizedében (folklorisztikával is foglalkozó) nyelvészek is állítottak össze szólás- és közmondásgyűjteményeket, ezek azonban korántsem adtak olyan gazdag, teljességre törekvő korpuszt, mint Szemerkenyi gyűjteménye (T. Litovkina Anna: *Magyar közmondástár – Közmondások értelmező szótára példákkal...* Tinta Könyvkiadó, 2005 – 2000 frazeológiai egység, 5500 használati példa); kifejezetten csak a mai magyar nyelv állandósult szókapcsolatait kívánták bemutatni (Forgács Tamás: *Magyar szólások és közmondások szótára*. Tinta Könyvkiadó, 2004 – közel 8000 szótári címszó); vagy a kétségtelen figyelemre méltó kreativitásról tanúskodó antiproverbiumokat, kifordított közmondásokat, közmondás-paródiákat gyűjtötték egybe, amelyek ugyan okvetlenül érdemesek a kutatók figyelmére, de a magyar szóláshagyomány törzsanyagát tartalmazó gyűjteménybe nem feltétlenül illenek bele (T. Litovkina Anna: *Éhes diák pakkal álmodik. 'Egyetemisták közmondás-elváltoztatásai*. Magánkiadás, Budapest, 2005., Uő: *Viccében él a nemzet. Válogatott közmondás-paródiák*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2006).

Szemerkenyi, O. Nagy Gábor után – gyűjteményének címválasztása nyilván *homage* is a nagy nyelvész előtt, de a *magyar* jelző elhagyásával a szándék kifejezése is az ő művének meghaladására, a folklorisztikai és filológiai szempontok szigorúan tudományos érvényesítésére, és arra is, hogy a magyar anyag jó része egyben egy nemzetközi proverbium korpusz része is – tehát arra vállalkozott, hogy azt a szólás- és közmondás-

hagyományt gyűjtse egybe, a lehetőségekhez mérten teljességre törekedve, amely a magyar nyelvi kultúra szempontjából nagy jelentőségű. E célkitűzésből következik, hogy a legritkább és komolyan indokolható esetben vett föl csak közhellyé vagy közhelyszerűvé vált adatokat, és hangsúlyozottan mellőzte a kifordított közmondásokat, közmondásparódiákat, antiproverbiumokat.

Mivel a magyar proverbiumoknak, sajnos, a mai napig nincs katalógusa, archívuma vagy áttekintő jellegű folklorisztikai publikációja, és a korábban született legnagyobb gyűjtemények (Margalits, O. Nagy, Paczolay és mások) nem, vagy nem teljes mértékben elégítik ki a folklorisztikai igényeket, különös jelentőségű Szemerikényi Ágnes munkája. (O. Nagy Gábor számos kiadást megért, ma még mindig a nagyközönség számára leginkább elérhető gyűjteménye, minden erénye és tetemes anyagközlése mellett sajnos átírt és megbízhatatlanul értelmezett tételek tucatjait tartalmazza.)

Szemerikényi Ágnes *Szólások és közmondások* kötete a proverbium kulcsszava szerinti ábécérendben közli az anyagot. A kulcsszó általában a proverbium első főneve vagy igéje. Szemerikényi azonban nem ragaszkodott mindig mereven ehhez az elvhez, a könnyen kezelhetőség volt a fő szempontja, ezért, ha helynév szerepelt a példában, akkor azt a helynév szerint sorolta ábécébe. A szócikk a proverbium köznyelvi alakjával kezdődik, vagyis ahogyan ma használjuk, ismerjük. Ha kiveszett példát hoz a szócikk, akkor a legutolsó ismert variánst tette meg Szemerikényi címsornak, illetve egy kikövetkeztetett alakot. A címsor után következik a szó szerinti értelmezés, majd a műfaji meghatározás. A szakirodalomban használt kisebb műfaji alcsoportok megnevezésétől eltekintett a szerző, csak a legfontosabbakat jelölte.

A szólások és közmondások műfaji besorolása nem egyszerű feladat. Ez leginkább a nyelvi szöveg és a mögötte kideríthető epikus mag viszonya alapján végezhető el, és gyakorlatilag minden egyes esetben szükség van erre. A proverbiumoknak tartalma, formája, története, elterjedése, stílusa, lokális változata, művészies hatása, alkalmas előadója és értő közönsége is van – mindegyik szempontra figyelemmel kell lennünk.

Szemerikényi bevezető előszavában rövid, lényegre törő, a felsorolt szempontokat érvényesítő definíciókat ad a proverbiumok műfajairól: a *közmondásról*, alműfajaiként a *maximáról* és a *szentenciáról*; a *szólásról*, idesorolva az *időjárás*i, *gazdasági szabályokat* is; az *egyszerű szóláshasonlatról*, a *szóláshasonlatról*, a *konvencionális kifejezésekről* és a *wellerizmusról*.

A műfaji csoportok megnevezését annak meghatározása követi, hogy milyen nyelvi változathoz származik a szócikk tétele. Szemerikényi *régies*, *köznyelvi*, *tájnnyelvi* és *népnyelvi* alakokat különböztet meg. Jelöli a gyakoriságot is, *gyakori*, *ismert*, *ritka*, *kiveszett* meghatározásokat használva.

Mindezeket követik a példák. Szemerikényi példamutató módszerének bemutatására saját, *Előszó*-beli ismertetőjéből idézünk: „Igyekeztünk az első gyűjteményi előfordulásoktól kezdeni a példák sorolását. Nem lehattunk következetesek, mert az nagyon megnövelte volna a terjedelmet, hiszen a legkorábbi gyűjteményben olvashatóhoz a legritkább esetben kapcsolható variáns. Ezután történeti sorrendben következnek a példák. Abban az esetben, ha lényeges az eltérés a variánsok között (például egy jelző stb.), a történeti sorrend újra kezdődik. Példákat csak abban az esetben vontunk össze, ha a névelők, az ékezes, a középzórázás, a kettőzött kétfegyű mássalhangzók írásmódja vagy esetleg egy hang különbözött.”

A példák szigorú tudományos szempontú, történeti áttekintését az értelmezés követi, megint csak a forrásul szolgáló kötetek alapján, kronologikus rendben. Ettől csak akkor tért el Szemerkényi, ha az idézett szerzők szemlátomást egymástól vették át a példákat és a magyarázatokat. Ilyen esetekben vagy az első magyarázatot közli, vagy azt, amelyik a legkerekébb történetet tartalmazza. Szemerkényi a bevezetőjében kiemeli, hogy a gyűjtők értelmezését nagyon fontosnak tartotta, ezért ettől a legritkább esetben tért el.

A szócikkek utolsó pontjában az átvitt értelmet, a használati lehetőségeket és a stilisztikai minősítést adja meg a szerző.

A szépirodalom adta példaanyagból természetesen válogatni kellett. Ha adódott irodalmi alkotás, amelyben a kérdéses példa szerepelt, akkor idézett belőle Szemerkényi, ez azonban nagyon sokszor hiányzott, máskor viszont a gazdagabb előfordulás miatt szelekcióra kényszerült. *„Válogatni kellett a nagyszámú példából – minden egyes kihagyott szócikk veszteség volt számomra –, válogatni kellett a gyűjteményekből, arányosan elosztani a különböző korok között. Így kimaradtak olyan szerzők, akiket pedig nagyon fontosnak tartottam – pl. Faludi Ferenc, Benitzky Péter és mások –, sőt kimaradtak olyan kéziratok gyűjtemények is, mint Kresznerics Ferencé vagy Gaál Györgyé, noha munkáik kimásolásával hosszú időt töltöttem el. Azért döntöttünk így, mert részint abban reménykedtem, hogy ezek a művek megjelennek kritikai kiadásban, másrészt arra gondoltam, ha az olvasók utána akarnak nézni egy-egy adatnak, a megjelent gyűjteményekben könnyebben megtalálhatják.”*

A gyűjtemény a tájnyelvi adatokat köznyelvi formában közli, de néhány kivétel ebben is van, hogy érzékeltesse a különbségeket a mai olvasó számára. Eredeti alakban olvashatjuk Bálint Sándor szegedi és Kiss Jenő mihályi példáit, Csúry Bálint példái pedig olyan módon vannak átírva, hogy a különbség érzékelhető legyen nem nyelvész képzettségű olvasó számára is.

A nemzetközi és a magyar proverbium anyag kimeríthetetlenül hatalmas. Nem véletlenül írja tehát a kötet hátoldali ajánlójában Voigt Vilmos: *„...nem csoda, hogy soha senki sem vállalkozott arra, hogy az »összes« magyar közmondást egybegyűjtse. Szemerkényi Ágnes antológiája egy ilyen »teljes« anyagból a legjavát adja: minden egyes példához a történetileg ismert változatokat is figyelembe vette. A kötetből mindenél jobban megismerjük »a magyar észjárást«, és ezen keresztül a világ folklórájának egyik legcsodálatosabb műfaját.”*

Hogy recenziókat stílusosan fejezzük be, azt kell mondanunk, Szemerkényi Ágnes e művével *úgy beszél, mint aki jól örlött*, vagyis méltán lehet büszke az elvégzett munkájára és annak gyümölcsére, mint a parasztemberek a malomban a jól sikerült örlés után a kiváló minőségű búzára – a magyar folklórisztika, nyelvtudomány – a parömiológia – új, nagyszerű művét alkotta meg.

Végezetül megemlítjük, hogy ennek a kitűnő kézikönyvnek elkészült a tanuló ifjúságnak szánt diákváltozata is (*Szólások és közmondások*. Osiris diákszótár 4. Budapest, 2009). Ez a rövidített formájú kötet a történeti adatokat, a pontos forrásokat, a szólásokat és közmondásokat tartalmazó irodalmi idézeteket nem tartalmazza.

Kovács Teréz: A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása. Budapest, 2010, L'Harmattan Kiadó, 256 p.

Szilágyi Miklós

Nem tudom, hogy azok számára mit jelent a paraszti gazdálkodás és társadalom, akik Kovács Teréz összefoglaló igényű könyvéből szeretnék megismerni azt is, amit valamikor – apáink-nagyapáink nemzedékének – még jelentettek e fogalmak, és azt is, amivé ez a nem is olyan régen meghatározó társadalmi tömb napjainkra alakult-változott. Csupán azt tudhatom, hogy számomra mit jelentett és jelent ma is a „magyar paraszt”. Hiszen gyermekkoromban is, a paraszti kultúra tanulmányozása iránt elkötelezett etnográfusként is (az 1950-es évek óta) volt szerencsém újra meg újra személyesen találkozni ennek az embertípusnak a mind ellenségesebb hatalommal dacosan szembeszegülő, a mégiscsak lehetséges jövőben csak azért is bizakodó (akkor még nem tudhattam, hogy történelmi értelemben valóban „utolsó”) képviselőivel. Ha ismerem a magyar parasztot, azt is tudnom kell tehát, hogy messzemenően megbízható, mert higgadt és tárgyilagos, a szakirodalmi (sőt: szépirodalmi) véleményeket és vélekedéseket gondosan mérlegelő és a maga személyes észleleteit okkal-joggal általánosító „ütikalauzt” választ, aki Kovács Teréz monográfiájára bizza magát, mert szeretne eligazodni azokban a bonyolult történelmi folyamatokban, szeretné megérteni azokat az ösztársadalmi szükségszerűségeket és történelmi anomáliákat, melyeken át elvezetett az út a paraszti hagyományok egy részének (igencsak kis részének) mai továbbélítőihez: jelenkori falvaink mezőgazdasági kisvállalkozóihoz.

Ennek a „megbízható kalauznak” a szerzője szociológus, tehát a mindenkori jelen létállapotát éberan figyelő és elméletileg-módszertanilag felvértezett elemezni-értelmezni kész társadalomkutató szaktudós. Ám ez a könyv nem csupán szociológiai munka! Sokkal inkább az Erdei Ferenc által az 1930-as években a magyar parasztársadalom, a magyar falu, mezőváros, tanyák megismerése-megismertetése érdekében kezdeményezett „történelmi szociológiának” napjaink társadalmi és szaktudományos követelményeire-igényeire invenciózusan hozzáigazított, az immár egy-másfél évszázada folyamatos történelmi, agrárközgazdasági, etnográfiai kutatásokat is szintetizáló imponálóan nagyszabású tudományos teljesítményként értékelhető – mintsem a tegnapi és mai észleleteket megbízhatóan regisztráló, leíró igényű „látletek” egyik legújabb darabjaként.

A könyv korábbi változatával akadémiai doktori címet szerzett szerzőnek az előszóba belefoglalt programja szerint azért volt szüksége *történelmi megközelítésre*, mert a „jelenben mindig ott él a múlt”, az elemi kíváncsiság is arra készítette tehát, hogy a „parasztgazdálkodás és társadalom kialakulását és átalakulását” végigkísérje „négy történelmi – a hűbéri, a kapitalista, a szocialista és az újkapitalista – rendszeren keresztül”, ha a mai viszonyokat érteni akarja; *regionális megközelítésre* azért kellett vállalkoznia, mert így volt lehetősége „a magyar viszonyok régiónkénti különbségeinek elemzésére és a hazai helyzetnek az európai térben való elhelyezésére”; a *szociológiai megközelítés* pedig azért volt számára magától értetődően természetes, mert a magyar parasztság és „utóparasztság”, valamint az „újkapitalista” környezetben egyéni gazda lét-forma elemzésének középpontjába a „humán tőkét” – azaz: a szokásokat, az értékeket, a habitust, a nemzedékek kontinuitását – akarta állítani, vagyis a társadalmi és kulturális változások olyan indukátoraira szeretett volna rámutatni, melyek „statisztikai adatokkal nem vizsgálhatók, gazdasági kategóriákban nem számszerűsíthetők”.

Messzemenően elismerve a magyar parasztság e program szerint elvégzett *történelmi elemzésének* a társtudományok minden művelőjét, így az etnográfusokat is, továbbgondolásra készítő lényegi eredményeit, különösen pedig annak jelentőségét, hogy Kovács Teréz rámutat a jobbágyrendszer és a jobbágyfelszabadítás, s jórészt ezeknek fejleményeként a kapitalizmus kori mezőgazdaság Nyugat-, illetve Közép- és Kelet-Európában jellemző volt regionális különbségeire, ebben az összefüggésrendszerben a magyarországi fejlemények valóságos helyére, a recenzensnek, aki a történelmi néprajz művelője, csupán néhány részletkérdésben lehetnek kiegészítő-pontosító észrevételei. A néprajzi (részben a történelmi) kutatások eredményeire figyelemmel például nagyobb körültekintéssel lehetett/kellett volna kezelni a „faluközösséget”, melynek alárendelődött a családi munkaszervezet, s ami még fontosabb: hatékonyan működtette a szerző által elhanyagolhatónak vélelmezett segítségmunkát – társasmunkát – munkacserét. Vagyis: minden falulakó parasztnak tudomásul kellett vennie az életmód-életszervezés és a kultúra – ennek részeként a gazdálkodási és munkakultúra – mindazon regulatív szabályait, melyek a paraszti létezés alapelveivé tették a faluközösségi szolidaritást, ezzel együtt korlátozták az egyéni képességek nagyon különböző voltából levezethető versengést-rivalizálást. Csakhogy a faluközösség mint társadalmi intézmény regulatív szerepében régióként is, a települések nagysága szerint is – a társadalomnéprajzi kutatások erről látszanak tanúskodni – igen lényeges különbségek voltak kimutathatóak már a 20. század elején is, s e különbségek idő telvén tovább növekedtek! Alighanem a „faluközösség” szerepének-jelentőségének eredendő különbsége – az Alföld, illetve a Dunántúl és Felvidék más-más történelmi fejlődése – van a háttérben annak, hogy miért is volt szembetűnő különbség a kapitalizmus idején a régiók között a parasztságon belüli rétegzettség terén és a módos parasztagdák (korántsem csak a nagybirtokosok/uradalmak) által igénybe vett részesmunka/bérmunka mennyiségében. Arra ugyanis nincs érdemi magyarázata Kovács Teréznek, hogy miért éppen az Alföldön jelentette a legnagyobb tömeget a parasztmunkások között az általa „napszámosokként” besorolt, inkább azonban „részesmunkásoknak” tekinthető társadalmi csoport, annak ellenére, hogy e régióban nem volt olyan meghatározó jelentőségű a feudális eredetű nagybirtok, mely munkát adhatott volna, mint volt a Dunántúlon. Mert a történelmi és a társadalomnéprajzi vizsgálatok szerint ezek a „részt”, nem pénzberért arató-csésplő, egyúttal kukoricát s egyéb kapásnövényeket ugyancsak „részt” művelő, magukat (nincstelen voltak ellenére) „parasztként” meghatározó agrárbérmunkások jelentették egyébként az agrárszocialista mozgalmak legfőbb társadalmi bázisát, ezért különösen indokoltnak tűnne „paraszt”-tudatuk, más paraszti rétegekhez való viszonyuk módszeres vizsgálata. Tekintettel arra is, hogy egyéb parasztmunkás csoportok (az uradalmi cselédek, a summások) esetében sokkal kevésbé látszik jellemzőnek a paraszti önazonosság-tudat – nyilván ezért nem kerültek a parasztmunkásként létezés és a paraszttá válás lehetőségének megteremtése érdekében jelentősen áthangszerelt szocialista eszmerendszer (azaz: a gyakorlatilag agrárproletár, nevükben parasztpártok) vonzáskörébe.

Dicséretes erénye a könyvnek a történelmi parasztság jobb megismerése szempontjából elsődleges forrásként számon tartott szépirodalom és irodalmi szociográfia elmélyült elemzése, viszont az etnográfának és folklorisztikának a parasztságtudományhoz való hozzájárulásával kapcsolatosan lehetnek az etnográfus olvasónak kiegészítő-pontosító megjegyzései. Egyrészt annak az erőteljesebb tudatosítását hiányolom, hogy a hazai néprajzi kutatások (sőt: a parasztság iránti még-nem-tudományos érdeklődés) kezdete óta jellem-

ző volt a néprajzunkra a társadalmias látásmódnak és a különleges nemzeti értéként tételezett népi kultúra leglátványosabb megnyilvánulásai felmutatásának és a nemzeti kultúrába integrálásának párhuzamossága. Másrészt annak gondosabb számbavétele is kívánatos lett volna, hogy milyen konkrét eredményeket hozott a népi kultúra iránti szaktudományos érdeklődés – Györfly István, Kiss Géza és Gunda Béla nevének (amúgy betűhibás...) megemlézése igencsak esetleges. A néprajz mint szaktudomány megannyi kezdeményezése és eredménye egyébként számottevően megelőzte a „falukutató”-mozgalmat, ám sok szállal össze is kapcsolódott vele – az összekapcsolódások termékenyítő hatásának kutatástörténeti igényű bemutatása különösen tanulságos lett volna a paraszti társadalom és kultúra iránti két világháború közötti érdeklődés elemzésekor. Olykor-olykor összekapcsolódott persze a parasztságvizsgálat (ám inkább csak a népi kultúra nagyszerűségét dicséző megannyi kutatási program!) a 20. századi művészeti mozgalmakkal is, mégsem érzem indokoltnak a népművészet iránti érdeklődést csupán Kós Károly népi ihletésű építőművészeti, illetve Bartók és Kodály zeneművészeti munkásságával azonosítani, hisz a népművészetre mint ihlető forrásra hivatkozó szecesszió és minden más művészeti folklorizmustörekvés *mozgalomként* jelentkezett.

Hangsúlyos fejezete a könyvnek a szocialista mezőgazdaság – azaz: a téesz és a háztáji gazdálkodás – döntően szociológiai adatfelvételekre, statisztikai és történeti jellegű forrásokra alapozott bemutatása. Még a korban benne élők számára is kevésbé ismert tényekre és összefüggésekre figyelmeztet ez az elemzés, ami azért kiemelendő kutatói erény, mert a szocialista korszak modernizációs kísérletét inkább csak szitokáradattal minősítgeti az újabb politikai publicisztika, olykor a történetírás is. Legfőképpen az agrárnépesség életformaváltását szemlélteti igen érzékletesen a könyvnek ez a fejezete. Rámutatván a pénz és a munka szerepének és funkciójának megváltozására, mely változás a parasztos eszményekkel való radikális szakítást jelentette. Az „átfejlődés” és/vagy „radikális szakítás” alternatíváját feloldandó újra kellett értelmeznie a szerzőnek a szociológiai szakirodalom javasolta fogalmakat és az évtizedekkel ezelőtti értelmezési kísérleteket – olyanokat, mint az „új munkásosztály”, az „utóparasztság”, a „megszakított polgárosodás”. E sokrétű feladat még látványosabb megoldásában alighanem segített volna: a kényszer-átalakulást még érzékletesebben mutathatta volna be a szerző, ha további, kevésbé evidens forrásokat is figyelembe vesz. Ami persze igencsak nehéz, bonyolult forráskritikai műveleteket feltételező kutatói feladat lett volna, hiszen a 20. század második felében inkább „búvópatakként”, mintsem meghatározó törekvésként, de folyamatosan jelen lévő néprajzi változásvizsgálat/jelenvizsgálat vagy a könyvtárnyi terjedelmű irodalmi publicisztika-szociográfia java termésének elsődleges értelmezése: a bizvást felhasználásra ajánlható eredmények és rejtett utalások módszeres számbavétele még nem történt meg.

A könyv legegységelműbben szociológiai szemléletű, döntően személyesen végzett vagy irányított adatfelvételeket és elemzéseket hallatlanul nagyvonalúan általánosító nagy fejezete az „újkapitalizmusnak” nevezett húszszázadonkénti jelenkor falusi fejleményeit veszi számba. Legrészletesebben és más volt szocialista országok földprivatizációs stratégiáira is figyelemmel a mai magyar mezőgazdaság földhasználati jellemzőinek és régiónkénti különbségeinek a kialakulását ismerhetjük meg. Majd ennek a tanulságos summázatnak gondolati-szemléleti eredőjeként a mai főfoglalkozású egyéni gazdák típusait, típusos mentalitását-habitusát veszi sorra Kovács Teréz a közelmúlt néhány évben

rögzített élettörténeti elbeszélések tanulságainak meggondolt általánosítását vállaló fejezetében.

E nagyszabású és reményem szerint nagy hatású: a társtudományokat, így az etnográfiaát is az elvégzendő feladataira figyelmeztető történeti-szociológiai monográfia legfőbb mondandóját abban látja maga a szerző, hogy „van egyfajta folytonosság a szocializmus előtti parasztok, a szocializmus alatti kistermelők és az újkapitalizmus kori egyéni gazdák között.” És a parasztos habitus, a parasztos eszmények, a paraszti munkafelfogás látens továbbélését elhithető erővel argumentálja is! El kell tehát hinnünk neki, még akkor is, ha az eddigi etnográfiai kutatások nem mutatják minden apró részletében „olyannak” a történeti parasztságot, mint amilyennek a könyv invenciózus vázlatából kitetszik, a paraszti múlttal való szakítást pedig mi etnográfusok sokkalta radikálisabbnak, a parasztos vonások látens továbbélésének lehetőségét is kétségesnek szeretjük láttatni.

[Elhangzott 2010. május 28-án a budapesti Kossuth-klubban rendezett könyvbemutatón.]

FORMAI KÖVETELMÉNYEK

1. A kézirat terjedelme ne haladja meg a 40 000 leütést.
2. A kéziratot .rtf (rich text format) vagy .doc (Microsoft Word) formátumban, mágneslemezen, emailben vagy CD-n, valamint kinyomtatott formában kérjük a szerkesztőhöz eljuttatni.
3. A szövegközi kiemelésekhez *dőlt (italic)* betűt használjanak.
4. A jegyzetek megadása lábjegyzetek formájában történjen, ne használjanak szövegközi jegyzeteket! A lábjegyzet formája: Vezetéknév Évszám: Oldalszám.
Pl. Balassa 1973: 59.
5. A tanulmányokhoz mellékelt ábrák, rajzok, fotók elkészítésénél vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehérben kerülnek a kötetbe. A fénykép rövidebb oldala maximum 9 cm legyen. A képek hátoldalán tüntessék fel azok sorszámát, valamint talpas nyíllal a helyes orientációt. A digitális képeket 300 DPI felbontásban kérjük, tömörítetlen .TIFF, esetleg .JPG formátumban. Külön mellékeljenek képjegyzéket a sorszám, a pontos szövegközi hely, valamint a képaláírás feltüntetésével.
6. A tanulmányhoz kérjük csatolni a szerző nevét, munkahelyének megnevezését, tudományos fokozatát, valamint – ha van – email címét. Lehetőség szerint kérjük közölni a szerző azon telefonszámát is, ahol a szerkesztő elérheti.
7. Az irodalomjegyzék a tanulmány végén szerepeljen. Az irodalmi hivatkozásokat lábjegyzetben szerepeltessék. Azonos szerző ugyanabban az évben írt tanulmányát a, b, c betűkkel különítsék el. Az irodalomjegyzék formátuma a következő legyen:
 - 7.1 Önálló kötet esetében:
VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám *Kötetcím*. Kiadási hely: Kiadó
Pl. BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története*. Budapest: Akadémiai Kiadó
 - 7.2 Tanulmánygyűjtemény esetében:
VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. In Szerkesztő: *Kötetcím*. Oldalszám. Kiadási hely: Kiadó
Pl. ORTUTAY Gyula
1941 Népköltészet és műköltészet. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. 161–181. Budapest: A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarágtudományi Intézete
 - 7.3 Folyóirat esetében:
VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. *Folyóiratcím*. Évfolyam. Szám. Oldalszám.
Pl. LENGYEL Dénes
1982 Álmos vezér születésének mondája. *Ethnographia*. XCIII. 2. 259–268.
8. Hol és milyen kutatási pályázat keretében készült a tanulmány.

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 122.

2011

No. 1.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria),
FERENC POZSONY (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany),
MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Head of the Editorial Board:

LÁSZLÓ KÓSA

Editorial Board:

MIKLÓS CSERI, ÁGNES FÜLEMILE, RÓBERT KEMÉNYFI, IMOLA KÜLLÖS, TAMÁS MOHAY,
ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, GÁBOR VARGYAS, GYULA VIGA

Editor:

ELEK BARTHA

Editorial Office Address: Hungarian Ethnographical Society

[Magyar Néprajzi Társaság], H-1055 Budapest V.

Kossuth Lajos tér 12. Telephone: (1) 473-2400/extension 481

Telephone/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

Editor's Address: Department of Ethnography, University of Debrecen

[Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék] H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16.

Telephone /fax: (52) 512-958

E-mail: barthaelek@yahoo.com

TABLE OF CONTENTS

Presentations

- Gabriella Schubert*, The Role of Colours in Men's Orientation and
Organization of Everyday Life 1
Mihály Hoppál, On the Future of Ethnological Research 29

Studies

- Veronika Lajos*, The Ethnographic Dilemma of Researching the Present:
The Practicability of the Biographical Method in the Context of
the Moldavian *Csángós* 44
László Lukács, The Christmas Tree in the Cities of the Upper Rhine
in the 16–17. Century..... 74

- Book Reviews** 88

Ethnographia

122. évfolyam

2011

1. szám

Ismertetések

Mezőség. Történelem, örökség, társadalom. (*Kósa László*) – Farkas Judit: Arzsuna dilemmája. Reszocializáció és legitimáció egy magyar Krisna-hívő közösségben (*Nagy Zoltán*) – Szemerényi Ágnes: Szólások és közmondások. (*Vasvári Zoltán*) – Kovács Teréz: A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása. (*Szilágyi Miklós*)

A folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg

ISSN 0014-1798

Szerkesztő: Bartha Elek [Editor: Elek Bartha]

Felelős kiadó: Bodó Sándor, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke

[Published by: Sándor Bodó, President of the Hungarian Ethnographical Society]

Fordító: Csontos Pál [Translator: Pál Csontos]

Olvasószerkesztő: Molnár Margit

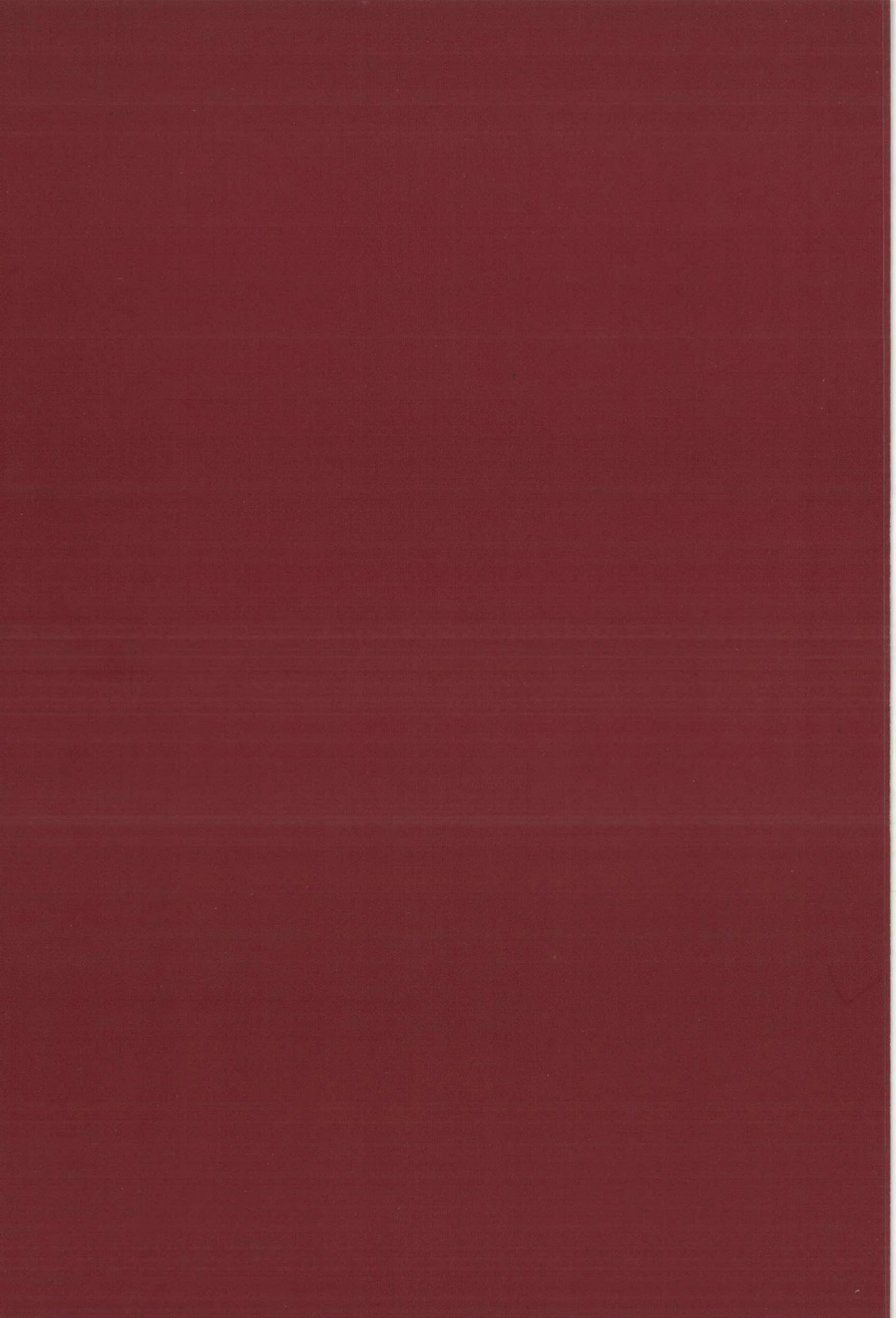
[Copy editor: Margit Molnár]

A borítót tervezte: Dallos Csaba [Cover design: Csaba Dallos]

Nyomdai előkészítő: Bihari Nagy Éva [Printing & Publishing: Éva Bihari Nagy]

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen [Printed in Debrecen by Kapitális Ltd.]

Felelős vezető: Kapusi József [Managing Director: József Kapusi]

ETHNOGRAPHIA

Vass Erika: Egy Hunyad megyei település élete az ezredfordulón

P. Szalay Emőke: A féldoldal törökös ágak változatai

Füvessy Anikó: Kiss Ernő aradi vértanú csontos nyerge

*Domonkos Ottó–Kemecsi Lajos: Egy feltárára váró forrástípus:
az ipari rajziskolák mintalapjai*

Szántó Diana: A gyarmatosítástól a nemzetközi fejlesztésig

2011/2

A szerkesztőbizottság elnöke:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai:
CSERI MIKLÓS, FÜLEMILE ÁGNES, KEMÉNYFI RÓBERT,
KÜLLÖS IMOLA, MOHAY TAMÁS, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA,
VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA

Szerkesztő:
BARTHA ELEK

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 473-2400/481-es mellék
Telefon/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

A szerkesztő címe: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf. 16. Telefon/fax: (52) 512-958
E-mail: barthaelek@yahoo.com

TARTALOM

Előadás

Vass Erika: Egy Hunyad megyei település élete az ezredfordulón 105

Közlemények

P. Szalay Emőke: A féloldalas törökös ágak változatai a
Szatmári Református Egyházmegye 17–18. századi úrihímezéseiben 115
Füvessy Anikó: Kiss Ernő aradi vértanú csontos nyerge 131
Domonkos Ottó – Kemecsi Lajos: Egy feltárássra váró forrástípus:
az ipari rajziskolák mintalapjai 139

Műhely

Szántó Diána: A gyarmatosítástól a nemzetközi fejlesztésig:
az észak-déli kapcsolatok történetének rövid áttekintése 157

In memoriam

Emlékezés Égető Melindára (*Muskovics Andrea Anna*) 182

Ismertetések 192

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

122. évfolyam

2011

2. szám

Vass Erika

Egy Hunyad megyei település élete az ezredfordulón

Tanulmányomban¹ egy Hunyad megyei településről szólok, ahol 2006 óta végzek kutatást.² Ekkor készítettük el Buzás Miklóssal a Szabadtéri Néprajzi Múzeum leendő Erdély épületegyüttesének koncepcióját, melybe Hunyad megye a vallási és etnikai sokszínűsége miatt került be.³ Ezen a vidéken a magyarság száma helyi viszonylatban a középkor óta elenyésző,⁴ mégis fontosnak tartjuk az interkulturális hatások múzeumi bemutatását. Ezért 2008–2011 között bejárom a Hunyad megyei református szóránymagyarság lakta településeket, két kutatóponton pedig mélyrehatóbb gyűjtést végzek. Ezek közül az egyik Rákosd, mely közigazgatásilag ma már a közeli Vajdahunyad részét képezi, a másik Lozsád, amely viszont a fő közlekedési útvonalaktól távol, a Magura patak völgyében helyezkedik el, aszfaltúton csak 2008 óta lehet megközelíteni. Ez utóbbi településről származik az a lakóház, mely a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban Hunyad megyét fogja képviselni.

Jelen tanulmányomban ez utóbbi települést mutatom be, melynek Hunyad megyén belül egészen a 20. század végéig az adta a sajátos helyzetét, hogy ez volt az egyetlen magyar többségű település. A 2002. évi népszámlálási adatok szerint a falu 252 lakosából 129 vallotta anyanyelvének a román, 123 pedig a

¹ Elhangzott 2009. május 28-án a Jankó János-díj átvétele alkalmából.

² 2008 óta munkámat a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja és az *Erdély néprajzi képe a 19–20. században. Alap kutatás a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Erdély tájegységéhez* című OTKA kutatás (K 72428) támogatásával végzem, e tanulmány is ezek keretében készült.

³ Vass – Buzás 2007: 227–266.

⁴ 1850-ben a megye 203 298 lakosából 183 889 volt román, 7895 magyar, 4.18 német, 6696 egyéb (köztük 250 zsidó és 6226 cigány). Varga E. 2008: 1.

magyart, viszont a 129 főből csak 121 tartotta magát románnak, s így a magukat magyarnak vallók száma 131.⁵ A térség néprajzi kutatása igen gyér, a településről 1894-ben jelent meg az Ethnographia hasábjain Kolumbán Samu tanulmánya,⁶ az azóta eltelt több mint 100 évből csupán két munkát emelhetünk ki: a Néprajzi Atlasz egyik kutatópontja Lozsád volt, melyhez 1968-ban Kósa László végzett gyűjtést,⁷ illetve 2000-ben Messel Balázs írt szakdolgozatot a településről az ELTE földrajz szakán.⁸

A 21. századi tájékozódásunk szempontjából Lozsád abban is eltér a környező falvaktól, hogy itt még „jel”, azaz mobiltelefonhoz szükséges térérő sincs. A falukép is ezt az elhagyatottságot mutatja: a legmagasabb ponton elhelyezkedő református templom környékén, az egykor kismemesek családjai által lakott halmazos településrészen nem sokan laknak, legföljebb egy-egy traktor vagy lovas kocsis jár arra, no meg a harangozó. A hajdani paplak düledezőben, a templomot ugyan 2008-ban elkezdték felújítani, de közben komoly statikai problémák derültek ki, a pénz viszont elfogyott. *Azóta az istentiszteleteket a rossz állapotú paplakban tartják.* Faluközpontnak inkább a főút felől érkező sík terület tekinthető, itt található az egyetlen bolt is. A két rész között egy korábbi uradalom bővítéseként a kollektivizálás során állattartó telepet alakítottak ki, mely napjainkban használaton kívül van, s csak az egykori siló falai állnak, de a felső településrész csak e holdbéli tájon át haladva közelíthető meg. A harmadik településrész a román templom környékén, a református templommal átellenes dombon alakult ki. A portákhöz nagy gyümölcsösök tartoznak, ahol főleg szilvát termesztenek, melyből a környéken is nevezetes egyszer főzött⁹ pálinka készül.

Valaha ez a falu volt a környék legnagyobb és leggazdagabb települése (1910-ben 477 magyar, 367 román és 1 német élt itt), ám 1950-től összevonták a szomszédos román településekkel (összesen 7 falu), s a központot is áthelyezték egy másik faluba. Mivel az összevont falvak közül csak ebben élnek magyarok, a közigazgatási vezetésből jórészt kiszorultak. Magyar értelmiség nincs, a lelkész – akihez összesen öt település tartozik – a közeli Szászvárosból jár ki minden második vasárnap istentiszteletet tartani. Ez is közrejátszik abban, hogy a magyar közösség meggyengült, hiszen nincs, aki összetartsa őket. Református vallásóra sincs, így a gyermekek nem tudnak belenevelődni a vallásos életbe. Mindebben nemcsak az anyagiak játszanak szerepet, vagyis nemcsak az a probléma, hogy a kis gyülekezet nem képes önállóan eltartani egy lelkészt, hanem a nagymértékű vallási közömbösség, aminek következtében egy istentiszteleten jó,

⁵ Varga E. 2008: 116.

⁶ Kolumbán 1894: 238–254.

⁷ Kósa 1968.

⁸ Messel 2000.

⁹ A Székelyföldön kétszer főzik a pálinkát, s ott az egyszer főzött változatot a románokhoz kötik.

ha tízen vesznek részt: „Mik menyünk a templomba nyolcan, kilencen. De minden vasárnap, mikor jön a tiszteletes úr, ott vagyunk. Még tartjuk fent. Teszünk a perselybe egy lejt, és ülünk egy órát vagy egy órát s felet, de még elmenyünk. Fent kell tartad a magyar dolgaidat. A te ősi dolgaidat fent kell tartad.” 2008-ban kolozsvári teológus hallgatók tartottak missziót a megyében, s ez a falu is megkapta azt a lehetőséget, hogy egy hétre fogadjon hallgatókat, ám nem éltek vele, mondván: nincs rá szükség.

A 12 tagú presbitérium kiállítása sem egyszerű egy ekkora településen. Régebben olyan szabály volt, hogy egy családból csak egy „egyházfi” (presbiter) lehetett, a „gondnoki” (kuratori) tisztség betöltéséhez pedig minimum 5 évig kellett presbiternek lenni. A jelenlegi gondnokot azonban úgy választották meg, hogy előtte nem szerepelt a presbiterek között, de ő volt az egyetlen fiatal, aki rendszeresen templomba járt s felvállalta az ügyintézését. A gyülekezet helyzetét mutatja, hogy a református templom harangozója egy román férfi, mert a reformátusok között nem akadt olyan személy, aki a déli harangozást vállalta volna. A két harang közül a kisebb elrepedt, így már nem adja vissza az egykori méltóságát a harangozás.

2007-ben egy, 2008-ban két gyermek konfirmált: az egyik a gondnok fia, aki – bár román iskolába jár – jól beszél magyarul. A másik két gyermek a közeli városban lakik, édesanyjuk román, de édesapjuk után reformátusnak keresztelték őket. Magyarul alig tudnak, ezért a káténak csupán a lelkész által kijelölt részeit tanulták meg, de annak igazi jelentését nem ismerik. A hagyományos társadalomban a fiatal a konfirmáció által vált a közösség teljes értékű tagjává, s egyúttal elfogadta annak normáit. Mára azonban eltűnt ez a funkciója, s csak a családi kapocs megerősítését jelenti, egyfajta gesztus a nagyszülők felé, de nem vallási vagy etnikai kötelék, hiszen nem járnak rendszeresen templomba s a nyelvet sem gyakorolják.

A megye többi településéhez képest az anyanyelvet nagyobb százalékban használják, ugyanis más falvakban azt tapasztaltam, hogy az istentiszteletre várakozók – bár magyaroknak tartják magukat – egymás között románul beszélgetnek, s csak a tiszteletes jelenlétében szólalnak meg magyarul. Ezen a településen még a magyar az elsődleges nyelv, ha csak magyarok vesznek részt a társalgásban.

Amint a bevezetőben is említettem, a fogyó népességű falunak etnikai szempontból az jelentette a sajátosságát, hogy a 20. század végéig ez volt az egyetlen magyar többségű település a megyének, napjainkra azonban ez az arány kiegyenlítődött. Ebben a világháborúk veszteségei mellett az játszott közre, hogy a település elszigetelődött a 20. századi gazdasági fejlődéstől, a régi rend konzerválódott, s a *kollektív* (téesz) létrejöttével, a gazdálkodás alapját jelentő földek elvételével a fiatalok nagy része a jobb megélhetés reményében elköltözött pél-

dául Vajdahunyadra, Dévára, Szászvárosba. Ugyanakkor ennek a befelé forduló magatartásnak a következtében maradt meg ilyen sokáig a magyar nyelv, míg a kedvezőbb helyzetben levő településeken korábban megkezdődött az asszimiláció.

A népességcsökkenés másik oka az egykezés, melyre a 20. század elejéről vannak adatok: egy idős asszony elmesélte, hogy az édesanyja a helybeli magzatelhajtásban halt meg fiatalon. Egy 1933-ban született székely asszony, aki férjhez jött a faluba, elmondta, hogy amikor a harmadik gyermekét várta: „Azt mondta nekem anyósom is, apósom is, mer itt akkor az vót a divat csak, hogy egy gyermeknél többet nem szültek, hogy maradjon a gazdaság. Csak egynek. Aszonta nekem apósom: egyebet nem tudok csinálni, csak gyermekeket. Megtötöm az udvart gyermekekkel. S elkezdtem sírni, s azt mondtam: hát én nem csinálom se egyedül, se az ágy lábával. Kérdezzék meg a fiát. Ez volt a felelet.” Anyósa a fekete ürmöt ajánlotta neki magzatelhajtó szernek: „Hogy aztat dugjam fel magamnak, mer akkor elvérzek, s akkor meghal a gyermek. S én ezt nem mertem olyasmiket. Megcsináltam úgy, ahogy ő mondta, faragjam meg, s bémentem a WC-be, de nem bírtam megtenni, mert féltem. Aszonta, hogy avval elrendezhetem, hogy ne menjek az orvoshoz. Mer voltam az orvosnál, hogy ha lehet, csináljak kaparást. Egy magyar orvos volt. S megvizsgált, aszongya: »Drága asszonyom, maga csak 3 hónapos, de a gyerek már él, fejlett magába. Visszajő 9 hónap múlva, akkor találkozunk.« Mer akkor már bé vót jöve ez a törvény Ceaușescutól, hogy nem volt szabad csinálni semmit. S így megmaradt.” Egy 1958-ban született asszony is hasonló fogadtatásról számolt be: amikor harmadik gyermekével volt várandós, megszólták a szomszédok. Napjainkban nagyon kevés a gyermek, inkább csak idősek laknak a faluban, ahol van, az átlagos a 2. Egy cigány családnak van 14 gyermeke, közülük 7 Petrozsényben tanul a Böjte Csaba-féle iskolában.

A románok eredetileg a magyar családok jobbágyai voltak. Egy 19. század végi leírás szerint: „A magyarság ma is alább nézi őket magánál, oláh legénynyel és leánnyal a magyar legény vagy leány egy tánczba vagy fonóba világért sem menne.”¹⁰ A református anyakönyvben az első vegyes házasságot 1929-ben találtam, ennek konkrét háttere nem tudható meg. Az idősek egy 1925-ben született asszonyra emlékeztek, akinek vőlegénye elhunyt a II. világháborúban. Utána „hívő” lett, azaz baptista, és „...román után ment ő is”. Ebben az esetben a házasság nem a református templomban kötött, és vallási oka volt a vegyes házasságnak.

Az 1960-as években az akkor megszervezett kollektív kínálta munkahelyekre azonban sok román költözött be Máramarosból, akiket a helybeliek „mure-

¹⁰ Kolumbán 1894: 244.

sányok”-nak neveznek. Korábbi lakóhelyükön nem tudtak megélni, itt viszont szükség volt a munkaerőre az állatok gondozásánál.

A 19. század végén a románok mind jól beszéltek magyarul is, és a magyar emberekkel úgy is beszéltek. Napjainkra azonban ez a helyzet épp az ellenkezőjére változott: minden magyar jól beszél románul, sőt azt is mondhatjuk, hogy a többség jobban tud románul, mint az anyanyelvén, mert a munkahelyükön vagy más nyilvános helyen ezt alkalmazzák. Az anyanyelvüket csak korlátozott kerektek között használják a magyarok, hiszen amint egy román kerül a családba vagy a társaságba, onnantól románra váltanak. A kifejezések és a szavak szintjén azonban még erősebb a román hatás: azokra a jelenségekre, tárgyakra, amikkel az utóbbi évtizedekben ismerkedtek meg, román szót használnak, és sok olyan kifejezéssel ismerkedtem meg, melyek a román nyelvből erednek: „adtak telefont” (telefonáltak), „primária” (önkormányzat), „somer” (munkanélküli), „csinált infarktot” (infarktust kapott), „navétázni” (ingázni), „Dolgoztak 24-et. S akkor két nap liberek voltak” (24 órát dolgoztak egyszerre, s utána két napig szabadok voltak).

A vizsgált közösség valaha kismemesi öntudattal rendelkezett, a származásukra vonatkozó történetek még a 19. század végén is elevenen éltek,¹¹ s kisebb foszlányokat még én is hallottam az idősektől. Mára azonban a „rang” elvesztette egykori jelentőségét: „Nálunk a rang is úgy volt. Én ha csak férjhez mentem egy román után, akkor nem voltam a rangba. Kész volt a rang. De nem tudja senki a rangot, mert ezek mind venitur, jöttek ide. Venituri. Venituri azt jelenti, hogy am venit, jöttek, nem ősek itt. Ősek azok, akinek van gyökere itt, hogy itt nőtt fel, itt küszködött, és itt ette meg az egészségét és itt tartotta fenn a falut és minden. Csak hogy nem volt nekünk emberünk, hogy tegyük följebb, hogy menjen.” „...most szindikát sincs, semmi sincs, mindenki gazdagodjon, hogy lopjon, nem hogy hé, ez beesett a sárba, húzzam ki. Mit törődik, otthagya a sárba. Mi mindig segítettük. Mindig aki béjött ide az udvarba, ember volt, meg volt embe-relve.” A szülők a párválasztásnál is figyelembe vették a jelölt rangját, viszont emiatt gyakoribb volt, hogy valaki nem házasodott meg: „Volt egy bátyám [anyjának a bátyja], nem is nősült meg, hogy ne vesztesse el a rangot... Ez is a ranghoz tartozott, hogy ne vegyenek szegény lányt, vagy szegény fiú után ne menjenek. Inkább üljél úgy, vénülj, öregedj meg úgy, mert akkor a te rangod megmarad. Megmarad, igen, de a házak puszták lettek, és elment csak úgy a föld is, a házak is. Az anyám bátyja úgy halt meg, mikor 73 éves vót, legényül. Ő nem volt soha megnősülve, mer mama azt mondta: mintsem hozzá nekem egy cigánynét vagy egy senkit, aki nem tud seperni, inkább üljél fiam úgy.” Az egyik rangos család egyetlenét végzett lánya 2007-ben román fiúhoz ment feleségül,

¹¹ Kolumbán 1894: 244–245.

édesanyja így beszélt erről: „Nálam most leesett a rang, mert az én lányom román fiú után ment. Román fiú, mérnök, van egyetemje, de hiába.”

Az 1960–70-es években több esetben fordult elő, hogy a nősülés előtt álló leányeknek a rokonok, ismerősök távolabbi falvakból (Gyulafehérvár környékéről, illetve Székelyföldről) hoztak magyar feleséget: „Nem tudott megházasodni. Anyósom azt mondta, hogy ha hoz ide románt, innen eltakarodjék... Na, azt mondta anyósom: legyen akármilyen, szegény legyen, mert itt van, csak legyen magyar, az a legfőbb dolog. Tudja, nem beszélünk románul az udvarba.” Az utóbbi években azonban már nem törekcszenek a fiatalok magyar házastárs keresésére, a szülők pedig kénytelenek elfogadni a román menyet vagy vejet, nincs meg a családon belül az a fajta irányító szerepük, mint egy generációval előbb. Így például az előző párnak is román veje lett, ő intézi a gazdaságot. Vegyes házasságok esetén gyakori, hogy a rokonokra való tekintettel az ifjú pár az ortodox és a református templomban is megesküszik, aminek azonban a későbbiekre nézve nincs nagy befolyása. Ha az apa református, a születendő gyermeket sok esetben még a református egyháznál keresztelik meg (jelenleg a közeli városban, mivel a helyi templom használhatatlan), de amint említettem, később a gyermek nem tud belenevelődni a református hagyományokba, mert a házasságok most már mind a román fél javára dőlnek el.

Az elhagyott parókián az egérfészek mellől kiszedett iratokból a valaha szebb napokat élt község dicső múltja tárult elém. Így például az I. világháború után, amikor a román állam elvette az iskolát, a református egyház keretén belül, a helyiek anyagi támogatásával épült föl az új iskola, hogy a gyermekek magyarul tanulhassanak. A magyar iskolát 1948-ban bekebelezte az állam, majd az 1960-as évek végén bezárták, s csordásnak érkezett románokat szállásoltak bele. Az iskola bezárásával kapcsolatban többféle történet is kering a faluban, de a lényeg az, hogy nem külső erők zárták be, hanem a közösség egyik tagjának indítványára kezdődött meg az eljárás, azaz a saját közösség jövőjének megsemmisítése. Helyben az 1-4. osztályt csak románul végzik a gyermekek, s habár a közeli városban lenne magyar iskola, ám a szülők nem vállalják az utazással járó többletterheket. A gyermekek a magyar nyelvet legfőljebb a családi beszélgetések során használják, olvasni nem tudnak. A gyermekekkel folytatott beszélgetések során is érződött, hogy a magyar nyelv ismerete hézagos, hiszen egymás között gyakran románul beszélnek. Míg 1926-ban a református egyházközség által fenntartott felekezeti iskolában 50 gyermek tanult, addig a népesség csökkenésének következtében 2007-ben összesen kilencen tanultak az 1–4. osztályban. Egy férfi a magyar iskola bezárása óta eltelt időt így összegezte: „S utána jött a másodfokú benuulás is, amikor már a szülők is, mivel a felkészültségük alacsony szintű volt, a gyerekekkel nem volt idejük foglalkozni, se nem értettek foglalkozni, se nem tudtak foglalkozni, se nem bírtak foglalkozni, más szavakkal nem foglalkoztak, a

gyerekeknek a nyelvtudásuk csökkent, erősen csökkent, és akkor máma már evvel az új generációval találkozunk, amelyik nem tudja magát magyarul kifejezni. Vagyis a szöszedete nagyon alacsony szintű. És hogy ez emelkedjen, erre nincs esély már. Mert ahogy az idő telik, az élet folyamán mindig új problémák jelentkeznek, és nincs időnk visszatérni, hogy azt, amit az évek folyamán elveszítettünk, tudjuk pótolni, csak nagy erőfeszítésekkel. Sok esetben nincs lehetőségünk, vagyis nem sikerül, hiába akarnak, nem sikerül, mert így van. A hiányosság abból az időből minket mindig kísért.” Ez a magyarázata a tanulmány elején közölt népszámlálási statisztikában szereplő kétféle adatsornak is: míg magyar anyanyelvűnek csak 123-an vallják magukat, addig magyar nemzetiségűnek 131-en.

A kultúrházat, ahol mozi is üzemelt, 1983-ban bezárták, ezzel a nagyobb összegjövetele lehetőség megszűnt, csupán a templom maradt meg. Az 1970-es évekig nagy mulatságnak számítottak a szilveszteri házas bálók, a farsangi mulatságok és a szüreti bálak, azóta viszont az évenkénti egy-két lakodalmat leszámítva nincs semmiféle közös mulatság. A Duna Televíziót csak kevesen fogják, mert azért a csomagért nagyobb összeget kellene fizetni, s a többség megelégszik a román adókkal, legfeljebb egy-egy alkalommal gyűlnek össze olyan személynél, aki rendelkezik magyar csatornákkal.

1991-ben a kollektívet felszámolták, a 90-es évek elején a környező városok gyárai bezártak, Vajdahunyadon és Kalánban jelenleg már a terület revitalizációja zajlik, és megkezdték az üzemek bontását. A településen is sokan munkanélküliek lettek, amiből többen a rokkant nyugdíjba vonulást látták megoldásnak, egy asszony pedig állami gondozott gyermekeket vett magához, amiért az államtól fizetést kapott. A szegénység a tárgyi világon is látszik: a házakat nem újítják fel, és a lakáskultúrában is csak a televízió és az audiovizuális lejátszó készülékek jelennek meg nagyobb beruházásként.

A munkanélküliség elől a fiatalok nagy része távolibb vidékekre költözött. Külföldre inkább a románok közül mennek: „Csak elmentek ezek, akik jöttek, mert nem tudnak. Nem voltak beángázálva, nincs fődjek, nincs semmilyek.” A románok közül többen Spanyolországban vagy Olaszországban vállalnak munkát. Évente egy-két alkalommal hazalátogatnak még szülőfalujukba, de nem mindenki tervezi a hazaköltözést. 2010-ben egyetlen új ház épül a faluban, amire az Olaszországban dolgozó fiú küldi haza a pénzt, s a szülei irányítják a munkát. Az egykori kollektív épületeit visszakapta a volt tulajdonos leszármazottja, de ő már Németországban él, a helybeli ügyek nem foglalkoztatják, ezért nem is történik változás.

Bár a földeket a forradalom után visszaadták, de nagy részük parlagon, gazonosan hever, az idősök rossz egészségi állapotuk miatt nem tudják megművelni, a fiatalabbak pedig nem látják értelmét, mert megfelelő gépesítés hiányában nem

lenne jövedelmező. Akik helyben maradtak, főleg a közeli Szászvárosba járnak dolgozni. Ott is vásárolnak be a nagyobb bevásárlóközpontokban (Plus, Kaufland), mert helyben nincs nagy választék (kenyeret hetente háromszor hoznak: hétfőn, szerdán és szombaton) és drágábbak is a termékek.

Az Európai Unióhoz történt csatlakozás vegyes érzelmeket vált ki az emberekben: „Az egyik a rossz vonalú, s a másik a jó vonalú. S hogyha az egyiket a másikra rakjuk, akkor tapasztaljuk sajnálattal, hogy a nehéz vonal, vagyis a rossz, görbe vonal az magasabb, mint a jó vonal. Mivel a tej nem felel meg a követelményeknek, nem tudjuk értesíteni. Nem tudjuk eladni tejfeldolgozónak. A mikrobiológikus vizsgálatok azt mutatják, hogy nem felel meg.” Ezért a tejet házilag dolgozzák fel, s a termékeket a közeli városok piacain árusítják, de gyakoribb, hogy a már kialakult vevőknek házhoz szállítják.

Fontos bevételi forrás a szilvapálinka. Jó termés idején akár 500-600 liter pálinkát is főz egy-egy család. Ősszel három helyen állítanak fel ideiglenes pálinkafőzdét a faluban vízhez közeli helyen, s így nyíltan főzik a pálinkát, ami szintén azt mutatja, hogy itt még a hatóság emberei se járnak. Ezt általában nem hivatalos úton árusítják, hiszen ahhoz papírokra lenne szükség.

Egy család tart nagyobb mennyiségben juhokat (kb. 700 darab), rajtuk kívül még néhány családnak van 5–10 darabja, melyeket tavasztól ősziig juhász őriz, aki juhonként 8 kg túrót ad egy szezonban a tulajdonosnak. Tehéncsorda is volt a faluban, de amikor 2009 őszén a faluban jártam, akkor felmondott a csordás, s mindenki maga legeltette az 1-2 tehenét. „Nagy előrement nincsen. Sem ebből, sem abból.” A községben 20 ló van, két embernek van 2-2, a többieknek 1-1. A lovakat földműveléshez és szénaszállításához használják, de mivel a főúton tilos lovas kocsival közlekedni, hosszabb távra nem alkalmas. Traktorból is van pár darab, de ezek régebbi típusok, beruházásra, fejlesztésre nincs pénz.

Az Európai Unió a legkevesebb 30 ár (= 3000 m² = fél hold) nagyságú terület után ad támogatást, viszont a követelményekről ez a vélemény: „Be lehet tartani, csak borzasztó nagyok a befektetések. Olyan komoly befektetéseket kell, olyan beruházásokat kell csinálni, amelyikhez nem érdemes kis mennyiségér erőfeszítést, olyan nivós erőfeszítést tenni, bankkölcsonöket felvenni s így tovább, mer nincsen semmi értelme, mer az az összeg, ameddig megtérül, az ember kell éljen 200 évig... általában a gazdálkodók ki vannak öregedve, nem bírják azt a sok papírt, azt a sok sorbaállást, amerre az embert futtatják, mert hogy valamit adjanak, hogyha olyan támogatásról van szó, amelyik nem egyenesen az érintett személy felé van, csak egy bejelentés alapján lehessen hozzáférni, akkor tetemes dossziékat kell előkészíteni, amelyikbe kell 20–25 papír különböző állami szervektől, helyi hatóságtól, és az nagyon nehezen megy. Az ember megöszik.” Székelyföldön több helyen talákoztam a megújult közbirtokossággal, ám itt ez vállalkozó szellemű emberek híján nem alakult újjá.

A helyiek önmagukról kialakított képe pesszimista: „De csak mi vagyunk itt, mer több magyar nincs sehol. Szóval van, de nem tudja senki, nem akarja tudni senki. És nem akarja segíteni egyik a másikat. Mindenki fél, mindenki fél. Ellen egyik a másíknak. A magyarok közt is úgy van.” „Nincs meg a lendület és nincs meg, ki.” A média többnyire a tömbmagyarsággal vagy a moldvai csángókkal foglalkozik, de ezzel a vidékkel nem törődnek, s emiatt elhagyatottnak érzik magukat, akik már nem számíthatnak segítségre. Az egyházi és politikai vezetőkkel kapcsolatban fogalmazta meg egy adatközlőm: „Hiába csinálunk programot a díszterembe. Teljesen haszontalan. Hiába csinálunk nagy, erős programot Budapesten a magyarságról. Az jó. De hát aztán annak nincs hatása ott, ahol hatása kell legyen. Hiába verjük két téglával a mellyünket, milyen nagy magyarok vagyunk, mikor meg kell egy dolgot mondani, akkor használunk öt idegen szót, és öt magyar szót, amelyikek összekötő szavak.”

Tanulmányomban összefoglaltam azon tényezőket, melyek változása hozzájárult ahhoz, hogy a falu mára előregedett, jövője kilátástalanná vált. Egyrészt a fiatalok az elszigetelt földrajzi helyzet miatt elköltöztek a városokba, ahol munkalehetőség adódott, másrészt a magyar nyelvű iskola bezárása, a helybeli lelkes hiánya, a közösségi összejövetelek megszűnése, a kollektív idején románok nagyobb arányú beköltözése és a vegyes házasságok vezettek a református közösség jelenlegi állapotához. Senki sem bízik abban, hogy Lozsádra fényes jövő várna. Befejezésként egy középkorú férfit idézek, aki így beszélt szülőfaluja jövőjéről: „1970-ben, miután a magyar nyelv tanulása megszűnt mint anyanyelv, azóta eltelt 39 év, máma lehet szedni annak a dolognak a gyümölcsit, és az abba nyilvánul meg, hogy a fiatalság nem tud beszélni magyarul, csak kis arányba, legkevesebb 30–40%-a a szavaknak idegen szavak a nyelvben, amiket egy nem román beszédű magyar is nem tud megérteni, vagyis a nyelv nagyon vegyessé válik, nagyon sok az idegen szó benne. És hogy ha még messzebb nézünk, megmaradni valami nevek, ahonnan majd azt fogják mondani: hát igen, a tatám s a nagytatám ő is magyar volt, ejszen. És valami írások. Amelyikeket mások nézik és nem értik. Hogy miről is beszélnek ezek az írások. Ez a jövő kevesebb, mint 100 év. 100 esztendő még nem múlt el, és minden romlott elég erősen. Mondhatjuk, hogy az utóbbi 10 évben a romlási folyamat felerősödött. És úgy is fog maradni. Sőt fel fog erősödni tovább. Ameddig el fogja érni a 100%-ot. Ez fog történni.”

IRODALOM

- KOLUMBÁN Samu
1894 Lozsád és népe. *Ethnographia*. V. 238–254.
- KÓSA László
1968 *Lozsád*. Magyar Néprajzi Atlasz. Kézirat. MTA Néprajzi Kutatóintézet Adattára, R.49
- MESSEL Balázs
2000 *Egy erdélyi magyar zsákfalú, Lozsád bemutatása társadalomföldrajzi és gazdaságföldrajzi jellemzői alapján*. Szakdolgozat. ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék 556.
- VARGA E. Árpád
2008 *Hunyad megye településeinek etnikai (anyanyelvi/nemzetiségi) adatai 1850–2002*. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/hdetn02.pdf>
- VASS Erika – BUZÁS Miklós
2007 Az Erdély épületegyüttes a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. Telepítési koncepció 2006. november. *Ház és Ember*. 20. 227–266.

Erika Vass

THE LIFE OF A SETTLEMENT IN HUNYAD COUNTY AT THE TURN
OF THE MILLENNIUM

The subject of my study is *Lozsád*, a settlement in *Hunyad* County. I have carried out extensive research there since 2006. That was the year when *Miklós Buzás* and I finalized plans for the Transylvanian complex in the Outdoor Ethnographic Museum [*Szabadtéri Néprajzi Múzeum*]. We included a building from *Hunyad* County because of its religious and ethnic diversity. The number of the Hungarian population in this region has been negligible since the Middle Ages. It is still important to be represented in a museum so that it can help document intercultural influences. This was my main motivation when I started to plan an itinerary of field trips to visit the scattered Hungarian communities of Reformed denominations in *Hunyad* County between 2008 and 2011. Two settlements were designated as locales of in-depth research.

One of the selected villages is *Rákosd* which today belongs to the municipality of nearby *Vajdahunyad*. The other is *Lozsád*, located in the valley of the *Magura* Creek, far from main roads and other lines of transport. It has only been accessible on a paved road since 2008. *Hunyad* County will be represented by a house from this settlement in the Outdoor Ethnographic Museum.

P. Szalay Emőke

A féloldalas törökös ágak változatai a Szatmári Református Egyházmegye 17–18. századi úrihímzésein

A 17–18. századi magyar hímzőművészet sajátos ága volt az úrihímzés. Ez a csodálatos hímzés a 16. század folyamán alakult ki, két évszázadon át, a 17–18. században virágzott, majd a 19. század elején szinte egyik pillanatról a másikra eltűnt. A levéltári források és a fennmaradt tárgyi anyag híven tükrözi, hogy a viseleten, a lakás díszítésére szolgáló textíliákon és kiemelkedő jelentőségű egyházi terítőkön egyaránt alkalmazták az úrihímzést.¹

A korabeli külföldi források feljegyezték, hogy mennyire kedvelték elődeink a díszes ruhákat, a lakásbelsőket díszítő textíliákat, milyen ízléssel készítették valamennyit. Mindent hímeztek a környezetükben, az egykori fennmaradt kelegyeleltárak, hagyatéki összeírások felsorolásaiból alkothatunk képet ezekről.

A háztartásban használatos vászonnemük szinte kivétel nélkül díszesek voltak, hivatásuk az ünnepek fényesebbé tétele és a mindennapi élet szebbé, derűsebbé varázslása volt. Virágzott az úrihímzés a viseleten is. Az ingvállak színes selyemhímzését gyöngyözéssel gazdagították. A női szoknya, a ráboruló kötény hímzésére is nagy gondot fordítottak. A gazdag hímzés azonban nemcsak a női ruhákon pompázott, a férfiviseleten is alkalmazták. A leányok hímzett férfiingeket vittek magukkal a kelegyjükben. Hímzéssel látták el a férfinyakravalókat, sőt a nadrágtartót is.

Az úrihímzés mindent beborító szépsége abban a nehéz korszakban virágzott ki, amikor az ország három részre szakadt állapotában szinte élet-halál harcot vívtak elődeink. Az ország széttöredezettsége azonban nem eredményezte az úrihímzés eltérő fejlődését az ország különböző részeiben, azonos maradt az egymástól távoli vidékeken is.

A mindennapi viseleti és lakásdíszítő textíliák mellett az egyházi használatban lévő terítőkön is megtaláljuk az úrihímzést. A katolikus egyház kehelytakarói mellett az úrihímzésű papi miseruhák mutatják ennek a szépséges hímzőművészetnek az erejét. A református egyházban az úrihímzéses úrasztali terítők a mai napig használatban vannak, a gyülekezetekben található a fennmaradt úrihímzések számszerű többsége.

¹ Részletes irodalom László 2001.

A református gyülekezetek gazdag tárgyi anyagot őriznek napjainkban is. Ennek oka, hogy a református egyházban nincsenek olyan előírások, amelyek megszabnák a szertartásokhoz használt tárgyak anyagát, formáját. Ezért a hívek évszázadokon keresztül olyan edényekkel, terítőkkal tisztelték meg egyházukat, templomukat, amelyeket szépnek, értékesnek vélték, így a kor szokásos edényei, terítői díszítették az Úr asztalát, ezekből szolgálták ki az úrvacsorát. A hívek a szent edényeket, terítőket évszázadokon át megőrizték és napjainkban is ragaszkodnak hozzájuk. Mivel korunkban sem kerülnek múzeumba, jórészt a kutatók sem ismerik azokat az értékeket, amelyeket a legkisebb falvakban rejtene az eklézsiáládák.

A református gyülekezetek tulajdonában lévő úrihímzésekre az 1934-es református egyházművészeti kiállítás hívta fel a figyelmet. Az úrihímzés-kutatók közül Palotay Gertrúd munkásságát kell kiemelni, aki először fogalmazta meg az úrasztali terítők jelentőségét, kiemelve, hogy a kutatás talán legfontosabb kiindulópontjai ezek a jórészt ismeretlen munkák.²

1. kép: Terítő, Fülöpös

A fülöpösi gyülekezet terítőjének csak a rajzát ismerjük (1. kép), díszítménye teljesen megegyezik a nagyari terítő mintájával. A piros, kék, zöld és ekrü szín-
nel készült hímzés a négy sarok mintáját alkotja. A kis csigavonalból induló szár
alján apró zárt gránátalmaszerű elem. A vékony szár rajzolata töredezett, nem
szabályosan ívelő. A szárról kisebb zöld, kék és drapp levelek, forgórózsa virá-

A magyar úrihímzés eredetével kapcsolatban a kutatás nyugati és keleti hatásokat egyaránt kimutatott, ezek egymásba olvasztásával a magyarság a 16. század közepére alakította ki sajátos új hímzőstílusát.³

A keleti eredetű díszítmények jellegzetes kompozíciója az aszimmetrikus minta, a Szatmár megyei anyagban számos ilyen jellegű hímzést találhatunk.⁴ Az alábbiakban felvidéki, hajdúbihari és erdélyi analógiákat keresve megkíséreljük ezeket a terítőket elhelyezni a magyar úrihímzés-
zékincsbén.

² Részletes irodalom erről P. Szalay 2000, 2009; Palotay 1936: 1, 1935, 1937, 1942.

³ Palotay 1940.

⁴ A kutatás az OTKA T 23.249. sz. pályázati támogatása segítségével készült.

gok és egy különös elem ágazik ki, amelyet a kopottság miatt azonosítani teljes bizonyossággal nem tudunk, esetleg karéjos, fűrészfogas levél lehetett.

Hasonló fűrészkes levél egy vajdakamarási úrasztali terítő díszítményében jelenik meg,⁵ ahol egy forgórózsa minta részét alkotja zezug vonalas színezéssel. Ezt a megoldást Palotay Gertrúd erdélyi jellegzetességnek tekintette. Felvetjük, hogy a nagyari terítő leveleinek a szokásostól eltérő hímzése – két levélben egymás felett eltérő színek sávja látható, míg a harmadikban kockázást figyelhetünk meg, tulajdonképpen a sávos hímzés leegyszerűsített megoldása lenne. Bizonytalannak tekinthetjük a harmadik forgórózsa hímzését is, amelyen egy-egy szirmon belül több szín is előfordul.

2. kép: Terítő, Rozsály 1660.

A terítő alaposabb elemzése is szoros keleti kapcsolatokat mutat. A fő díszítőelem a forgórózsa, amely a török hímzéseken mindig központi helyet foglal el, a magyarokon önállóan szerepel.

Ennek az elemnek a megjelenésére Erdélyből ismertek példák, ebből arra következtetett Palotay Gertrúd, hogy ez a minta ott volt kedvelt és elterjedt.⁶ A színezésben megfigyelhető változás ugyancsak török előképekre utal, úgyszintén a bóluszvörös szín alkalmazása is.⁷ Ugyanakkor az, hogy a terítőnek csupán a négy sarkában találunk díszítményt, bizonyítja, hogy magyar munka.

Mindezek után megállapítható, hogy a nagyari és a fülpösi terítő keleti előképek magyaros ízléssel átformált megoldása. Azonosságuk feltétlenül azt mutatja, hogy bizonyosan magyar munka volt mindkettő.

A *rozsályi* gyűlekezet 1660-as terítőjének díszítményéről sajnos mai állapota alapján kevés fogalmunk lehet, ugyanis a minta szerkezetét jelentő szárok teljes egészében hiányoznak, így csupán a meglévő elemek formájából és helyzetéből következtethetünk felépítésére. Az 1940-es évek végén készült rajz még többet mutat a terítő eredeti szépségéből (2. kép). Törökös, féloldalas, többágú virágcsokor díszítette a szép terítőt, amely színeinek élénksége, a motívumok változa-

⁵ Palotay 1940a: 111. kép.

⁶ Palotay 1940a: 51.

⁷ Palotay 1940a: 56.

tossága alapján feltétlenül igényes munka lehetett. Hangsúlyos virágok, szegfűk, küllős rozetta, három- és négyszirmú kisebb virágok, tulipán sorakoznak rajta. A levelek szintén változatosak – egyszerű kis hegyes levelek, hajló levelek, levél-párok, hasított szélű levél, tölgylevélforma alkotják a díszítményt. A díszítmény szerkezetében megjelenő, egymást keresztező szárak és az általuk körbefogott ovális tér arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a szerkezeti megoldás már a 17. század közepén ismert és alkalmazott volt.

3. kép: *Terítő, Fülpösdaróc*

4. kép: *Terítő, Cégénydányád, 1688*

Analógiák keresése során elsőként Eszterházy Lászlónak, a vezekényi hősnek az ingét említhetjük.⁸ Egy erdélyi hasonló munkával kapcsolatban Palotay Gert-rúd azt jegyzi meg, hogy az eredeti keleti hímzéstől való eltérését mutatja az,

⁸ Palotay 1940a: 80. kép 48.

hogy több szín alkalmazása helyett csupán egy színnel hímezték.⁹ A rozsályi terítő viszont még színes hímezéssel készült, amelyben a bóluszvörös, zöld, kék, sárga mellett aranyfonalat is használtak.

A *fülpösdaróci* gyülekezet kendőjének mintája talán összekötő kapcsot jelenthet a szimmetrikus virágtövek és a féloldalas, egymáson áthajló szárú virágbokrok között (3. kép). Megtaláljuk benne az alulról felhajló, szívet képező indákat. A szárok között kettő egymást mandorla alakban metszi, a többi elem – két kis hatszirmú rozetta, két leveles ág – szimmetrikus szerkezetet alkot.

A minta finomságával erdélyi hímezéseket idéz, egy abroszt és egy Lorántffy Zsuzsanna készíttette terítőt.¹⁰ Mindkettőt a 17. század közepéről származtatja, ezért felvetjük, hogy a *fülpösdaróci* terítő is ebben az időben készülhetett.

A *cégénydányádi* úrasztali terítő díszítményének szára csigavonalúan indul, áthajlik egymáson, az így kialakult ovális mezőt egy levél tölti ki. A szárokon kacs és levelek, majd kisebb elem és hatszirmú virág kacsokkal tágítja a bokrot. A kereszteződés után széthajló ágak kisebb elemeket, oldalnézetben ábrázolt liliomot és két szíromsoros peóniát hordoznak, amely három levéllel ellátott ág közül emelkedik (4. kép).

A díszítmény kecsesen hajló virágbokrának kevés változatát találjuk. Bár a féloldalas aszimmetrikus ág keleti eredetét fentebb érintettük, a felsorakoztatott két hasonló példa már inkább az úrihímezések reneszánsz csoportjához közelít.

A Lorántffy Zsuzsanna készíttette takaró hivatásos hímező munkája, túlsúlyban vannak benne a reneszánsz sajátosságok. A szabályos szimmetrikus motívumokkal díszített terítő közepét körülvevő tükörben a cégénydányádi terítő díszítőelemeihez közel álló virágbokrok sorakoznak.¹¹

Hasonló másik egy erdélyi úrasztali terítő Nagykovácsfalvi megyéből, Mihályfalváról.¹² Az egyes díszítőelemekben még erőteljes török hatás érezhető, a

5. kép: Terítő, Rózsály, 1774

⁹ Palotay 1940a: 85. kép 56.

¹⁰ V. Ember 1981: 70, 119. kép.

¹¹ V. Ember 1981: 134. sz. 139. kép.

¹² Palotay 1940a: 139. kép.

cégénydányádi terítő virágbokrához hasonló elemek állatalakok között láthatók, amelyek viszont egyértelműen távol állnak a török hímzésektől.¹³

A *rozsályi* gyülekezet következő terítőjén szintén a féloldalas ágak változata jelenik meg. Az ívben hajló ágon hét nagyobb ornamens között kisebb levelek töltik a teret. A csigavonalas indulás után szegfű, kis tulipán, akantuszlevél, hatszirmú rozetta és erősen stilizált gránátalma követi egymást, majd az ág végén szegfű és gránátalma zárja a díszítményt (5. kép).

Az előbb említett egyszínű fonal használata vonatkozik már a rozsályi terítőre is. Analógiák keresése során a borsodi Ónodról ismerünk hasonló megoldást,¹⁴ ez a 17. század végére datált. Ennek alapján ezt a rozsályi terítőt is oda soroljuk.

6. kép: *Terítő, Gaicsály*

¹³ Palotay 1940a: 52.

¹⁴ László 2001: 122. kép.

A *gacsályi* terítő sarokmotívuma bizonyos kapcsolatot képez a csigaindás díszítményekkel abban, hogy a nagyobbik ágat a kihajló három kisebb virág szára ovális mezővel metszi. Az egyes elemek mindegyike más, így a szárok végén ülő két nagy virág közül az alsó ötszirmú tulipán, a főág végén lévő peóniaszerű, a három kisebb a liliom különböző változata (6. kép).

7. kép: Terítő, Csengerújfalu

A tulipánhoz hasonlókat az Alföldről¹⁵ és Erdélyből egyaránt ismerünk.¹⁶ A liliomoknak a Felvidékről 1722-es változata¹⁷ és egy 18. századira datált változata mutat hasonlóságot.¹⁸ Mindezek alapján a *gacsályi* terítőt is a 18. század első felére tesszük.

A *csengerújfalui* egyház terítőjét a féloldalas ág változata díszíti, de itt is meg kell jegyeznünk, hogy a mintát csak rajzból ismerjük (7. kép). Az ívelten hajló inda csúcán egy szétnyílt nagy fűrészcsészelevelű gránátalma ül, külső oldalán küllős rozetta, ananász és egy karéjos elem, talán miribóta. A terítő feltehetően a 18. század közepén készülhetett.

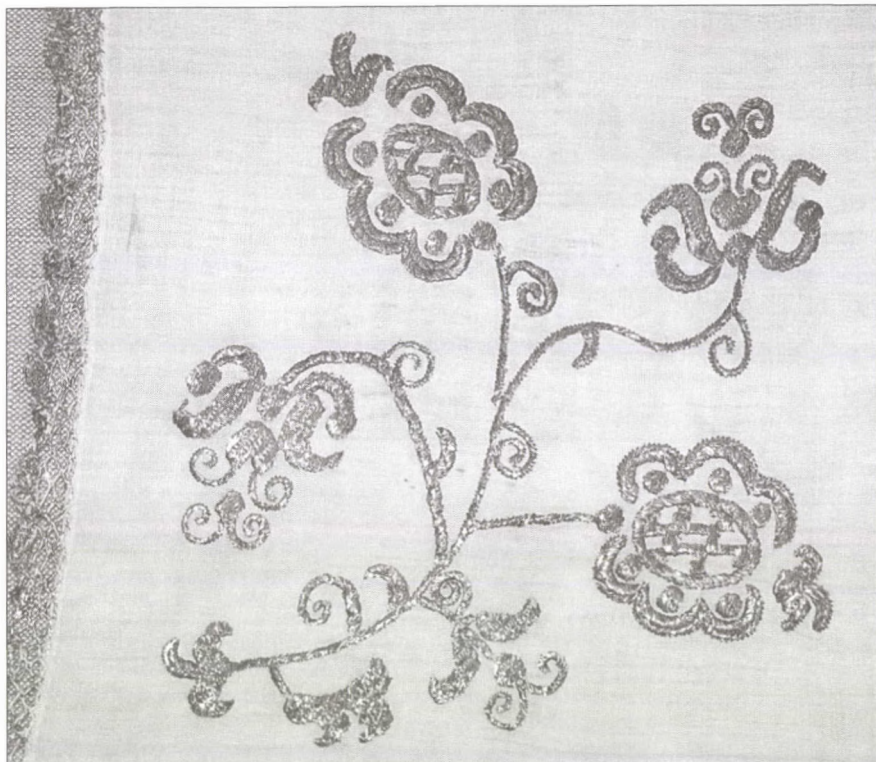
¹⁵ Takács 1983: 11, 32. kép.

¹⁶ László 2001: 65. kép.

¹⁷ Toranova 1984: 76. kép.

¹⁸ László 2001: 64. kép.

A dús csészelevelű, magvas belsejét pontsorral érzékeltető gránátalmának Biharból, Berettyószentmártonból és Kismarjáról ismerjük több változatát,¹⁹ a Kárpátaljáról Forgolányból,²⁰ de Szilágyságból, Magyarkecelről is.²¹

8. kép: Terítő, Nagyecsed, 1766

A nagyecsed-i 1766-os terítőn (8. kép) sajátos a gránátalma zárt formája, csészelevelű karéjok alkotják, benne pettyek, a magvakat az ovális középrész ferde hímzése érzékelteti. A másik díszítőelem nehezen azonosítható részekből álló formája alapján felvetődik, hogy esetleg ananász lehetett. A terítőn az ajándékozási felirat mutatja, hogy templomi használatra készítették. A minták és a felirat hímzése hivatásos kéztől való származásra utal.

Egy hosszúpályi 1764-es terítő²² úgyszintén megegyezik az előzőkkel. Ugyanakkor a terítőkön a főminták azonossága mellett az oldalak díszítése eltérő.

¹⁹ P. Szalay 2000: 32, 33. rajz.

²⁰ Felhősné 2002: 20. rajz.

²¹ Bajusz – Lakóné 1999: 95, 57. rajz.

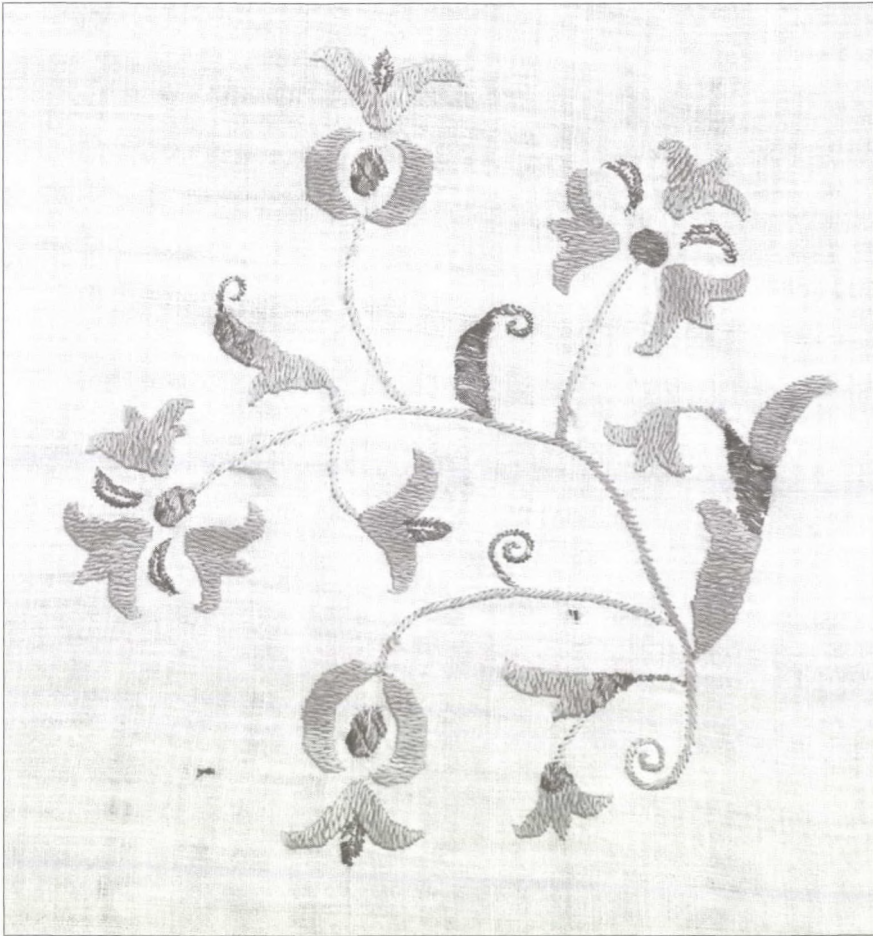
²² P. Szalay 2000: 30. rajz.

9. kép: Terítő, Kömörő

A kömörői gyülekezet sárga selyemfonal és aranyszál hímzésű terítőjén a gránátalmák két csészelevelsorral készültek, amelyek közül a belső külső oldalon karéjos kialakítású, a magvas középrész szintén karéjos. Ezzel a formával ebben a csoportban korábban találkoztunk. A másik motívum szintén gránátalma, annak zárt változata, amelyen a csészelevelek külső oldala fűrészfogas, belsőjükben pettyos alkotja a magvakat (9. kép).

A tyukodi terítő virágbokrában gránátalmák és szegfűk a fővirágok. Az erősen hajló egyetlen ágon kisebb tulipános ágacsok helyettesítik a más esetekben feltűnő boggyós ágat. A gránátalmák egyszerűek, a sima csészelevelek által közrefogott térben egy nagy petty érzékelteti a magvakat, a szétnyílt felső részen pedig sziklevek fogják össze a gyümölcsöt. A szegfű oldalnézetben ábrázolt háromszirmú változat. Az oldalak közepén egy szegfűs, gránátalmás virágbokrot helyeztek el a hímző (10. kép). Szerénysége ellenére harmonikus, jó arányú munka.

10. a. kép: *Terítő, Tyukod*

A féloldalas ág szerény változata a *jármí* gyülekezet kendőjét díszíti (11. kép). Az ág külső részén sorakozó motívumok az előbbiekhöz viszonyítva vastkosabbak, féloldalas levél, hasított szélű levél, kis tulipánok, az ívben pedig egy nagyméretű egyszerű levél tölti ki a teljes teret.

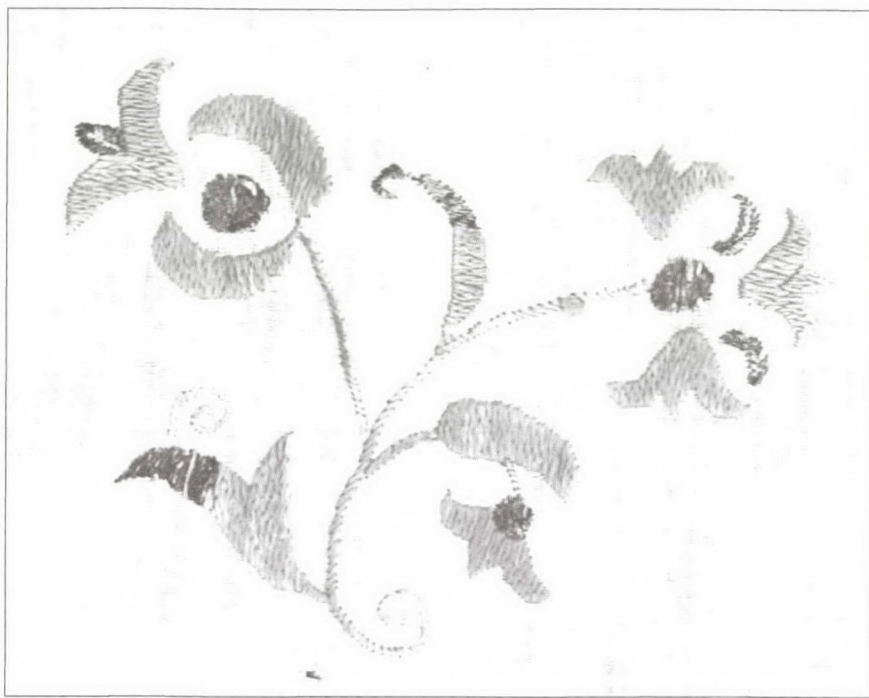
A török hímzés²³ mellett hasonló díszítményű terítőt Szatmárból, Katalin egyházából²⁴, illetve a Felvidékről egy lepedővégen²⁵ és egy terítőről²⁶ ismerünk. A terítő feltehetően a 18. században készült.

²³ Palotay 1940a: 40. kép.

²⁴ Palotay 1940a: 90. kép.

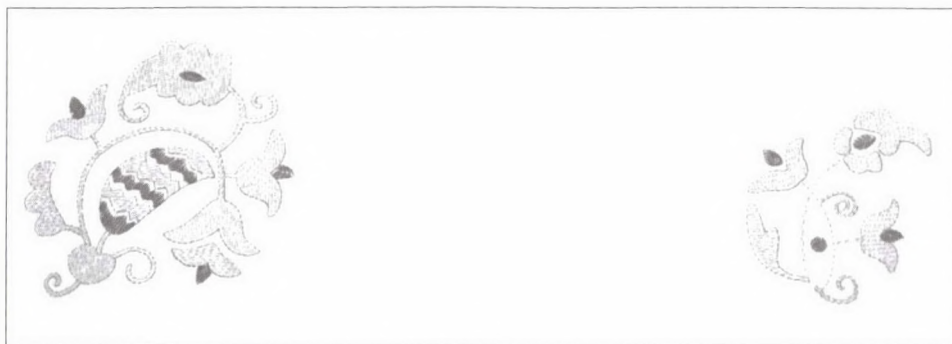
²⁵ Palotay 1940a: 49. kép.

²⁶ Toranova 1983: 76. kép.

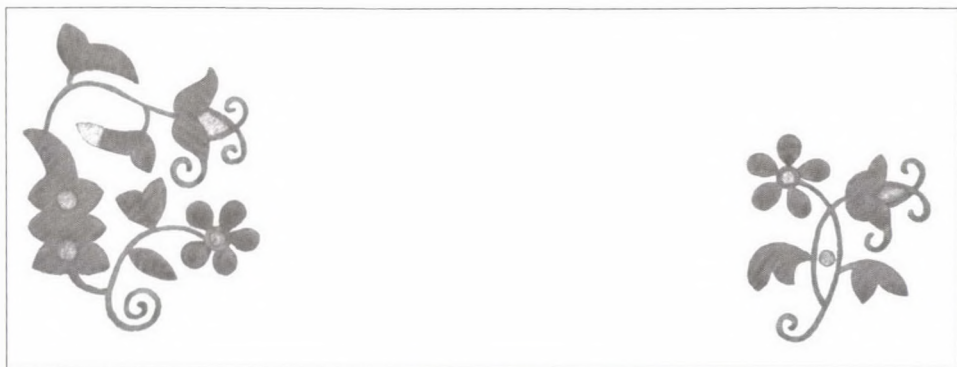
10. b. kép: Terítő, Tyukod

Talán ennek átalakult változata lehet a *majtisi* gyülekezet kendője, amelyen a féloldalas ágas díszítményben az ágat szakítja meg egy nagyobb hasított szélű levél (12. kép). A megoldás eredhet az indát metsző nagy leveles mintából úgy, hogy a levél külsején elmaradt a körivet jelző vonal.

11. kép: Terítő, Jármí

Egy terítőn láthatunk hasonló megoldást, amelyet törökös hatást mutatónak nevez V. Ember Mária és a 17. századból eredezteti.²⁷

12. kép: *Terítő, Majtis*

A *szamosangyalosi* gyülekezet kendőjén a spirális gyökér felett két karéjos levél közül emelkedik az erősen hajló vonalú szár, végén egy levél ül, a másik három levelet hordozó szár belőle hajlik. A főágon kis levelek és kacs díszlik, emellett a nagyméretű féloldalas leveleken is megjelenik egy kis kacs, a száruk-ról pedig kis tulipánok ágaznak ki. Kilenc bokor díszíti körben a kendőt. A hímzés kétszínű arany skófiúmmal készült, ez szintén az igényességet mutatja. A minta szerénysége ellenére erőteljes hatású, igényes kivitelű, a körvonalak élesek, az öltések szabályszerűek. Mindenképpen gyakorlott kézre vall, esetleg feltételezhető, hogy hivatásos hímző munkája (13. kép).

Egy 1700-as évszámmal ellátott derecskei terítő mutat nagy hasonlóságot. Hasonló szerkezetű, de jóval szerényebb munkát 1662-es évszámmal Borsodból ismerünk.²⁸ Mindezek alapján feltételezhető, hogy ez a terítő a 17–18. század fordulóján készülhetett.

A féloldalas ágak egyik jellemző megoldása volt, amikor az ívben egy nagy levél ül. A *kölcsi* gyülekezet úrasztali terítőjének díszítménye szintén kopott. A szálahullott mintából kivehető egy becsavarodó ág két oldalán kis egyszerű, fogazott levelekkel, valamint élénkvörös kis virágokkal. A kis virágok látható kettős – vörös és mustár – színezésük alapján szegfűvel azonosíthatók, amelyekből középen levélke emelkedik ki. A hajló ág végén egy nagyméretű, kettős színezésű levél ül, külső karéjos része élénkkék, ezt sötétbarna küllők tagolják. Belsejét egy küllős virággal ábrázolt leveles ág tölti ki (14. kép).

A minta elemzésekor abból indulhatunk ki, hogy a díszítmény szerkezete, a négy sarokra helyezett minta a török terítőkre emlékeztet, a féloldalas ág ugyan-

²⁷ V. Ember 1981: 102. kép.

²⁸ László 2001: 124. kép.

csak török eredetű. A hajló ág közepén a szár tövéből kinövő virág helyett egy nagy levél megjelenése a török díszítőművészetben feltehetően perzsa eredetű igen kedvelt mustra volt.²⁹ A középinta erőteljesen emlékeztet egy közelebből meg nem határozott magyarországi készítési helyű párnahéjra.³⁰

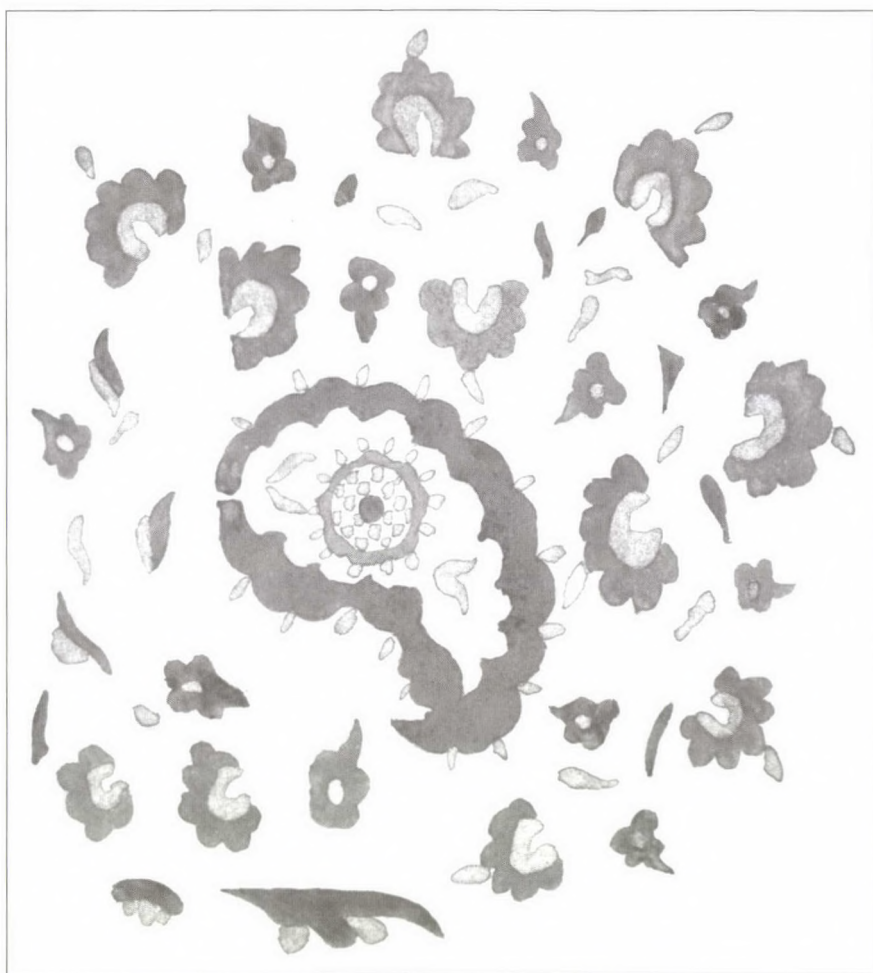
13. kép: *Terítő, Szamosangyalos*

Az ornamensek között szintén találunk török hatást mutatókat. A virágokból kinövő kis levelek a török hímzések szokásos motívumai. A díszítmény színezése is őrzi török hatásokat. A szegfűk kettős színe szintén a török hatás emlékét őrzi. A bóluszvörös szín alkalmazása ugyancsak keleti eredetű. Hasonló megoldású terítőről Palotay Gertrúd nem tudta eldönteni, török vagy magyar munka-e.³¹

²⁹ Erre példák Palotay 1940a: 47, 49, 29–30. kép.

³⁰ Palotay 1940a: 8. kép.

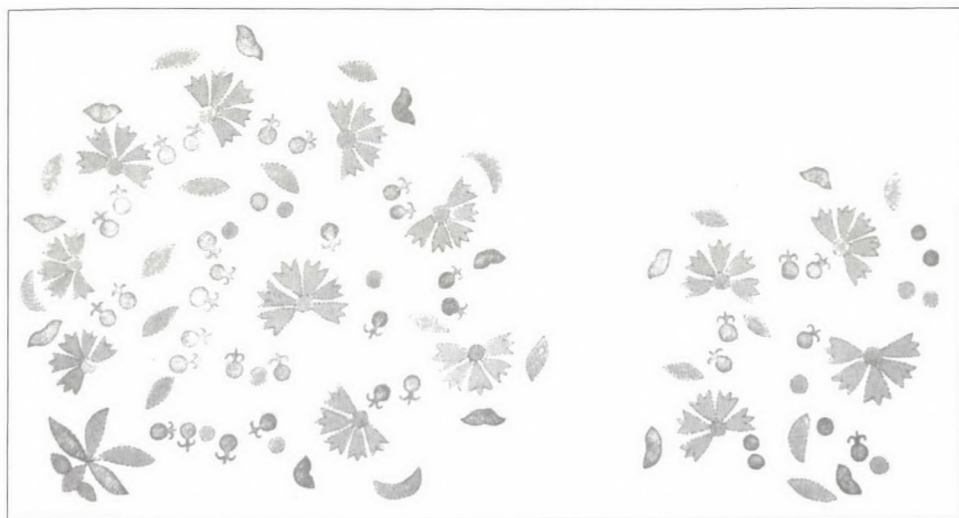
³¹ Palotay 1940a: 58.

14. kép: *Terítő, Kölcse*

A kölcsei terítő esetében ilyen kételyek nem lehetnek, hiszen ez minden bizonnyal magyar munka. Ezt a díszítés visszafogott volta támasztja alá, a díszítmény csak a négy sarokban jelenik meg, a terítő többi része, azaz a rendelkezésre álló felület túlnyomó része díszítetlen, amely elképzelhetetlen lenne egy török munkánál.

A *zsarolyáni* gyülekezet terítőjének mintáját szintén csak rajzból ismerjük. A terítő már az 1940-es évek végén erősen kopott volt, feltehetően a sötétbarna szín, amellyel a díszítmény indáját hímezhatték, kihullott, így csak feltételezhetjük a minta szerkezetét. A díszítőelemek – szegfűk – elhelyezéséből kirajzolható indát körívnek feltételezzük, viszont nem tudjuk, hogy a szegfűk kihajlottak róla,

vagy az ágat megszakítva helyezkedtek el a virágfejek (14. kép). A terítő bizonyosan a 17. században készült.

15. kép: Terítő, Zsarolyán

A jelentős számú analógia bizonyítja, hogy az úrihímzés valóban egységes stílust jelentett a hímzőművészetben. Ugyanakkor a hasonlóságok alapján a vizsgált terület köztes jellege ellenére – Felvidék és Erdély között fekszik – úgy tűnik, hogy Erdéllyel volt talán erősebb a kapcsolat.

A bemutatott úrasztali terítők jól érzékeltetik a török hímzések nagy szerepét a magyar úrihímzés motívumkincsének kialakulásában. Az úrasztala felékesítésére szánt terítők között eredeti török hímzések is helyet kaptak, amelyek ékes példák a magyar hímző hagyományba és ízlésvilágba való beleilleszkedésre.

IRODALOM

- BAJUSZ István – LAKÓNÉ HEGYI Éva
1999 Szilágysági református úrasztali felszerelések a 16–18. századból. In *Szilágysági magyarok*. 56–138. Bukarest–Kolozsvár
- V. EMBER Mária
1982 *Úrihímzés*. Budapest
- FELHÖSNÉ CSISZÁR Sarolta
2002 XVII–XVIII. századi úrasztali terítők a kárpátaljai református templomokban. In Küllös Imre – P. Szalay Emőke (szerk.): *Magyar Református Egyházak Javainak Tára Kárpátaljai Református Egyház V. Tanulmánykötet*. 156–215. Budapest

PALOTAY Gertrud

- 1935 A győri református egyház régi török kendője s némely tanulsága. *Győri Szemle*
 1936 A debreceni református egyház régi terítői. *Debreceni Szemle* 2–3–4. szám
 1937 A miskolci református egyház régi hímzései. *Történetírás*
 1940 Oszmán török elemek a magyar hímzésben. *Bibliotheca Humanitatis Historia*. Budapest
 1942 A magyar református templomok úrasztali terítői. In Kovács J. István (szerk.): *Magyar református templomok*. Budapest

P. SZALAY Emőke

- 2000 *Úrihímzések Hajdú-Biharban*. Debrecen
 2005 XVII. századi törökös jellegű úrihímzések Szabolcs-Szatmár-Bereg megye református gyülekezeteiben. In Szabó Sarolta (szerk.): *Hagyomány és változás a népi kultúrában. Tanulmányok a 60 éves Dám László tiszteletére*. 417–431. Nyíregyháza
 2009 *Úrihímzések úrasztali terítők a Beregi, Szabolcsi és Szatmári Egyházmegyében*. Debrecen

TAKÁCS Béla

- 1983 *Református templomaink úrasztali terítői*. Budapest

TORANOVA, Eva

- 1984 *Vysivky minulých storoci*. Bratislava

Emőke P. Szalay

VARIETIES OF ONE-SIDED TURKISH-STYLE STEMS ON 17TH–18TH CENTURY PIECES OF *ÚRIHÍMZÉS* BELONGING TO THE REFORMED DIOCESE OF SZATMÁR

Úrihímzés (the Hungarian term *úrihímzés* literally translates as “embroidery of the upper classes” or “embroidery of the Lord”) was a unique form of the Hungarian art of embroidery in the 17th–18th centuries. This wonderful kind of embroidery had taken shape in the 16th century, flourished in the 17th–18th centuries and, at the beginning of the 19th century, all of a sudden, disappeared. Archival sources and surviving samples clearly show that *úrihímzés* was applied to attire, household textiles as well as ecclesiastical tablecloths of great prominence.

Contemporary foreign sources note how fond our ancestors were of ornate garments and textiles of interior decoration and point to the delicate taste they invested in their design. They embroidered practically everything, as evidenced by surviving items of trousseaus and inventories of estates of deceased people.

Research shows that numerous embroidered cloths designed to cover Communion tables are adorned with Oriental patterns. The findings of scholars involved in the field prove that Turkish embroidery left a lasting impact on the development of the patterns of Hungarian *úrihímzés*. Original Turkish pieces also appeared among the embroidered cloths used to adorn communion tables. These are fine illustrations of the process of Oriental patterns getting incorporated into Hungarian tradition and artistic taste.

Kiss Ernő aradi vértanú csontos nyerge

2006-ban a faragott fanyergék kutatása során a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban egy csontos nyeret is tanulmányozhattam, melyet a hagyomány Kiss Ernő személyéhez kötött.¹ A nyeregre a Kézművesség határok nélkül c. négy országot átfogó néprajzi és népi iparművészeti kiállítást szervező kollégáim hívták fel figyelmemet.²

Ez a nyereg több szempontból is igen figyelemreméltó néprajzi és történeti tárgy. Az igen ritka csontos nyergek közé tartozik, melyekből pillanatnyi kutatásaim szerint mindössze 17 darabot őriznek a közgyűjtemények.³ A nyergek két típus köré rendeződnek, a régiesebb forma kápafeje korong alakot követ, csontbetétei csikokból és háromszögekből tevődnek össze, s betéteit beütött körök és szegecsek díszítik. Ebből a típusból két ép és egy töredékes példány maradt fenn. A másik típus apróbb szerkezeti eltérésekkel a huszárnyereg formáját követi, kápafejeinek mind alsó-, mind felső oldalán csontlemezre karcolt állatalalakok, elvéve életképszerű jelenetek, birodalmi és országcímer. Kápáján csontrátétlen gazdag, rokokóba átmenő barokk növényi elemek. Mindkét típus vésett és beütött ornamentikája spanyolozott. Fakóvörös és barnásfekete a régiesebb formán, míg a motívumgazdag másik típuson fekete vagy zöldeskék.⁴

A fennmaradt példányok készítési idejét a 17. század végétől a 19. század elejéig köthetjük. Az apróbb szerkezeti eltérések alapján több központban készültek, de a gyártóhelyek azonosításában Torma László és Gráfik Imre véleményétől eltérően a vásári árszabások nem nyújtanak segítséget.⁵ Ezek a limitációk, melyeket, néhány esetben megyék egymástól változtatás nélkül

¹ A kutatást a Kárpát-medencében 2004–2007 között az OTKA támogatja a T 046165 számú pályázat alapján.

² Ezúton mondok köszönetet kollégáimnak, Pusztai Gabriellának, Pató Máriának és Császár Péternek, hogy felhívták figyelmem erre a fontos tárgyra. Köszönetet mondok a Székely Nemzeti Múzeum igazgatójának, dr. Vargha Mihálynak, hogy a nyereg fotóinak publikálásához hozzájárult.

³ Múzeumi darabok: 5 db Néprajzi Múzeum, 3 db Móra Ferenc Múzeum, 2-2 db Magyar Nemzeti Múzeum, Hadtörténeti Múzeum, Székely Nemzeti Múzeum, 1-1 db Tornyai János Múzeum, Szántó Kovács János Múzeum, Sárospataki Református Egyházi Gyűjtemény.

⁴ A csontos nyergek két típusáról: Füvessy 2007: 175–188.

⁵ Torma 1979: 173. (Az általa vizsgált nyeret egy 18. század eleji rimaszombati limitáció alapján ottani készítménynek tart.) Gráfik 2002a: 29.

vettek át, csak arról tájékoztatnak, hogy az adott térség vásárain milyen árért adható és vehető a nyergek, köztük a csontos nyereg egyes fajtája.⁶

Karcolt díszítményük sokkal rajzosabb, mint a fanyergek faragványai, s témája a faragott változatoknál sokkal változatosabb. A fellelhető példányok egy részének nyeregtalpát nyírfakéreg borítja. A kápák és kápafejek második típusának csontszegélye rokonítható a későbbi kiskunhalasi nyergek rézszegélyével, mely esetleg egyes csontos nyergek halasi készítésének lehetőségét vagy a halasi mestereknek a csontos nyergek egyik központjával való kapcsolatát veheti fel.

Kiss Ernő csontos nyerge a második típusba tartozik. A nyereg a múzeum állandó történeti kiállításának egyik földszinti, a térség szabadságharcban játszott szerepét bemutató termében különálló fekvővitrinben látható. A vitrin hátterében két színes nyomat, mely Kiss Ernőt ülő, illetve álló testhelyzetben ábrázolja. A nyereg előtt magyar, román és német nyelvű felirat:

Kiss Ernő tábornok, aradi vértanú díszített csontnyerge
Seaua de os decorata a generalului martir Kiss Ernő
Verzierter Knochensattel des Generals Kiss Ernő, Martyrs aus Arad

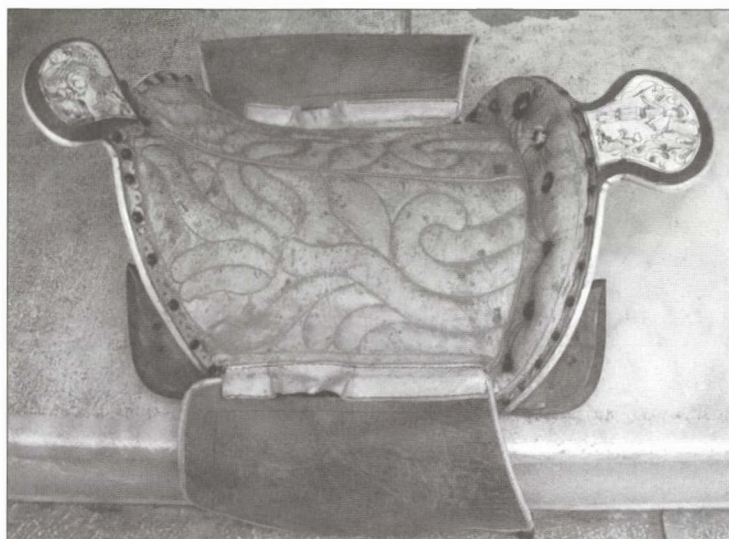
A nyereg a Székely Nemzeti Múzeum történeti osztálya leltárkönyvének 647. számú tétele. Még a 19. században, a múzeum megalakulásának idején került a gyűjteménybe, mely az első alapleltárkönyvben az 1875-ös évnél a 187-es számon szerepel. Ugyanitt a 156-os számon a vértanú tábornok nyeregtakaróját tartják számon, de ezt a tárgyat a revíziók során már nem találták meg. A nyeregnél az alábbi igen szűk információ: „*Kis Ernő nyerge 1848 Balázs Lajos úr adománya.*” A múzeum az adományozóról semmilyen adattal nem rendelkezik, nem tudjuk, rokoni kapcsolatban állt-e Kiss Ernővel, illetve hogyan került birtokába ez a jeles történeti emléktárgy.

Kiss Ernő az eleméri és ittebei Kiss család legismertebb tagja. A család 1760-ban Mária Teréziától nyert nemességet, s II. József révén 1782-ben a kincstárnak tett szolgálataiért királyi adományként jutott a Torontál megyei ittebei és eleméri uradalmakhoz. Kiss Ernő 1799. augusztus 13-án Temesváron született. Nagybirtokos nemesi származású, családjá örmény eredetű. Apja megyei táblabíró volt, aki igen tehetősnak, a Révai lexikon szerint dúsgazdagnak számított. Nem jelentett gondot számára, hogy fiát az igen jó nevű bécsi Tereziánumban neveltesse. A Tereziánumot Collegium Theresianum néven 1746-ban Mária Terézia alapította.⁷ Az alapításkor kikötötte, hogy az intézményben kizárólag nemesi származású, kezdetben csak római katolikus vallású fiatalok tanuljanak, s szervezeti felépítésén csak ő vagy utódai beleegyezésével lehessen változtatni.

⁶ H. Csukás 2005.

⁷ Khavanova 2006: 1505.

Fenntartására a bátaszéki és három osztrák egyházi javadalom szolgált. A Tereziánum Bécs Wieden nevű külvárosában volt, nagy kerttel, lovaglőiskolával és híres könyvtárral rendelkezett.

1. kép: Kiss Ernő csontos nyerge (Székely Nemzeti Múzeum) –
Füvessy Anikó felvétele

A kollégium célja hármassal volt: részben a nemes emberek fiainak magasabb műveltséghez való juttatása, részben az uralkodóházhoz hűséges és megbízható férfiak nevelése. A harmadik cél – mivel az iskolában osztrák, magyar és cseh tartományokból származó fiatalok tanultak – a nemzetek feletti közösségi vonás elsajátítása, a Monarchia homogén elitjének formálása volt.⁸ Az intézménynek alapítványi és fizetős növendékei voltak. Kiss Ernő családja vagyoni helyzete miatt vélhetően a fizetős növendékek sorába tartozott.

1818-ban Kiss Ernő az iskola elvégzése után a katonai pályát választotta, amikor júniusban hadapródként lépett be a Károly főherceg ulánusokhoz.⁹ Kezdetben a huszárságnál, majd a dzsidásoknál szolgált, itteni rendfokozata őrnagy. Majd mint alezredes, ismét visszatért a huszárokhoz. 1845-től ezredes, a 2. huszárezred parancsnoka. 1848 májusától a délvidéki harcokban vett részt, majd a pákozdi csatában. 1848. október 12-én honvéd tábornoki kinevezést kapott, a bánáti hadtest parancsnoka. 1849 februárjától altábornagy, Magyarország főparancsnoka, majd a világosi fegyverletételig több ízben ideiglenes hadügyminiszter volt. Aradon golyó általi halálra ítélik, s 1849. október 6-án kivégezték.

⁸ Khavanova 2006: 1504.

⁹ Katona 1983: II. 105.

A tizenhárom aradi vértanú tábornok emléktárgyai mindig nagy becsben álltak. A családtagok, rokonok, ismerősök, majd ezek leszármazottjai ezekből az ereklyékből számos darabot később múzeumoknak adományoztak. Vélhetően egy részük csak a hagyomány szerint volt valamelyik tábornok tulajdonában, de állandó kiállításokon, illetve évfordulókhöz kapcsolódó időszakos bemutatókon gyakran szerepeltek. Ilyen tárgy a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Kiss Ernő személyéhez köthető csontos nyerge is.

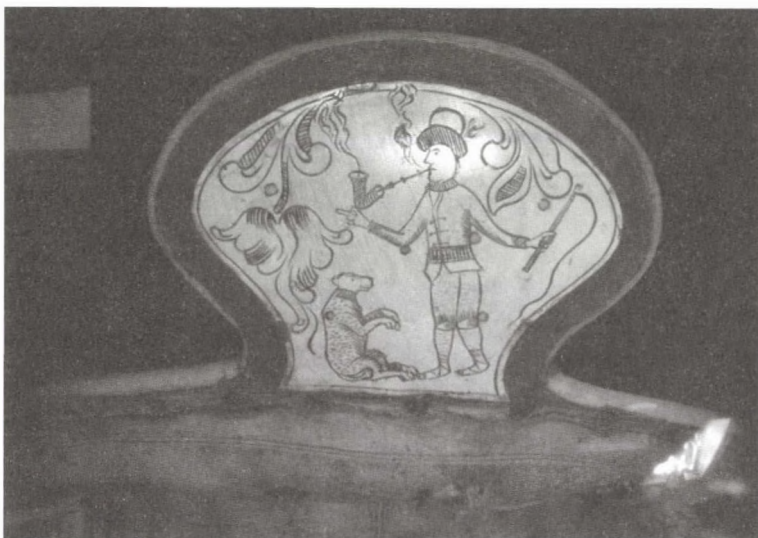

2. kép: Madár fiókáival – Füvessy Anikó felvétele

A nyereg a magyar típusú kápafejes nyergek közé tartozik. Kápáit és kápafejeit csontlemez szegélyezi. Ülése bőrborítású, mely erősen fakult karmazsinpiros szattyánbőr, indákat idéző díszvarrással (1. kép). A díszvarrásos borítás az első kápa tetejéig tart, míg a hátsó kápához külön szegéllyel csatlakozik. Az első kápa szélén szironyozott rátéteken szegecsekkel erősítették fel a bőrborítást, a hátsó kápán nincs szironyozott rátét, de itt a kápák közepén is nagyobb szegecsek erősítik meg a borítást. A nyeregszárny mindkét oldalán vastag bőr combvédő.

Kápafejein és kápája külső oldalán csontbetétei igen jó állapotban maradtak fenn. Első kápafején kitárt szárnyú madár három fiókájával. A madár körül barokk indázat (2. kép). Hátsó kápafejének tetején életképszerű ábrázolás, mely a medvetáncoltató alakját jeleníti meg. A férfi szájában égő pipa, fején magas kalap, széles öv fogja össze rövid kabátját, térdben végződő nadrágját harisnyába húzza, lábán bokánál szíjjal felerősített bocskor. Jobb kezében ostor, bal kezével a lábánál szolgáló állásban lévő medvét irányítja. A kompozíciót ív-

szerűen veszi körbe a barokkos növényi ornamentika, mely egyik végén stilizált virággal zárul (3. kép).

3. kép: A hátsó kápán a medvetáncoltató – Császár Péter felvétele

A kápafejek alsó oldalán aszimmetrikus barokk indák és virágok közé fogott állatalakok. Hátsó kápafején ülő, nagy agancsú szarvas, első kápafeje alján nyelvét kiöltő oroszlán, mely jobb mancsában kardot tart (4–5. kép). A kápák külső oldalán szimmetrikus indás-virágos csontlemez, mely alul a nyeregszárnyhoz illeszkedik, míg a kápafejek alatt a vésett minta körvonalát követi. A véseteket zöldes spanyolozás tölti ki.

Gráfik Imre a Néprajzi Múzeum nyeregkatalógusában arról számolt be, hogy hazai gyűjteményeinkben kilenc csontos nyereg található.¹⁰ Kutatásaim során még újabb nyolc darabot találtam. A nyergek nagy része a most bemutatott Kiss Ernő-féle formát követi, s csak négy olyan példány van, mely ettől szerkezetileg némileg eltér. Geometrikus díszítményük alapján a 17. század végéhez és más gyártóközpontokhoz sorolhatjuk, mint a növényi indás, állat- és életkép-ábrázolású darabokat. Díszítményük a Néprajzi Múzeum két 17. századra datált baknyergével mutat rokonságot.¹¹

A Kiss Ernőnek tulajdonított nyereg a csontos nyergek azon csoportjába tartozik, melyeknél az egyik kápafejen ember-, illetve más, állatoktól eltérő ábrázolás szerepel. Ilyen ábrázolásmódra gyűjteményeinkben több példát is találunk. Hadi jelenet, Sárkányölő Szent György lovag, birodalmi vagy országcímer,

¹⁰ Gráfik 2002a: 28; Gráfik 2002b: 40.

¹¹ NM 134691; NM 134692.

mezőgazdasági eszközök mellett két darabon – vélhetően azonos kéz munkájaként – még a mészáros alakja is felbukkan. Ezek az ábrázolásmódok, de

4. kép: A hátsó kápafej alján a szarvasábrázolás – Füvessy Anikó felvétele

a témaválasztás, továbbá a kápafejforma is valamennyire behatárolja a készítési időt, melyet Torma Lászlóhoz hasonlóan a 18. század második feléhez köthe-tünk. Kissé későbbi készítésűnek véljük a Néprajzi Múzeum kápafejein rézle-mezzel övezett, Gál Józsefnek ajánlott országcímeres darabját.¹² Gyakorlatlan, kissé elnagyolt munka, mely akár a 19. század első harmadában is készülhetett, hiszen egyes limitációk még ekkor is megadják a csontos nyergek árát.

Kiss Ernő nyergének kiváló állaga egyértelműen azt jelzi, hogy nem volt rendszeres, napi használatban. Tulajdonosa, de már annak apja is módos bir-tokos, akiknek nem okozott gondot a kényelmet és célszerű használatot biztosító darabok mellett a drágább és igényesebb kivitelű nyergek megvétele sem. Kiss Ernő 1849-ben eleméri és ittebei ingóságait, köztük 14 kg asztali ezüstműt a hadi események elől a temesvári várba mentett, de aradi kihallgatásakor már tudott arról is, hogy ingó vagyonát itt elkobozták.¹³ A lefoglalt ezüst az osztrák kincstárba került, az egyéb ingóságokat Temesváron elárverezték. Ez történt például Damjanich János és felesége útipoggyászával, melyet a tábornok el-fogása után egyik aradi rokonához küldtek, továbbá fogsága idején magánál tartott javaival, ruházatával is, melyről felesége egyik leveléből, illetve az osztrákoknak beadott kérvényére adott válaszból értesülhetünk.¹⁴

¹² NM 60.108.10.

¹³ Katona 1983: II. 113.

¹⁴ Katona 1983: I. 343.

5. kép: Az első kápa és kápafej külső, oroszlánábrázolásos oldala –
Füvessy Anikó felvétele

Kiss Ernő megbecsültebb ingóságai közé tartozhatott ez a nyereg is. Ebben az esetben a Temesvárra átmentett javak között is kereshetjük. Az is elképzelhető, hogy a fogságába magával vitt személyes poggyász egyik tartozéka volt, melyet itt szintén elérvereztek, s így azt bárki megvásárolhatta. Mindkét esetben eredetükről és tulajdonosukról a vásárlóknak tudomása volt.

A tábornokok nyomtatásban megjelent peranyagában – Damjanich Jánosétól eltekintve – nem esik szó a fogságuk idején maguknál tartott tárgyokról, ruha-félékről. Ezekről néhány más tábornok által a fogság idején írt levélben esik csak említés. Ismerve a német alaposságot, feltételezzük, hogy a temesvári és aradi árverésekről jegyzék készülhetett, mely talán a bécsi hadtörténeti levéltárban fennmaradhatott. Nem tudjuk tehát egyértelműen bizonyítani, csak feltételezésekre szorítkozhatunk, hogy miként kerülhetett ez a nyereg az adományozó családjához.

Az előbbi adatok birtokában azonban hihetőnek tartjuk, hogy ez az igen mives csontos nyereg valóban Kiss Ernő tulajdona volt. Díszítményének stílusa és megmunkáltsága a 18. századi csontos nyergek kiemelkedőbb darabjai közé sorolja. Állatábrázolásainak párhuzamát leginkább a mancsában kardot tartó oroszlán és a szarvas esetében találtuk meg, de ezek művészi kivitele meg sem közelíti a Kiss Ernő nyergén található változatot.

IRODALOM

FÜVESSY Anikó

- 2007 Csontos nyergeinkről. Veres Gábor (szerk). *Agria*. A Dobó István Vármúzeum Évkönyve. XLIII. Eger, 175–188.

GRÁFIK Imre

- 2002a *A nyereg. A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai 6.* Budapest
 2002b *Nyeregbe!* Kiállítás a Néprajzi Múzeumban 2002. március 22.–szeptember 10.

H. CSUKÁS Györgyi

- 2005 *Az Mester Emberek Míveinek árazása.* Szigyártók és nyereggyártók árszabásai (1597–1821). Budapest

KATONA Tamás (szerk.)

- 1983 *Az aradi vértanúk. I–II.* Budapest

KHAVANOVA Olga

- 2006 Hazafiság a lojalitás jegyében. A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar. *Századok* 140. 1503–1518.

TORMA László

- 1979 Magyar csontos nyereg a XVIII. századból. *Műtárgvédelem* 6. 171–189.

Anikó Füvessy

THE BONE INLAID SADDLE OF GENERAL ERNŐ KISS,
 ONE OF THE 13 MARTYRS OF ARAD

Among the historical relics of the *Székely* National Museum of Sepsiszentgyörgy, Transylvania, there is a bone inlaid saddle of outstanding artistic quality. Legend has it that the saddle once belonged to General *Ernő Kiss*, one of the commanding officers of the 1848–49 Hungarian War of Independence, who was eventually executed in the town of *Arad* along with twelve other brothers-in-arms. The museum received it as a gift from a benefactor in 1875. Hungarian collections showcase relatively few wooden saddles inlaid with bone. Those that did survive date back to the period from the 17th to the early 19th centuries. Most of them display the stylistic features of the transition between Baroque and Rococo. Their bone inlays are engraved with animal figures, everyday scenes, and heraldic designs. Their seats are padded and covered with leather.

The saddle presented here represents very high artistic quality. Its seat is covered with red cordovan with thick block flaps. The engravings on the pommels depict an elk, a lion holding a sword in its paw, and a bird feeding its offspring. The fourth figure evokes a bear-leader. The form of the pommels and the style of the bone inlays suggest that the saddle was made some time in the last third of the 18th century. It must have been an important piece in the personal belongings of a well-to-do cavalry (hussar) officer. It was probably acquired by the benefactor or one of his relatives at auction in 1849.

Egy feltáráásra váró forrástípus: az ipari rajziskolák mintalapjai

A magyar néprajztudomány által alkalmazott források között már az 1930-as évektől kiemelt szerepe volt az írásos történeti/levéltári dokumentumoknak. Györffy István „Cifraszűr” című monográfiája kiemelkedő példája a történeti-néprajzi kutatásnak.¹ Ennek az irányzatnak következetes követője Tálasi István volt, aki az elméleti és terepmunkák áttekintését, módszertanát foglalta össze 1946-ban „Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái” című tanulmányában.² Györffy István munkásságáról írja „Néprajzi életünk kibontakozása” című tudománytörténeti munkájában 1948-ban: „Őt tekinthetjük a történeti néprajz munkaterület alapvetőjének, munkásságával bebizonyította a főleg vidéki levéltárakban rejlő páratlan értékű néprajzi anyag szükséges feltárását.”³ Tálasi István tanítványait és munkatársait is ebbe az irányba terelte és segítette, amint az az 1955-ben „Az anyagi kultúra vizsgálatának tíz éve (1945–1955)” című nagyobb összefoglalásából is kiténik.⁴ Iskolát teremtett a „történeti néprajz” vizsgálatában. Tanítványai közül számosan vettek részt a VEAB Kézművesipartörténeti Munkabizottságának munkájában 1971-től napjainkig.⁵ A néprajzi kutatásokban a folklóre területén Vargyas Lajos a balladák történeti gyökereinek, nyugat-európai kapcsolatainak feltárásában és bemutatásában szolgált kiemelkedő eredményekkel.⁶ A különböző forrásfeltárásokat, illetve forrásfeldolgozási megoldásokat az utóbbi évtizedekben hatalmas mennyiségben folytatták a szaktudomány művelői. A boszorkányperek, az árszabások, céhemlékek archív anyagai tucatnyi kötetben jelentek meg. Szintén kiemelkedő mennyiségben publikáltak a kutatók szőlőhegyi szabályzatokat, hegytörvényeket, szerződéseket. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek sokoldalúan felhasználható forráscsoportja is hozzáférhetővé vált. Az életmód, az egykori életvilágok kutatásában a végrendeletek, móringlevelek mellett a hagyatéki leltárak alkotnak fontos forráscsoportot. A tűzkárbecslések, építési előírások a népi építészet tematikájához nyújtottak kiaknázható segítséget.

¹ Györffy 1930.

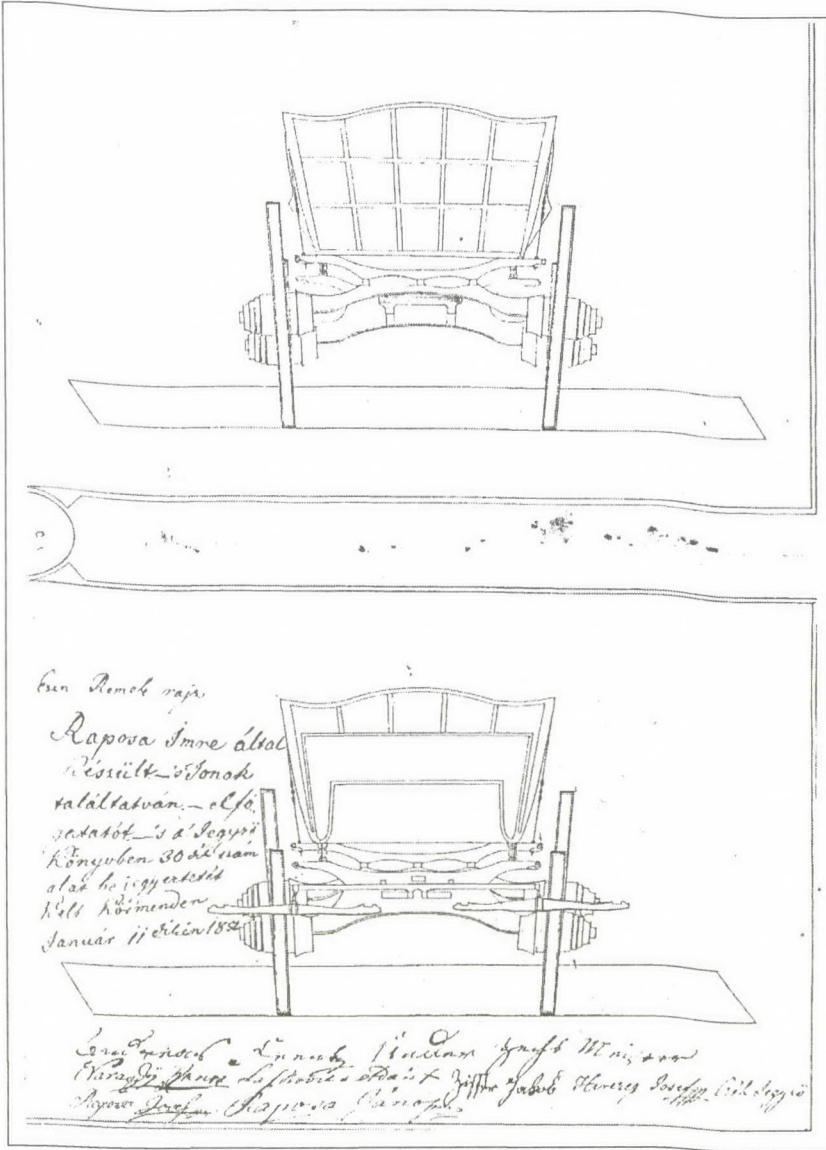
² Tálasi 1946.

³ Tálasi 1948.

⁴ Tálasi 1955.

⁵ Szulovszky 2002.

⁶ Vargyas 1961.

1. kép: Parasztszékér remekrajza⁷

Újszerű felhasználási megoldásokra, esetleg korábban csak egyetlen szempontból értékelt forrástípusok bevonására ciklikusan történik kísérlet a magyar szaktudományban. Egyes forráscsoportok szinte időről időre reflektorfénybe kerülve reneszánszukat élik, míg mások hosszabb-rövidebb időre háttérbe kerülnek.

⁷ A képek a Soproni Ipari rajziskola válogatott mintalapjai.

Természetes, hogy az ilyen tudomány és kutatástörténeti formációs folyamatok nem függetlenek a kutatók személyes vonatkozásaitól sem. Egy egész tudományos életmű épülhet egy jól felhasználható forrástípus szerteágazó feldolgozására, különböző alkalmazási aspektusainak bemutatására.

Jelen rövid tanulmányunkban ennek a fentiekben jelzett folyamatnak a részeként kívánjuk felhívni a figyelmet az ipari rajziskolák dokumentumainak történeti néprajzi alkalmazási értékeire. Természetesen nem egy teljesen ismeretlen, terra incognita felfedezését célozzuk, inkább a már több évtizede is sikeresen alkalmazott forrástípus áttekintő feltáráásának sokrétű esélyeit kívánjuk hangsúlyozni.⁸

Az nyilvánvaló, hogy minden szaktudomány számára időről időre szükséges a feladatok új meghatározása, a szemlélet és a módszerek megújítása.⁹ Amennyiben áttekintjük a jellemző tudományos trendeket, leszögezhetjük: egész Európára jellemző, hogy az európai etnológia kutatásában a tárgyi világ, a Sachkultur kiemelt szerepet tölt be.¹⁰

A néprajzkutatóknak a szaktudomány sajátos forrásviszonyai miatt elsőrendű jelentőségűek voltak és maradtak a levéltári, történeti források.¹¹ A hazai néprajztudomány a kézművesség kutatásának korai évtizedeit leszámítva kiemelt jelentőséggel tekintett a témára.¹² Elsősorban a céhes hagyományok feltáráására fókuszálva formálódtak a kutatások, s a levéltári forrásokat is ezen tematika jegyében vonták be fokozatosan az elemzésekbe. Több mint negyven éve működik a Kézművesipar-történeti Munkabizottság, amely a Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága kezdeményezésével, Éri István szervezésében jött létre. 1971-ben Nagyvácszonyban a Céhkataszter előmunkálatai, tervei álltak a konferencia középpontjában.¹³ Annak ellenére, hogy már a munkabizottsági tevékenység korai időszakában felmerült az iparrajz iskolai dokumentumok alkalmazhatósága, kevésbé hangsúlyos maradt a céhek működésével kezdetben párhuzamosan, majd a hagyományos szervezetek működésének véget vető, központi szabályozást követően kiteljesedve működő központi kézművesképzés dokumentumainak megismerése.

⁸ A tanulmány ötletét és alapját Domonkos Ottó előadása nyújtotta, amely a Magyar Kézművesipar-történeti Egyesület 2010-ben rendezett konferenciáján hangzott el. Vö. Domonkos 1959, 1974, 1979, 1981, 1991, 1993, 1997, 1998, 2002.

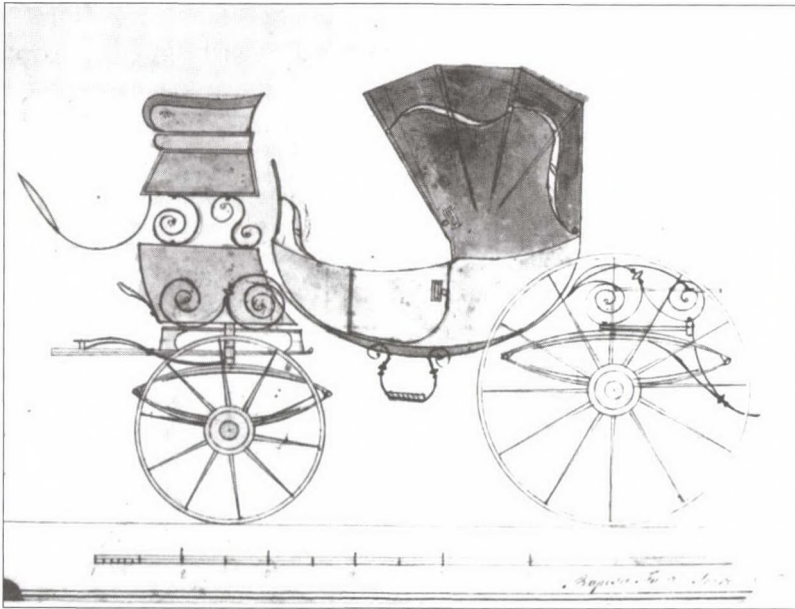
⁹ Paládi-Kovács 2005: 1.

¹⁰ Paládi-Kovács 2005: 5; Kemecsi 2009: 271.

¹¹ Ezek jelentőségére legutóbb az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Történeti Osztálya és a Magyar Néprajzi Társaság közös szervezésében lebonyolított kétnapos tanácskozás több előadása is felhívta a figyelmet 2006. február 23–24-én. Fülemile – Kiss 2008; vö. Szulovszky 2010: 16.

¹² Vö. Szulovszky 2005: 27–40.

¹³ Vö. Nagybákay 1973: 13–16; újabban: Éri 2002: 10–11; Dóka 2002; Szulovszky 2002: 171.

2. kép: Hintó mintalapja

Az egyik – s egyes résztemák terén nyilvánvalóan a legfontosabb – forráscsoportnak tekinthetők az ipari rajziskolák fennmaradt irategyüttese.¹⁴ Domonkos Ottó elsősorban a vonatkozó soproni iratok értékeinek ismeretében hívta fel a figyelmet a mintalapok gyűjtésének jelentőségére már évtizedekkel ezelőtt.¹⁵ A Soproni Rajziskola történetét Verbényi (Veszélka) László dolgozta fel és közölte a Soproni Szemle 1939. évfolyamában.¹⁶ A Soproni Levéltár anyagából kiindulva jutott el az első, 1777-es rendeletig, haladt a Helytartótanács rajzoktatást felügyelő hatóságának irataiig, a tankerületi főigazgatóságokig, az ipari rajzoktatásról megjelent irodalomig. Sajnos, a mintalapok leltárai ugyan megismerhetők, de egyetlen illusztráció sem jelent meg a Szemlében. A szerző mintalapoknak csak a töredékét találta a levéltárban, rendezetlenül.

Az etnográfiai szempontú elemzéseket évtizedekkel megelőzve a Kézművesipar-történeti Munkabizottság tagjai között a legtöbb és legszélesebb körű ismeretekkel Szabolcsi Hedvig rendelkezett, akinek 1950-ben már a szakdolgozata „18.

¹⁴ Ez a forráscsoport nem szerepel a közelmúltban készült kiváló áttekinthető célú összefoglalás vonatkozó, forrásokat számba vevő fejezeteiben, illetve a néprajzi kézikönyv legutóbbi, a történeti forrásokat példaértékű rendszerezés keretében bemutató fejezetében sem. Szulovszky 2005: 27–40; Paládi-Kovács 2009: 11–38.

¹⁵ Sopron város Nemzeti Iskolájának, később főelemi iskolájának, elemi iskolájának és Rajziskolájának latin és német nyelvű iratai 1778 és 1872 közötti időszakra vonatkozóan 1,3 iratfolyóméternyi terjedelemben találhatóak a Soproni Levéltárban.

¹⁶ Veszélka 1938a, 1938b.

század végi magyar polgári bútorművesség” címen készült el, majd 1954-ben „Régi magyar bútorok” címen könyve is jelent meg. Ezekben is alkalmazta a rajziskolák dokumentumait, s később folyamatosan dolgozott a magyarországi ipari rajziskolák hálózatának, működésének megismerésén, a mintalapok eredetének francia, angol, német, olasz és osztrák kapcsolataival, centrumaival. Kiemelkedően magas színvonalú dokumentuma kutatási eredményeinek a „Magyarországi bútorművészet a 18–19. században” c. könyve, amelyet az Akadémiai Kiadó 1972-ben adott ki.¹⁷

Az iparrajz-iskolai források alkalmazásának eredményességét indokolja, hogy Magyarországon ritkán adódik az a szerencsés helyzet – melyet más európai országok kutatói gyakrabban élvezhetnek –, hogy a vizsgált kézművestermékek készítője név szerint ismert, s a készítés körülményeit írásos források világítják meg. A hazai kutatási körülmények nehézségeinek részben az elmúlt századokban zajlott pusztulás is az oka. A nehézségek másik oka a vonatkozó írásos emlékek korlátozott volta. A 19. századi kastélyok, nemesi kúriák építésének és berendezésének létező, de még távolról sem feldolgozott írásos forrásai mellett megállapítható, hogy a magyarországi köznép ez idő tájt még alig őrizte meg vagy foglalta rendszerbe élete vonatkozó dokumentumait.¹⁸ Ritkán őrizték meg az iparosok által készített berendezési tárgyak számláit; ingóságokról legfeljebb házasodáskor vagy még inkább halálukkor kaphat a kutató felvilágosítást.¹⁹ A magyarországi polgári adminisztráció hiányosságaiból következik, hogy a kézműveseknek is korlátozott mennyiségben maradt fenn vonatkozó írásos hagyatéka. Elsősorban adóügyeikről találunk adatokat. Hiányosak ismereteink a megrendelő és a mintakönyvek területén is. A különböző összeírások, polgári és egyházi anyakönyvek szűkszavú adatai igen korlátozott információs bázist nyújtanak a kutatók számára. Egyes települések különböző jegyzőkönyvei felvilágosítást nyújthatnak a helybeli középületekben zajlott munkákról, megrendelésekről. A leggazdagabb irategyűttesek a céhek működését dokumentálják, közte a mesterré válás folyamatát, egyes remek készítésének előírásait.²⁰ Ezt a hiányérzetet csökkenthetik a rajziskolai tanulmányok emlékei. Különösen sikeres lehet egy-egy gyűjteményben fennmaradt tárgy készítéstörténetéhez kapcsolódó rajz felhasználásával a tárgy konkrét készítéstörténetének rekonstrukciója.²¹

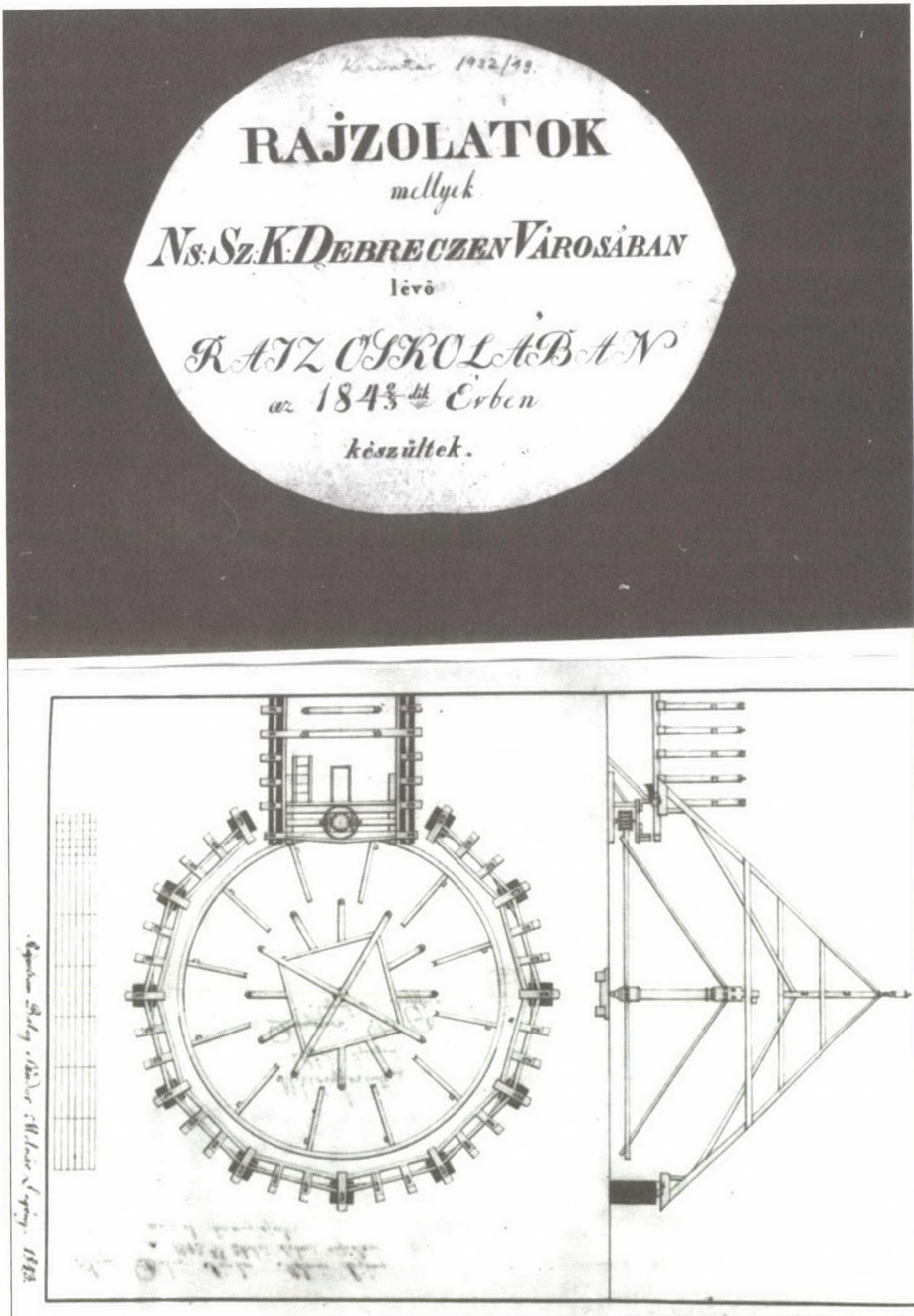
¹⁷ Szabolcsi 1950, 1954, 1972.

¹⁸ Szabolcsi 1973: 357.

¹⁹ Az inventáriumok gazdagon felhasználható forrásaira pl. Kemecsi 2003.

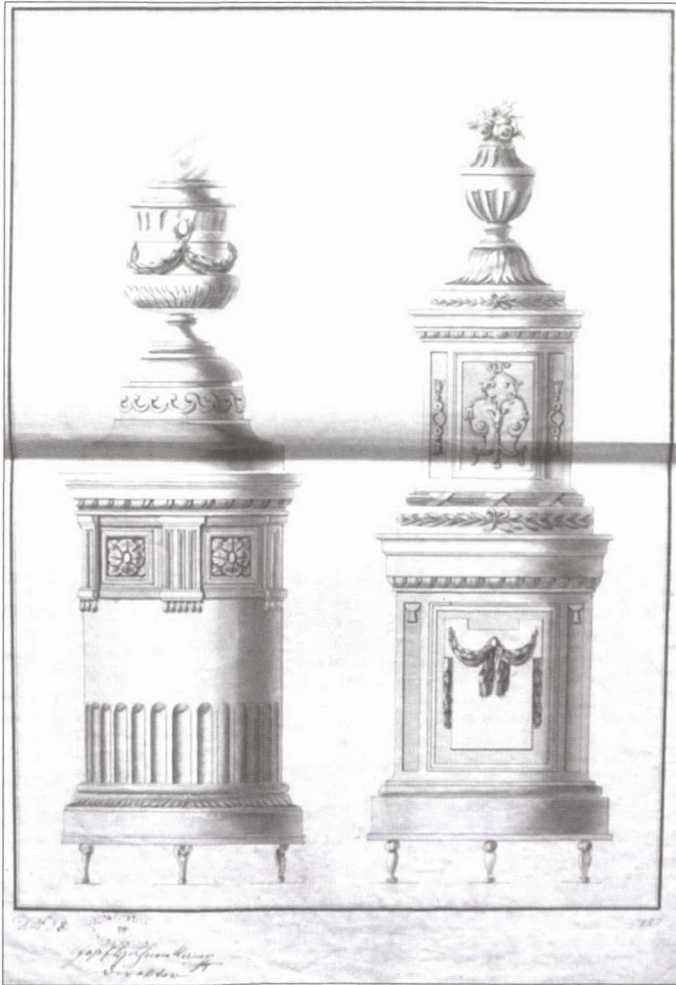
²⁰ Vö. pl. Zlinszkykéné 2006: 188. vagy Szabolcsi 1982.

²¹ Kiváló példa az ilyen kutatásokra a Batári XIX. századi veszprémi asztalosok című munka, Balogh 1960. Szabolcsi 1973, 1976. vagy Zlinszkykéné 2006.

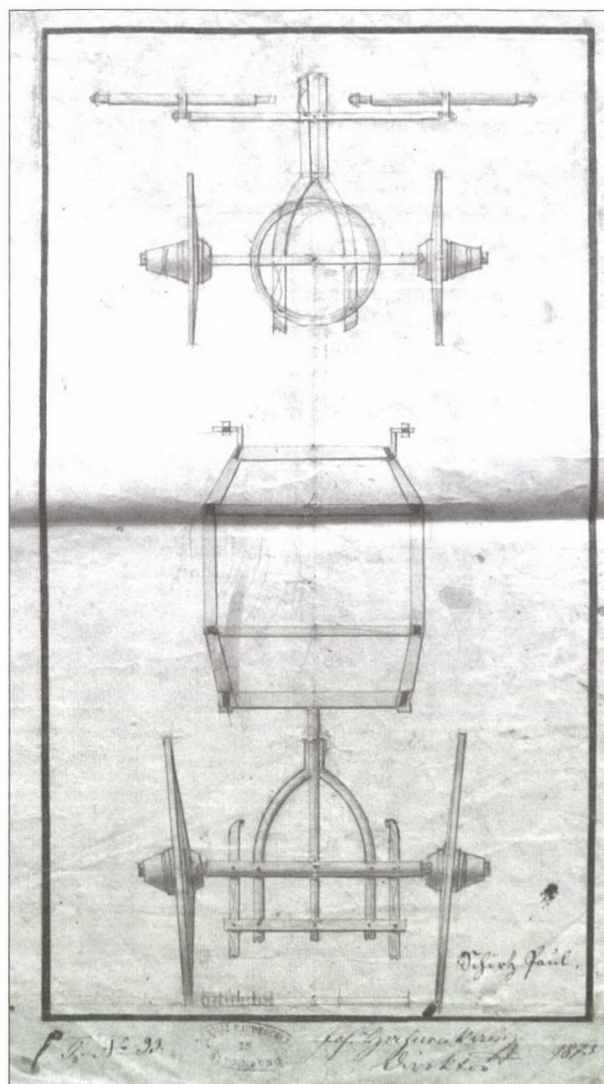
3. kép: Debrecen – járgányos malom

Az értékes forráscsoport kvalitásaira más szaktudományban is felfigyeltek. A 20. században a helytörténetet, illetve a pedagógia történetét kutatók egész sora publikált dolgozatokat az egyes rajziskolák működéséről.²² A közleményekből a mintalapok ezreiről szerezhettünk tudomást, melyek szakmánkénti alapos felmérése, feldolgozása rendkívül fontos volna.

4. kép: *Kályhák*

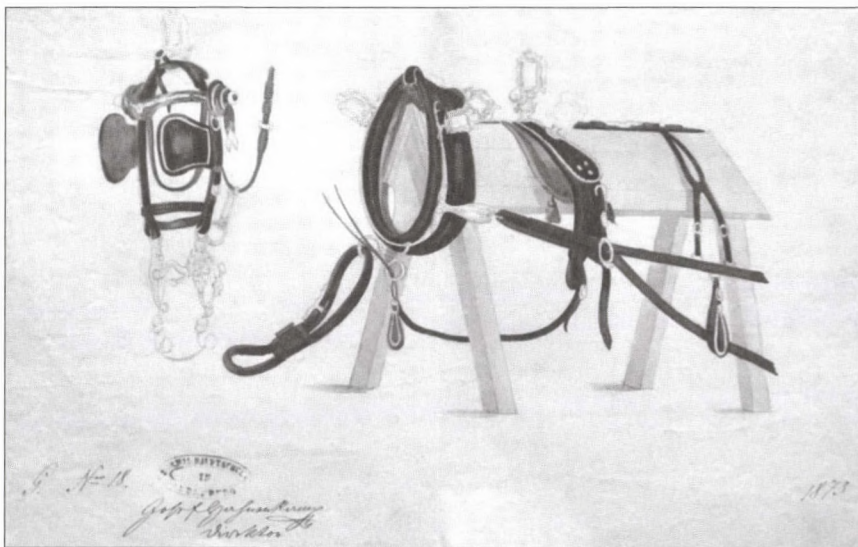
²² Élen járó volt az ilyen jellegű munkák közlésében a Magyar Rajzoktatás, valamint a Magyar Iparoktatás c. folyóirat. Így látott napvilágot pl. Iványi 1907; Hlatky 1907. Néhány várost említve sorakoznak a cikkek az 1930-as évektől: Győr: Ruby 1894; Pálos 1907; Travnik 1923; Bedy 1930; Sopron: Verbényi 1940. stb.

5. kép: Szekér szerkezete

Könyvtárnyi irodalma van a magyar oktatástörténetnek, benne a rajzoktatásnak is, a 19. századtól kezdve. A magyarországi rajzoktatás kezdeteinek történetéhez tartozik, hogy a kezdeteket szabályozó Ratio Educationis királyi rendelet volt, nem országgyűlési törvény. Szinte magánjogi alapon tartotta meg Mária Terézia a felügyeletet, illetve Barkóczy érsek, majd primás hatáskörén adott jogot, az egész ország területére kiterjedő rendelkezés erejével ruházta fel. Ebből természetesen viták keletkeztek a felekezeti iskolák fenntartói, egyházai között.

A Helytartótanácsot kihagyták az előkészítésből, majd csak az utasítások továbbításával bízták meg. A városok megkapták a királyi rendeletet és megkezdték a normál (nemzeti) iskolákban a rajzoktatás bevezetését. A legelső között található a soproni Városi Tanács, amely már 1777 decemberében a volt fegyvertár épületében biztosította a rajziskola kialakításához, berendezéséhez szükséges szobákat. Igazi lendületet és szervezettséget az 1783-ban a rajzoktatásról szóló rendelet végrehajtási utasításának megjelenése és szétküldése adott az iskoláknak, gyarapodott az oktatók száma, a céhes inasok és legények részvétele az oktatásban. A rajziskola hivatását abban állapította meg a királyi rendelet, hogy a hazai iparágak és művészetet igénylő foglalkozások termékeit célszerűség, hasznavehetőség és izléses kivitel dolgában tökéletességre segítse.²³

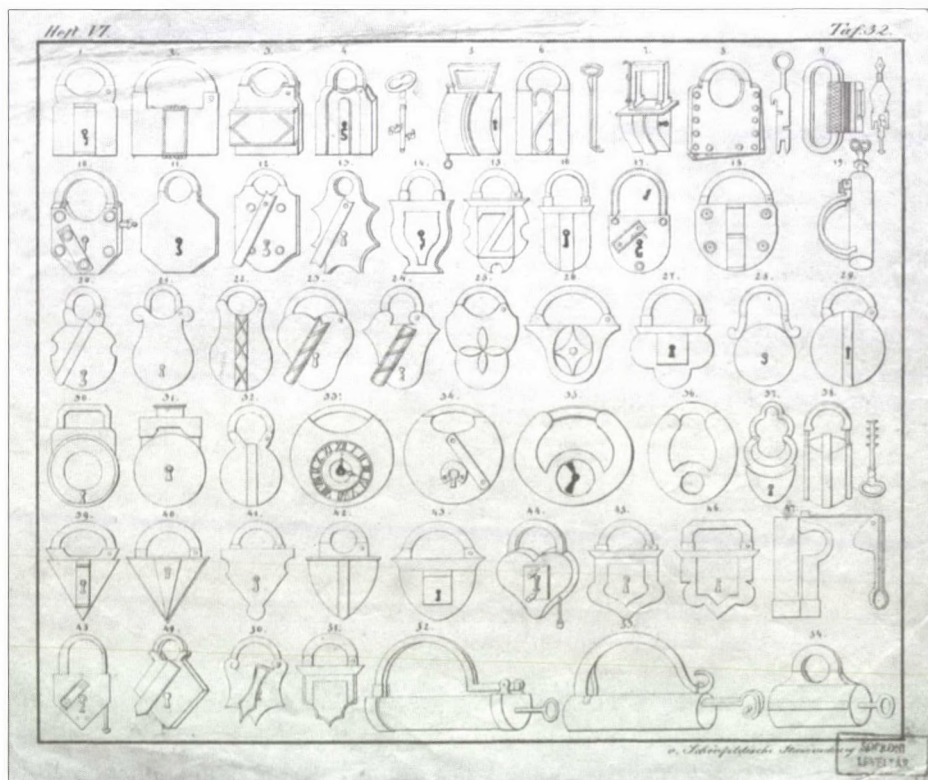
6. kép: Lószerszám

A kötelező rajzoktatás és vizsgakötelezettség azokra az iparágakra terjedt ki, amelyek az egyházi, főúri, városi polgári építményekben dolgoztak, azok belső berendezését, díszítését végezték, maguk is a polgári rendbe emelkedhettek, elősegítették általában a polgárosodást a városokban, mezővárosokban és falvakban is az évtizedek, évszázadok során.

Az egyes rajziskolák tanárai, tanítói mellett az egykori tanulók – később sikeres kézművesiparosok tevékenysége is részletesen adatolható a rajziskolai anyagok segítségével. A központi rendeletek alapján szabályozott rajziskolai működés közvetlenül alakította az egyes iparosok tevékenységét. Azon kézművesek,

²³ Bedy 1930: 13.

akiknek mesterségük tökéletesítését rajzművészettel kell elérni, tanoncaikat előbb nem szabadíthatták fel, mielőtt azok saját rajzaikkal bizonyították, hogy a rajziskolai képzést teljesítették. Szigorúan ellenőrizte a hatóság, hogy vásár- és ünnepnapokon egy éven keresztül szorgalmasan látogatták-e az intézményeket. A szigorú rendeleteket indokolta, hogy a központi szervezés nyilvánvaló ellenérzést keltett az iparosok körében: „*az iparosok nem akarják megérteni a rajziskola nagy hasznát. Kicsinyes okokból visszatartják legényeiket, inasait az iskolák látogatásától. Papírra, festékre, íronra és törőgumira sajnálják tőlük a pár garast.*”²⁴

7. kép: Lakatok

Tanulságos egyébként a településeken működő céhek és a korszerű képzést biztosító központilag szervezett rajziskolák viszonya. Például Sopronban fennmaradtak a mesterek és a rajztanár közötti 1810-ben zajló vitáknak a dokumentumai, melyek szerint a hiányzó tanoncok iskolalátogatására a tanár köteles rá-

²⁴ Révai Miklós feljegyzése Fasc. Rajzisk. Igazg. Győr, 1787–1800. Idézi Bedy 1930: 15–16.

szorítani a delikvenszeket.²⁵ A 18. század utolsó harmadában a Helytartótanács rendszeresen felhívásokat, rendeleteket bocsátott ki, melyekben szabályozta a rajziskolák működését. A korszerű és képzett kézműiparosság érdekében már az 1780-as évek végétől szabályozták, hogy minden tanoncnak, mielőtt kézműveshez szegődik, két évig az ún. *rendes* nemzeti iskolát kell látogatnia, s erről igazolást kell szereznie.²⁶ A rajziskolai képzés alapját a bécsi képzőművészeti akadémián dolgozták ki. A képzés eredményeként a tanulóknak meg kellett ismerniük az építőművészet alapjait, a festészeti és szobrászati dekorációkat. Olyan rajzmintákat tanítottak, melyeket jól használhatónak ítélték a kézműiparosok számára. A központi szabályozás az egyes termékek esetében nem tért ki a díszítésre, mivel sok kézművesiparban a díszítmények nélkülözhetőnek ítéltettek. A 18. század utolsó éveiben már csak azon tanulók kaptak felmentést a nemzeti főelemi iskola osztályainak elvégzése alól, akik a legszegényebbek közé tartoztak, illetve olyan helységeben éltek, ahol nem működött ilyen iskola. Szigorú rendelkezések készültek a 19. század első éveiben azzal kapcsolatban, hogy nem lehet a tanoncokat addig felszabadítani, míg a rajziskolai bizonyítványt meg nem szerezték.

Különösen eredményesnek ítéelhető a magyarországi bútorművesség és bútortörténet szempontjából folytatott felhasználása az iparrajz-iskolai dokumentumoknak. Az asztalos- és az ácsszakmát tanuló inasok részére már a 18. század végén kötelezővé tették a rajziskola látogatását. A tanulók képzésénél használt rajzok az egyszerű mintarajzokkal indulnak, és a komoly munkát kívánó architektúrai rajzokkal érnek véget. Az egyes iskolákban fennmaradt rajzok alapján megállapítható, hogy a szakismereti oktatásban összhangban volt az anyagismereti, műszaki és esztétikai érzék egyaránt.²⁷ A bútorkészítő iparosoknak a képzés részeként a rajzok mellett 1:10 vagy 1:20 méretű maketteken is el kellett készíteniük a bútorokat. A fennmaradt rajzok a napjainkban létező belsőépítészeti formatervezés első magyarországi megnyilvánulásaiént értékelhetők.

A bútorkészítőkéhez hasonlóan korán és részletesen szabályozott volt a kovácsoltvas-művesség oktatásában a rajziskolák feladatköre. II. József a 18. század végén az ifjúság jobb képzésének érdekében rendelte el a vasárnapi rajziskolák felállítását a vasművesiparosok számára is. A képzésben széles körben elterjedt és használt mintalapok külföldön készültek, és a formák széles körű elterje-

²⁵ Idézi Verbényi 1940: 33.

²⁶ A rendszeres képzésben részt vevők létszáma erősen ingadozó volt. Ez derül ki például a győri adatokból, melyek szerint 1787–88. évben összesen 51 növendék, köztük 22 inas látogatta az iskolát, de már a következő évben 37-re apadt le a számuk. 1790–91. évben újra 63 növendék volt, de közülük csak 14-en tanultak valamilyen mesterséget. Bedy 1930: 15. Hasonló ingadozást jeleznek a soproni rajziskola fennmaradt adatai is. 1803-ban 74, 1806-ban 103 a tanulók létszáma. Verbényi 1940: 31.

²⁷ Zlinszkyiné 2006: 191.

dését segítették elő. 17. századi francia, angol előképekre is visszavezethetőek az egyes Magyarországon is használt vasművesmintalapok. Az első – igaz, hogy kis példányszámban megjelenő – hazai mintalapgyűjtemények 1874-ben és 1884-ben jelentek meg. 1895-ben Edvi Illés Pál szerkesztésében jelent meg az első igazán széles körben elterjedt közel 300 mintalapot tartalmazó gyűjtemény.

Az egykori rajziskolák felszerelésének és ezek között a kidolgozott mintalapoknak a megismeréséhez kiválóan felhasználhatóak az intézmények időről időre elkészített leltárai. Ezek alapján rekonstruálható a tematikai megoszlása a képzés során készített ábrázolásoknak. Különösen tanulságosak az eredeti rajzok mellett külön számon tartott, helyben készített ábrázolások. Így például az 1814-ben és 1815-ben Sopronban összeírt rajzok között szerepelnek az alábbiak: *„virágcsokrok, díszített cégtábla koronával, levestál fedője, templom alaprajza, cégtábla kulccsal, horgonnyal, kereszttel, haranggal, petrezselyem, olajfa, akantusz tőlevelei, ablak különböző rendekben, ajtó különböző rendekben, lovak számmal és szánszerszám, ruhaszekrény, lovak rajzolva, bognárlegény, edények, pajtafedélszék, hid, utcaterv, polgárház alaprajza, nemesi ház vázlata és szerkezete, kulcsok és zárok, kocsi, gyertyatartó.”*²⁸

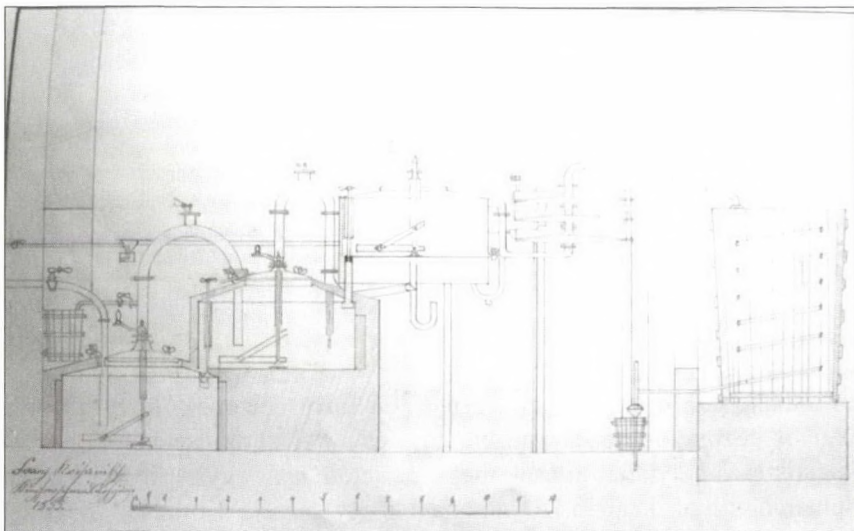
A vonatkozó kutatások tervezéséhez jól használható információk a rajziskolák alapításának és a fennmaradt rajziskolai mintalapoknak az adatai.²⁹

Rajziskola helye	Alapítási év	Első jelentési évek	Mintalapok száma
Selmecbánya	1776		
Buda	1777	1778	249
Nagyvárad	1777 (Révai M.)	1787	34+86
Sopron	1777	1777–1778	48
Győr	1778 (Révai M.)		205
Pozsony	1778	1787	135
Kassa	1781	1787	654
Kolozsvár	1784		
Nagykároly	1784		
Pécs	1786		
Temesvár	1786		50?
Körmöcbánya	1787		
Székesfehérvár	1788		31?
Kőszeg	1798		
Szeged	1798		
Erdélyi Kancellária	1783		
Fiume	1781?		
Zágráb	1781		

1. táblázat: A rajziskolák alapítási éve, első jelentési éve és a fellelhető mintalapok száma

²⁸ Idézi Verbényi 1940: 35.

²⁹ A táblázatot Domonkos Ottó állította össze kutatásai alapján.

8. kép: Rézműves: pálinkafőző szerkezet

Számos kézművesmesterség kutatásakor felmerül a hagyományos formakincs, díszítéseket, táji jellegzetességeket alapvető módon befolyásoló, formáló, sőt esetenként felszámoló sablonok, központi mintakönyvek, tankönyvek jelentősége. A helyi tradíció elemeinek is teret engedő, de bizonyos központi irányelveket és szemléletet, modernitást is közvetítő helyi iparrajziskolák fennmaradt emlékei lényegesen árnyalják a kézművesség lokális jellemzőiről rendelkezésünkre álló ismereteket. A jellemző változások a 20. század első évtizedeiből fennmaradt továbbképző szakrajztanfolyami képzések dokumentumainak segítségével válhatnak ismertté.³⁰

A mintalapok vizsgálatával szerencsés esetben a kézművesiparosok által előállított termékek struktúrájának változását és a táji jellegzetességek feltárását is megkönnyíthetjük. A mintarajzgyűjtemények lapjain szereplő készítmények elnevezései, készítési technikájuk, esetleg nyersanyaguk említése szintén értékes adatokkal segíthetik a kutatók munkáját. A rajziskolai dokumentumok az összetett és mélyreható elemzés háttéréként működhetnek, különösen más leíró forrásokkal kombinálva. A rajziskolai képzésbe bevont kézművesszaktmák jegyzéke jelzi, hogy milyen szerteágazó a fennmaradt dokumentáció jellege.³¹

³⁰ Így például a soproni iparossegédek számára 1903-ban hetedik (!) alkalommal szervezett két féléves szakrajztanfolyam értesítője alapján, amely részletes tanmenet mellett az alkalmazott mintalapok felsorolását is tartalmazza. Seemann 1904: 3–15.

³¹ A táblázat Domonkos Ottó kutatásai alapján készült.

A KÖTELEZŐ RAJZOKTATÁSBAN RÉSZESÜLŐ SZAKMÁK:

ács	esztergályos	mechanikus
arany- és ezüstműves	fazekas	rézmetező
aranyozó	festő, mázoló	rézműves
asztalos	földmérő	stukkátor
bádogos	kályhás	szíjgyártó és nyerges
bányász	kárpitozó	szobrász
bognár	kertész	tapétázó
ékszerész	kocsigyártó	térképész
építész	kőfaragó	vésnök
építőmester	lakatos	

A mintalapok központi terjesztésének jellemzői igazolják, hogy a helyi hagyományos kézművesértékek konzerválása és a korszerű, esetenként a nemzetközi szinten is helytálló újítások megismertetése akár egyszerre is kitapintható a fennmaradt iratok alapján. A mintalapok egy részét, a rajzolás alapelemeit, idomait, oszloprendjeit a Helytartótanács, ill. a tanügyi főigazgatóságok küldték meg az iskoláknak. Másrészt központilag serkentették a tanítókat, tanárokat – akik többnyire festőművészek, szobrászok voltak – saját mintalapok készítésére és bemutatására. Ennek megfelelően igen hullámzó a fennmaradt emléktanyag színvonala, mennyisége. Ezen túl metszetsorozatokot, árukatalógusokat is beszerettek a 19. század második felében, szintén közvetlen oktatási célok érdekében.³²

Megállapítható, hogy bizonyos kutatáseméleti koncepciók hatására korszakonként változó intenzitással jelennek meg a hazai tudományos kutatásokban az innovációk, a modernizálódás folyamataira felfigyelő elemzések. A polgárosodás komplex folyamatait feltárni igyekvő széles körű kutatási programok új lendületet adtak az ilyen irányú tudományos munkáknak.

A mintalapok alapján olyan kiemelt jelentőségű témák is kutathatóak, mint a stílusváltozások, egyes divatok módosulásának kérdéskörei.³³ A hazai levéltárak, gyűjtemények feltáratlan vonatkozó anyagain túl igen gazdag anyag remélhető a nyugat-európai metszetes enciklopédiákban is. A nyugati divatok, áramlatok végiggördültek Párizs, London központjaiból Európán át egészen Szentpétervárig. E jelenségkörben kellene a közép-európai kapcsolatokra nagyobb gondot fordí-

³² Az árukatalógusok széles körű alkalmazása a hazai kézművesség történeti kutatásaiban is kiválóan érzékelhető. Vö. Szulovszky 2005.

³³ Az ilyen jellegű kutatásokhoz lásd Domonkos Ottó a takácsok inas- és legényrajzaiból, mesterremekrajzaiból készített válogatása 1998-ban. A magyarországi képfestők mintakincsét Domonkos Ottó és Méri Edina közösen vizsgálta. A kályhásokkal Cserei Éva, míg a könyvkötők motívumkincsének változásait Koroknay Éva dolgozta fel.

tani, s ezen áttekintő elemzéseknek is kiváló bázist biztosíthatnak az iparrajziskolai dokumentumok.

A nemzetközi és hazai társadalomtudományi kutatások terén egyre eredményesebb a mikrotörténeti irányzat. Ezen módszertani megközelítésnek kiváló példái kapcsolódnak a mintalapok és a mintarajziskolák feltárható forrásaihoz.³⁴

A hazai és az európai néprajztudományban napjainkban is uralkodóan tekinthető a diakrón szemléletmód, a jelent is gyorsan múlttá váló idősíknak tekintő történeti megközelítés. Az elemzés, az értelmezés során meghatározó marad a diakrón szemléletmód, a levéltárak hosszú évtizedekig még kimeríthetetlen forrásanyagot kínálnak az etnográfusoknak.³⁵ A történeti néprajzi irány tehát eredményesen folytatható a jövőben is, s a forrásközléseket követő tanulmányok várhatóan átrajzolják a magyar népelet és közműveltség egész újkori történetét.³⁶ A tárgyakkal kapcsolatos tudományos érdemi hangsúlyváltás az utóbbi évtizedekben lezajlott. Ezzel párhuzamosan a népi kultúra korábbi idealizált felfogása összetett szempontok összesítő eredményeként lényegileg átalakult.³⁷ A különböző archivális forráscsoportok analízisét célzó kutatások a rokon tudományok képviselőinek érdeklődését és elismerését is eredményezték az utóbbi két évtizedben.³⁸ Az anyagi kultúra tárgyköreinek képi megőrkítése igen egyenetlenül zajlott a különböző történeti időszakokban. A népi műveltség történetének hiteles feltárása igényli a különböző ikonográfiai források teljes körű számbavételét, illetve értelmezését.³⁹ A többnyire jól datált ikonográfiai források kiválóan hozzájárulnak a tárgytörténet kronológiájának kialakításához is. A különböző képek és ábrázolások kellő tárgyismeret birtokában, következetes forráskritika alkalmazásával válhatnak jól kiaknázható értékes forrássá. Az iparrajziskolák ábrázolásainak többsége eredeti tárgyakat örökített meg.

A népi műveltség történetének kutatásakor alapvető jelentőségű a kutatás számára a „magas”-kultúra fejleményeinek ismerete. A mintarajziskolák fennmaradt emlékanyagai közvetlen lehetőséget kínálnak az egykori anyagi műveltséget alakító formációs folyamatok dokumentálására, elemzésére és megbízható értékelésére.

³⁴ Pl. Zlinszkykyné 2006.

³⁵ Paládi-Kovács 1999: 205–210. Vö. Mohrmann 1984.

³⁶ Ezt már évtizedekkel korábban jelezte pl. Klaniczay 1984.

³⁷ Vö. Domonkos 1991; Fejős 1999: 242–243.

³⁸ Paládi-Kovács 2010: 209–210.

³⁹ Itt utalunk a Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköz-történeti Archivumának kiválóan alkalmazható adatbázisára.

IRODALOM

BALOGH István

1960 Beregszászi Pál és a debreceni „Rajziskola”. 1819–1856. *Művészettörténeti Értesítő*, IX. évf. 1. sz. 43–50.

BEDY Vince

1930 A győri Nemzeti Rajziskola története. *Győri Szemle*. 1. 12–32. Győr

DÓKA Klára

2002 Harminc év kutatási eredményei. In Szulovszky János (szerk.): *X. Kézművesipar-történeti Szimpózium* (Budapest, 2001. október 29–30.). Ipartörténeti Könyvtár 2. 13–15. Budapest: Nemzeti Szakképzési Intézet.

DOMONKOS Ottó

1959 Die eisengewerbliche Ausstellung des Statlichen Museum der Stadt Sopron. *Ethnographica* (Brno). 264–272.

1974 A kisiparok néprajzi kutatása. *Ethnographia*. LXXXV. 18–37.

1979 A kézműveslegények vándorlásának útvonalai és kultúráközvetítő jelentősége. *MTA VEAB Értesítő* II. 11–26. Veszprém

1981 A magyarországi kékfestés. Budapest: Corvina

1993 A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában. In *Magyar néprajz* III. *Kézművesség*. 7–154. Budapest: Akadémiai Kiadó

1997 *A magyarországi céhes szabók mintakönyvei 1630–1838*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum

1998 A magyarországi takácsok mintakönyvei. *Soproni Múzeum Kiadványai*. 4. 534.

2002 A magyarországi mesterlegények közép-európai kapcsolatai és szokásai a XV–XIX. században. Nemzeti Szakképzési Intézet. *Ipartörténeti Könyvtár*. 1.

ÉRI István

2002 A Kézművesipar-történeti Munkabizottság előtörténete. In Szulovszky János (szerk.): *X. Kézművesipar-történeti Szimpózium* (Budapest, 2001. október 29–30.). Ipartörténeti Könyvtár 2. 10–11. Budapest: Nemzeti Szakképzési Intézet.

FEJŐS Zoltán

1999 Tárgyunk, tárgyaink. In *50 éves a Néprajzi Tanszék jubileumi kötet*. Folklor és Etnográfia 100. 236–252. Debrecen

FÜLEMILE Ágnes – KISS Réka (szerk.)

2008 Történeti forrás – néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei. *Documentatio Ethnographica* 23. Budapest

GYÖRFFY István

1930 *A cífraszűr*. Magyar népi hímzések I. Budapest

HLATKY József

1907 *A rajzoktatás a kézműipar szolgálatában és Siami Kristóf körműbányai rajziskolája*. Magyar Iparoktatás

IVÁNYI Béla

1907 *Rajz és egyéb iskolai műszerek és iskolai felszerelések 1790 körül*

KEMECSEI Lajos

2003 Életmódtörténet és a hagyatéki leltárak. *Ház és Ember* 16. 167–176. Szentendre

2009 A tudományos kutatás a magyar szabadtéri néprajzi múzeumokban. *Ház és Ember* 21. 269–278. Szentendre

KLANICZAY Gábor

1984 A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei. In Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. 23–60. Budapest

MOHRMANN, Ruth E.

1984 A városi népi kultúra kvantitatív elemzésének lehetőségei és határai. Három északnémet esettanulmány. *Ethnographia*. XCV. 429–443.

NAGYBÁKAY Péter

1973 A kézművesipar-történeti szimpózium előzményei és célkitűzései. In Nagybákay Péter (összeállította): *Az 1972. szeptember 29-én és 30-án Veszprémben megtartott Kézművesipar-történeti Szimpózium referátumai és hozzászólásai*. 13–16. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1999 Viták és változások az európai néprajztudományban a 20. század utolsó harmadában. In *50 éves a Néprajzi Tanszék jubileumi kötet*. Folklor és Etnográfia 100. 201–221. Debrecen

2005 *Merre tart az európai néprajztudomány?* Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest

2009 Források, módszerek, eredmények a népi műveltség történeti kutatásában. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz I.2. Táj, nép, történelem*. 11–38. Budapest: Akadémiai Kiadó.

2010 Időrend, kronológia, periodizáció az európai etnológiában. *Ethnographia*. 121. évf. 3. sz. 209–224.

PÁLOS Ede

1907 Révai és a rajziskola. *Főreáliskola 1907. évi Értesítője*. Győr

RUBY Miloszláv

1894 *A győri nemzeti rajziskola története*. Győr

SEEMANN Kálmán

1904 *A soproni kerületi kereskedelmi és iparkamara által Sopron sz. kir. város iparos-segégei számára szervezett kétfélévi ingyenes továbbképző szakrajztanfolyam Értesítője az 1903/4 tanévről*. Sopron

SZABOLCSI Hedvig

1950 *A magyar bútór a XVIII. század második felében*. Szakdolgozat. ELTE BTK. Budapest

1954 *Régi magyar bútorok I. Főúri és polgári bútorművészet*. Budapest

1972 *Magyarországi bútorművészet a 18–19. század fordulóján*. (Európai kapcsolatok és stíluskérdések) Budapest

1973 Bútorrajzok a kőszegi rajziskolából és egy kőszegi „secretaire” Savaria. *A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 1966–1970*. 357–370.

1976 Még egyszer Révai Miklós és a győri rajziskola kérdéséhez. *Ars Hungarica* 4. 2. 207–225.

1982 A „remek” mint a stílus- és típusváltás kutatásának forrása a 18–19. század fordulójának bútorművességében. *Ars Hungarica* 10. 2. 179–190.

SZULOVSZKY János

2002 Szulovszky János: Harminc év publikációi. Az MTA VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottsága kiadványainak tartalommutatója (1972–2002). In Szulovszky János (szerk.): *X. Kézművesipar-történeti Szimpózium* (Budapest, 2001. október 29–30.). 171. Ipartörténeti Könyvtár 2. Budapest: Nemzeti Szakképzési Intézet

2010 *A kézműves örökség, mint stratégiai eszköz*. Feladatok és lehetőségek. Budapest

SZULOVSZKY János (szerk.)

2005 *A magyar kézművesipar története*. Budapest

TÁLASI István

1946 Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. *Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I.* (1944–1945). 1–35.

- 1948 Néprajzi Életünk kibontakozása. Néptudományi Intézet – Kelet-európai Tudományos Intézet. *A Magyar Népkutatás Kézikönyve II.* 3. Budapest
- 1955 Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945–1955). *Ethnographia*. LXVI. 5–56.
- 1979–1980 Néprajzi tanulmányok, írások. Tanulmányok az anyagi kultúra köréből. *Dissertationes Ethnographicae.* 3–4.
- TRAVNIK Jenő
1923 Révai iskolája. *A Főreáliskola 1922/23. évi Értesítője.* Győr
- VARGYAS Lajos
1961 Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? *Néprajzi Értesítő.* XLIII. 5–20.
- VERBÉNYI (Veszélka) László
1940 *A soproni rajziskola története 1778–1909.* A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Neveléstudományi Intézetéből 2. Budapest
- 1938a Gondolatok a székesfővárosi iparrajziskola kiállításán. *Soproni Szemle.* II. évf. 1–2. sz. 167.
- 1938b A soproni rajziskola története. *Különlenyomat a Soproni Szemle.* II. évf. 4. sz. Sopron
- ZLINSZKYNÉ STERNEGG Mária
2006 Polár Tóth István (1818–1881) debreceni asztalosmester. *Ars Hungarica.* 1–2. sz.

Ottó Domonkos – Lajos Kemecsi

A NEW TYPE OF SOURCE TO BE EXPLORED: THE SPECIMEN SHEETS OF SPECIALIZED DRAWING SCHOOLS

Among the sources used by practitioners of Hungarian ethnography, written documents from various archives have taken a privileged position ever since the 1930s. The monograph titled “*Cifraszűr*” [richly embroidered felt overcoat typically worn by herdsmen] by *István Györffy* is an outstanding example of the results of historical-ethnographic research. This approach was later adopted by numerous scholars. The scientific paradigm shift in favor of objects as opposed to the diachronic approach has mainly taken place in the past several decades. In parallel with this, the idealized notion of folk culture of the past has been fundamentally transformed.

An awareness of the developments of “high” culture is an essential part of any research on the civilization of common folk. The surviving records of specialized drawing schools offer a direct path to the successful and proper documentation, analysis, and evaluation of the formative processes involved in the development of material culture. The reason for this is that most of the images drawn in these schools depict original objects of everyday use.

Szántó Diána

A gyarmatosítástól a nemzetközi fejlesztésig: az észak-déli kapcsolatok történetének rövid áttekintése

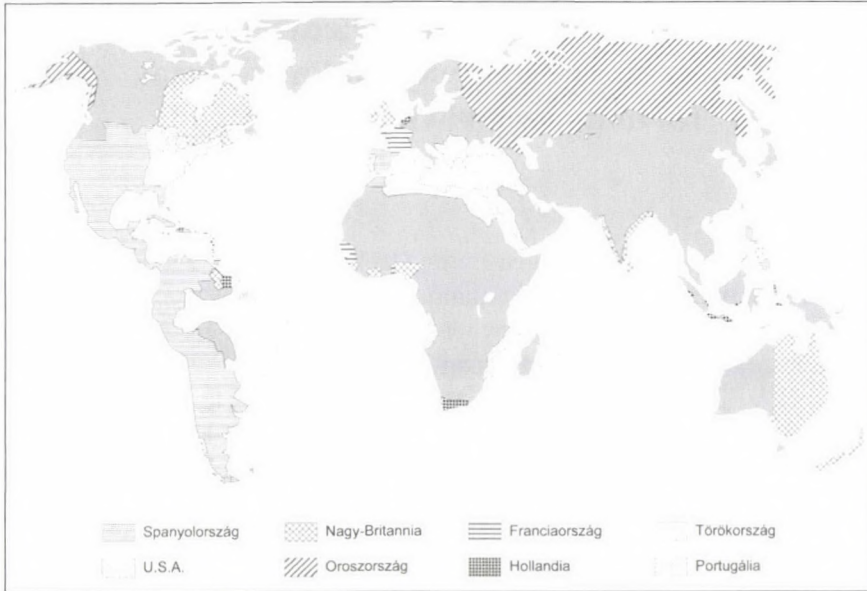
A tizennegyedik századtól fogva Európa technikai, gazdasági és katonai fölénye a többi kontinens felett nem vitatható.¹ Ez a fölény nem pusztán elvi szinten jelent meg egy képzeletbeli versenyben aratott erkölcsi győzelemként, hanem megmutatkozott az európaiak azon nagyon is valós képességében, hogy sorra „felfedezzék”, illetve meghódítsák az ismeretlen földeket, leigázzák azok lakóit és benépesítsék saját telepeseikkel, rájuk erőltetve egy általában számukra idegen gazdasági és politikai rendszert, amelyben az őshonosok a telepések kiszolgálóivá váltak. Ez a folyamat a huszadik század közepéig tartott, közismert neve: gyarmatosítás.

A gyarmatosítás a gyakorlatban azt jelentette, hogy a tizenkilencedik század végére Európa és Eurázsia néhány nagyhatalma felosztotta egymás között a világot. Bár a gyarmatosítási lázból kivette a részét néhány más európai ország, például Spanyolország, Portugália, Belgium és Hollandia is, a gyarmatokért folytatott verseny végül egyértelműen Anglia és Franciaország győzelmével zárult. Angliának jutott Kelet-Afrika és India, míg Franciaország nagyrészt Nyugat-Afrikát és Vietnámot (az akkori Indokínát) hódította meg. Keletebbre, az Osztrák–Magyar Monarchia, valamint az Oszmán és az Orosz Birodalom „helyben” gyarmatosított, vagyis a környező népeket és országokat igázta le.

A második világháború ennek a hegemoniának vetett véget. Bár sok déli gyarmati ország csak az 50-es és a 60-as években szabadult fel, a bomlás valójában már jóval korábban megkezdődött, nem kis részben a gyarmatosításban nem érdekelt Egyesült Államok nyomására. Az első komoly nemzetközi kísérlet az imperialista hatalmak megregulázására az 1919-ben létrehozott Népszövetség (*League of Nations*) volt, amely mint a „civilizált nemzetek” szövetsége azzal a céllal jött létre, hogy hozzájáruljon azoknak a népeknek a jólétéhez, amelyek

¹ A nemzetközi fejlesztés történetével párhuzamos pályát futott be a fejlesztéssel foglalkozó antropológia. E cikk második része és kiegészítése a fejlesztés antropológia összefoglaló története lesz.

„még nem képesek rá, hogy önállóan helyt álljanak a modern világ kemény fel-tételei között” (Népszövetség Alapokmánya: 9–10)².

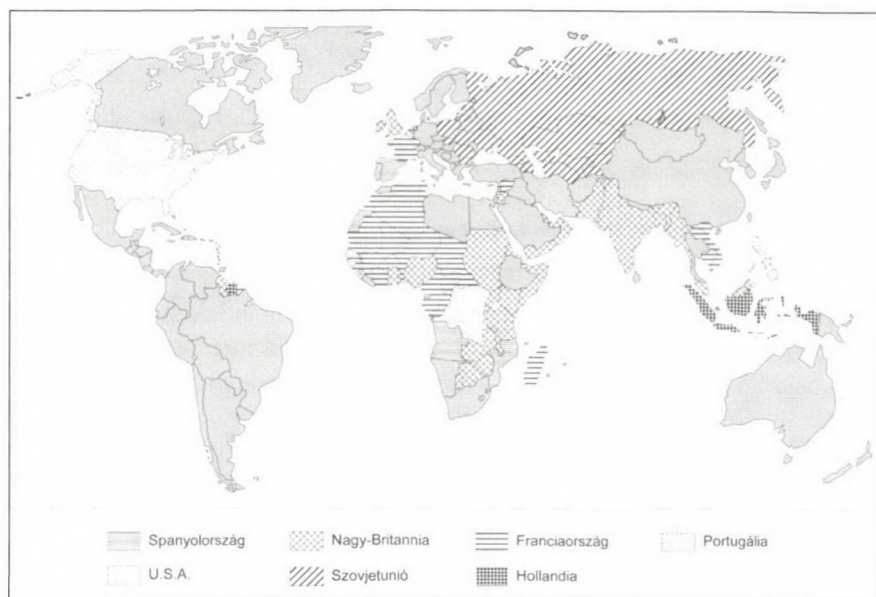
1. ábra: A világ 1800-ban.

A térkép jól mutatja, hogy a korabeli nagyhatalmak a világ mely részeire terjesztették ki hatalmukat. (Forrás: Wikipedia. <http://en.wikipedia.org/wiki/Colonialism>)

Látjuk, hogy a beavatkozást már ekkor is a „fejletlenség” indokolta, amelynek felszámolását a szerencsésebb „civilizált” népek közösen szavatolták: „Életbe kell léptetni azt az elvet, miszerint ezeknek a népeknek a jólléte és fejlődése a civilizáció szent vállalkozásának kezébe van lefektetve” (a Népszövetség Alapokmánya: 9–10). A Népszövetség nem volt nagyon hatékony a gyarmatosító országok megrendszabályozásában, hiszen nagyrészt ezekből állt és az ő érdekeit képviselte. A gyarmatosítás valóságos leépítése csak a második világháború után vált lehetségessé, a háború erkölcsi és katonai győztesének, az Egyesült Államoknak a vezetésével. A gyarmatbirodalmak leépítése a 60-as évekig, sőt egyes helyeken a 90-es évekig tartott.

A második világháborút követő két évtized egy új, gyarmatok nélküli világrend kialakulásának a lehetőségét hordozta. Ebben az időszakban épült ki a nemzetközi fejlesztés intézményrendszere is. Ez az egybeesés nem egészen véletlen. A gyarmati korszak végével a fejlesztés lehetőséget teremtett a fejlett

² *Covenant of the League of Nations.*

2. ábra: A gyarmati világ a második világháború után.
(Forrás: Wikipedia. <http://en.wikipedia.org/wiki/Colonialism>)

nyugati államoknak arra, hogy – ha megváltozott formában is – megtartsák befolyásukat a volt gyarmatokon. Ezt a folytonosságot megkönnyítette a hosszú együttélés eredményeként kialakult nyelvi és kulturális közelség. A folytatólagosság bizonyos esetekben egészen nyilvánvaló. Angliában például egyszerűen átkeresztelték a korábbi „Gyarmati Fejlesztési Együtműködési Hivatalt (*Colonial development Corporation*)” a „Brit Nemzetközösség Fejlesztési Együtműködési Hivatalára (*Commonwealth Development Corporation*)”. Ennek megfelelően a 70-es évek elejéig az Egyesült Királyságból származó fejlesztési segélyek 80%-a a Nemzetközösség országaiba irányult.³ Franciaország is privilegizált kapcsolatot próbált kialakítani volt gyarmataival. Ezenkívül a tengerentúli gyarmatokkal korábban nem rendelkező európai országok is igyekeztek olyan fejlesztési politikát követni, amely a fejlődő országokkal új kétoldalú politikai és kereskedelmi kapcsolatok kialakulásához segítette őket.

Azonban ezek a kétoldalú kapcsolatok sértették az Egyesült Államok érdekeit és az USA-nak idővel sikerült is ezek nagy részét az újonnan létrehozott többoldalú nemzetközi intézményekbe csatornázni.

A fejlődés-fejlesztés kifejezésének bevezetését ebben a nagyon is specifikus értelemben Truman amerikai elnöknek szokás tulajdonítani, aki 1949-es beikta-

³ Kale 2007.

tási beszédének híres negyedik pontjában jó néhány évtizedre előre felvázolta ennek a kialakulóban lévő új területnek az irányát:⁴

„...Negyedszerre, bele kell vágjunk egy merész új programba, annak érdekében, hogy lépéselőnyünket a tudományok és az ipari fejlettség terén elérhetővé tegyük a fejletlen területek előremenetelének és növekedésének érdekében....

... célunk, hogy hozzásegítsük a világ szabad népeit ahhoz, hogy saját erőfeszítéseik eredményeképpen több élelmet, több ruhát, több építőanyagot, házaik világításához több energiát tudjanak termelni”⁵

Ebben a szövegben, amely a fejlesztés korszakának alapidokumentumává vált, Truman elnök világosan kifejti, hogy a világ fejlett részének – vagyis azoknak, akiket a beszélő többes szám első személyben nevez meg – az a dolga, hogy megtanítsa többet termelni „a világ népességének azt a felét, amelyik a nyomorhoz közeli állapotban tengeti az életét”.⁶ Ebben a megvilágításban az alulfejlettség a tudatlanság eredményének tűnik, és mintegy természetesen sújtja a fejletlen világot, míg a fejlettség az iparosítás szinonimájává válik. Valóban, a nemzetközi fejlesztés első időszakában a legnagyobb hangsúly az iparosításra helyeződött.

Ugyanakkor a szöveg tartalmaz egy másik fontos utalást is, amely megmutatja a fejlettség, az iparosodás, a növekedés, a szabadság és a demokrácia között feltételezett összefüggéseket. Hiszen, bár első megközelítésben a fejlődés alapvető célja a növekedés, a fejlesztési erőfeszítések nem csupán erre korlátozódnak. A gazdasági növekedésre csak a „szabad” népek bizonyulnak érdemesnek, hiszen csak a demokrácia képes biztosítani azt az energiát, amely a fejlődéshez nélkülözhetetlen: „Csakis a demokrácia képes azt az életet adó erőt biztosítani, amely győzedelmes cselekvésre bírja az embereket.”⁷

A gazdasági növekedés és a demokrácia összekapcsolása végigkíséri a fejlesztés történetét, bár az összefüggés olykor megfordul. A későbbiekben, például Rostow ötlépcsős modelljében⁸ már a gazdasági fejlődés az, amely a szabadságot és az emberek boldogságát megteremti. Ebben az eszmei keretben természetesnek tűnik, hogy a közösség nyomasztó kötelékeitől való megszabadulás minden társadalom eredendő törekvése. Ilyen módon válik a nyugati világra jellemző individualizmus és racionalizmus nem csupán egyetemesen bevezethető modellé, de egyetemesen kívánatos céllá is.

A „fejlődés” fogalma természetesen nem számított újdonságnak a negyvenes években sem, hiszen a fejlődés sok filozófiai és gondolati rendszernek alapfo-

⁴ Truman elnök 1949. január 20-i beszéde, idézi Rist 2006.

⁵ Saját fordítás.

⁶ Ugyanott. Saját fordítás.

⁷ Ugyanott. Saját fordítás.

⁸ Rostow 1971.

galma. Azonban Truman beszédében telítődött meg ez a fogalom először politikai és gazdasági értelemmel, és kapott tárgyasított formát. Vagyis ekkor lett a fejlődés egy olyasmivé, amit valakik tervszerűen csinálnak valakikkel, azaz valakik valaki másokat fejlesztenek. A fejlődés többé nem egy belülről eredő természetes változás, hanem külső beavatkozás eredménye, aminek a keretében azok, akik a „haladás áldásaiból” már részesültek, fejleszthették azokat, akikkel ezeket az áldásokat meg kívánták osztani. A fejlesztés ezzel racionális, megtervezhető és megtervezendő kollektív projektté vált, a fejlett világ közös projektjévé. Bár Truman a „civilizált országokról” szólva valószínűleg nem gondolt a szovjet blokk országaira (ekkor már javában dúlt a hidegháború), a szocialista országok később szintén csatlakoztak a fejlesztőkhöz, fontos befolyási övezeteket hasítva ki maguknak az Európán kívüli világban.

A FEJLESZTÉS INTÉZMÉNYRENDSZERÉNEK KIALAKULÁSA

Noha Truman beszéde emblematikus módon jelezte egy új korszak kezdetét, korántsem volt példa nélküli. Minden idők legsikeresebb fejlesztési projektje, az Európa újjáépítésére létrehozott Marshall-terv megelőzte⁹ Az 1945-ben létrehozott ENSZ alapító okmánya is leszögezi, hogy célja „minden nép gazdasági és társadalmi előrehaladásának előmozdítása”. Ekkorra már a nyugati világon kívül is felmerült a fejlődéshez való jog gondolata és annak az igénye, hogy a bőségben élők segítsék a nélkülözőket, helyesebben a volt gyarmatosítók a volt gyarmatokat. A volt gyarmatok nézőpontjából a fejlesztés inkább a gyarmatosítás szükségszerű folyamánya volt, mint a „békeszerető népek” jótékony nagylelkűsége. 1947-ben huszonöt függetlenségét újonnan elnyert (nagyrészt ázsiai) állam találkozott Banduban (Indonézia) egy nemzetközi konferencián, hogy közösen ítéljék el a gyarmatosítást, és helyet követeljenek maguknak a világ gazdasági és politikai rendszerében. Javasolták, hogy az ENSZ hozzon létre egy különleges alapot a fejlesztés céljára, amelyet leginkább technikai segítség formájában képzelték el. Javasolták továbbá egy specializált intézményrendszer alapjainak le-

⁹ A második világháború után az Amerikai Egyesült Államok jelentős segílyt nyújtott a háború sújtotta Európa azon országainak, amelyek hajlandóak voltak vele együttműködni. 1948. április 3. és 1952. június 30. között a tervben részt vevő 17 európai ország összesen 14 milliárd dolláros segílyt kapott. Európa gazdasági megosztottsága ezáltal intézményesült. A segílytprogramban résztvevő nyugat-, észak- és dél-európai országok az Egyesült Államokkal együtt 1948-ban létrehozták az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetét, az OEEC-t. Az OEEC 1961-ben átalakult a fejlett ipari országok együttműködési szervezetévé, létrehozva az OECD-t, a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezetet.

fektetését is. Egy ilyesféle intézményrendszer létre is jött Bretton Woodsban,¹⁰ ami egy új, nemzetközileg összehangolt kereskedelmi és monetáris politika megteremtését tette lehetővé.

Az Egyesült Nemzetek 1944-es Bretton Woods-i Monetáris és Finanszírozási Konferenciáján aláírt egyezmények alapján születtek meg azok a nemzetközi intézmények, amelyek a világ legerősebb hatalmainak pénzügyi és gazdasági kapcsolatainak szabályozásáról voltak hivatottak gondoskodni. Ekkor jött létre a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank (*International Bank for Reconstruction and Development*, IBRD), amely ma a Világbank-csoport öt szervezeteinek egyike, az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény (*General Agreement on Tariffs and Trade*, GATT), melynek ma működő jogutódja a Kereskedelmi Világszervezet (*World Trade Organization*, WTO), valamint a Nemzetközi Valutaalap (*International Monetary Fund*, IMF). A Bretton Woods-i rendszerben minden ország kötelessége volt a közös monetáris politika elfogadása, ami meghatározta valutájának az aranyhoz mért rögzített átváltási arányát. Az IMF dolga volt többek között a fizetésimérleg-hiányok ideiglenes befoltozása is. Bár a Bretton Woods-ban létrehozott monetáris rendszer 1971-ben összeomlott, miután az Egyesült Államok felfüggesztette a dollár aranyhoz rögzített árfolyamát, az itt létrehozott intézmények és utódaik, mindenekelőtt a Világbank és az IMF, továbbra is nagy befolyást gyakorolnak a kereskedelmi-gazdasági folyamatok irányítására, és ezen keresztül a fejlesztéspolitikára, elsősorban olcsó kölcsönök folyósításán keresztül. Elméletben a Világbank és az IMF is az ENSZ alá tartoznak, gyakorlatilag azonban attól meglehetősen függetlenül működnek, „dollár”-alapon, azaz az egyes országok szavazati jogát gazdasági teljesítményük szabja meg. Ez biztosítja az „északi” államok túlsúlyát.

A nemzetközi intézmények gyakran a fejlett országok érdekképviselői szerveiként működtek és működnek még ma is. Az ENSZ az egyetlen olyan intézmény, amelyben – az 1962-ben deklarált Első Fejlesztési Évtized (*First Development Decade*)¹¹ óta – a fejlődő országok képviselői közel egyenlő eséllyel hallathatják a hangjukat. Érdekes módon ugyanakkor ez az egyetlen intézmény, amely nem foglalkozik hivatalból a kereskedelem szabályrendszerének aktív alakításával. Vagyis azokon a helyeken, ahol kemény kereskedelmi érdekek forognak kockán, a fejlődő országok befolyása a mai napig meglehetősen korlátozott.

¹⁰ Bretton Woods egy amerikai kisváros az ország északkeleti részén található New Hampshire államban, melyet az 1944-es ENSZ pénzügyi és gazdasági konferencia tett híressé. Ez a konferencia vezetett egy évvel később a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap megalakításához.

¹¹ Az Első Fejlesztési Évtizedet hivatalosan az ENSZ Közgűlése hirdette meg 1961 decemberében, minden tagszervezetet arra szólítva fel, hogy minden erejükkel támogassák a fejlődő országok gazdasági fejlődését.

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS LÉPCSŐI

Az esélykülönbségeket felismerve és a továbbra is fennálló nyugati dominancia ellentételezésére a fejlődő országok a banduli konferencia után és az ENSZ-en kívül is keresték az összefogás lehetőségét. Egy csoportjuk 1955-ben – a 29 ázsiai és afrikai ország részvételével megrendezett bandungi (Indonézia) konferencia után – indította el az ún. el nem kötelezett országok mozgalmát. A harmadik világ kifejezés ehhez a mozgalomhoz kötődik. Az elnevezés eredetileg a hidegháború kétpólusú hatalmi rendszerével szembeni harmadik út keresését jelentette. A kifejezésnek ugyanakkor forradalmi íze is van, mivel a francia forradalom idején szárnyra kapott „harmadik rend” elnevezésre is utal. A mindennapi és a politikai szóhasználatban azonban egyaránt hamarosan felcserélhetővé vált a „fejletlen” vagy „fejlődő” világ megjelöléssel. 1964-ben a fejlődő országok az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája (*United Nations Conference on Trade and Development*, UNCTAD) keretén belül megalkották a „77-ek csoportját”. Ezek a törekvések jelzik, hogy a fejlődő országok megértették: a nemzetközi intézmények csak részben vagy egyáltalán nem képviselik az érdekeiket. Ennek ellenére az egyenlőtlenségeket nem voltak képesek hatékonyan ellensúlyozni. Ezeknek a korai mozgalmaknak nem állt szándékukban kritizálni sem a fejlesztés fogalmát, sem pedig annak módját. Azért emeltek szót, mert úgy érezték, nem részesülnek eléggé a beígért áldásokban. Úgy látszott, a modernitásba és a haladásba vetett hitben egyaránt osztozik a fejlett és a fejlődő világ, és Rostow (1971) fejlesztési doktrínává váló modelljét nem kérdőjelezte meg komolyan senki, annak szembetűnő etnocentrizmusa ellenére sem.

Rostow¹² azt állította, hogy minden ország azonos fejlődési lépcsőkön megy keresztül a hagyományos társadalomtól a felemelkedés előfeltételein, a bekövetkező felemelkedésen, majd az érett korszakon keresztül a kiteljesedett fejlettség, vagyis a tömegfogyasztás társadalmáig.¹³ A gazdasági növekedésbe vetett hit

¹² Walt Whitman Rostow amerikai közgazdász, Johnson elnök tanácsadója volt. Meggyőződéses antikommunistaként és a szabadkereskedelem elkötelezett híveként tartják számon. Kiállt a vietnami háború mellett. Leghíresebb munkája az 1960-ban megjelent *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, amelyben a korabeli nyugati világ gazdasági modelljének elérését teszi minden társadalom elérendő végső fejlesztési céljának.

¹³ „Most elérkeztünk a magas tömegfogyasztás korszakába, amikor is a gazdaság vezető ágazata a tartós fogyasztási cikkek és szolgáltatások felé mozdul el: egy olyan korszakba, amelyből az amerikaiak most kezdenek csak felszínre bukkanni, amelynek az egyértelmű előnyeit és örömeit a nyugat-európaiak és a japánok most kezdik el erőteljesen próbálgatni, és amellyel a szovjet társadalom kínosan flörtölő viszonyban van. Ahogy a társadalmak eljutottak az érettség fázisába a huszadik században, ezzel egyidejűleg két dolog következett be: az egy főre eső jövedelem olyan szintre emelkedett, amely biztosítja, hogy nagyszámú ember fogyasztása haladhatja meg az étel, a lakhatás és a ruházkodás igényeinek egyszerű kielégítését. Másrészt a munkaerő szerkezete megváltozott olyan módon, amely nemcsak a városi lakosság arányát nő-

olyan erős volt, hogy Rostow és követői azt is természetesnek vették, hogy mindez automatikusan magával hozza a progresszív, demokratikus politikai berendezkedést. Idővel még a szegénység és az egyenlőtlenség is felszámolódik – állították –, hiszen a gazdagság, mint a csörgedező víz, leperog („trickle-down”) a felsőbb szintekről az alsókra. Így a gazdaság növekedése egy csapásra minden problémára megoldást jelent. Előmozdítása érdekében tehát mindent meg kellett tenni: a piac liberalizációja és a protekcionizmus felszámolása,¹⁴ amelyek az elmélet szerint a gazdasági növekedéshez vezetnek, így emelkedtek a morális kötelezettségek magasságába. Egy olyan világban, amely a második világháború borzalmai után képes volt egy új világrendet építeni, amelyben a gazdasági fellendülés milliók kétségtelen tapasztalata volt, és amelyben a folyamatos haladás gondolatát igen kevesen kérdőjelezték meg, ez a modell ígéretet jelentett a fejlődő országok gyors és fájdalommentes felzárkózására.

AZ ARANYKOR

A nemzetközi fejlesztés első húsz évét, amelyet „aranykorként” is emlegetnek, a töretlen optimizmus jellemezte, még ha a nemzetközi gazdasági helyzet nem is volt teljesen felhőtlen. A piacok felszabadítása szigorú követelmény volt a fejlődő országokkal szemben. Ez volt a fejlesztési segélyek ára. A fejlett országok azonban eközben nehezen mondtak le saját védővámjaikról. Ez a helyzet azt eredményezte, hogy a fejlődő és fejlett országok között az export és import közötti különbség nemcsak fennmaradt, de tovább nőtt, vagyis a fejlett országok továbbra is jóval könnyebben tudták termékeiket exportálni a fejlődő országokba, mint fordítva. A kereskedelem szerkezete szintén hozzájárult az egyenlőtlenséghez, mert a fejlődő országok továbbra is alapanyagokat és mezőgazdasági terményeket exportáltak, miközben feldolgozott termékeket importáltak.

A kezdeti évek optimizmusába lassan élesen kritikus hangok vegyültek. Gunnar Myrdal már 1956-ban felvetette, hogy a gazdasági fejlődés zárt folyamat, amely valójában a gazdag országok malmára hajtja a vizet.¹⁵ Mások, köztük Seers, azt kérdőjelezték meg, hogy a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési

velte meg a teljes lakosságon belül, de a lakoságnak azt a részét is, amely irodákban és szakképzést igénylő üzemekben dolgozik, és teljesen tudatában van az érett gazdaság áldásainak, amelyek elérésére vágyakozva törekszik” Rostow 1971: 10. Saját fordítás.

¹⁴ Gyakorlatilag ez az ideológia a védővámok eltörlését és minden „piactorzító” állami szabályozás minimumra csökkentését tűzte ki egységesen követendő célként a fejlett és a fejlődő országokban egyaránt, csakhogy a fejlett országok jóval hatékonyabban voltak képesek megóvni védővámjaikat, mint a fejlődő világba tartozó társaik.

¹⁵ Myrdal 1956.

Szervezetbe tartozó úgynevezett OECD-országok,¹⁶ fejlődési modellje lenne az egyetlen, mindenki számára követendő út.¹⁷ Az sem bizonyosodott be, hogy ott, ahol bekövetkezett, a gazdasági növekedés hatásai valóban elértek volna a legszegényebbekhez és széles rétegek felemelkedéséhez vezettek volna. Az 50-es évek exportra irányuló termelésfejlesztése és a 60-as évek importkiváltó iparosítása egyaránt eredménytelennek bizonyult a fejlődő országok felzárkóztatásában. A külföldi befektetések, amit a legtöbb helyen a gazdaság megmentőjének tartottak, csalódást okoztak, amikor kiderült, hogy a tőke mekkora könnyedséggel áramlik ki a befektetés helyszíneiről. Eközben a mezőgazdaság szándékos elhanyagolása a vidéki lakosság tömeges elszegényedéséhez vezetett. Ez a tömeg a városokban keresett menedéket, táplálva ezzel a városi szegénység rétegeit.

A nemzetközi fejlesztés első pár évtizede tehát nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Erre a felismerésre válaszként megjelentek az első „ellenelméletek” és mozgalmak. A „függőség elmélete”, bár elfogadta, hogy létezik út a fejletlenség állapotából a fejlettségbe, kétségbe vonta, hogy a nyugati minta másolása bármilyen eredményre vezethet ezen a téren. Nyíltan állította, hogy a nemzetközi fejlesztési programok, ahelyett, hogy enyhítenék a különbségeket, elmélyítik azokat, mivel olyan strukturális keretben jönnek létre, amelynek alapja maga ez az egyenlőtlenség. Az alulfejlettség eszerint nem természetes állapot, hanem meghatározott, történelmi folyamatok által létrehozott viszony, amely a függőségre épül. A megoldást ennek megfelelően korántsem a nyugati út elfogadásában, hanem éppen ellenkezőleg, a „lecsatolódásban” („*self-reliance*”) látták. Az a csoport, amelyik ezt a véleményt magáévá tette, korántsem volt egy jól meghatározott mozgalom, inkább különféle intellektuális áramlatok laza társulása, amelyben észak-amerikai, dél-amerikai, afrikai és európai gondolkodók egyaránt képviseltették magukat. Néhány kísérlet született is az elmélet gyakorlatba való ültetésére. Az amerikai embargó következtében¹⁸ például Kuba mintegy természetes módon tette magáévá a lecsatolódás stratégiáját. A Julius Nyenyere által vezetett Tanzánia óriási társadalmi kísérletnek indult a 60-as években, amely aztán saját sikere áldozatává vált. Nyenyere társadalmi laboratóriuma akkora érdeklődést váltott ki, hogy rövid időn belül számtalan nyugati támogatóra lett. Így, miközben Nyenyere célja az abszolút önellátás volt, Tanzánia fejlődését 1977-ben már 60%-ban nemzetközi segélyprogramok fedezték. Összességében

¹⁶ *Organisation for Economic Co-operation and Development* (magyarul: Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet). Fő célja a tagállamok gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi tevékenységének összehangolása, tagjai a leggazdagabb, elsősorban nyugati országok.

¹⁷ Seers 1963.

¹⁸ Az 1960-ban bevezetett embargó kimondta, hogy amerikai állampolgárnak tilos bármiféle pénzügyi, gazdasági vagy kereskedelmi ügyletet bonyolítania Kubával vagy Kubában. A tilom többször módosított formában a mai napig érvényben van.

elmondható, hogy bár a függőség modellje elméleti szinten kikezdzhetetlen volt, a lecsatolóadás a gyakorlatban szinte megvalósíthatatlannak bizonyult.

Ennek köszönhető, hogy a 70-es évekre – éppen akkor, amikor a harmadik világbeliség ideológiailag a legerősebb volt – a céljai lassan kiürültek. Az is egyre inkább világossá vált, hogy értelmetlen a harmadik világról mint homogén, különálló egységről gondolkodni, hiszen az belsőleg egyre polarizáltabbá vált, rávilágítva ezzel az alapvető érdekkülönbségekre. Miközben néhány ázsiai ország kétségtelenül előretört a világméretű gazdasági versenyben, Afrika lemaradása globálisan egyre súlyosbodott.

Visszatekintve a 70-es évek éles fordulópontot jelentettek. Az évtized töretlen optimizmussal kezdődött, majd az elmélyülő válság felismerésével végződött. A válság nem csak a harmadik világot érintette, világméretű jelenség volt. Az 1973-as olajválság¹⁹ Európában is húsz év folyamatos gazdasági növekedését vetette vissza. Az olajválsággal összefüggésben hamarosan kitért a hitelválság is. Ennek az volt az oka, hogy az olajból gyorsan meggazdagodó országokból – ezeket az Olajexportáló Országok Nemzetközi Szervezete (*Organization of the Petroleum Exporting Countries*, OPEC) tömöríti – a felhalmozódó tőke magánbankokba irányult, ahol az pénzfeleslegként jelentkezett. A bankok olcsó hitelek formájában szabadultak meg ettől a feleslegtől, amelyek iránt elsősorban a déli országok érdeklődtek, hiszen a gazdasági recesszió nem kedvezett a hitelfelvételnek Európában. Az olajválság nemcsak „olaj-dollárokkal” árasztotta el a piacot, hanem radikálisan megváltoztatta a kereskedelem feltételrendszerét is. Miközben a déli országok fontos exportpiacokat vesztek, importjuk emelkedőben volt. A romló kereskedelmi feltételek az emelkedő kamatokkal karöltve nem egy olyan fejlődő ország gazdaságát döntötték romba, amely az évtized elején még a „felemelkedés” jeleit mutatta.

AZ ELVESZTEGETETT ÉVEK

A hetvenes évekre tehát egyre tarthatatlanabbá vált az a felfogás, amely a fejlődést egyszerűen a gazdasági növekedéssel azonosította. A növekedésért túl magas árat kellett fizetni az embereknek. A hangsúly ezért a növekedésről a foglalkoztatásra és az újraelosztásra tolódott. Az újraelosztáshoz pedig erős államra volt szükség. Így rövid időre a liberalizmus doktrínájának a helyét az állami beavatkozás szorgalmazása vette át. Ám a dráguló kamatok miatt az eladósodott

¹⁹ Az 1973-as olajválság az akkor Izraelben zajló jom kippuri háborúhoz köthető. Az ezt követő, az Egyesült Államokat és nyugat-európai szövetségeseit sújtó arab olajembargó hatására az olaj ára rövid időn belül négyszeresére emelkedett. Ez az olajárrobbanás a fejlett gazdaságokat alapjaiban rázta meg, és hosszú távon destabilizálta.

országok újabb hitelek felvételére kényszerültek, és az így kialakuló elmélyülő szegénységen az állami fejlesztési programok sem tudtak segíteni. A 80-as években ezért a világgazdaság visszatért a liberális modellhez. „A 80-as években a különböző nemzetközi szervezetek, különösképpen a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank olyan lelkesedéssel álltak neki a déli országok államainak leépítéséhez, mint amilyen lelkesedéssel erősítették ugyanezen államokat a 70-es években.”²⁰

A stratégiaváltás ellenére a 80-as években a fejlődő országok nagy részének lemaradása nemhogy csökkent volna, de tovább nőtt. Az emelkedő kamatokon kívül sújtotta őket az alapanyagok árának csökkenése, a külföldi befektetések hanyatlása, a fejlesztési segélyek összegének csökkenése és az OECD-országok növekvő protekcionizmusa egy olyan paradox helyzetben, amikor ez utóbbiak egyre erőteljesebben követelték az előbbiektől piacaik felszabadítását. A világ sok részén a gazdasági válság társadalmi következményeit politikai és katonai válságok súlyosbították. A nemzetközi pénzügyi szervezeteknek, elsősorban az IMF-nek és a Világbanknak, sok helyen közbe kellett lépnie, hogy gátat szabjanak a gazdaság hanyatlásának. Az IMF a hitellehetőségek fenntartásáért cserébe az árak és a piacok bármiféle kontroll alól való felszabadítását, az importvámok eltörlését és drasztikus megtakarító intézkedéseket követelt a kormányoktól. Ennek első áldozataiban általában az állami költségvetés által támogatott egészségügy és oktatás, valamint a szociális intézmények lettek. Az erősödő gazdasági válság közepette az elszabadult árak hatására még inkább elszegényedő rétegek egyre kevésbé számíthattak az amúgy is hiányosan működő államok segítségére. Ez az ún. szerkezeti kiigazítás (*structural adjustment*) politikája, amely a 80-as években gyakorlatilag minden más fejlesztési politika helyébe lépett. Ebben a korszakban, miközben a szavak szintjén – bizonyos fokig beismerve ezzel a vereséget – a nemzetközi fejlesztés célja egyre inkább a szegénység visszaszorítása lett a gazdasági növekedés egyoldalú szorgalmazása helyett, a szegénység világméretben tovább nőtt. Észak és Dél viszonylatában az övmegszorító politika igen kevés pozitív gazdasági eredményt képes a mai napig felmutatni.

A fejlesztés irodalmában a 80-as éveket „az elvesztegetett éveknek” is nevezik. Ebben az időszakban a fejlődő világ tovább polarizálódott: amíg Délkelet-Ázsia egyértelmű nyertesként jött ki a versenyből, máshol, elsősorban Latin-Amerikában és Afrikában a helyzet drámaivá vált. Ez alatt az idő alatt a „legkevésbé fejlett országok”²¹ száma 31-ről 42-re nőtt, és a legszegényebb 20 országból 14 Afrikában volt. Miközben az állami kiadások csökkentése visszavetette a szociális ellátásokat, a katonai kiadások ezzel párhuzamosan nemhogy csökken-

²⁰ Rist 2006: 173.

²¹ *Least Developed Countries* (LDC), az ENSZ terminológiájában azok az országok, amelyek a legalacsonyabb társadalmi-gazdasági fejlettségi mutatókkal rendelkeznek.

tek, de sok helyen inkább növekedtek. A 80-as évek végén és a 90-es évek elején durva fegyveres konfliktusok robbantak ki mindenfelé, beleértve Európát is. Többek között ez alatt az idő alatt bomlott fel Jugoszlávia, Afganisztánban a tálibok átvették a hatalmat, Afrikában Sierra Leone, Libéria és Szomália is véres polgárháború színterévé vált, Ruandában, Kongóban, Szudánban és Srí Lankán az „etnikai tisztogatások” népiirtásba torkollottak. A háborúk, polgárháborúk és „etnikai tisztogatások” nemcsak halottak millióit hagyták maguk után, de hatalmas embertömegeket tettek földönfutóvá. A kibontakozó globális humanitárius válság azonnali választ követelt, és megteremtette a globális humanitárius „iparágot”, amely azt a feladatot kapta, hogy oldja meg a megoldhatatlant.

A 90-ES ÉVEK, A FEJLESZTÉS VÉGE?

A gazdasági, szociális és katonai válságok szükségessé tették a nemzetközi fejlesztési politika fokozatos átalakítását, ami két fontos változást is hozott: a fejlesztési programok helyébe lépő humanitárius programok megsokszorozódását, és ennek megfelelően új szereplők megjelenését a fejlesztés területén. Ilyenek voltak a nemzetközi humanitárius szervezetek, élükön az 1946-ban létrehozott Egyesült Nemzetek Gyermekalapjával (*United Nations International Children's Emergency Fund*, UNICEF) és az NGO-k²², vagyis a nem állami nonprofit szervezetek. A 90-es években az NGO-szektor gyors fejlődésnek indult, gazdasági és ideológiai erőre egyaránt szert tett, hiszen a „civil társadalom”, amelyet képviselni voltak hivatottak, magában foglalta az „alulról jövő kezdeményezés” (*grass root*) ideálját, amely ekkoriban kezdett tért hódítani a fejlesztési gondolkodásban.

Az NGO-k hirtelen és látványos megszorodása kétségtelenül összefüggésben van az állam szerepének szándékos visszaszorításával, azonban hiba lenne a nonprofit szervezeteket egységesen kezelni és egy képzeletbeli sakkjárában az állammal szemben elhelyezni. Nagyon sokféle NGO van, és bár inkább kivétel-számba mennek, vannak olyanok is, amelyek egyértelműen az államhoz vagy valamilyen párthoz kötődnek. Azonban még azok is, amelyek elhatárolódnak az efféle kapcsolatoktól, amennyiben alkalmazottakat tartanak fenn, többé-kevésbé függenek az állami finanszírozástól vagy az államközi szervezetek támogatásától. Emellett vannak még olyan NGO-k is, amelyeket magánadományozók tartanak fenn. Azonban nyilván valóan ez sem lehet 100 százalékgig a teljes autonómia garanciája; csupán másfajta függőséget eredményez. Bármiféle függőség nem je-

²² *Non-governmental organizations.*

lent automatikusan erkölcsi romlást; a függőség tagadása viszont struccpolitikára emlékeztet.

A 80-as évek végén és a 90-es évek elején a nemzetközi fejlesztés kevés valódi sikert tudott elkönyvelni magának, mégsem tűnt el a porondról. Sőt a kor nagy kihívásaira válaszolva új témákat vont a fókuszába. Az egyik ilyen téma a környezetvédelem volt. A Brundtland Bizottság, amit az ENSZ Közgyűlése a fejlesztési és környezeti kérdések összefüggéseinek feltárásával bízott meg, 1987-ben adta ki jelentését „Közös Jövönk” (*Our Common Future*) címmel.²³ A kiadvány a Brundtland-Jelentésként él a köztudatban, legnagyobb újítása a „fenntartható fejlődés” fogalmának bevezetése volt. Mint sok más fejlesztési dokumentumból, ebből is optimizmus csendül ki:

„A gazdasági és társadalmi fejlődésnek – a fejlődő nemzetek között éppen úgy, mint az iparosodott társadalmakban – a fenntarthatóság alapkövén kell nyugodnia. A fenntartható fejlődés olyan fejlődés, amely úgy elégti ki a jelen igényeit, hogy ezzel nem sodorja veszélybe a jövő generációk képességét arra, hogy saját igényeiket kielégíthessék.

*1. Ez a folyamat alapvetően kötődik a Föld energiaforrásainak fenntartható kezeléséhez. Az emberiség alapigényeit – az ételre, ruházkodásra, fedélre és fizetett munkára – ki kell elégtíteni. Ez a követelmény magában foglalja, hogy figyelmet fordítsunk a világ szegényeire; az ő igényeik kielégítésének elsőbbséget kell élveznie. 2. A fejlődés korlátai nem abszolút jellegűek, azokat a technológiai és a társadalmi rendszer mai állapota jelöli ki, valamint az határozza meg, hogy a környezeti forrásokra és a bioszférára milyen hatással van a technológiának és a társadalomnak azon képessége, hogy az emberi tevékenységek melléktermékeit hatástalanítsa. A technológia azonban, akárcsak a társadalmi szerkezet továbbfejleszthető és javítható, annak érdekében, hogy a gazdasági növekedés új korszaka jöjjön el”.*²⁴

A Brundtland-jelentés tényként jelenti ki, hogy „eljött az idő, amikor a fejlődés fenntarthatóvá tétele” realitássá vált, vagyis lehetségessé vált a „jelen szükségleteit” úgy kielégíteni, hogy ezzel „ne veszélyeztessük az utánunk jövő generációk képességét arra, hogy azok is kielégíthessék szükségleteiket”.²⁵ Nem részletezi, hogy mikor és hogyan történt ez a nagy áttörés és azt sem, mit kell tennünk a megóvására. A jelentés inkább egy remény kinyilatkoztatása, mintsem fegyelmezett módszertani útmutató a változáshoz. A fenntartható fejlődés fogalmának kétségtelenül megvan az az előnye, hogy rámutat a környezet kizsákmányolásának a veszélyeire, azonban a fejlesztés előző koncepcióihoz képest kevésbé jelent radikális váltást, mint azt első látásra gondolnánk. A növekedés továbbra is központi cél marad, aminek a fenntartásához immár figyelembe kell venni a természet korlátait.

A reménytelen kijelentés ellenére a 90-es évektől értelmiségi körökben a modernitás vonzása némileg megkopott (a posztmodern ennek a kiábrándulásnak a

²³ World commission on environment and development 1987.

²⁴ Hinrichsen and world commission on environment and development, 1987: 7. (Saját fordítás.)

²⁵ Hinrichsen and world commission on environment and development, 1987: 43. (Saját fordítás.)

szülötte). Az elképzelést, hogy holnap szükségszerűen jobb lesz, mint ma – hála elsősorban a tudományoknak és a technikának – immár egyre kevesebben teszik magukévá fenntartás nélkül. Ennek ellenére a fejlesztés, mint gondolati és intézményi rendszer, illetve leginkább, mint egy olyan ideál, amelyért érdemes küzdeni, korántsem vált idejétmúlttá. Erre az ENSZ születésének 50. évfordulója alkalmából rendezett konferenciasorozat, ha lehet, még erőteljesebben ráirányította a figyelmet. E rendezvények, amelyek máig a legnagyobb kormányközi találkozók voltak, az emberiség – és vele együtt a Föld – jövőéért érzett globális felelősségérzet kialakításának sürgős szükségességét hangsúlyozták. Közéjük tartozott a Föld Csúcstalálkozó (*World Summit*) 1992-ben, vagy a Társadalmi Fejlődés Világtalálkozója (*World Summit of Social Development*) 1995-ben. A szegénység, a munkanélküliség, a társadalmi kirekesztés újra mint a harc legfőbb célpontjai jelentek meg. Ezek mellett a hagyományos célok mellett egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a környezetvédelem és a nők jogai, olyannyira, hogy a 90-es évek óta elképzelhetetlen olyan fejlesztési projekt, amely ne térne ki erre a két területre.

A 90-es évek ugyanakkor egy másik, óriási horderejű változással kapcsolódott egybe. A berlini fal leomlása világossá tette a világ számára, hogy a létező szocializmus nem alternatívája a kapitalizmusnak. A több évtizedig húzódó hidegháborús versenyből ez utóbbi látszott győztesen kikerülni. Ám a kapitalizmus győzelme sem volt teljesen felhőtlen, hiszen például a délkelet-ázsiai gazdasági csoda hirtelen vége²⁶ megkérdőjelezte a neoliberais elméletek feltétlen igazságát. A Nyugat új gazdaságpolitikai napirendje ezekre az ellentmondásokra a neoliberais gazdaságpolitika és a liberális demokrácia elméleteinek keverékével próbált meg válaszolni. Az új gazdaságpolitikai napirend (*New Policy Agenda*, NPA)²⁷ a neoliberais doktrína enyhülését jelezte, miközben a piacok még mindig mint a gazdaság leghatékonyabb szabályozói jelentek meg.²⁸ Az államnak ebben az elméleti rendszerben „elősegítő” feladat jutott, azaz kulcsszerepet kapott abban, hogy olyan szabályokat állítson fel, amelyek biztosítják a piacok hatékony működését, egyúttal azzal az elvárással, hogy társadalmi szolgáltatásainak nagy részét adja át más szereplőknek, a piacnak és az NGO-knak. Ez utóbbiak nemcsak mint gazdasági szereplők váltak fontossá, hanem egyben előléptek a demokrácia legfőbb biztosítóikává is. Ilyen körülmények között az

²⁶ A délkelet-ázsiai gazdasági válság 1997-ben tört ki, a nemzeti valuták leértékelődését és a tőzsdék zuhanását hozva magával. Leginkább Japánt, a Fülöp-szigeteket, Malajziát és Indonéziát érintette és még 1998-ban is érezte hatását.

²⁷ Az „NPA” a Világbank által preferált új fejlesztési politika elnevezésének rövidítése, amely nagyobb teret enged a civil szervezeteknek a fejlesztési programok kivitelezésében. Ezt a politikát sok kritika érte azon az alapon, hogy valójában nem más, mint a civil szervezetek bevonása a neoliberais politika végrehajtásába.

²⁸ Moran 1998.

„alulról jövő kezdeményezések” (*grass roots initiatives*), a „közösségépítés” (*community building*), a „kapacitásfejlesztés” (*capacity building*), „a jó kormányzás” (*good governance*)²⁹ és a „civil társadalom” (*civil society*) szinte kötelezően használandó kulcsszavakká váltak, amelyek a fejlesztési projektek legitimitását voltak hivatva biztosítani – és bizonyítani. Az új szóhasználat sem tudta azonban megakadályozni, hogy további kétségek merüljenek fel a fejlesztési együttműködések valódi hatékonyságát illetően. A 90-es években egy sor olyan fejlesztéskritikai művet adtak ki, amelyek nyíltan válságot emlegettek. Sachs 1992-ben kiadott Fejlesztés-szótárában³⁰ egyenesen egy korszak végét jósolta, a fejlesztés halálát. Nem lett igaza.

Ezzel együtt is, a fejlesztés céljainak elbizonytalanodását jelezte, hogy a fejlődés korábbi kizárólagos mérőegysége, a GDP³¹ (bruttó hazai termék) szintén elvesztette hegemoniáját. Bár a GDP többé-kevésbé pontos képet ad egy ország termelékenységéről, semmit nem mond az országban uralkodó egyenlőtlenségekről. A nyolcvanas-kilencvenes évektől egymás után jelentek meg az alternatív mérőegységek, amelyek már más, nem tisztán gazdasági kritériumok alapján próbálták meghatározni a társadalmak hierarchiáját. Az első olyan mérce, amely figyelembe vette a környezet által elszenvedett károkat is, a Fenntartható Gazdasági Fejlődés Mutatója (*Index of Sustainable Economic Welfare*, ISEW) volt. Több más innovatív módszer között érdemes még megemlíteni az Emberi Fejlettségi Mutatót (*Human Development Index*, HDI), amely az egyes országokra vetítve több mutató kombinációjából áll: a jövedelem, várható élettartam, az oktatás szintje és az emberi szabadság mutatóiból; valamint a Boldog Bolygó Mutatót (*Happy Planet Index*, HPI), amely azt mutatja, hogy hol élnek az emberek hosszú, megelégedett életet, anélkül, hogy a környezet által állított határokon átgázolnának. Bár mindegyik mércének természetesen megvannak a maga korlátai, és egyikről sem állítható, hogy elfogulatlan, objektív képet mutatna a világról, a mérőrendszerek megsokszorozódása lehetővé teszi az egysíkú gondolkodás visszaszorítását.

²⁹ A „good governance” magyarra nehezen lefordítható fogalom. Csak párjával, a „good governmenttel” szemben érthető. Magyarul mindkét kifejezés kormányzást, vezetést jelent, de a „governance” használata olyan elméleti és ideológiai elmozdulást tükröz, amelyben az állam a kormányzás helye helyett a jó kormányzás akadályává válik, miközben a „jó kormányzás” biztosítéka a „civil társadalom” lesz.

³⁰ Sachs 1992.

³¹ GDP (*gross domestic product*): az országban egy évben előállított és végső felhasználásra kerülő termékek és szolgáltatások összértéke.

A MILLENNIUMI CÉLOK

A második évezred újabb merész tervvel indult az emberiség számára. A 2000 szeptemberében megrendezett Millenniumi Csúcstalálkozón (*Millennium Summit*) részt vevő 189 nemzet kidolgozott egy 15 évre szóló programot, pontosan meghatározott célokkal. A Millenniumi Fejlesztési Célok (*Millennium Development Goals*, MDGs) az ENSZ Millenniumi Deklarációjának 8. fejezetéből születtek. A 8 cél és annak 21 alpontja³² az előző évtizedek legfontosabb kérdéseit és kulcsfogalmait foglalja össze, célba véve ezzel az emberiséget fenyegető legfontosabb veszélyeket: érinti a szegénységet, a nemek közti egyenlőtlenséget, az egészségügyi problémákat – különösen, ami a legsérülékenyebb csoportokat illeti – és az alulképzettséget. A szöveg hangsúlyozza a fenntartható fejlődés fontosságát és az alapvető szükségletek kielégítését helyezi a középpontba. A célok elérésének módját a hitelterhek csökkentésében, a „jó kormányzásban” és a „segélyek növelésében” látja. A legkomplexebb pont a nyolc közül az utolsó, amely a „globális partnerség a fejlesztésért” elnevezést kapta. A gondolat egyszerűnek és fölöttébb ésszerűnek tűnik, de hozzá kell tenni, hogy itt a

³² A Millenniumi Célok: 2000-ben 189 ENSZ-tagállam kötelezte el magát amellet, hogy 2015-ig 1. Véget vet a súlyos szegénységnek és éhínségnek (a napi egy dollárnál kevesebből élők arányát felére csökkenti; az éhínségtől szenvedők arányát felére csökkenti); 2. Megvalósítja a mindenkire kiterjedő alapfokú oktatást (biztosítja, hogy minden fiú és lány befejezze az általános iskolát); 3. Előmozdítja a nemek közötti egyenlőséget és segíti a nők felemelkedését (kiküszöböli a nemek közötti beiskolázási különbségeket az alap- és középfokú oktatásban lehetőleg 2005-ig, valamennyi szinten pedig 2015-ig); 4. Csökkenti a gyermekhalandóságot (kétharmadával csökkenti az öt év alatti gyermekhalandóság arányát); 5. Javítja az anyák egészségügyi ellátását (háromnegyedével csökkenti a gyermekágyi halandóság arányát); 6. Küzd a HIV/AIDS, a malária és más betegségek ellen megállítja és visszafordítja a HIV/AIDS terjedését; megállítja és visszafordítja a malária és más súlyos betegségek terjedését); 7. Biztosítja a környezeti fenntarthatóságot (a fenntartható fejlődés elveit beépíti a nemzeti politikákba és programokba; visszafordítja a környezeti erőforrások csökkenését; felére csökkenti azoknak az arányát, akik tartósan nem jutnak egészséges ivóvízhez; 2020-ra jelentősen javítja legalább 100 millió, nyomornegyedben lakó ember életkörülményeit); 8. A fejlesztés érdekében globális partnerséget épít ki (továbbfejleszti a szabályozott, kiszámítható és megkülönböztetésmentes, nyílt kereskedelmi és pénzügyi rendszert. Ez magában foglalja a jó kormányzás, a fejlődés és a szegénység csökkentése mellett való elköteleződést mind nemzeti, mind nemzetközi szinten; foglalkozik a legkevésbé fejlett országok sajátos szükségleteivel. Idetartozik az ezen országok exportjára vonatkozó illeték- és kvótamentesség; a súlyosan eladósodott szegény országok adósságának mérséklése, a hivatalos kétoldalú adósság elengedése, és bőségesebb hivatalos fejlesztési segítségnyújtás azoknak az országoknak, amelyek elkötelezték magukat a szegénység csökkentése mellett; nemzeti és nemzetközi intézkedéseken keresztül átfogóan foglalkozik a fejlődő országok adósságproblémáival, hogy az adósságot hosszú távon elviselhetővé tegye; a fejlődő országokkal együttműködve tisztességes és termékeny munkát teremt a fiatalok számára, a gyógyszeripari vállalatokkal együttműködve elérhetővé és megfizethetővé teszi az alapvető gyógyszereket a fejlődő országokban; a magánszektornal együttműködve hozzáférhetővé teszi az új technológiák – különösen az információs és kommunikációs technológiák – előnyeit.)

partnerség nem tisztán morális, inkább kereskedelmi értelemben értendő. Ez kiderül a pont kifejtésekor, amely nyíltan leszögezi, hogy a cél egy „törvény által szabályozott, előre látható és nem diszkriminatív nyílt kereskedelmi és gazdasági rendszer” továbbfejlesztése, amelyhez elengedhetetlen a multilaterális együttműködés, valamint a részvétel az olyan nemzetközi szervezetekben, amelyeknek politikai programjában a piac további deregulációja szerepel. Vagyis a partnerség kiépítése ahhoz van kötve, hogy a fejlődő országok elfogadják a nemzetközi szervezetek által diktált feltételeket és tovább liberalizálják piacukat.

GLOBALIZÁCIÓ, DEREGULÁCIÓ, FEJLESZTÉS ÉS SZOLIDARITÁS

A globalizációt sokszor sokféle kritika éri, de tévedés lenne a globalizáció hatásait a piacok deregulációjára korlátozni és ilyen módon a két fogalmat öszszemosva annak elkerülhetetlenségére hivatkozni. A gazdasági liberalizáció nem valamiféle szükségszerű természeti folyamat, hanem tudatos politika eredménye, amely mögött emberek állnak. Korántsem biztos azonban, hogy a jelenlegi helyzetben ez a legcélravezetőbb politika. Van valami ironikus abban, hogy a deregulációt hívjuk segítségül azoknak a bajoknak az enyhítésére, amelyeket a liberalizáció hívott életre. Az ENSZ Szociális Fejlesztési Kutató Intézetének (*The United Nations Research Institute for Social Development, UNRISD*) egyik jelentése már 1995-ben felhívta a figyelmet arra a problémára, amelyet a globalizáció a kiszélesedő liberalizációval okozott: az elmélyülő szakadékra gazdagok és szegények között nemcsak nemzetközi méretekben, de a fejlett világban belül is.³³ Nehéz belátni, hogyan lehet a szegénység ellen hatékonyan küzdeni az egyenlőtlenségek elfogadásával és módszeres elmélyítésével.

A történelemben számtalan példát találunk arra, hogy a legszebb ideák is hogyan fordulnak olykor rémálomba. A szegénység megszüntetésének gondolata már a korai modern kori Európát is kísértette. A deklarációk ellenére a szegénység nem csökken, sőt nem is marad meg a távoli Dél vidékein, arra várva, hogy majd a segítőkész Észak megszünteti. Itt van velünk újra, Európa utcáin. Van, hogy illegális bevándorló arcát ölti, de legtöbbször tisztán „hazai eredetű”. Egy olyannyira globalizált világban, ahol egyszerre osztozunk a globális és lokális egyenlőtlenségeken, a szegénység elleni küzdelem nem egyszerűen filantrópia kérdése és nem képzelhető el a szegénység okainak megszüntetése nélkül sem. A fejlődés továbbra is egyfajta ideált képvisel az emberiség számára, de az el-

³³ UNRISD 1995.

múlt évtizedek tapasztalata megmutatta annak a fejlődési koncepciónak a korlátozottságát, amelyben a fejlettség egyedüli mércéje a gazdasági növekedés. A globális egymásrautaltság érzésének erősödése pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az egy irányba ható tudás- és forrásátadás helyett immár kölcsönös kapcsolatok határozzák meg a fejlesztés folyamatát, amely ahhoz, hogy sikeres legyen, nem lehet többé csupán Észak egyoldalú beavatkozása Dél életébe.

A nemzetközi fejlesztés itt-ott helyi szinten vitathatatlanul elért eredményei ellenére sem bizonyult eddig egyértelműen sikeres vállalkozásnak globális léptékben. Azonban miképp a harmadik világ országai számára a lecsatolódás politikája nem volt kivitelezhető már a 70-es években sem, ugyanúgy nem jelenthet megoldást ma a „mindenki saját magáért” stratégiája. A fejlesztés kritikája nem jelentheti annak kétségbevonását, hogy Észak és Dél sorsa ezentúl össze van kötve – ha lehet, még jobban, mint valaha. A szolidaritás ezért többé nem pusztán a gazdagok irgalmas odafordulása a szegények felé, inkább elkerülhetetlen és racionális választás, annak a belátása, hogy akarva nem akarva – egy hajóban utazunk. A 2009-ben Európára és Észak-Amerikára rátörő gazdasági krízis ezt erősebb érvekkel bizonyította, mint bármilyen szolidaritási kampány. A sors ironiája, hogy a „fejlődő világ” éppen akkor látszik öntudatra ébredni és magára találni, amikor a „gazdag” nyugat egyre jobban ráébred saját sebezhetőségére.

UTÓIRAT

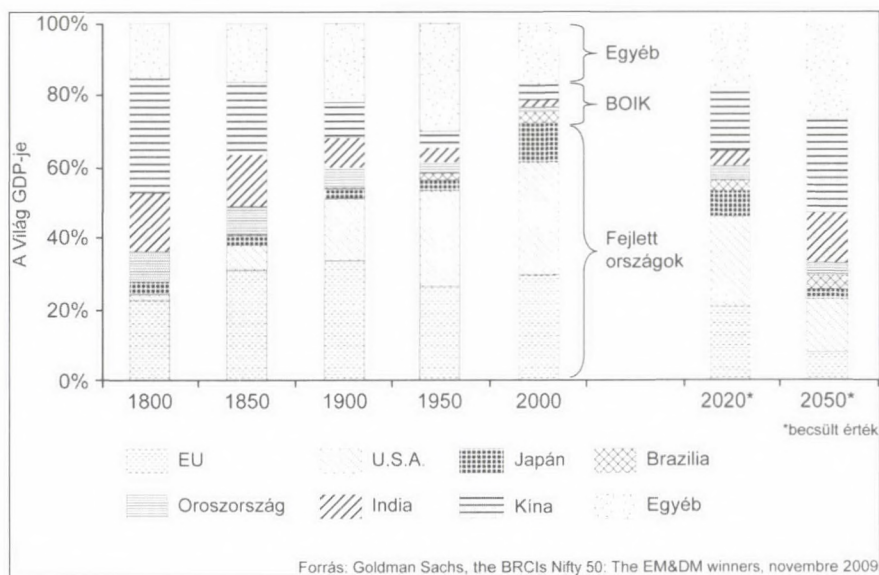
A FEJLESZTÉSI ÉRA MÉRLEGE ÉS A LEHETSÉGES KILÁTÁSOK

A 2000-es évek sok szempontból új alapra helyezték a fejlődő és fejlett világ viszonyát, illetőleg magát e két kifejezést is erőteljesebben kérdőjelezték meg, mint valaha. Az európai közvélemény ezt a fordulatot csak vonakodva és jelentős késéssel dolgozza fel. Amikor 2010 júliusában a BASIC országok (Brazília, Dél-Afrika, India, Kína) csúcstalálkozót tartottak Brazíliában, az európai sajtó alig emlékezett meg az eseményről. A BASIC a legdinamikusabban bővülő déli országok csoportosulása, amely a kopenhágai csúcsot követően, a BRIC (Brazília, Oroszország, India, Kína) csoport egyfajta újragondolásából született. A két szövetség pusztán léte a fejlődő országok növekvő gazdasági és politikai erejét mutatja. Az egyik legalapvetőbb törekvésük saját súlyukat elismertetni a nemzetközi szervezeteken belül. A BRIC országai ugyanis együttvéve a világ nemzeti össztermékének 15%-át állítják elő,³⁴ a világ lakosságának 40%-át képvisel-

³⁴ 2010-es adat, forrás: *BRIC through the Window*, September 10, 2010, In BASIC: Brazil, Africa, South America, India, China <http://www.charitarian.org/?s=BASIC>, elérés dátuma: 2011. február 28.

lik és a világ gazdasági növekedésének 65%-áért felelősek, szavazati jogaik az IMF-ben mégis csak a szavazatok 9,6%-át adják.³⁵

Az átrendeződés a hidegháború végével kezdődött, a bipoláris világrend megszűnése után a legtöbb „felemelkedő ország” (Kína, Oroszország, India, Brazília, Törökország, Dél-Afrika) kivételesen magas, 5–10%-os fejlődési rátákat értek el³⁶. Ma már nemcsak tőkefelvevők, hanem fontos tőke kibocsátók. Az ezekből az országokból származó multinacionális vállalatok száma egyre nő. Úgy tűnik, az átrendeződés tartós lesz, és a gazdasági-hatalmi viszonyok átalakulásából Európa kerül ki végül abszolút vesztesen.

3. ábra: A világ térségei nemzeti össztermék szerinti relatív pozíciójának változása

Az alábbi ábrából az derül ki, hogy a fejlesztési éra első 50 évében Európa és a fejlődő országok közötti egyenlőtlenség nem hogy csökkent volna, de inkább növekedett. Az előrejelzés szerint ez a tendencia most megfordulóban van, a jelenlegi fejlődő országok 2020-ra visszaszoríthatják az európai, amerikai fölényt, 2050-re pedig egyértelműen a nyugati világ kerül gazdaságilag alárendelt pozícióba. Természetesen a jövő mindig bizonytalan, és az is vitatott, hogy a bruttó hazai termék (GDP) fejezi-e ki legpontosabban egy ország általános fejlettségi szintjét, ez az előrejelzés mégis elgondolkodtató. Különösen azért, mert

³⁵ Ezzel szemben egyedül az USA birtokolja az IMF szavazatainak 16,7%-át, forrás: *BRIC through the Window*, September 10, 2010, In BASIC: Brazil, Africa, South America, India, China <http://www.charitarian.org/?s=BASIC>, elérés dátuma: 2011. február 28.

³⁶ *Diplomatie* 2010: 37.

az a gyors fejlődési folyamat, amelyre mutat, nem a fejlesztéspolitika hirtelen sikerének, hanem a piaci viszonyok fokozatos átalakulásának köszönhető.

E folyamat pontosabb megértéséhez azonban figyelembe kell vennünk, hogy az úgynevezett fejlődő országok igencsak heterogén csoportot alkotnak. Az afrikai kontinens – egyelőre – kevésbé vesz részt az áttörésben. Dél-Afrikát leszámítva nem látszanak még jól az afrikai „felemelkedő országok”. Annyi azonban elmondható, hogy a növekedési mutatók itt is messze felülmúlják az európai mutatókat.³⁷ 2010-ben a szubszaharai régióban a GDP-ben kifejezett növekedés a 2009-es 1,3%-os szintről 4,7%-ra ugrott, csaknem elérve a krízis előtti 5%-os csúcst.³⁸ Ennek köszönhetően ez ma a világ egyik legdinamikusabban növekedő térsége!³⁹

Túlzott optimizmusra még sincs ok. Árnyaltabb kép bontakozik ki akkor, ha az egyes térségek teljesítményét nem önmagában nézzük, hanem a globális folyamatokba beágyazottan. Ekkor megkérdőjeleződik az a fenti diagramot is átható feltételezés, hogy egy ország GDP-jének a növekedése szükségszerűen az ország belső gazdaságát növeli. A szubszaharai régióban a gazdasági mutatók javulása elválaszthatatlan a külföldi tőke erősödő jelenlététől. Vajon Afrika képes lesz-e visszatartani a területén termelt profitot vagy az szabadon kiáramlik a világ más tájai felé, fenntartva az egyenlőségeket, egyszer s mind el is lepezve az irigylésre méltó növekedési mutatókkal? A kérdésre ma még talán korai a válasz, azonban ha a jelenlegi növekedést legnagyobb mértékben befolyásoló két gazdasági szektor működését vizsgáljuk, jogosnak tűnik az aggodalom. Ez a két szektor: a bányászat és a mezőgazdaság.

Az ásványkincsek kitermelésének módja a múltban sok afrikai ország belső gazdasági és politikai stabilitását ásta alá, ahelyett, hogy a fejlődés motorjává vált volna. Nehéz lenne más magyarázatot találni az olyan, ritka ásványkincsekben elképesztően gazdag országok, mint Szudán, Sierra Leone és Angola jelenlegi gazdasági és politikai instabilitására. Sierra Leone véres gyémántja⁴⁰ ennek a paradoxonnak az egyik emblemikus megtestesülése. A gyémánt a több mint 10 évig pusztító polgárháború egyik legfontosabb oka, motorja és – sokak számára – haszna volt. A haszon azonban nem maradt az országban. A háború ellehetetlenítette a hivatalos gyémántexportot, miközben az illegális kitermelés és az intézményesített csempészet jóvoltából a szomszédos (gyémántban korántsem

³⁷ <http://allafrica.com/stories/201101140679.html>. World Bank (Washington, DC). (2011. február 28.)

³⁸ Global Economic Prospects – Sub-Saharan Africa. World Bank (Washington, DC) <http://allafrica.com/stories/201101140679.html>. (2011. március 11.)

³⁹ Ha Dél-Afrikát nem számítjuk, a szubszaharai térség növekedése elérte az 5,8%-ot 2010-ben.

⁴⁰ A Véres gyémánt (Blood Diamond) egy Oscar-díjra jelölt 2006-os amerikai film Edward Zwick rendezésében. A film tudatosította az amerikai és európai köztudatban a gyémánt, a háború és a nagy nyugati kereskedőcégek érdekeinek összefonódását.

olyan gazdag) országokból a Sierra Leone-i gyémánt özönlött Európa, Amerika, Dél-Afrika és a Közel-Kelet felé. Ennek a kínos összefüggésnek a felismerése vezetett el az ENSZ javaslatára a Kimberly-folyamathoz,⁴¹ amely előírja a kereskedelembe kerülő gyémánt származási helyének igazolását. Ez az intézkedés azonban korántsem vetett véget a nyugat-afrikai gyémántlelőhelyek illegális megcsapolásának. Paradox módon bevezetésének éve (2002) egybeesett az elefántcsontparti gyémántembargó kezdetével. Az ENSZ által foganatosított rendelkezés tilalmat mondott ki a polgárháború által kettéosztott Elefántcsontpartról származó gyémánt kereskedelmére, anélkül azonban, hogy meg tudta – vagy akarta – volna akadályozni a kitermelést. Az eredmény előrelátható volt, a gyémántkereskedelemből eredő bevételek kivonódtak az állam ellenőrzése alól, és szinte teljes egészében az illegális kereskedelembe csatornázódtak be.

Az afrikai államoknak tehát nincs okuk arra, hogy felhőtlenül örüljenek annak a nemzetközi érdeklődésnek, amely az újabb és újabb lelőhelyek felfedezését kíséri. A rossz emlékek ellenére a bányászat ma megint Afrika nagy esélyének látszik a szegénységből való kitörésre. A gyémánt helyett ma egy viszonylag közönséges fém: a vas – és néhány ritkafém (mint az uránium) – vonja magára a legnagyobb figyelmet.⁴² 2009-ben három multinacionális cég birtokolta a világ vaskitermelésének 35%-át.⁴³ Mind a három cég versenyben van Nyugat-Afrika feltáratlan kincseinek kiaknázásáért, további kisebb kereskedelmi csoportosulásokat és óriási, elsősorban kínai befektetőket vonzva a porondra. Az ádáz versenyben csak az erős szövetségek maradnak talpon, ezért az új „vas-láz” nem a nemzetközi monopóliumok gyengüléséhez, éppen ellenkezőleg, a piac további koncentrációjához vezet. Ma még nem látszik tisztán, milyen valós haszonnal jár majd ez az új befektetési láz Afrika kormányai, hát még azok állampolgárai számára.

A bányászati kincsek mellett Afrika másik, és hosszú távon valószínűleg meghatározó kiaknázatlan tartalékai a termőföldjei. Egy olyan világban, amelyben az előrejelzések szerint az élelmiszerhiány egyre meghatározóbb tényezővé válik világméretben, a termőföld valóban az egyik legbiztosabb befektetés, különösen ott, ahol a föld olcsó. Márpedig Afrika termőterületei mindent összevéve nagyobbak, mint az USA, Kína és Európa mezőgazdasági területei együttesen. Afrika jelenleg alulintenzifikált mezőgazdasága óriási területek termelésbe való bevonásának teremti meg a lehetőségét. Ezt felismerve valóságos nemzet-

⁴¹ A 2002-ben elfogadott rendelet szerint a Kimberly-folyamat tanúsítási rendszere szabályozza a nyersgyémántok import- és exportkereskedelmét.

⁴² The Africa Report. No. 26. December 2010 – January 2011: 86.

⁴³ A Rio Tinto brazil, a Pilbara ausztrál székhelyű cég, a BHP Billiton közös ausztrál-holland tulajdonú vállalat. The Africa Report. No. 26. December 2010 – January 2011: 86.

közi invázió indult meg az afrikai földek felvásárlására.⁴⁴ Néhány kirívó eset a közelmúltban ráirányította a figyelmet az e folyamatban rejlő veszélyekre, így a dél-koreai Davaewo cég próbálkozása, hogy a madagaszkári kormánytól felvásároljon 1,3 millió hektár termőföldet, a helyi és nemzetközi tiltakozás hatására kútba esett, azonban hasonló jellegű és nagyságrendű üzleti tárgyalások e pillanatokban is folynak. 2008 óta külföldi illetőségű cégek több mint 100 milliárd dollárt fektettek az afrikai termőföldek felvásárlásába. (REF)

A FAO⁴⁵ szerint ma a szubzaharai Afrika lakosságának 30%-a rosszul táplált, évente 3 millióan halnak éhen. Ebben a perspektívában hosszú távon a termőföldek privatizálása még nagyobb problémát jelenthet, mint az ásványkincsek nemzetközi befektetők általi kiaknázása, mert Afrikát maradék esélyétől is megfosztja, hogy függetlenül magától a világpiac hullámszó kedvétől, minimális élelmiszer-biztonságot tudjon biztosítani lakosságának. Így paradox módon előfordulhat, hogy az afrikai földek nagyarányú termőfölddé alakítása még nagyobb arányú afrikai éhínségekhez fog vezetni. A demokratizálás és modernizáció könnyítésbe bújtatott földreformok ezt a folyamatot könnyítik meg, hiszen az egyéni, hivatalos nyilvántartáson és magánjogi szerződésen alapuló földtulajdon elengedhetetlen a földek nagybani adásvételéhez. A tranzakciókat nyilvánvalóan hátráltatja a közösségi, hagyományos szokásjogon alapuló tulajdon, amely a földeket végső soron elidegeníthetetlennek tartja. A nemzetközi fejlesztéspolitika a jó kormányzás, jogállamiság és demokrácia elveinek látszólagosan a gazdasági megfontolásoktól mentes ünneplésével és gazdasági eszközökkel való kikényszerítésével így válik a nemzetközi kapitalizmus kiszolgálójává és annak elengedhetetlen feltételévé.

Egy ilyen megközelítésben a 3. ábra nem a fejlesztési éra végét jelzi a 2000-es évek elején, hanem végérvényes összefonódását a világgazdasági folyamatokkal. Az egyik korai fejlesztéskritikai monográfia⁴⁶ azzal vádolta meg a nemzetközi fejlesztést, hogy az elleplezve saját működésének politikai hatásait, nyilvánvalóan politikai célokat szolgál ki. A nemzetközi fejlesztés mai formái egy fordított fergusoni világban mintha a nyíltan kimondott politikai célok örve alatt ki nem mondott gazdasági célokat szolgálnának.

⁴⁴ Lásd: Africa: In corrupt global food system, farmland is the new gold. Inter Press Service (IPS) / Friday, 28 January 2011. <http://www.afrika.no/Detailled/20251.html>. (2011. február 28.)

⁴⁵ Food and Agriculture Organization (FAO), az ENSZ Élelmiszer- és Mezőgazdasági Szervezete.

⁴⁶ Ferguson 1990.

IRODALOM

- ALLEN, Tim – THOMAS, Alan
2000 *Poverty and Development into the 21st Century*. Oxford, New York: Open University in association with Oxford University Press
- COMALIAU, Christian
1990 *Les Relations Nord-Sud*. Paris: La Decouverte
- CREWE, Emma – HARRISON, Elizabeth
1998 *Whose Development? An Ethnography of Aid*. London: Zed Books
- ESCOBAR, Arturo
1995 *Encountering Development. The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton, N. J.: Princeton University Press
- FERGUSON, James
1990 *The anti-politics machine: „development,” depoliticization, and bureaucratic power in Lesotho*. Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press, Harvard University, 1985
2006 *Anthropology and Its Evil Twin. „Development” in the Constitution of a Discipline*
- GARDNER, Katy – LEWIS, David
1996 *Anthropology, Development, and the Post-modern Challenge*. London, Sterling, Va.: Pluto Press
- GRILLO, Ralph D. – STIRRAT, Raderick L. (eds.)
1997 *Discourses of Development. Anthropological Perspectives*. Oxford: Berg.
- HINRICHSEN, Don
1987 *Our Common Future. World Commission on Environment and Development. A Reader's Guide*, London: Earthscan
- HOBART, Mark
1997 *An Anthropological Critique of Development. The Growth of Ignorance*. London: Routledge
- HOURS, Bernard
1998 *L'ideologie Humanitaire. Ou, Le Spectacle de l'Alterite Perdue*. Paris: Harmattan
- KALE, M.
2007 *The European Union and Development Aid*. Philosophical Faculty of Freiburg
- LEWIS, David – MOSSE, David
2006 *Development Brokers and Translators. The Ethnography of Aid and Agencies*. Bloomfield CT.: Kumarian Press
- LONG, Norman – LONG, Ann
1992 *Battlefields of Knowledge. The Interlocking of Theory and Practice in Social Research and Development*. London: Routledge
- MORAN, Theodore H.
1998 *Foreign Direct Investment and Development: The New Policy Agenda for Developing Countries and Economics in Transition*. Washington, DC: Washington DC Institute for International Economics
- MYRDAL, Gunnar
1956 *An International Economy, Problems and Prospects*. New York: Harper
- OKEREKE, O. O. – EKPE, A. E.
2002 *Development and Underdevelopment: Politics of the North-South Divide*. Enugu: John Jacob's Classic Publishers
- QUARLES VAN Ufford, P. – GIRI, Anta K.
2003 *A Moral Critique of Development. In Search of Global Responsibilities*. London: Routledge

- RIST, Gilbert
2006 *The History of Development. From Western Origins to Global Faith.* London: Zed Books.
- ROSTOW, W. W.
1990 *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto.* Cambridge University Press. (1. kiadás: 1960)
1960 *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto.* Cambridge: Cambridge University Press
- SACHS, Wolfgang
1992 *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power.* Zed Books, London and Atlantic Highlands, N.J.
- SEERS, Dudley
1963 The Limitations of the Special Case, *Bulletin of the Oxford Institute of Economics and Statistics.* Vol. 25 No. 2, pp. 77–98.
- UTTING, Peter
1995 *States of Disarray. The Social Effects of Globalisation.* UNRISD, Geneva
- BRUNDTLAND, Gro Harlem
1988 *Our Common Future.* Oxford: Oxford University Press

Diána Szántó

FROM COLONIZATION TO INTERNATIONAL DEVELOPMENT:
A BRIEF ACCOUNT OF NORTH-SOUTH RELATIONS

Starting in the 11th century, Europe set out to establish undeniable technological, economic, and military supremacy over the other continents. Not only did this supremacy manifest itself as the moral victory in a theoretical race. It was also the driving force behind the very real ability of Europeans to “discover” or rather conquer hitherto unknown lands and their inhabitants. Their settlers populated these lands and forced upon the native peoples an alien economic and political system in which the conquered became servants of the new arrivals. Widely known by the term colonization, this process lasted up until the mid-20th century.

This study will examine the direction and impact of international efforts of development after the era of colonization. In the framework of the dramatic shifts in the global economy, it will explore how development policies have changed course.

Emlékezés Égető Melindára

A visszaemlékezések többsége valamilyen személyes emlék felidézésével kezdődik, mivel általában egy kolléga, barát emlékezik vissza.¹ Ilyen kezdésre sajnos nincs lehetőségem, mivel Égető Melindát személyesen nem ismerhettem. Ebből adódóan kizárólag műveinek ismerete alapján emlékezhetek meg a magyar szőlőművelés és borászat, egyben a magyar néprajztudomány egyik jeles kutatójáról.

Égető Melinda (1941. szeptember 15.–2011. január 7.) 1941-ben Budapesten született. Tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karán végezte néprajz-történelem szakon, ahol 1967-ben szerezte meg diplomáját. Bölcsészdoktori oklevelét 1970-

ben vehette át. Doktori tanulmányai alatt már a szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeumban dolgozott, majd 1971 és 1980 között a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum muzeológusa volt. 1980–1981-ben a GATE Agrártörténeti Kutató Csoport tudományos munkatársa, 1982-től pedig az MTA Néprajzi Kutatóintézetének tudományos munkatársa, majd 1988-tól tudományos főmunkatársa volt. 1986-ban készítette el kandidátusi értekezését *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig* címmel, melyben közel két évtizedes kutatási eredményeit összegezte.

A NÉPI ÉPÍTÉSZETTEL KAPCSOLATOS KUTATÁSAI

Érdeklődése már egyetemi éveitől a magyarországi szőlő- és borkultúra felé fordult, szakdolgozatát a solti lapály szőlőművelésének történetéből írta. A tudomány elismerését elsősorban ezen a téren végzett kutatásaival vívta ki,

¹ Elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság Anyagi Kultúra Szakosztályának ülésén 2011. február 23-án.

széles körű tájékozottságát jelzi azonban, hogy a népi építészettel, valamint a határon túli magyarság kultúrájának vizsgálatával kapcsolatban is jelentős tanulmányai jelentek meg.

A népi építészet különböző kérdéseivel az 1970-es években, skanzenes éveit alatt foglalkozott. Rövid összefoglalást írt a Zenta környéki szállások történetéről.² A Tisza menti települések határának tagolódását és a szállások problémáját a 18–19. század fordulóján, Zenta példáján mutatta be. Ezt a fajta kutatási módszert, azaz hogy egy nagyobb területet érintő kérdés megválaszolásához esettanulmányt készít, nemegyszer alkalmazta.

Igen jelentős az 1975-ben megjelent *A lakáshasználat változásai a szanki tanyákon az utóbbi száz évben* címet viselő tanulmánya.³ Ebben olyan kérdések megválaszolására törekedett, amelyek szélesebb körű vizsgálatára csak az elmúlt években kezdtek nagyobb hangsúlyt fektetni. Gyűjtései arra irányultak, hogy megállapítsa, miképpen alakították ki tárgyi környezetüket, szervezték meg otthonukat új lakóhelyükön a betelepülők. Felismerte, hogy a betelepülők származási helye nagy szóródást mutat. Ebből adódóan feltette a kérdést, hogy a 80–100 éves együttélés létrehozott-e egységes arculatot, s ha igen, akkor ez valamely, a telepítésben élenjáró vidék dominanciájából adódik-e, vagy pedig egy közös, új arculat alakult-e ki, amely a helyi körülményekhez való alkalmazkodás eredménye, és csak elmosódottan találhatóak meg, vagy egyáltalán nem fedezhetőek már fel benne a régi vonások. Az önmagával szembeni magas elvárásokat mutatja, hogy csak a minden kérdésre választ adó, a teljes részletességre törekvő írásokat tartotta megfelelőnek.

Ezt a törekvését jól mutatja 1994-ben megjelent *Zsúpkészítés a nagyvázsonyi szabadtéri múzeumban 1967-ben* című írása.⁴ Égető Melinda 1967 nyarán három hónapig a Veszprém megyei múzeumi szervezet szerződéses munkatársa volt. Egyik legemlékezetesebb feladatának a nagyvázsonyi rézművesműhely berendezését, illetve ennek előkészítő munkálatait tartotta. 1994-es írásában arról számolt be, hogy a kiállításnak helyet adó gazdasági épületnek a teljes zsúpfedését el kellett készíteni. Ezt a helyi lakosok készítették el, így lehetősége volt egy olyan munkafolyamat dokumentálására, amely már hosszú évek óta nem élt a településen. A megfigyelés, valamint az emlékanyag alapján rendkívül részletes leírást kapunk a zsúpkészítésről, melynek mozzanatait képekben is megörökítette. A lépésről lépésre történő bemutatás miatt egyedülálló leírásról van szó,

² Zenta környéki szállások. In Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula (szerk.): *A paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. III. Tanyák*. Magyar Néprajzi Társaság – Damjanich János Múzeum, Szolnok, 1974. 117–132.

³ A lakáshasználat változásai a szanki tanyákon az utóbbi száz évben. *Cumania*. V. Kecskemét, 1975. 159–197.

⁴ Zsúpkészítés a nagyvázsonyi szabadtéri múzeumban 1967-ben. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. 19–20. Veszprém, 1994. 453–461.

ennek ellenére ő nem volt teljesen elégedett munkájával. Tanulmányát ezekkel a szavakkal zárta: „Most, hogy végére értem a gyűjtött anyag rendezésének, igen sok hiányosságot találtam benne. Mindenekelőtt azt sajnálom, hogy nem használtam ki kellőképpen azt a tényt, hogy nem emlékezet alapján kellett rögzítenem a munkafolyamatokat, hanem a szemem előtt folyt minden, a maga teljes valóságában. Ezzel kapcsolatban elsősorban arra gondolok, hogy pl. nem történt meg a méretek és mennyiségek, időtartamok és teljesítmények pontos rögzítése. Talán egyes mozzanatok leírása sem mindig elég részletes. Mentségemül csupán a kezdő néprajzkutató gyakorlatlanságát hozhatom fel. Mindezen ma már sajnos nem lehet változtatni. Mégis úgy érzem, hogy minden hiányossága ellenére a hitelessége miatt érdemes közreadni ezt a gyűjtést.”⁵

A SZOMSZÉDOS NÉPEK KULTÚRÁJÁNAK VIZSGÁLATA

Szintén az 1970-es évektől foglalkozott a határon túli magyarok egyes csoportjainak – elsősorban a Bácska, Szerémség, Horvátország – történeti néprajzával és jelenkori kultúrájával. 1990-ben vázlatos, de igen fontos kérdéseket felvető összefoglalást adott a szerémségi szórványmagyarok kultúrájáról.⁶ 1972 és 1974 között tanulmányút keretében néhány hetet töltött a Szerémségben. Fő célja a borvidék újkori szőlőkultúrájának tanulmányozása volt, de a gyűjtés során számos megfigyelés halmozódott fel benne a szőlőművelésen túlmenően is. A megfigyelések középpontjában a meglátogatott településeken élő magyar lakosság műveltségének állapota állott. Hangsúlyozta, hogy az anyag melléktermék mivoltából adódóan egyetlen témakörből sem ad semmilyen vonatkozásban sem részletes, sem pedig kimerítő ismereteket. A felvetett témák, gondolatok és adatok tájékozódó kérdésekre kapott válaszokból, megfigyelésekből, gyakran csupán benyomásokból alakultak ki. Ennek ellenére hiánypótló kutatásokról van szó, hisz olyan területről gyűjtötte az adatokat, amelyről rendkívül keveset tudott a néprajzi kutatás. Foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy mit értünk Szerémség alatt, a terület történetével, a középkor és kora újkor során az ország történetében betöltött szerepével, a lakosság betelepülésével. Fontosnak tartotta, hogy egy ilyen folyamatot ne csak a történeti források alapján mutasson be, hanem vizsgálta, hogy mindezek az események mit jelentettek az egyes családok életében. Milyen családi életút áll a beszélgetőtársai mögött, milyen okok készítették elődeiket arra, hogy itt telepedjenek le? Mi valósult meg várakozásaikból, mit őriztek meg, illetve ki tudtak-e alakítani közös népi kultúrát? Egy-

⁵ Égető 1994: 460.

⁶ A szerémségi szórványmagyarok kultúrájáról. *Népi Kultúra – Népi társadalom*, 15. Budapest, 1990. 89–125.

egy falu népességén belül hogyan ötvöződtek a régi, magukkal hozott hagyományok egymással és az új ökológiai, továbbá az új nyelvi-etnikai környezettel. Ez is jól mutatja kutatásainak legfőbb jellegzetességét, egyben legfőbb erényét, az adott kérdés minél több szempontból való bemutatására való törekvést. Tanulmánya végén felhívja a figyelmet arra, hogy a problémák kibontása, a szerémségi magyarok kultúrájának feltérképezése csak széles körű terepmunka árán lehetséges. Abban az esetben, ha erre nincsen lehetőség, legalább néhány fontos témában kell mélyfúrásokat végezni, mégpedig minél előbb, mert az ipari civilizáció és az asszimiláció egykettőre eltörli ennek az elméleti lehetőségét is.

A TÉMA, MELY VÉGIGKÍSÉRTE KÖZEL FÉL ÉVSZÁZADOS KUTATÓI PÁLYÁJÁT: AZ ALFÖLDI SZŐLŐMŰVELÉS TÖRTÉNETE

Bár a népi építészet és a határon túli magyarság körében végzett vizsgálatai is jelentősek, fő kutatási területe a szőlőművelés volt. Érdeklődése már egyetemi évei alatt ezen téma felé fordult. Munkásságát már ekkor a pontosság, a minden felmerülő kérdésre való válaszadás, a komplex szemléletmód és a források széles körű alkalmazása jellemezte. Szakdolgozatának témáját⁷ tíz község képezte, ezek közül négyben végzett részletes helyszíni gyűjtéseket. Önmagával szemben való kritikusságát jól mutatja, hogy munkájával korántsem volt elégedett. Hiányosnak vélte levéltári gyűjtéseit, úgy gondolta, hogy kevés településen végzett gyűjtéseket. A századforduló szőlőművelésének átalakítását bemutató fejezettel kapcsolatban pedig az alábbiakat mondta: „Balfogásnak bizonyult elsőként az ötödik fejezetet megírni. Ez a legproblematisabb rész. Anyaga szorosán összefügg az előző két fejezettel. Sok bővebben ki nem fejtett megállapítás van a dolgozatban, így kétségtelen, hogy a fésületlenség benyomását kelti.”⁸ Az esetleges hiányosságok ellenére munkája meghaladja a szakdolgozatok általános szintjét. Egy olyan terület szőlőművelésének történetét mutatta be, amelyre korábban nem fektettek hangsúlyt a kutatások. Az ekkor elkezdett téma végigkísérte közel fél évszázados kutatói pályáját. Egyre nagyobb területet vont vizsgálat alá, egyre több és több kérdést vetett fel és válaszolt meg a témával kapcsolatban.

*Az Alföld és a Dunántúl szőlőművelésének kapcsolata*⁹ címet viselő doktori disszertációjában már a Duna jobb partjára is kiterjeszti kutatásait, valamint a

⁷ *A solti lapály szőlőművelése*. Budapest, 1967. (Hiányos formában megtalálható az ELTE Néprajzi Intézetének Könyvtárában.)

⁸ Égető 1967.

⁹ *Az Alföld és a Dunántúl szőlőművelésének kapcsolata*. Budapest, 1970. (Megtalálható az ELTE Néprajzi Intézetének Könyvtárában, valamint az ELTE Egyetemi Könyvtárban.)

homoki kultúrával mutatkozó kapcsolatok feltárása érdekében Kunszentmiklóst, Szabadszállást, Fülöpszállást és Izsákot is kutatóponttá tette. Disszertációjának célja annak a kérdésnek a megválaszolása volt, hogy milyen szerepet játszott a szőlőbirtok a vizsgált területen a jobbágy-, illetve parasztgazdaságban a 18. század elején nyíló új korszakban. Hogyan alakult ez a kapitalizmus kibontakozása korában változó konjunktúrák-dekonjunktúrák időszakában?¹⁰ Megkísérelte feltárni az Alföld és a Dunántúl e sajátos átmeneti területén folyó szőlőművelés jellemző vonásait, az egymás mellett élő löszre és homokra telepített kultúra művelési sajátosságait, valamint azt, hogy milyen változásokat hozott ebben a századfordulón végbement racionalizálás. Részletesen foglalkozott a filoxérával és az annak következtében létrejövő változásokkal mind a védekezéssel kapcsolatos eljárások, mind a racionalizálás eredményeképpen alkalmazott eszközök és eljárások terén.¹¹

Az alföldi borvidékkel kapcsolatos kutatásai alapján számos téves állítást sikerült megcáfolnia. Bél Mátyás után mintegy 150 évig sokszor és sokan érintették az alföldi szőlőkultúrát, de többnyire általánosságban, mint egységes egésztől, és elítélőleg szóltak róla. Égető Melinda kutatásai ezzel szemben kimutatták, hogy az alföldi borkultúra története nem azonosítható a filoxérát követő homoki borkultúrával. Két nagy régiót különített el. A Duna–Tisza közén és a Tisza–Maros szögén a kora középkorra visszanyúló szőlő- és borkultúrát találunk, ahol egyrészt a folyókat kísérő ártéri szőlőligetek használata sokáig megmaradt, másrészt a 15–16. századtól a nagyobb településeket a határháználatti rendszerükbe szervesen illeszkedő szőlőhegyek övezték. Ezzel szemben a Tiszántúl északi felében a Hajdúságot, a Nagyunságot, a Nyírséget és Békés megye területét magába foglalóan egy kisebb kiterjedésű, földrajzilag viszonylag jó körülhatárolható és az előbbinél lényegesen fiatalabb szőlőkertrendszer alakult ki, melynek kezdetei csak a 16. század végétől bizonyíthatóak. Részletesen foglalkozott mindkét régió szőlőművelésének kialakulásával, történetével.¹² Ennek során részletesen tárgyalta a szőlőhegy és szőlőkert fogal-

¹⁰ A terület kultúrájának történeti rétegződését és a racionalizálódás (filoxéravész) előtti állapotokat vizsgáló fejezetek az ELTE Néprajzi Tanszékének Évkönyvében jelentek meg. (Az Alföld és a Dunántúl szőlőművelésének kapcsolata. 3. Szőlőművelés és borkészítés a racionalizálás előtt. In Tálasi István (szerk.): *Tanulmányok az anyagi kultúra köréből*. ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszéke, Budapest, 1973. 195–251.

¹¹ A szőlőművelés átalakulása a századfordulón a Solt-vidéken. *Cumania*, II. Kecskemét, 1974. 133–158.

¹² *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.; A szőlőkertek rendszerének kiépülése a Tiszántúlon a 18–19. század folyamán. *Népi Kultúra – Népi Társadalom*, XVII. Budapest, 1993. 37–56.; A szőlőhegyek igazgatási formái és az autonómia kérdése a 17–19. században. In Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.): *Autonóm közösségek a magyar történelemben: A Kiskun Múzeumban rendezett konferencia előadásai (2003. május 22–23.)*. Kiskun Múzeum Baráti Köre,

makat. Felismerte, hogy a szőlőskerti régióban kialakult igazgatási formát – szemben más kutatói véleményekkel – nem tekinthetjük hegyközségeknek, s hangsúlyozta ezek működésének, szabályzatainak vizsgálatát.

Jelentős eredményeket ért el a balkáni vörösborkultúra kutatása terén is. Egyrészt vizsgálta az Alföldre kifejtett hatását.¹³ Megállapította, hogy az Alföld történeti-néprajzi módszerekkel megragadható 18. századi szőlő- és borkultúrájában a balkáni vörösborkultúra hatása szembeötlő, de nem szorította ki a korábbi művelési gyakorlatot, hanem a Kadarka-kultúra előnyös mozzanatai ötvözödtek a korábbi technológiával. A balkáni vörösborkultúra tiszta formája sosem volt jellemző gyakorlat. Másrészt egy korábban nem ismert útinapló elemzésének¹⁴ segítségével arra az eredményre jutott, hogy a balkáni vörösborkultúra nem tekinthető egységesnek. Kétfajta vörösbor elterjedési terület van, melyek között világosan húzta meg a határt. Emellett bizonyosnak vélte, hogy a késő középkorban a fehérborkultúra elterjedési területe nem ért véget Magyarország déli határánál. Fontosnak tartotta a további kutatásokat annak tisztázására, hogy a kétfajta vörösbor időben, térben és a technológia vonatkozásában hogyan viszonyult egymáshoz.

HEGYKÖZSÉGEK, SZŐLŐHEGYI SZABÁLYRENDELETEK: EGY MAJD HARMINCÉVES KUTATÁS EREDMÉNYEI

Az alföldi szőlőművelés és borkultúra története mellett Égető Melinda másik fő kutatási területe a szőlőhegyi szabályzatok gyűjtése, elemzése, a hegyközségi intézmény létrejöttével, működésével, szervezetével kapcsolatos kérdések megválaszolása volt. 1982-ben az MTA Néprajzi Kutató Csoportban frissen megalakult Történeti-Néprajzi Osztály kutatójaként intézeti feladatul kapta a hegyközségek történetének legrepresentatívabb írott emlékanyagát képező 17–18. századi törvények feltárását. A kutatás céljairól, menetéről részletesen számolt be 2008-ban megjelent írásában.¹⁵ A Kulturális és történelmi emlékeinek feltárása, nyilvántartása és kiadása program keretében elindított kutatásnak

Kiskunfélegyháza, 2003. 241–258.; Alföldi borvidék – homoki borvidék. *Ethno-lore*. XXIII. Budapest, 2006. 43–73.

¹³ A balkáni vörösbor-kultúra hatása az Alföld szőlő- és borkultúrájára. In Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Budapest, 1991. 269–275.

¹⁴ Borkultúrák határmezsgyéinek kérdéséhez a 16. századi Délkelet-Európában. *Népi Kultúra – Népi Társadalom*. XXI. Budapest, 2003. 61–87.

¹⁵ A Néprajzi Kutatóintézetben folyó hegytörvénykutatás eredményeiről és tapasztalatról. In Fülemile Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – Néprajzi olvasat*. (Documentatio Ethnographica. 23.) L'Harmattan–MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 2008. 87–93.

három célja volt: 1. A budapesti és az összes vidéki levéltárban a hegytörvények felkutatása, majd regisztrálása. 2. Az iratanyag fénymásolatban és gépiratban történő elhelyezése a Néprajzi Kutató Csoportban. 3. A válogatás és szerkesztés után jegyzetapparátussal ellátott önálló kötetben publikálni, mégpedig olyan formában, amely más tudományágak számára is használhatóvá teszi ezeket a forrásokat. Mindezen munkák szükségesek voltak ahhoz, hogy a források néprajzi szempontú feldolgozása lehetővé váljon. A kutatások a mai napig folynak, ezek vezetője közel három évtizedig Égető Melinda volt. A munka kezdetben egyszemélyes volt. Kitartásának eredményeképpen 1985-re megduplázódott az ismert forrásszövegek száma, s megjelentette a hazai szakirodalom első, önálló hegytörvény-válogatását.¹⁶ A kötet bevezetőjében a régebbi állásfoglalásokat részben átvéve, részben azokkal polemizálva, részben új eredményekkel kiegészítve foglalta össze a hegytörvények és hegyközségek keletkezésének és működésének fontosabb kérdéseit, a téma első, részletes elméleti összefoglalását adta. Bemutatta a szőlőhegyi rendeletek egyes típusait, a mögöttük álló szervezetet, a szőlősgazdák jogait. Kitekintett határainkon túlra is, hogy ezáltal pontosabban tudja megállapítani a hegyközségek létrejöttének okát.

A kutatások második szakaszára, 1986–1996 között, a levéltári kutatások intenzitásának csökkenése volt jellemző, ekkor különböző előkészítő munkálatok, archiválás, valamint szakirodalmi kutatások történtek. Jelentős fordulat 1997-ben következett be, az OTKA-támogatás elnyerése új lendületet adott a munkának, lehetővé vált a kutatás többszereplőssé bővítése.

Az érdeklődés középpontjában kezdettől fogva a hegytörvény-szövegek állnak. Mind az ép és töredékes, mind az eredeti és másolati szövegek begyűjtése folyik. Különös figyelmet szentelt a szövegcsaládoknak, melyek egyazon törvénytörvény időbeli és térbeli érvényességének fontos dokumentumai. Felhívta a figyelmet arra, hogy a hegytörvények a hegységek életének legreprezentatívabb írott emlékei, de önmagukban nem tájékoztatnak sem a benne foglalt normarendszer érvényesülésének módjáról és mértékéről, sem a szőlőhegyen folyó gazdálkodás és a közösségi élet megannyi jellemzőjéről. Szorosan kapcsolódnak hozzájuk más értékes forrástípusok, mint az egy-egy szőlőhegy telepítését engedélyező feladó levelek és kontraktusok, a szőlőbirtokok átruházásakor készült felválló levelek, a hegységek működését rögzítő hegyjegyzőkönyvek és a szőlőkkel kapcsolatban keletkezett iratok.

2001-ben sikerült elindítania egy forrásközlő sorozatot.¹⁷ Ennek első kötete az ő 1985-ben megjelent munkájának kisebb módosításokkal ellátott második

¹⁶ *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból.* MTA Néprajzi Kutató Csoportja, Budapest, 1985.

¹⁷ Szőlőhegyek történetének forrásai.

kiadása.¹⁸ A második kötetet szintén ő válogatta és rendezte sajtó alá.¹⁹ A két első kötet célja az volt, hogy jól elérhető, közös forrásbázisba integrálja a korábban megjelent, de ma már nehezen hozzáférhető anyagot. A harmadik kötettel kezdődtek meg a feltárás eredményeinek megyénkénti csoportosításban való közlése.²⁰ Ezekben már nemcsak artikulusokat közöltek, hanem a szőlőhegyek létrehozására kötött kontraktusokat, illetve feladó leveleket is beillesztettek. Ennek a három évtizede tartó kutatásnak legfontosabb eredményének azt tekintette, „...hogy sikerült megsokszorozni az elemezhető hegytörvények számát, továbbá azt, hogy az anyag immár nem véletlenszerűen felbukkanó okiratokból áll, hanem rendszeres forrásfeltárás eredményeként kerül felszínre.”²¹ Felismerte ugyanis, hogy az 1985 előtt megjelent 35 feudális kori hegytörvény rendkívül nagy tér- és időbeli szóródást mutat. Emiatt a források feltáratlansága következtében egy-egy kutatónak a szőlőhegyek működéséről alkotott véleményét nagymértékben befolyásolta az, hogy mely időből és mely vidékről származó szabályozásokat volt módja tanulmányozni, s az is megtörtént, hogy jelentős eltéréseket mutató szövegekből összegezték a jellemzőnek tartott vonásokat.

Ezeknek a kutatásoknak köszönhetően Égető Melinda egy olyan forrást tett a néprajzi kutatások tárgyává, amellyel bár korábban is foglalkoztak a kutatók, értelmezésében, szerepében, a mögötte álló intézmény működésében, szervezetében, kialakulásában azonban számos homályos pont volt. Az elméleti kérdések tisztázását 1985-ben végezte el, de emellett több tematikus téma elemzését is elvégezte a hegytörvények összevetése alapján. Foglalkozott a hegyvám kérdéssel.²² A hegyvámlajstromok az elmúlt 2-3 évszázadból óriási mennyiségben maradtak ránk, de ezek az agrártörténeti kutatás számára jószerével teljesen használhatatlanok. Ennek oka, hogy a szőlőbirtokos neve mellett csupán a beszedett hegyvám mennyiségét tüntették fel, azaz nem tudjuk meg, hogy mekkora terület után szedték be a feltüntetett bormennyiséget. Égető Melindának sikerült rátalálnia Széchényi Zsigmond 1729-ben, az egervári uradalomban fekvő szőlőhegyek hegybéli helységei számára kiadott artikulusaira. A törvényekhez egy részletes utasítás csatlakozott arra vonatkozóan, hogy ho-

¹⁸ *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból.* (Szőlőhegyek történetének forrásai, I.) L'Harmattan, Budapest, 2001.

¹⁹ *Hegytörvények forrásköléseinek gyűjteménye (1470–1846).* (Szőlőhegyek történetének forrásai, II.) L'Harmattan, Budapest, 2002.

²⁰ *Hegytörvények és szőlőtelepítő levelek Győr és Sopron vármegyéből, 1551–1843.* [Dominkovits Péterrel] (Szőlőhegyek történetének forrásai, III.) L'Harmattan, Budapest, 2004.; *Hegytörvények és szőlőtelepítő levelek Veszprém vármegyéből (1626–1828).* [Dominkovits Péterrel] (Szőlőhegyek történetének forrásai, IV.) L'Harmattan, Budapest, 2006.

²¹ Égető 2008: 90.

²² A hegyvám mértéke és kiszámítása a XVIII. században a Zala megyei Széchényi-birtokokon. *Agrártörténeti Szemle*, XXXII. 78–84.

gyan kell megállapítani az adott szőlőterület esetében a fizetendő hegyvám mennyiségét. Ezen ritka és információban gazdag forrás segítségével a korábbi kutatásoknál részletesebb elemzését tudta adni a hegyvám kérdésének. Összehasonlító vizsgálatokat végzett a magyar és szlovén, valamint a magyar és stájer hegytörvények körében. Megpróbált választ adni arra a kérdésre, hogy az írott és íratlan szőlőhegyi törvények között milyen viszony áll fenn, azaz hogy az írásba foglalt törvény az intézmény szokásjogának lehetőség szerinti teljességét vagy legalább a működését alapjaiban meghatározó, legfontosabb törvényeit rögzíti-e vagy ezeknek csak bizonyos szeletét.²³ A kérdés megválaszolásához tartalmi szempontból elemezte a különböző törvényeket. Ennek során megállapította, hogy léteznek részlegesen és teljes körűen írásba foglalt törvények, ami az írásbeliség általános térhódításával és az uradalmak szervezettségével mutat összefüggést. Az artikulások elemzése alapján foglalkozott a szőlőhegyi tisztségviselőket megillető étkekkel és étkezési alkalmakkal,²⁴ a szőlőhegyben található közös gyümölcsfák kérdésével,²⁵ az ott történő állattartással,²⁶ valamint a dunántúli szőlőhegyi települések kialakulásával.²⁷ Kiemelt kérdésként vizsgálta a hegytörvények történeti-néprajzi szempontú tartalmi és módszertani elemzésének lehetőségeit, melynek kutatási eredményei a 2004-ben megjelent *Vagyon szép szőlőhegyünk...* című kötetben láttak napvilágot.²⁸ A könyv első fejezetében foglalta össze a hegytörvények forrásértékével, az interpretációs lehetőségekkel, a táji és időbeli típusokkal, a tematikával és az elemzés alapelveivel kapcsolatban már letisztult elméleti és módszertani eredményeket. Ezt követően négy résztema – a szőlőművelés és borkészítés technológiája, vincerétek szerepe, gyümölcsstermesztés, állattartás – elemzésén keresztül mutatja be a forrástípus néprajzi, gazdaság- és társadalomtörténeti szempontú feldolgozásának lehetőségeit. Élete utolsó éveiben a 17–19. századi szőlőhegyeken folyó gazdálkodás

²³ Írott és íratlan törvény a nyugat-dunántúli szőlőhegyek életében a 17–18. században. Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán*. Budapest, 1999. 557–572.

²⁴ „Fáradtságokért pedig léssen a’ Biráknak és esküdteknek... ételből való képes gazdálkodás.” (Hegybirákat megillető étkezések a XVII–XIX. században.) In Kuti Klára (szerk.): *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 1997.

²⁵ Közös gyümölcsfák a nyugat-dunántúli szőlőhegyeken a 18–19. században. In Bali János – Jávor Kata (szerk.): *Merítés. Tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére*. Budapest, 2001. 179–184.

²⁶ Az állattartás egyes kérdéseinek tükröződése a 17–19. századi dunántúli hegytörvényekben. In Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 2001. 19–27.

²⁷ Szőlőhegyi települések kialakulása a Dunántúlon a 18–19. században. In Kisbán Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 1994. 35–42.

²⁸ *Vagyon szép szőlőhegyünk... Történeti-néprajzi elemzések közép- és nyugat-dunántúli magyar nyelvű hegytörvények körében 1629-1846*. (Documentatio Ethnographica. 21.) L’Harmattan–MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2003.

és közösségi élet jellemző formáinak feltárására törekedett, emellett visszatért bizonyos alapkérdésekhez. A forrásbázis jelentős gyarapodásának köszönhetően ugyanis időszerűnek látta a hegytörvények keletkezésének és tipologizálásának újragondolását.

Égető Melinda publikációinak számát nézve felmerülhet az emberben a kérdés, hogy szemben néhány kortársával, miért nem több száz tételes a bibliográfiája. A válasz egyszerű. Csak akkor publikált, amikor valami igazán újat tudott mondani, amikor az adott kérdést, problémát minden szempontból körbejárta, megvizsgálta. Tanulmányai mögött többéves vagy akár évtizedes kutatómunka áll, azokban általában hosszú évtizedeken át fennálló téves állításokat cáfolt meg, a felmerülő kérdések minél részletesebb kifejtésére, elemzésére törekedett. Maximalizmusát, precizitását jól tükrözi, hogy kutatásait sosem tekintette lezártnak. Tanulmányai végén ott sorakoznak a hogyan továbbal kapcsolatos kérdések.

Fél évszázados kutatói pályája során számos olyan téma felé fordította figyelmét, melyek korábban tudományunk peremvidékén kaptak helyet. Az alföldi szőlőművelés és borászat története kapcsán végzett kutatásai, a balkáni vörösborkultúra terén tett megállapításai, a hegyközségek működése, jelentősége, a hegytörvények elemzése terén végzett munkája mind mérföldkönek számít a magyar néprajztudomány történetében.

Muskovics Andrea Anna

Balassa M. Iván: A Felföld népi építésze. Népi Kultúra. Budapest, 2010, Terc KFT, 148 oldal, 175 duplex fotó és rajz

Muskovics Andrea Anna

Több mint másfél évtizede, hogy az Ethnographia hasábjain Dám László az alábbi szavakkal méltatta Balassa M. Iván *A parasztház története a Felföldön* című munkáját: „Balassa monográfiája lezár, egy a témához kapcsolódó tudománytörténeti korszakot, de egyben kijelöli a további kutatások feladatait is. Lezár annyiban, hogy összefoglalja és kritikai elemzésnek veti alá az eddigi eredményeket, s perspektívát nyújt azáltal, hogy munkájából egy új kutatási metodika, tudományos szemlélet bontakozik ki.” Dám László felhívta a figyelmet arra is, hogy bár egy hiánypótló munka született, a kutatások mégsem tekinthetők lezártak. „...a hazai népi építészeti kutatás kiemelkedő jelentőségű alkotása, melynek néhány következtetése vitára készlet ugyan, de mindez további ösztönzést adhat pl. a kistáji változatok feltárására, az eddigi eredmények finomítására, s végső soron egy olyan újabb monografikus feldolgozás elkészítésére, mely nemcsak a lakóházat, hanem a Felföld összes lakó- és gazdasági épületét vizsgálat alá vonja. Ez a feladat is alighanem Balassa M. Ivánra vár.” Most az itt kitérített feladatok egy részét teljesítette a szerző azáltal, hogy 2010-ben megjelent *A Felföld népi építésze* című munkája.

A Terc kiadónál megjelent könyvében Balassa M. Iván elsősorban olyan témákkal foglalkozik, amelyek 17 éve megjelent monográfiájában nem kerültek kidolgozásra. Az akkor közölt adatok közül sokat most is felhasznál, de ezeket más szempontból elemzi, más rendszerbe helyezi őket. Célja most nem az ismeretek tematikus egységekben történő bemutatása, hanem azok térbeli elhelyezése, azaz a nagytájon belüli kisebb régiók építészetének ismertetése. Ezért joggal igaz a megállapítás, hogy a Felföld népi építészetről először jelenik meg ilyen összefoglalás. Nemcsak a Kárpát-medence északkeleti térségének kutatásában jelentős mérföldkő ez a munka, hanem tudományunk népi építészeti kutatásait tekintve is. Korábban a legtöbb monografikus igényű összefoglalás ugyanis elsősorban az építési módokra, a szerkezeti elemekre tért ki, az egyes elemek térbeli elterjedését csak ezen nagyobb témákon belül említették, a nagyobb tájakon vagy házterületeken belüli kisebb régiók építészeti különbségeinek részletes bemutatásáról sokszor megfeledkeztek. Emellett a kutatások sokszor elhanyagolták a gazdasági épületeket, illetve csak egy-egy kisebb területre vonatkozóan, illetve tematikusan vizsgálták ezeket. Jelen kötet legfontosabb értéke talán éppen az, hogy a gazdasági épületeket egy egész házterület tekintetében vizsgálja, emellett hangsúlyozza a kistájak közötti különbségeket is.

Balassa M. Iván munkája első fejezetében azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy tulajdonképpen mit is értünk általánosan Felföld, valamint Felvidék alatt, illetve hogy mit jelent ez a kifejezés a házterületekkel kapcsolatban. Ennek során körbehatárolja kutatási területét, amely megegyezik a már korábban megjelent monográfiájában vizsgált területtel.

Nyugaton a Garam, bizonyos esetekben a Vág, északon és keleten a magyar nyelvhatár, délen pedig az Északi-középhegység Alföldre kifutó pereme alkotja a határt.

A könyv második és harmadik fejezetében a szerző röviden foglalkozik a falvak képével, valamint a telkek beépítettségével. Ezek mind nélkülözhetetlenek a későbbi főbb témakör kifejtése szempontjából. Egy adott település típusa ugyanis befolyással volt a telkek elhelyezkedésére, formájára, ezáltal hatása volt a telken kialakuló épületekre is. A falvak típusait bemutató fejezet hiányosságának tekinthető, hogy mindössze két térképet közölt a szerző, s ezek sem igazán jó minőségűek. A 18. század végi Diósjenőt ábrázoló térképen szinte semmi sem látható a vizsgált településből. Érdemesebb lett volna kinagyítva közölni a falu térképét, akkor látható lenne az utcahálózat. Az útifalu, patak menti falu, halmazfalú bemutatására, szemléltetésére is alkalmasabbak lettek volna a korabeli térképek, mint az egyes utcákról készült fotók. A hiányos szemléltetés ellenére azonban rövid, de átfogó, jól összefoglalt képet kaphatunk a felföldi települések típusairól.

A második és harmadik fejezet szorosan kapcsolódik az ötödik, egyben utolsó fejezethez. Emiatt nem teljesen egyértelmű, hogy miért került be a könyvbe a falazatokról szóló rövid összefoglalás. Ezt a témát az 1994-es munkában részletesen kifejtette, itt annak egy átdolgozott, egyszerűsített változatát adja Balassa M. Iván. A szerző elsősorban a történeti és régészeti adatok elemzése alapján mutatja be, hogyan alakult a vizsgált területen az épületek falazata. A könyv utolsó, fő fejezetében is foglalkozik az építési anyagokkal, épületszerkezetekkel, így egy olyan munkában, amelynek elsődleges célja nem ezen elemek tematikus kifejtése, elhagyhatónak tartanám ezt a részt.

A könyv ötödik fejezetében, *A Felföld építészeti tájaiban* Balassa M. Iván a vizsgált terület nyugati és keleti részének építészetét mutatja be. Az építőanyagok és épületszerkezetek mellett foglalkozik a lakóház alaprajzi típusaival, a benne található tüzelőberendezésekkel, emellett kitér a gazdasági épületekre is. Az északi magyar háztípust tárgyaló munkák megemlítik, hogy a házterület építészeti szempontból nem tekinthető egységességnek, a Zagyva mentén két részre osztható a vizsgált terület. Ezt a határvonalat Balassa M. Iván is hangsúlyozza, ugyanakkor megállapítja, hogy mind a Felföld nyugati, mind pedig keleti felében jellegzetessé váltak a kistájak közötti különbségek, ami sokszor az épületek díszítettségében nyilvánult meg. Ennek alapján bemutatja az egyes kistájak építészeti jellegzetességeit, különösen nagy hangsúlyt helyezve a lakóházak díszítettségére. A fejezet és egyben a könyv értékét növeli a rendkívül gazdag és jó minőségű fényképanyag, amely a szakszerű válogatásnak köszönhetően jól szemlélteti a szövegben leírtakat. A szakmának elsősorban amiatt lehet hiányérzete, hogy a mű nincsen jegyzetekkel ellátva.

Összességében megállapítható, hogy bár a most megjelent munkában közölt adatok egy része az 1994-es monográfiában már megjelent, mégis egy a tudomány számára nélkülözhetetlen, a Felföld, s egyben a Kárpát-medence népi építészeti kutatásait tekintve alapmű született, amely irányvonalat adhat a további kutatások számára.

Csupor István: Az Alföld népi kerámiaművészete. Szerkesztette Vörösváry Ferenc: A Kárpát-medence népi kerámiaművészete III. Budapest, 2010. Novella Könyvkiadó, 271 p., 479 képpel.

Füvessy Anikó

Széles körű szakmai összefogás és támogatói hálózat eredménye a sorozat újabb kötetének – Az Alföld népi kerámiaművészete – megjelentetése. A közös munka komoly értéket felmutató és jelentős forrásértékű; képanyagának több mint felét soha nem publikálták. 15 múzeum és 28 magángyűjtő anyagából válogathatott a szerkesztő és a szöveges rész írója.

A kötetet a sorozat jelentőségének megfelelően Andrásfalvy Bertalan ajánlotta az érdeklődőknek, előszavát pedig Kieselbach Tamás a jeles Galéria és Aukcióház tulajdonosa, maga is műgyűjtő írta. A bevezető tanulmány Csupor István gondos munkája, aki előtt az a nehéz feladat állt, hogy mind a szűkebb szakma, mind a tájékozottabb olvasók érdeklődését egyaránt kielégítse, s egyúttal áttekintő képet nyújtson az Alföld és az azzal érintkező területek stíluskapcsolatairól. Mindez a szakirodalom átfogó ismeretét éppúgy megkövetelte, mint az eltérő mélységű kutatások közti összhang megteremtését. A feladat megoldását tovább nehezítette, hogy 479 képhez egy ívet alig meghaladó összegzésre volt lehetőség. Pompás képanyagának összegyűjtője Vörösváry Ferenc, a sorozat szerkesztője.

A tanulmány a történetiség követelményének eleget téve a hódoltság kori magyar előzmények ismertetésével indít. A hozzá kapcsolódó képanyag térbelileg lehetne gazdagabb, hiszen a stílust csak borsodi és miskolci anyag képviseli. Hiányoljuk a szöveges rész madárábrázolásának képi megjelenítését is, bár ezt korábbi gyakoribb publikálásukal is magyarázhatjuk.

A bevezető tanulmány leghangsúlyosabb része a térség leginkább kutatott és feldolgozott stíluscsoportja, a közép-tiszai stíluscsoport, ahol a nagy és közepes nagyságrendű központok közül egyedül csak a Gyöngyös–Pásztó–Eger centrum számít fehér foltnak. Ezt a stíluscsoportot tartják leginkább a 16–17. századi hagyományok és az azt közvetítő reneszánsz hatás továbbvivőjének; művészi kvalitásai és kutatottsága is magyarázza kiemelt szerepét. A két hangsúlyos központ – Miskolc és Debrecen – a továbbvívés elindítói, bár nagyságrendjüktől eltérően emléktárgyuk viszonylag minimális, sőt az előkerült anyag egy részét megnyugtató módon egyik központhoz sem tudjuk kötni. Ez utóbbi adja magyarázatát annak, hogy a korai, 18. századi kerámiák alig vannak köszönő viszonyban a későbbre datált edényekkel.

Miskolcot szinte teljes egészében 18. századi fotóanyag képviseli, ezért hiányoljuk a szöveges részt alátámasztó, a sok betelepült fazekassal magyarázott gyökeres stílusváltás képi megjelenítését. Debrecen képmelléklete a miskolcinál sokkal gazdagabb. A két központ céhiratokat is feldolgozó kutatásaiból jól ismerjük a konkrét időponthoz és szemlélyekhez köthető, céhpecséttel hitelesített mesterremekeket. Debrecen esetében az illusztráció egy része idekapcsolható, míg Miskolc esetében erre alig találunk példát.

Mezőcsát és Tiszafüred fazekasságát Csupor István korrekten mutatja be. Mindkét központ mesterségtörténete, céhes kapcsolatai, a fazekasokat ért stílushatások szövegben és képekben egyaránt nyomon kísérhetők. A két rokon stílusú településen az azonos vezetéknevű és azonos időszakban működő fazekasok közt eligazodni nehéz feladat; több-

ször is mind a szövegben, mind a képmellékletben – ezt Debrecen esetében is megfigyelhettük – keveredésük tetten érhető. Mindkét központból olyan eddig ismeretlen datált vagy datált és szignált kerámiák kerültek a kötetbe, melyek meghatározott műhelykörök-höz köthetők, s azok stílusváltozását, stílusfejlődését a korábbiaknál jobban szemléltetik.

Mezőcsát gyönyörű képanyagában már nem is a Rajczy-darabok ismeretlen vagy kevésbé ismert példányai jelentik a szenzációt, hanem a korábban tévesen a tiszafüredi ifjú Nagy Mihállyal azonosított Nagy Mihály 1837-es szignált butellája. Tiszafüred esetében egy 1841-es miskakancsó ad újabb feltételezésekre lehetőséget.

Gyöngyös, Pásztó, továbbá Eger mint közepes központok tárgyi anyaga egy-két kivételtől eltekintve a 19. század második felétől maradt fenn. A fehér alapon kék, vörös és fekete, részben esetes festésű cserépedények – bár a katolikus vallású területen nagyobb távolságra is eljutottak, tárgyi anyaguk is nagyobb számú –, a kutatók érdeklődését elkerülték. Csak néhány darabjuk mutat fel magasabb kvalitásokat, így érthető, hogy a közölt képanyag az itt dolgozó fazekasok létszámával nem arányos.

A térség kisebb regionális központjait Mezőkeresztes, Mezőkövesd, Ónod és Abád képviselik. Mezőkeresztes stílusával a katolikus és a református eltérő ízléséhez is alkalmazkodott, így itt zöld alapon karcolt darabok mellett a Gyöngyös–Pásztóhoz kötődő fehér alapú, színgazdag kerámiák is készültek. Sajnálatos módon a kis regionális központok képanyaga közé egy mezőcsáti nagytál is keveredett.

Az Alföld északi részén a feketekerámia-központokat csak a nagy múltú Nádudvar képviseli. Ez érthető is, hiszen gyártására már a 17. századtól található adat, s a 19. század elején közel száz fazekas volt az itteni céh tagja. Változatos termékei közül a jellegzetes formájú datált – köztük 1742-es készítésű – bödönök kerültek csak bemutatásra. Talán egyik fő edénytípusuk, a korsó képe is belekerülhetett volna a kötetbe.

A környéken más helyen is készült igen jó minőségű feketekerámia, köztük a *bezerédi korsó*, mely a Mezőtúrról Tiszafüredre áttelepült Bezerédi Varga családról kapta nevét és mint minőségjelző tapadt készítményeikhez. Belőlük több gyűjtemény is szép kollekciónak őriz, lett volna miből válogatni.

A dél-alföldi stíluscsoport központjai az észak-alföldiektől eltérő módon – esetenként kevésbé – kutatottak. A mezőtúri és hódmezővásárhelyi fazekasság olyan elmélyült, szinte családokra bontható elemzését az edénykészítő dinasztiák nagy száma miatt a kutatás eddig nem is vállalta magára. Ezért ennél a két központnál inkább az évtizedek alatt változó stílus mellett a változatos edénytípusok, a kiemelt személyiségek kerülhettek bemutatásra.

Mind az összefoglaló tanulmány írója, mind a képi anyag felkutatója Vásárhely és Mezőtúr esetében több ezer tárgy közül válogathatott. Meg kellett találniuk a helyes arányt úgy az edénytípusok mint a jellegzetes, időnként változó stílusjegyek között. A feldolgozást tovább bonyolította a vásárhelyi református Tabán és Újváros stílusától, színvilágától élesen elváló fehér-kék színre építő katolikus Csúcs, míg Mezőtúr esetében a kezdeti, de messze földön keresett feketekerámia és a mázas kerámia bemutatása közti helyes arányt kellett megtalálni.

A típusok és díszítmények, mázak kavalkádja valóban lenyűgöző. Érthető, hogy Vásárhely miért hatott minden alföldi központra, hiszen díszítmény és edénytípus szempontjából is emlékezőképes a legkorábbi. Vásárhely izgalmas, újszerű – köztük a legkorábbi

miskakancsó – formák, technikák szülő- és közvetítőhelye, s közülük számos igen gyorsan, alig egy évtized alatt eljut az Alföld távolabbi központjaiba is.

Az elvárásnak messzemenően megfelel válogatott képanyaga. A használati edények (mozsár, mázfoltos kanta, tál, tányér) mellett a paraszti kultúrában betöltött szerepének megfelelően a változatos reprezentációs edénykészlet, a figurális kerámiák, az áttöréssel, pecsételéssel is díszített cserepek adják a képi melléklet gerincét. Ennél a résznél ismertet meg a szerző Maksa Mihály munkásságával is.

Csupor István külön részben dolgozza fel a gazdag képanyaggal illusztrált csücsi fazekasságot. Gondot fordít a préselt edény előzményének, majd gyártásának, továbbá a különlegesebb formák és a vásárhelyi átlagtól eltérő díszítőelemek bemutatására.

Mezőúron a fazekasság kezdetei a 15–16. századig nyúlnak vissza. A mezőváros egyszer égetett fekete vagy vörösre kiégő, nagyobb távolságra is eljutó korsói mellett kantákat, gyertyamártókat, de a legköznapibb használati edényeket is nagy számban készítették. A feketekerámiát szemléltető képmellékletében a díszes datált gyertyamártók dominálnak, mellettük egy szignált *nagykanta*, illetve a korongozási bravúr, a *csárdásnyakú korsó* szerepel.

A korsós céh fennmaradt jegyzőkönyvének köszönhetően pontosan tudjuk, hogy a mázas kerámia gyártásával mikor (1837) és kiknek (két, céhükbe lépő vásárhelyi fazekas) közvetítésével ismerkedtek meg. Ez a fontos és igen pontos adat az összegzésben sajnos nem szerepel. A vásárhelyi kapcsolat a zöld, elvéve a sárga máz használatában is nyomon érhető. A túri kerámia az 1860-as évektől – összefüggésben a szintelen máz használatával – színesedett ki. Alapszínbeli átmenetek (fehér, világos-, majd sötétebb okker) a butykoskorsóknál, kantáknál, de még a figurális edényeknél is nyomon követhetők, melyre a képmelléklet gondosan épít is.

Legnagyobb teret a zöld mázas italtartók, köztük a nagy számban fennmaradt karcolt butellák és a Dudról származó sárgás földfestékkel leöntött edénytípusok kaptak. Ez utóbbiaknál a vékony, finom rajzolatú virágos ornamentika mellett a nemzeti zászló, illetve sávmintaként annak színeit felhasználó tálai, kantái, korsói és szilkéi elemzésben és képekben is jelen vannak. A figurális edények jeles mesterét, K. Nagy Gábor munkásságát többféle italtartó is képviseli az 1867–1892 közti időszakból.

A kötetben Szentes és Szeged kisebb bemutatkozási lehetőséghez jutott, viszont az eddig viszonylag elhanyagolt tótkomlói, önálló stílusát hamar meglelő, de vásárhelyi gyökerű fazekassága már jelentőségének megfelelő teret kapott. Csak reméljük, hogy Csupor István változatos képanyaggal alátámasztott összegzése a kutatókat az itteni fazekasság feldolgozására ösztönzi, hiszen a Dél-Alföld nemzetiségi betelepültjei közül a szlovákok, élükön Tótkomlóssal, kiegészülve Szarvassal és Békéscsabával jellegzetes regionális központot hoztak létre.

A kisebb műhelyek közül egyedül csak Makó kapott nagyobb bemutatkozási lehetőséget. Az egy-két fazekast foglalkoztató regionális központok szinte csak felsorolásszerűen kapnak helyet a kötetben, pedig Csongrád, Szegvár, Gyula és Békés ennél többet érdemelne.

Nagyvárad és Kalocsa az Erdély és Dunántúl felé való átmenet egy-egy állomása. Külön üdvözljük az értékes képanyaggal is illusztrált nagyváradai munkák bemutatását.

A tanulmányt a térség két jellegzetes italtartó edényének, a butellának és a miskakancsónak elemzése zárja. Míg a nagy számban fennmaradt butellák számos alakváltozatot,

máz- és alapszint, változatos díszítési technikákat és ornamentikát képviselnek, addig a munkaigényes miskakancsók jellemző formájukat, szín- és díszítményvilágukat igen hamar elnyerték.

Csak előnyére vált a kötetnek, hogy a szakmai összegzés szerzője fazekas képzettségű néprajzos, így olyan apróbb szakmai fogások bemutatása is segítette a térség fazekasságának áttekintését, mely a mesterség gyakorlati ismeretéből fakadt.

Külön üdvözlendő az igen változatos és gazdag képanyag, a színes fotók. Egy-egy jellegzetes, kiemelkedő darabot több felvétel is szemléltet, s a fotók minősége mindvégig kiváló. Ha valamit kifogásolhatunk, az a kerámiák őrzési helyének nehézkes visszakeresése. Néhány esetben a kép alá nem a megfelelő ráutaló szöveg került, más esetben a képszámhoz köthető felirat hiányzik (pl. 23., 186., 197.), vagy csak hiányosan, a képen látható szöveget közlik (195). Ezek az apróbb hibák azonban csak a szakmailag igen elkötelezett olvasónak tűnnek fel, és a remek kötet értékéből semmit sem vonnak le.

L. Juhász Ilona: Neveitek e márványlapon... A háború jelei. Jelek a térben 3. Somorja, 2010, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 407 p.

Klamár Zoltán

A szerzőnek nem az első olyan kötete ez, mely a térfoglalás, térkijelölés problematikájával foglalkozik. Korábban már megjelent a „Fába róva, földbe ütve...” (Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2005) című műve, amelyben a kopjafák szimbolikus térfoglalásban betöltött szerepét vizsgálta a szlovákiai magyaroknál.

L. Juhász Ilona könyve bevezetőjében írja, hogy a háborús emlékjelekkel csak érintőlegesen kezdett foglalkozni, és a temetkezési szokások kutatása közben figyelt fel a háborús áldozatok emlékét megőrkítő temetői sírjelekre.

A kutatóútak során egyre gyűlt az anyag, majd ahogy az már lenni szokott, a szerző tervszerűen kezdte gyűjteni a háborúk jeleit.

A feldolgozás az emlékjelek állítását az impériumváltásokhoz kapcsolja, illetve az 1989-es rendszerváltás utáni gyakorlatra is kiterjeszti. Ebből eredően öt korszakra bontja Dél-Szlovákia magyarok lakta vidékének jel állítási gyakorlatát: 1. Az első világháború időszaka: 1914–1918; 2. Az első Csehszlovák Köztársaság időszaka: 1918–1938; 3. Az 1938-as visszacsatolástól 1944-ig; 4. 1949–1989-ig a rendszerváltásig. 5. Az 1989-es rendszerváltástól napjainkig.

A monográfiában röviden áttekinti a téma szlovákiai kutatástörténetét, majd rátér az első világháború jeleinek ismertetésére, gondosan megrajzolva a társadalmi környezetet, amelyben kialakult maga az igény a jelek állítására. Rengeteg korabeli sajtótermék híradását szemlézi és elemzi a szerző. Ennek a feltáró munkának köszönhetően tudja megrajzolni a jelek társadalmi beágyazódását. Ezek a köztéri emlékek nem sokáig tölthették be funkciójukat, hisz többségüket az új hatalom már 1919-ben eltávolította, megsemmisítette.

L. Juhász Ilona az egyes emlékmű-megfogalmazások eredetének és terjedésének is nyomába ered: ilyen a vashonvéd és a Kárpátok-öre szobrok elkészítésének és állításának története.

Külön alfejezetet szentel a királyszobrok és királyábrázolásoknak, a hősök ligetének, kertjének, parkjának, kútjának.

Oknyomozó alaposággal figyel a korai állítású emlékművek sorsának alakulására, majd ebből a szempontból veszi górcső alá az első Csehszlovák Köztársaság időszakát. A korszakot jellemezve írja, hogy a lakosság elsődlegesnek tartotta a háborúba elvitt harangok pótlását, majd ezt követően merült fel közösségi szinten az emlékmű-, emléktábla-állítás kérdése. Mivel állami támogatást nem kaphattak, így az egyes közösségek gazdasági erején múlott, hogy milyen jelet tudtak állítani: szobrot, domborművet, emléktáblát, keresztet stb.

A visszacsatolás új lendületet adott az emlékműállításoknak. A korszakot megrajzolva kiemeli, hogy az állítatók több esetben is elmulasztották az emlékmű tervét véleményeztetni a hatóságokkal, amiről a helyi lapok is hírt adtak.

A szerző külön foglalkozik az országzászlós háborús emlékjelekkel. Ezeket a köztéri alkotásokat minden településen felállították a vizsgált időszakban. A visszatért településeknek sok esetben testvértelepüléseik ajándékozták az országzászlót és a hősi emlékművet. „A második világháborút követően ezek a kombinált emlékművek néhány kivételtől eltekintve megmaradtak, sok helyen a zászlórúd még a mai napig is megvan” – írja L. Juhász Ilona.

Külön alfejezetben mutatja be a szerző a szocializmus (1948–1989) emlékmű állítási gyakorlatát. Ebben az időszakban – olvashatjuk a monográfiában – formailag változatosak voltak a háborúhoz kötődő emlékjelek, de tematikailag túlnyomórészt a szovjet és a szlovák felszabadítók, partizánok tevékenységére emlékeztettek csupán. A korai szovjet emlékművek szovjet tervek alapján és kivitelezésben készültek.

Sajátos vonulata az emlékműállításoknak 1945 után a falvakban emelt háborús emlékjelek sokasága.

A szerző nagy figyelmet szentel a köztereken és temetőken felállított háborús áldozatok emlékére készült jeleknek. A monográfiában szépen kidomborodik az a fajta ketósség, ami a hatalom és a lokális társadalom között alakult ki a szocializmus évtizedei alatt.

Az 1989 utáni időszakot főként az jellemzi, hogy a falusi és városi közösségek mindenütt felújították, illetve újból felállították a háborús áldozatok emlékművét. Még akkor is megtették – írja a szerző –, ha az emlékmű ügye körül jelentős mértékű társadalmi polémia folyt a szlovákok és a magyarok között.

A polémia társadalmi hátterét illusztrálандó, részletesen bemutatja a szenci emlékmű körüli vitákat.

Egy újabb alfejezetben kitekint a kopjafák kérdéskörére is, hiszen 1989 után egy új emlékműtípus tűnik fel, a református sírjelből nemzeti szimbólummá változó kopjafa.

A fejezet végén, egy újabb alfejezetben számba veszi a Matica slovenská által elhelyezett emléktáblákat is a vidék településein. Itt azután tanúja lehet az olvasó a szlovák-ság tárgyasult történelemszemléletének.

Külön fejezetben mutatja be a szerző a holokauszt emlékjeleit a vizsgált országrészben. Míg a visszacsatolt területeken a zsidóság deportálása csak az ország megszállása után, 1944-ben kezdődött, addig a Tiso-féle Szlovákiában már 1942 tavaszán.

L. Juhász Ilona megállapítja, hogy a szocializmus éveiben elsősorban a fasizmus áldozatainak állítottak emlékművet, akik között sok volt a zsidó, de konkrétan nem utaltak származásukra és a holokausztot sem említették.

Az első emlékművek egyikét 1991-ben, tehát a rendszerváltás után létesítették Duna-szerdahelyen. Az emlékművek és emléktáblák feliratai három nyelven hirdetik a szomorú történeteket. A zsidó holokauszt emlékei mellett számba veszi a szerző a roma holokauszt emlékjeleit is.

A fejezet igen szemléletesen tárja fel az események megítélése és a nemzeti emlékezetbe illesztése közötti, a szlovák oldalról máig tapasztalható ellenérzés mozgatórugóit. Nevezetesen azt a kényelmes álláspontot, amely szerint a fasizmust összemosás a viszszaesetelés, a Tiso-féle antiszemitizmust elhallgatva igyekeznek felmenteni az elkövetett bűnök alól a kor akkori szlovák társadalmát.

Külön fejezetben vizsgálja a szakrális kisemlékeket, melyekre felkerültek a háborúra utaló feliratok. Ezeknek az objektumoknak egy részét csak kiegészíteni akarták, így például a távolban harcolók kifejezett óhaja volt, hogy falujukban a szentek szobrára lámpást szereljenek, hogy az vörös fényével emlékeztesse a közösséget a háború folyására. Majd a háború befejeződése után emelt szobrok – Szent Vendel, Szent Mihály, Szent Flórián, Szent Borbála stb. – feliratában megemlékeztek az elesettekről, néha név szerint is említve őket.

Sok feszületről tesz említést L. Juhász, melyek dedikációjában olvasható annak a személynek a neve, akinek az emlékére állították a kisemléket. Közösségek is állítottak keresztet, de ezek felirata általánosan utal csak a háborúban elesettekre.

Lourdi barlangokon és kápolnákon valamint kálváriákon is feltűnnek a háború borzalmaira, az elesettekre emlékeztető feliratok.

A monografikus igényű feldolgozás végén külön fejezeteket szentel a szerző az emlékjelek állíttatóinak, az emlékművek alkotóinak és külön elemzi a feliratokat.

Összegzésében megállapítja, hogy az 1993-ban létrejött önálló Szlovákia az emlékjelekkel kapcsolatos állítási gyakorlatra, a körük szerveződő emlékező ünnepségekre nem gyakorolt hatást. A szemlélet változásában és az állítás gyakorlatában az 1989-es rendszerváltozás volt a meghatározó, amely változás az ideológiai kötöttségektől szabadította meg a térség társadalmát.

Terjedelmes mellékletben teszi közzé a szerző a korabeli dokumentumokat és újságcikkeket, melyek segítik értelmezni a főszoveg közben, táblákon helyet kapott gazdag képanyagot. A kötet végén földrajzi mutató könnyíti meg az eligazodást a könyvben szereplő helységeket illetően.

Fontos állomása ez a munka a térkijelölés közép-kelet-európai kutatásának, szerkezeti felépítése mintát kínál a további feldolgozásokhoz.

Zentai Tünde: Kovácshida. A Dél-Dunántúl festett templomai. Pécs, 2010, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 128 p. 53 kép

Hajdú Ágnes

A Dél-Dunántúl festett templomai című sorozat, mely a régióhoz kötődő református templomfestő-hagyomány legfontosabb alkotásait ismerteti, a pécsi Pro Pannonia Kiadó gondozásában jelenik meg. A kötetekben bemutatott templomok a magyar és európai épített örökség kiemelkedő szépségű, de nem eléggé ismert emlékei, melyek egyszerre hordozzák magukon a hivatalos képzőművészeti áramlatok és a népművészet hatását, így több tudományterület érdeklődésére is számot tarthatnak. Éppen ezért hiánypótló művek e sorozat kötetei, hiszen korábban nem történt meg sem a festett templomok komplex tudományos feldolgozása, sem a hozzájuk kapcsolódó emléktanyag részletes bemutatása. Zentai Tünde a szóban forgó könyveiben mindkét feladatot felvállalja, mindvégig megtartva az egyensúlyt a templomok aprólékos ismertetése és az adott egyházközség, település történetének, viszonyainak bemutatása között. A kiadványok külön értéke, hogy egyszerre képesek megfelelni a tudományos kritériumoknak és szólni a szélesebb olvasóközönséghez. A tizkötetesre tervezett sorozatból eddig hét könyv látott napvilágot: elsőként – 2007-ben – az Adorjáról szóló, a következő évben újabb két kötet, a rétfalui és a kőrösi, 2009-ben a negyedik, Patapoklosi templomát feldolgozó. 2010-ben ismét két kötet készült el, a kovácshidai és a drávaiványi, idén pedig immár a hetedik – szennai – kötetet vehetjük kézbe.

Az alábbiakban az ötödik, kovácshidai kötetet ismertetem részletesen.

A fotókkal gazdagon illusztrált, mutatós könyv hat fő fejezetre tagolódik. A mű a nagyobb egységtől halad a kisebb felé: elsőként magát a falut mutatja be. Fővonalakban vázolja a település természetföldrajzi adottságait, magyarázatot nyújt a falu nevének eredetére, madártávlati képet ad a község történetéről. A szerzőnek négy oldalba sikerült bele-sűrítene a legfontosabb információkat, melyek szükségesek, hogy – idézem – „...lássuk a templom és egyház történetjének helyét a történelem folyamában” (Zentai 2010: 10.). A fejezet további részében rövid áttekintést kapunk az Ormánság népi kultúrájának legmarkánsabb jegyeiről, majd tömör összefoglalást olvashatunk a terület legalapvetőbb néprajzi, nyelvjárási szakirodalmáról és az e táj ihlette szépirodalmi alkotásokról.

A következő nagy fejezetben az egyházközség történetével, lelkészeivel, építkezéseivel ismertem meg bennünket Zentai Tünde. A kovácshidaiak nagyon korán, már az 1530-as években protestáns hitre tértek, de önálló egyházközséggé csak a 18. sz. végén váltak. A lelkészek közül Nagy Mihály 1822 és 1831 közti viszontagságos, és Kőrössi Sándor templomépítő lelképásztor 1831–1837 közti munkáját ismerhetjük meg részletesebben. Érzékletesen mutatja a körülményeket az 1835-ben felvett vagyonelejtár, mely több más – a Baranyai Református Egyházmegye Levéltárában, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában, a Magyar Országos Levéltárban, a Baranya Megyei Levéltárban, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található – kézirat mellett Zentai Tünde forrásául szolgált. A vallási élet napjainkig kiterjesztett bemutatása után a szerző vázlatos áttekintést ad az eklézsia 1722 és 2002 közt zajló építkezéseiről. Szembetűnő, hogy a falu méretéhez képest az egyházközség minden korszakban milyen nagy volumenű építkezéseket folytatott.

A harmadik nagy fejezettel érkezünk meg magába a templomba. Zentai az ormánságiak buzgó vallásosságát, áldozatos templomépítő munkáját érzékeltetendő Baksay Sándor református püspök esszéjét idézi. Ezt követi a templom építészeti leírása, az alaprajz és a számos fotó közlése nagyban megkönnyíti a megértést, az alfejezet végére már-már otthonosan mozgunk a hagyományos módon két bejáratral rendelkező templomban. A jelenlegi nem az első templom a községben, a 18. sz. folyamán két, kezdetlegesebb technikával épített templomról tudunk, míg végül rendkívüli nehézségek után – melyek ugyancsak megismerhetők e fejezetből – 1833 és 1835 között felépült a festett kazettás istenháza.

A következő fejezetet a templombelső bemutatása tölti ki. Az 1835-ben készült asztalosmunka stílusára egyaránt hatottak a tradíció és a reformkori új ideák. A végeredményt tekintve a berendezés egyfajta nyugodt átmenetet képvisel a gyülekezet részéről jelentkező paraszti ízlés és a lelkipásztor polgári ízlésvilága között. Az előbbi a virágos kórus mellvéd- és alsó tábláiban és a díszes zsoltármutatóban, az utóbbi a berendezés többi elemében: a szószékben, a padokban, a Mózes-székben, az úrasztalában nyilvánul meg. A virágos ornamentika történetének tömör áttekintése után a kovácshidai motívumkészlet részletes, pontos leírását olvashatjuk. A dús levélornamentika mellett a sűrű, de viszonylag kevésfajta virágmotívum használata a szembetűnő helyi jellegzetesség. A kórus mellvédtábláinak egyesével való elemzése túlmutat önmagán, lehetőséget ad pl. a galambábrázolás gazdag szimbolikájának rövid összefoglalására, vagy annak az érdekességnek a hangsúlyozására, hogy bizonyos – a templomban látható – motívumok 1845 és 1867 között szinte változatlanul kerültek át a helyi festett bútorokra. Ebben a fejezetben Zentai Tünde egy, a terminológiára vonatkozó javaslatot is tesz: pontatlannak érzi a festett templom szakkifejezést, helyette kifejezőbbnek tartja a hímes jelzőt, de nem ragaszkodik ennek a mindenáron való használatához, mivel a festett templom a szakirodalomban elterjedt, bevett terminus technicus.

A könyv egyik kiemelkedően érdekes fejezete a templomfestő Gyarmati Jánosról szóló, melyet a szerző úgy komponált meg, hogy az olvasó is részese lehessen a kutatás izgalmának, átérezhesse annak szövevényességét. Zentai Tünde gyermekkorában hallott szóbeli közlés nyomán indult a kovácshidai és egyben a kórosi templom festőasztalosának keresésére. A széles körű kutatómunka eredményeképp nemcsak három Gyarmati Jánost sikerült azonosítania, és a köztük lévő rokoni kapcsolatokat feltérképeznie, de egy 18. századi siklósi asztalosközpont képe is kirajzolódott. A kovácshidai templom festését Zentai ifjabb Gyarmati János munkájának tartja. Nevének ismerete azért is kiemelkedően fontos, mert a régió legtöbb festője anonim. A kémesi karzat kérdése csak még izgalmasabbá teszi a Gyarmatiak munkásságát, a 2008-ban a szerző által szervezett feltárás során sikerült bizonyítani, hogy a kémesi templom eredeti – virágos – festése is Gyarmati János műhelyéből származik.

A zárófejezetben ismét eltávolodunk magától a templomtól, Zentai megismerteti az olvasót a kutatástörténettel és a régió többi hímes templomával. A dél-dunántúli festett templomokat írók, iparművészek már a 19. században felfedezték, de tudományos kutatásuk sokáig késett. Feltárásukban oroszlnárszt vállalt Zentai Tünde, részben neki köszönhető, hogy ma már a Dél-Dunántúlon 51 festett templomot ismerünk, melyek közül 13 maradt meg eredeti alakjában. A kovácshidai templom az ormánsági festett templomok közül a „kórosi” csoportba tartozik, közvetlen rokonságot mutat az 1800-ban Sza-

porcán épült – mára megsemmisült festésű –, az 1826-ban Kémesen és az 1835-ben Kőröson épült református templomokkal. E négy közül a kovácshidai a legkésőbbi, ezáltal egyben a legérettebb is. Idézem: „Eszttikái értékei mellett a kovácshidai alkotás jelentősége újszerű tradicionáliszmusában rejlik. Festője úgy tudta megújítani a magyarországi reneszánsz gyökerű ornamentikát, hogy megőrizte, egymásba oltotta a művészeti »nagy hagyomány« és a folklór örökbecsű elemeit. S egyúttal olyan műveket hozott létre, amelyek a magyar templomfestésben sajátos, önálló színterületet képeznek.”

Nem mehetünk el szó nélkül a gazdag fényképanyag – Deim Péter munkája – mellett, melynek külön értéke, hogy mindig a vonatkozó szövegrész közvetlen közelében találjuk az odaillő felvételt. A könyv végén található Archívumban olyan korábban publikálatlan, de e kötethez felhasznált forrásrészletek olvashatók, melyek a templom építéséről és az egyházközösség történetéről szolgálnak adatokkal.

Az ember mindig fokozottabb elvárásokat támaszt egy olyan helyet bemutató könyvvel, fotóval szemben, ahol korábban ő maga is járt. Lelkes Kovácshidára járóként mondhatom, Zentai Tünde műve nem hagy kívánnivalót maga után, egyszerre képes visszahozni a saját, személyes élményeket és kíváncsivá tenni, hívogatni az olyan olvasót, aki még nem járt a kovácshidai templomban.

Paládi-Kovács Attila: Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19-20. században. Budapest, 2007, Akadémiai Kiadó, 327 p.

Kemecsi Lajos

Paládi-Kovács Attila akadémikus 2007-ben megjelent tanulmánykötete a magyarországi ipari fejlődés néprajzi kutatásának eredményeit foglalja össze, a történeti előzményeket is elemezve. A kötetbe rendezett írások egy része (3 tanulmány) először olvasható magyar nyelven, hiszen eredetileg külföldi konferenciákon elhangzott előadásként idegen nyelvű kötetekben jelentek meg. A legkorábbi írás 1985-ben jelent meg, míg a záró kutatástörténeti tanulmány a kötetben olvasható először.

A kötet gerincét alkotó két leghosszabb, összefoglalás jellegű írása eredetileg a *Magyar néprajz VIII. Társadalom* kötetében jelent meg (2000.). A kisiparosokat és az ipari munkásságot tárgyaló fejezetek a rendi és a polgári társadalomban betöltött szerepük vizsgálata mellett, részletesen tárgyalják a vizsgált társadalmi csoportok életmódjának különböző aspektusait is. Az iparosok, illetve a munkások társadalmi csoportjainak hierarchikus jellemzőit a munka és az életmód elemein keresztül mutatja be a szerző. A céhszervezés felbomlását követő folyamatok alapos bemutatására törekedve tárgyalja az ipartársulatok, ipartestületek és iparoskörök működését is. Olyan, korábban kevés figyelemre méltatott területekre is kiterjed a szerző figyelme, mint az ökológiai szemlélet alkalmazása. Ezen fejezetek megjelenésük idején meglepetést okoztak, különösen az ipari munkásságra vonatkozó részek kidolgozottságára tekintettel. A szakmai közvélemény számára ezen írások tették egyértelművé a vonatkozó hazai kutatás érdemi eredményeit és egyben a külföldi kutatásokhoz igazodó színvonalát.

A kötet történeti megközelítésű tanulmányaiból (*Régi bányászélet Gömörben, Hagyományos elemek a magyar munkások kultúrájában, Céhhagyományok Magyarorszá-*

gon) kibomló folyamatok – így a korai ércbányászok és vasiparból formálódó korszerű ipari munkássággá alakulása is megismerhető. A középkori hagyományok közvetítését is ennek a hagyományos iparosrétegnek köszönhetjük. Számos lokális érvényű szokás, eljárás fedezhető fel a céhes eredetű kézművesszakmák hagyományvilágában. A 18–19. századi európai vándorlegény-útvonalak, a legényvándorlás tárgyi emlékei mellett kiemeli mobilitásra érzékeny csoportoknak az innovációk terjesztésében betöltött hangsúlyos szerepét is.

A magyar ipari munkásság rétegtudományának, sajátos mentalitásának fontos jellemzőit tárgyalja az „*Egyházak, iparosok, munkások*” című tanulmány, amely a munkásmozgalmi szerveződések kezdeteinek mentalitástörténeti aspektusait is elemzi. A jellegzetes munkáseletmód tudományos kutatásának egyik leginkább kidolgozott területeként tárgyalja a szerző a „*Munkaház és -lakás 1870–1920 között*” című tanulmányában a lakáskultúra jellemzőit. Felhívja a figyelmet a téma szabadtéri néprajzi múzeumi bemutatásának lehetőségeire is.

Paládi-Kovács Attila tanulmányaiban az egyes témák alapos kutatása mellett minden esetben érzékenyen reagál a korszerű külföldi módszertani megközelítések hazai alkalmazási lehetőségeire. Ennek az érzékenységre példája a hálómódellemel alkalmazásával készült „*A kommunikáció néhány sajátossága egy ipari körzetben Észak-Magyarországon*” című tanulmánya. Az ózdi vasgyár „vonzáskörzetének” elemzése az információáramlás sajátos helyi viszonyait tárta fel.

A kötetben először megjelenő tanulmány a távolodó ipari társadalom kutatásának korszerű hazai és nemzetközi irányait és egyben a legutóbbi összefoglalás óta (*Magyar néprajz VIII. Társadalom* kötet 2000.) született eredmények összefoglalását is tartalmazza. Egy-egy területen jelentős eredmények születtek és ezek számbavétele mellett a további kutatási irányok megjelölése is felvállalt célja a kötet írásainak. Az első (*Az ipari munkásság néprajzi kutatása Magyarországon és Európában*) és a záró tanulmány (*Új közelítések és a távolodó ipari társadalom*) mintegy keretezi a tematikus feldolgozásokat a kutatástörténeti összefoglalás felvázolásával.

A 10 tanulmányt két, függelékbe rendezett forrásközlés egészíti ki. Az első a magyar etnográfia egyik korai közleményét teszi közzismertté, jelezve a munkáskutatások kezdeti jellemzőit. Az Ethnographiában 1890-ben (!) megjelent május elsejei felvonulást leíró közlésből is kiderül, hogy a hagyományörzés milyen eleven volt a korabeli iparral foglalkozók között. A második forrásközlésben Hoffinger János György bányakerületi orvos 1791-ben készült topográfiai művéből közöl Selmecebányára vonatkozó igen érzékletesen fogalmazott részleteket.

A kiválóan szerkesztett kötet használatát alapos és részletes mutatók segítik. A térképek, ábrák és fekete-fehér, illetve színes képek az eredeti helyükön megjelent tanulmányoknál bőségesebben illusztrálják az írásokat. Egyes esetekben a kiválóan válogatott képek a szövegnél is pontosabban és bővebben szólnak a vizsgált társadalmi csoportok életéről. A helységnevmutató több mint 300 települést sorol fel, ez is jelzi a kötetben megjelent írások tágas földrajzi kereteit, a Kárpát-medence egészére kiterjedő kutatások jellegét. A rendkívül gazdag tárgymutató eligazítja az olvasót a szaknyelvi, terminológiai kérdésekben, különös alaposággal a bányászati szaknyelv terén. Paládi-Kovács Attila tanulmányaiban minden esetben kiemelt figyelmet fordít a szaknyelv, a szakszavak, a ré-

tegyelv jelenségeire. Sajnálatos módon a kötetben nem kapott helyet idegen nyelvű összefoglalás vagy tartalomjegyzék.

Paládi-Kovács Attila tanulmánykötetét egyaránt haszonnal forgathatják a néprajz, a gazdaság- és technikátörténet, a helytörténet és a társadalomtörténet kutatói is.

Veres Emese-Gyöngyvér: „Mikor Oláhország háborút izene...” A barcasági csángók kálváriája. Barcasági könyvek 2. Budapest, 2008, Barca Kiadó, 504 p.

Kemecsi Lajos

A Marosvásárhelyen született és a Barcasághoz eleven szálakkal kötődő Veres Emese-Gyöngyvér második könyve is a barcasági csángók történetéhez kapcsolódik. A 2005-ben megjelent „*Ma leszek házádban vendéged*” című szokásokkal kapcsolatos kutatásait közlő könyvét követően a szerző egy máig aktuális és érzékeny témát dolgozott fel. Az 1916-ban bekövetkezett váratlan és kegyetlen román támadás barcasági emlékeit és dokumentumait dolgozta fel példaértékűen adatgazdag monográfiájában.

A barcasági csángók történelme ritkán került olyan közérdeklődés és figyelem középpontjába, mint az őket sújtó idegen katonai támadást követően. A szerző igyekezett a vonatkozó történelmi, a sajtó- és az egyháztörténeti anyagokat összegyűjteni. Az evangélikus egyházhoz, a lelkészekhez kapcsolódó források mint a helyi közösségeket összefogó intézményhez kötődő adatok rendkívül fontosak. A gyülekezetek életére vonatkozó adatok az egyháztörténeszek mellett a néprajzkutatók számára is igen értékesek. Veres Emese-Gyöngyvér értő szemmel válogatott és kutatott ezen sajátos értéket képviselő dokumentumok között is. Különösen gazdag forráscsoportot vont be kutatómunkájába a parasztköltői írások, családi visszaemlékezések összegyűjtésével. Ezek némelyike verses formátumú, így például a hat osztályt végzett barcaújfalusi földműves Jámbor János megkapó szépségű „virágos kertje”, melyből a kötet címadó sora is származik. A külön fejezetbe rendezett néprajzi gyűjtések során talált meneküléstörténeteket csonkítatlanul, teljes egészében közli, az eredeti formában és helyesírással. A népi írásbeliség kutatásához is szolgált azáltal értékelhető adatokat. A magyar és a román történetírás is elsősorban, szinte kizárólagosan a hadtörténeti vonatkozásokat vizsgálta korábban. Az ilyen jellegű munkák átértékelését is eredményezheti az eseményeket elszenvedő civil lakosság szemszögét is figyelembe vevő dokumentumválogatás. A szerző nyelvismerete lehetővé teszi, hogy egy-egy eseményről a korabeli magyar, román és német forrásokat is egymás mellett olvashatjuk. A három nép több évszázados együttélése meghatározta a Barcaság arculatát, lakóinak életét és szokásait.

A kötet időrendben tárgyalja az eseményeket, felsorakoztatva a vonatkozó forrásokat. Nem túlzás, hogy egyes esetekben nem csupán napról napra, hanem a sorsfordító események idején óráról órára bontakozik ki az olvasó számára a kegyetlen támadás és annak tragikus következményei. A kötet lapjain egyéni tragédiák, kimagasló erkölcsi erőt felmutató hétköznapi hősök jelennek meg, ám a kegyetlen és számító gonosztevők is felbukkannak. A szerző hűen a hitelességet és objektivitást követelő célkitűzéséhez nem tagadja el a románellenes atrocitások, esetenként háborús bűnök ismertetését sem, a megszálló román hadsereg és alkalmanként vad szimpatizánsoik tetteinek ismertetése mellett.

Rendkívül alaposan vizsgálta a szerző a betörés elől menekülők sorsát; ezt a témát elsősorban a korabeli sajtó közléseire és személyes feljegyzésekre építve mutatja be. A menekültek ellátását, segélyezését bemutató fejezetben a központi intézkedéseket, az egyes vármegyék hivatalos intézkedéseit és a magánszemélyek, egyházak működését is bevonta vizsgálatának körébe. A Brassó vármegyei menekültek Bácskában és Torontálban találtak igen nagy arányban ideiglenes menedéket. Külön fejezet foglalkozik a menekültek visszatérésével, a károk és a romok felszámolásával. Részletesen vizsgálja az elhurcolt tűzszok sorsát, a kalandregénybe illő szökésbeszámolókat. Kitér a román csapatok kiszorítását követően lezajlott hadbírószági ítéletekre, a megtorlásra is. Az események központi évfordulós megemlékezéseit is bemutatja a szerző a korabeli dokumentumok alapján, s ezek elemzése különösen annak ismeretében sajátos, hogy 1919-ben újra román uralom volt Brassóban... Az emlékművek sorsa – pl. a lefejezett vashonvéd, a ledöntött s máshol felállított emlékmű – jellemzi az etnikai-politikai viszonyrendszereket.

A szöveget kiválóan egészítik ki a válogatott illusztrációk, melyek a korabeli sajtófotók, képeslapok mellett, igen nagy számban közölnek családi magánarchívumokból feltárt képeket is. Ezek mellett a kiterjedt levéltári és könyvészeti kutatások során összegyűjtött fotók teszik teljessé az anyagot. Ezek összegyűjtése is – az írásos forrásokhoz hasonlóan – kimunkált gyűjtőmódszertani jártasságot és elhivatottságot igényelt. A recenzensnek módja volt a kötet megjelenését követően közös terepmunkát folytatnia a szerzővel Hétfaluban. Az adatközlők reakciói, a további források előkerülése, a visszaemlékező történetek sorozata igazolta Veres Emese-Gyöngyvér témaválasztását.

A kötetet német és román nyelvű összefoglalás zárja, illetve egy melléklet, melyben korabeli hivatalos dokumentumokat követően az elhurcoltak, meggyilkoltak, illetve az elmenekültek névsorai is megtalálhatóak. A mellékletet az adatközlők névsora zárja, melyben kereken ötven személy szerepel! Az igényes kialakítású, rendkívül olvasmányos és ezzel együtt roppant adatgazdag kötet a hely- és köztörténet kutatói mellett, a néprajztudomány és a mentalitástörténettel foglalkozó kutatók számára is értékes munka. A barcasági csángók identitása vizsgálatának eredményei sokkal nagyobb távlatban és léptékben is komoly igazodási pontot jelentenek számunkra. Veres Emese-Gyöngyvér könyve egy objektív társadalomtan felé mutató irányjelzőként is értékelhető.

Sabján Tibor: A mászókéményes konyha. Budapest, 2004, Terc Kiadó, 108 p.

Kemecsi Lajos

A Terc Kiadó népi kultúrával foglalkozó tematikájú sorozatának legtermékenyebb szerzője Sabján Tibor. A 2004-ben megjelent kötet egy, a magyar népi kultúra korábban szinte ismeretlen, a kutatók által is csak kevésbé kutatott területét, a modernizálódó paraszti konyhát mutatja be, a tüzelőberendezésen keresztül. A kötet egyik erőssége az a gazdag képanyag, amelyet a szerző igen kreatívan alkalmaz. Olyan képi forrásokat is bevont az illusztrációk körébe, melyek korábban nem kanonizálódtak a szaktudományi keretek között. Az árukatalógusok – így például a Wathner cégé – rendkívül informatív ábrázolásai, leírásai, a szabadalmak és újítások különösen egy, a modernizáció folyamatát képviselő kultúrelem kutatásában megkerülhetetlenek. A szerző szakmunkáinak egyik

erőssége az általa készített egyedi vonásokkal bíró rajzos dokumentáció használata. Sabján Tibor ezáltal olyan komplexitással dolgozza fel tárgyalt témáját, amely csak kevés etnográfusnak adatott meg.

A 19. század második felében és a 20. század elején elterjedt füstmentes konyha a paraszti életvilágokat a polgárosulás irányába formáló folyamatnak az egyik jellemző eleme. A hagyományos lakáskultúrát, a házban zajló életet alapvetően megreformáló újítások kapcsolódnak a mászókéményes konyhának nevezett újításhoz. A tüzelőberendezések is magukon viselték jellegük megváltozásának jeleit, elegendő, ha a lakatosok igényes munkáiként készülő csillogó fém alkatrészekre gondolunk, melyeket a kötet is gazdagon bemutat. A könyv tematikájából adódóan szorosan kapcsolódik a korábban megjelent „*A takaréktűzhely*” című kötetéhez a sorozatnak. A kombinált tüzelőberendezések elemzése és bemutatása nagy adóssága volt a szaktudománynak, melyet Sabján Tibor kötetével igyekezett törleszteni.

Az igényesen szerkesztett monográfia a szerző több évtizedes vonatkozó kutatásainak összefoglalását adja. Természetesen a sorozat jellegéhez igazodva teszi ezt, mintegy igazolva, hogy a szaktudós az ismeretek birtokában a „*szakszerűség mellett mindenkor az egyszerű s közérthető előadást tartja szem előtt*” – mint ezt célkitűzésként az Ethnographia első (!) számában 1890. január elsején kelt szerkesztői bevezetőjében Réthy László is megfogalmazta már.

Az alapos történeti és néprajzi fejlődéstörténetet európai távlatba helyezi a szerző. Könyvészeti, levéltári kutatások eredményeit felhasználva sikerül a fejlődési folyamat tisztázni. A különböző táji változatok regionális jellemzői külön fejezetben olvashatóak. A szerző megállapításai szerint a négy megkülönböztethető nagytáji típus kialakulásában alapvető szerepe volt a polgári előképeknek, illetve az Alföldi régióban a parasztház átépítési lehetőségeinek is. Elemzése során tisztáz több terminológiai problémát is, így a *vindófnit*, a *kamin*, *vindóflit* és változatainak elterjedését bemutatva. Sabján – vonatkozó szakirányú képzettségét is felhasználva – értőn elemzi a mászókéményes konyhai berendezések műszaki-szerkezeti jellemzőit. Ebben a részben elsörendű segítséget jelentettek számára a Szabadtéri Néprajzi Múzeum munkatársaként végzett épületbontásokon, tüzelőkutatásokon szerzett tapasztalatai. S a sorozat más köteteihez hasonlóan a gyakorlati tudás elemeit is bemutatja, mikor az építés, a használat és a helyreállítás ismeretanyagát is összefoglalja. A tüzelőket a kályhások, kőművesek és lakatosok együttműködése révén készítették el. A néprajzi kutatómunka szép példája a tűzhelyek vasalatait készítő lakatosok személyének, egyes műhelyeknek a kutatása – meghatározása.

A kötet nem csupán a néprajztudomány művelői, de a technikátörténet, a kézművészség kutatói, illetve az életmódkutatással foglalkozók számára is alapvető fontosságú. A kötetet záró annotált tájékoztató irodalom pedig nem csupán a szakemberek, de az érdeklődő olvasók számára is komoly segítséget nyújt.

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 122.

2011

No. 2.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria),
FERENC POZSONY (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany),
MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Head of the Editorial Board:

LÁSZLÓ KÓSA

Editorial Board:

MIKLÓS CSERI, ÁGNES FÜLEMILE, RÓBERT KEMÉNYFI, IMOLA KÜLLŐS, TAMÁS MOHAY,
ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, GÁBOR VARGYAS, GYULA VIGA

Editor:

ELEK BARTHA

Editorial Office Address: Hungarian Ethnographical Society

[Magyar Néprajzi Társaság], H-1055 Budapest V.

Kossuth Lajos tér 12. Telephone: (1) 473-2400/extension 481

Telephone/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

Editor's Address: Department of Ethnography, University of Debrecen

[Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék] H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16.

Telephone /fax: (52) 512-958

E-mail: barthaelek@yahoo.com

TABLE OF CONTENTS

Presentation

- Erika Vass*, The Life of a Settlement in *Hunyad* County at the Turn of
the Millennium 105

Communications

- Emőke P. Szalay*, Varieties of One-Sided Turkish-Style Stems on 17th–18th
Century Pieces of *Úrihimzés* Belonging to the Reformed Diocese of *Szatmár* 115
- Anikó Fűvessy*, The Bone Inlaid Saddle of General *Ernő Kiss*,
One of the 13 Martyrs of *Arad*..... 131
- Ottó Domonkos – Lajos Kemecsi*, A New Type of Source to Be Explored:
The Specimen Sheets of Specialized Drawing Schools..... 139

Workshop

- Diána Szántó*, From Colonization to International Development:
A Brief Account of North-South Relations..... 157

In memoriam

- Remembering Melinda Égető (*Andrea Anna Muskovics*) 182

- Book Reviews 192

FORMAI KÖVETELMÉNYEK

1. A kézirat terjedelme ne haladja meg a 40 000 leütést.
2. A kéziratot .rtf (rich text format) vagy .doc (Microsoft Word) formátumban, mágneslemezen, emailben vagy CD-n, valamint kinyomtatott formában kérjük a szerkesztőhöz eljuttatni.
3. A szövegközi kiemelésekhez *dőlt (italic)* betűt használjanak.
4. A jegyzetek megadása lábjegyzetek formájában történjen, ne használjanak szövegközi jegyzeteket! A lábjegyzet formája: Vezetéknév Évszám: Oldalszám.
Pl. Balassa 1973: 59.
5. A tanulmányokhoz mellékeltek ábrák, rajzok, fotók elkészítésénél vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehérben kerülnek a kötetbe. A fénykép rövidebb oldala maximum 9 cm legyen. A képek hátoldalán tüntessék fel azok sorszámát, valamint talpas nyíllal a helyes orientációt. A digitális képeket 300 DPI felbontásban kérjük, tömörítetlen .TIFF, esetleg .JPG formátumban. Külön mellékeljenek képjegyzéket a sorszám, a pontos szövegközi hely, valamint a képaláírás feltüntetésével.
6. A tanulmányhoz kérjük csatolni a szerző nevét, munkahelyének megnevezését, tudományos fokozatát, valamint – ha van – email címét. Lehetőség szerint kérjük közölni a szerző azon telefonszámát is, ahol a szerkesztő elérheti.
7. Az irodalomjegyzék a tanulmány végén szerepeljen. Az irodalmi hivatkozásokat lábjegyzetben szerepeltessék. Azonos szerző ugyanabban az évben írt tanulmányát a, b, c betűkkel különítsék el. Az irodalomjegyzék formátuma a következő legyen:
 - 7.1 Önálló kötet esetében:
VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám *Kötetcím*. Kiadási hely: Kiadó
Pl. BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története*. Budapest: Akadémiai Kiadó
 - 7.2 Tanulmánygyűjtemény esetében:
VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. In Szerkesztő: *Kötetcím*. Oldalszám. Kiadási hely: Kiadó
Pl. ORTUTAY Gyula
1941 Népköltészet és műköltészet. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. 161–181. Budapest: A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarástudományi Intézete
 - 7.3 Folyóirat esetében:
VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. *Folyóiratcím*. Évfolyam. Szám. Oldalszám.
Pl. LENGYEL Dénes
1982 Álmos vezér születésének mondája. *Ethnographia*. XCIII. 2. 259–268.
8. Hol és milyen kutatási pályázat keretében készült a tanulmány.

Ethnographia

122. évfolyam

2011

2. szám

Ismertetések

Balassa M. Iván: A Felföld népi építésze. (*Muskovics Andrea Anna*) – Csupor István: Az Alföld népi kerámiaművészete. (*Füvessy Anikó*) – L. Juhász Ilona: Neveitek e márványlapon... A háború jelei. (*Klamár Zoltán*) – Zentai Tünde: Kovácshida. A Dél-Dunántúl festett templomai. (*Hajdú Ágnes*) – Paládi-Kovács Attila: Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században (*Kemecsi Lajos*) – Veres Emese-Gyöngyvér: „Mikor Oláhország háborút izene...” A barcasági csángók kálváriája. (*Kemecsi Lajos*) – Sabján Tibor: A mászókéményes konyha. (*Kemecsi Lajos*)

A folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg

ISSN 0014-1798

Szerkesztő: Bartha Elek [Editor: Elek Bartha]

Felelős kiadó: Bodó Sándor, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke
[Published by: Sándor Bodó, President of the Hungarian Ethnographical Society]

Fordító: Csontos Pál [Translator: Pál Csontos]

Olvasószerkesztő: Molnár Margit

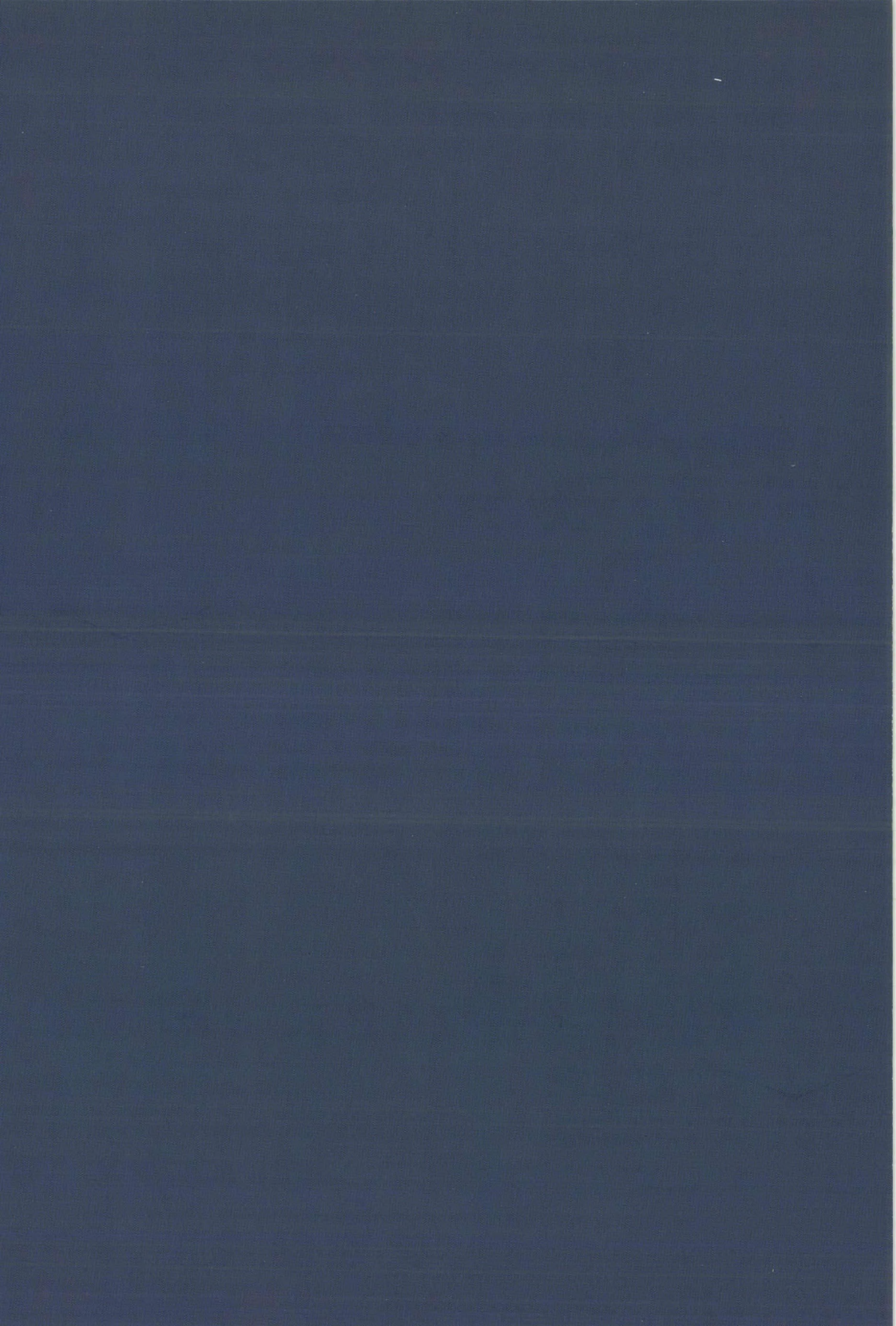
[Copy editor: Margit Molnár]

A borítót tervezte: Dallos Csaba [Cover design: Csaba Dallos]

Nyomdai előkészítő: Bihari Nagy Éva [Printing & Publishing: Éva Bihari Nagy]

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen [Printed in Debrecen by Kapitális Ltd.]

Felelős vezető: Kapusi József [Managing Director: József Kapusi]

ETHNOGRAPHIA

Báti Anikó: Cserépfalu és a táplálkozáskultúra-kutatás közelmúltja

Turai Tünde: Öregkor-értelmezések. A néprajzi terepmunka tanulságai a harmadik életszakasról

Nagyné Batári Zsuzsanna: Szabadtéri múzeumok berendezéseinek kialakítása

2011/3

A szerkesztőbizottság elnöke:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai:
CSERI MIKLÓS, FÜLEMILE ÁGNES, KEMÉNYFI RÓBERT,
KÜLLŐS IMOLA, MOHAY TAMÁS, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA,
VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA

Szerkesztő:
BARTHA ELEK

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 473-2400/481-es mellék
Telefon/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

A szerkesztő címe: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf. 16. Telefon/fax: (52) 512-958
E-mail: barthaelek@yahoo.com

TARTALOM

Előadás

Báti Anikó: Cserépfalu és a táplálkozáskultúra-kutatás közelmúltja 209

Tanulmány

Turai Tiünde: Öregkor-értelmezések. A néprajzi terepmunka tanulságai
a harmadik életszakasról 220

Muzeológia

Nagyné Batári Zsuzsanna: Szabadtéri múzeumok berendezéseinek kialakítása.
A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Észak-magyarországi
falu tájegységének esettanulmánya 254

Ismertetések 287

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

122. évfolyam

2011

3. szám

Báti Anikó

Cserépfalu és a táplálkozáskultúra-kutatás közelmúltja

A médiában, a könyvkiadás terén a táplálkozás ma az egyik legkedveltebb téma a bemutatkozásra, mások megismertetésére.¹ Egész estés műsorok sorozatain keresztül követhetjük végig, hogy ki hogyan készít el egy-egy ételsort. Önálló tévécsatornán, egész nap főzési tanácsokat sugároznak, egyes nemzetek konyháit mutatják be ételeiken keresztül. Különbőféle előképzettségű szerzők tolaiból látnak napvilágot receptkönyvek a gyermekek táplálásától kezdve a hangsúlyozottan magyar, illetve nemzetközi konyha remekeiig. A nőknek szánt sajtótermékek szinte mindegyike közöl recepteket, az egészséges életmódról szóló tanácsokkal kiegészítve.

Az egész ország területén az 1990-es évektől egyre népszerűbbek az új közösségi ünnepek, a falunapok, illetve a különféle fesztiválok, nosztalgiával fordulnak a falusi konyhák felé. Ezeknek az alkalmaknak fontos eseménye az ételkészítés, a közös étkezés. A millennium idején számos település megjelentette a saját monográfiáját, melyekben többnyire az étkezési szokások is teret kaptak.

A táplálkozásról tehát ma nagyon népszerű írni, beszélni, kedvelt téma. Széles érdeklődésre tarthat számot mind az átlagolvasó, mind a szakmai körökben. Ezt a fajta nyitottságot, nyilvánosságot, figyelmet ki kell használnunk néprajzosként, táplálkozáskutatóként is.

A táplálkozáskultúra-kutatás hazai eredményei európai jelentőségűek, de még vannak elvégzendő feladatok: csak hogy néhány példát említsek: a közelmúlt és a jelen változásainak dokumentálása, a vizsgálatok kiterjesztése minden társadalmi rétegre, a táji tagolódás körvonalazása.

¹ A tanulmány Báti Anikó: *Régi és új elemek a cserépfalvai konyhán*, Budapest, 2008 – a Magyar Néprajzi Társaság Anyagi Kultúra szakosztály 2009. március 18-án tartott könyvbemutatóján elhangzott előadás átirata.

A táplálkozáskultúra kutatástörténetében többször előkerült a jelenkutatás módszere. A századfordulón az Ethnographia és a Néprajzi Értesítő cikkei a paraszti konyha mindennapi életét írják le, ügyelve a változásokra is. Ezeknek az empirikus vizsgálatoknak azonban nem volt elméleti háttérük és kidolgozott stratégiájuk sem; esetlegesen voltak. Kiemelkedő, példaadó munka *Kardos Lászlónak* az Őrség táplálkozását bemutató könyve.² Az ételek elkészítését, fogyasztását, tartósítását a gazdálkodás és a társadalmi viszonyok jelen idejű leírásával együtt tárgyalja, kiemelve az eltelt száz év változásait, és mindezt a környező települések táplálkozásával összevetve.

1950-ben jelent meg *Morvay Judit* cikke,³ melyben három észak-magyarországi község ünnepi étkezéseinek egészét hasonlította össze, három idősávban, a 19. század végétől saját jelenéig, a gazdasági, társadalmi rétegződést is figyelembe véve. A kijelölt idősávon belül táblázattal szemlélteti egy új étel megjelenését vagy egy régi étel eltűnését az egyes községekben. Az étrend változásainak, az innovációnak az alapja szerinte mindig a gazdálkodás és az ételkészítés technikájának fejlődése.

Fél Edit és *Hofer Tamás* Átányról szóló kötetei rövid időre visszatekintve írják le a gazdálkodását, társadalmát, életmódját és csak utalnak a jelen helyzetre. A táplálkozás fejezetben is tükröződnek ezek a szempontok. Nem szólnak azonban az adatgyűjtés idején zajló politikai, társadalmi változásokról. Nagyon nagy jelentősége van munkájukban az interjúk mellett a gyűjtő személyes megfigyeléseinek. Az étkezésekhez, az ételekhez stb. kapcsolódó érzelmeket, gondolatokat is rögzítették, emberivé, életszerűvé, egyedivé téve a részletes leírásokat. Egyenlő hangsúlyt fektettek mind a táplálkozás tárgyi kultúrájára, az étkezésekre, mind az ünnepi és a hétköznapi ételkészítés technikájára, az ételekre és azok elfogyasztására is.

A táplálkozáskultúra eszközkészletének átalakulását is bemutatja *Szarvas Zsuzsa* több település (Szeremle, Alsó- és Felsőpáhok) vizsgálata nyomán, új, a mai forrásokhoz igazított, kvantitatív módszer segítségével,⁴ *Fél Edit* és *Hofer Tamás* munkái nyomán, utalva a tárgyak mai sorsára is. A gazdaság, a társadalom, az életmód változásának hatását dokumentálja a tárgyak szempontjából az adatközlők emlékezetével elérhető időponttól napjainkig: a háztartásba bekerülés módját, idejét, a tárgy funkcióját, elhelyezését és ezek módosulásait írja le.

Paládi-Kovács Attila munkássága nyomán a barkók étkezési szokásain, étel- in túl körvonalazódnak az északi táplálkozási táj sajátosságai, a Felföldön, és azon belül fellelhető kistáji jellegzetességek. Ezen belül Cserépfalu is egy vizs-

² Kardos 1943.

³ Morvay 1950: 148–171.

⁴ Szarvas 1986: 293–337; Szarvas 1988; Szarvas 1992: 255–261.

gálati pont lett, a kutatást pedig többek között saját falumban, Rózsaszentmártonban szeretném folytatni.

A lokális és regionális monográfiák mindegyikében találunk táplálkozás fejezetet, amelyek a történeti módszert alkalmazzák. Többségük a 19–20. század első felére, a századfordulóra vonatkozó adatokat dolgoz fel. A táplálkozás teljes témakörének leírására törekednek, hangsúlyozva az ételeket, különösen a kenyérbékesítést, a disznóvágást, a tejfeldolgozást, az étkezések heti, éves rendjét,⁵ de nem dokumentálják a kenyérsütés, a tejfeldolgozás elhagyását, a disznótorok egyszerűsödését, az eszközváltást, a tartósítás megújulását, a bolti vásárlásra való áttérést. Néhány kivételnek tekinthető, példaadó munka – így *Knézy Judit*nak a Somogy megyei Csökölyről, *Kisbán Eszter* Kecelről, *Bereczki Ibolya* Szolnok megyéről, illetve *Schwalm Edit*nek a palóc térségről, *Bódi Erzsébet*nek Gömör népi táplálkozásának egészét összegző, 2006-ban megjelent munkája – utal a jelenre is.⁶

*Nyisztor Tinka*⁷ 2008-ban megvédett PhD-értekezésében saját szülőfaluja, a moldvai Pusztina táplálkozáskultúráját vizsgálja megfigyelései, gyűjtései, saját tudása-tapasztalatai alapján. Vele párhuzamosan *Zakariás Erzsébet* is a moldvai csángók táplálkozáskultúráját kutatja. *Nyisztor Tinka* hiánypótló jelenvizsgálati munkájában leírja három generáció bemutatásával a táplálkozásszerkezet mai alakulását: a téli kettős és a nyári hármas étkezési rendet, a még mindig uralkodó savanyú ízlésirányt. A kutatás szempontjából nagyon fontos adatokkal szolgál a táplálkozásba beépülő újításokról és a hagyományörzésről; a terület elzártsága folytán a Kárpát-medence területén a 19. század végére, 20. század elejére lezárult folyamatokat a kutató Pusztinán recens változásokként dokumentálhatja. Hangsúlyozottan a jelenre koncentrál, a 20. század második felében bekövetkezett gazdasági és társadalmi változásokat, az urbanizáció és a modernizáció hatásait keresi, amelyek kikezdték a falu hagyományos kultúráját. Gazdagon, élményszerűen leírja a hétköznapi étkezéseket, ételkészítést, és az emberélet fordulóinak az ünnepi étkezési alkalmait, kiemeli a változásokat egy-egy étel esetében, amelyek megjelenése bizonyos esetekben konkrét évszámmal is datálható. Saját kultúrájában kutató néprajzusként nem csak a felszínt, de a mélyben meghúzódó motivációkat, érzelmeket, az embert is láttatja eseteleírásaiban.

Az 1995-ben megrendezett táplálkozási konferencia számos előadása a 20. század változásait követi nyomon. Ezek az írások a történeti néprajzi adatokat

⁵ Csak néhány példát emelnék ki: Vajkai 1959; Morvay 1965: 400–427; Schwalm 1974: 309–323, 1975: 85–102, 1989: 379–495; Knézy 1977, 1991; Pusztainé Madar 1983: 463–504; Bereczki 1982: 177–226, 1985: 527–543, 1986, 1993; Kisbán 1984: 769–791; Bódi 1984; Paládi-Kovács 1982; Ujváry 1991; Varga 1993; Romsics 1998.

⁶ Kisbán 1984: 769–791; Bereczki 1986, 1995: 333–337, 1997: 105–116; Schwalm 1989: 379–495; Bódi 2006a: 33–268.

⁷ Nyisztor 1995: 435–448, 1997: 219–232, 2008.

egészítik ki a szerzők saját megfigyeléseivel. Tanulmányában *Kisbán Eszter* az újkori magyar táplálkozáskultúra változásait emeli ki, egyúttal meghúzza azt a korszakhatárt is, amellyel mindezek lezárultak a közelmúltban. Ez a jelenkutatás szempontjából nagyon fontos megállapítás. A *Kisbán Eszter* által adott fogalmi apparátus lehetővé teszi, hogy a ma folyó kutatások kapcsolódjanak a korábbiakhoz, azokkal összevethető eredményeket produkáljanak. Alapossága, felkészültsége folytán kiemelkedik *Bereczki Ibolya* tanulmánya,⁸ amely a sertéshús feldolgozásának menetében bekövetkezett változásokat írja le. A vizsgálat a kartográfiai módszerrel nehezen megragadható tényekkel egészíti ki a korábbi munkákat: a feldolgozó személyében, a női-férfi munkamegosztásban bekövetkezett változásokat – ez utóbbit egy rövid cikkében tárgyalja⁹ – is rögzíti. Saját megfigyelései nyomán dokumentálja a házi disznóvágás és a gazdasági helyzet kapcsolatát. Hangsúlyozza a tartósítás új formájának, a hűtőládának jelentőségét. Véleménye szerint a hűtőládák gyors elterjedése a 20. században a legnagyobb horderejű átalakulás a falvak táplálkozásban.

2006-ban Miskolcon tartott tematikus konferencia előadásai¹⁰ közül néhány: *Kisbán Eszter* a köztudatban szimbólumként kezelt ételek történeti sorát tekinti át a Magyarország címereként számon tartott húsos káposztától a mai gasztrofesztiválokig. *Knézy Judit* és *Sári Zsolt* előadása is az új ünnepeket, az ételek köré szerveződő falunapokat, fesztiválokat írja le, elemzi. A néprajz szempontjából mindketten nagyon fontos, dokumentálandó vizsgálati témának tartják ezeket az eseményeket. *Bódi Erzsébet* új megközelítésben írja le az etnikailag speciális ételeket: a népi konyhán betöltött szerepüket, illetve szakácskönyveken keresztül az ételek etnikumon kívüli jelentőségét tárja elénk.

Viga Gyula 2004-ben megjelent munkája¹¹ Borsod-Abaúj-Zemplén megye táplálkozását tekinti át röviden új szempontból, felhívva a figyelmet a térség sokszínűségére és átmeneti jellegére az Alföld és az Északi-középhegység között. A konyhai eszközkészlet bemutatásának alapját elsősorban a múzeumok által gyűjtött tárgyak jelentik. A könyv népcsoportonként és falvanként gyűjtött számos ételreceptet is tartalmaz, melyek ízelítőt adnak az egykori fogásokból.

Knézy Judit angolul, majd magyarul is megjelent cikkében¹² a városba beköltözött somogyi falusiak étkezési szokásait veti össze az elmúlt ötven évben. Vizsgálja a lakóhelyváltozás táplálkozásra gyakorolt mértékét, illetve az elköltözők közvetítő szerepét, az ízlésváltozást és a konyhatechnika fejlődését, az innovációk beépülését.

⁸ Bereczki 1997: 105–116.

⁹ Bereczki 1995: 333–337.

¹⁰ Kisbán 2006: 631–635; Knézy 2006a: 668–678; Sári 2006: 679–685; Bódi 2006b: 636–648

¹¹ Viga 2004.

¹² Knézy 2006b: 71–80.

Kisbán Eszternek a Magyar Néprajz IV. Életmód kötetében megjelent munkája¹³ a napjainkban megjelent legteljesebb, legalaposabb összegzés, melyet jól válogatott bibliográfia tesz teljessé. Az újkori magyar táplálkozáskultúra egészét feltárja: az egyes ételosztályok, étkezések, az étrend, az asztali etikett stb. történetét az 1500-as évektől az 1960–70-es, Kisbán Eszter által kijelölt korszakhatárig, a Kárpát-medence egész területére vonatkozóan, európai kitekintésekkel. És most készül a *Magyar Néprajz I.* kötetébe szánt történeti áttekintés, melyet érdeklődéssel várunk!

Juhász Katalin monográfiájában¹⁴ a paraszti polgárosulás elemeként a magyar népi tisztálkodás történetét rögzíti a 20. század első felére vonatkozóan. Leírja a tisztálkodás módját, eszközeit, alkalmait, a kapcsolódó rítusokat és szokásokat. Széles körű irodalom teszi teljessé a kötetet. Bemutatja a szájhigiénéiát és az életképzítéshez és az étkezésekhez kötődő kézmosás gyakorlatát is, melyekkel a táplálkozáskultúra területét is érinti. A *Meg is mosakodjál* címmel rendezett konferencián viszont a tisztálkodás témakörét magam a mosogatás cserépfalui gyakorlatának ismertetésével egészítettem ki.

A mai falu társadalomnéprajzi és szociológiai vizsgálatainak részét képezi annak táplálkozáskultúrája is, utalnék itt *Szuhay Péter, Dömötör Ákos, Losonczy Ágnes, Valuch Tibor* munkáira.¹⁵ A táplálkozás kutatásának hiányosságai folytán a fenti munkákban megjelenő leírások egy-egy helyi eredmény általánosításai. Saját kutatási területeik felől közelítve láttatják az étkezések, ételek, tárgyak, technológiák módosulásait. Ezekből a tanulmányokból ugyanakkor a táplálkozáskutató számára jól megragadhatóak azok a pontok, amelyek segítségével a saját eredményeit elhelyezheti az össztársadalmi folyamatok egészében. A michigani egyetem antropológusa, *Éva Veronika Huseby-Darvas* 1982–83-ban, Cserépfaluban végzett terepmunkája során vizsgálta hogyan változott a 20. század második felének politikai eseményeinek hatására a közösség és az identitás jelentése a falu, az egyének életében.¹⁶ Interjúk, élettörténetek segítségével mutatja be a cserépieket három generációt összehasonlítása során. Résztvevő megfigyelőként dokumentálta az ünnepek és a hétköznapok (gazdasági tevékenységek) néhány pillanatát, a kommunikáció egyes fordulatait is. A falu múltjának rövid leírása során érzekelte a társadalmi-kulturális zárttság és társadalmi-gazdasági nyitottság kettősségét. Kiemelte a tradicionalizációra törekvés, a református vallás, a rokonság, műrokonság, szomszédság, a közösséghez tartozás jelentőségét, az endogámiát. Véleménye szerint mindez a Cserépfalu körül zajló

¹³ Kisbán 1997: 417–582.

¹⁴ Juhász 2006.

¹⁵ Kovács 1978: 173–200; Suhay 1994: 345–371; Dömötör 1995–1996: 495–521; Losonczy 1977; Valuch 2001, 2003a: 311–322, 2003b: 1–29, 2003c: 129–176.

¹⁶ Huseby-Darvas 1984.

gyors társadalmi, gazdasági változásokra adott válasz volt. Megállapításai a több mint húsz évvel ezelőtti állapotot tükrözik ugyan, s a vizsgálataink céljai különbözőek voltak, mégis érdekes információt jelentettek számomra.

Valuch Tibor, történész akadémiai doktori disszertációjában¹⁷ a mindennapi élet változásait tárja föl a szocialista korszakban. Vizsgálja a jövedelmi viszonyok, a fogyasztás átalakulását, a lakás, a lakóterhasználat, a lakberendezés, a táplálkozás, az étkezési szokások és az öltözködés módosulásait. Ezekkel az eszközökkel megragadhatók olyan társadalomszerkezeti változások is, melyeket például statisztikai módszerekkel csak felületesen válnának láthatóvá. Az 1960-as évek végét, az 1970-es évek elejét tárja Valuch a korszakban fordulópontnak, – ezt az időszávot *Kisbán Eszter* már korábban megjelölte a hazai táplálkozáskultúra történetében –, ekkortól dokumentálható a második gazdaság révén a jövedelmi viszonyok változása és a fogyasztás fokozatos felértékelődése, a presztízs-fogyasztás megjelenése a magyar hétköznapokban. Számon tartja és fölhasználja a néprajz eddigi eredményeit – főként az életmód, a táplálkozás terén –, ugyanakkor rámutat a hiányosságokra is. Gondolatai egyúttal az interdiszciplináris együttműködés lehetőségét is magukban rejtik: a makroszintű áttekintést a néprajz mikrovizsgálatai tehetik még teljesebbé, Cserépfalut mint példát kiemeli.

A rövid, teljesnek közel sem mondható irodalmi áttekintés végén megállapítható, hogy a magyar falu közelmúltjának és jelenének, a táplálkozáskultúra minden részletre kiterjedő, a néprajz klasszikus eszközeivel végzett vizsgálatára eddig még nem sokan vállalkoztak hazánkban, részeredmények születtek csupán. Még számos hasonló célkitűzésű vállalkozásra lesz szükség, hogy az eredményeket összegezve minél teljesebb képet alkothassunk a falvakban ma végbeménő változásokról. A táplálkozás témaköre kiválóan alkalmas arra, hogy ez a megrajzolandó kép ne statikus legyen, hanem tükrözze – a lehetőségekhez képest hűen –, hogy miként alakult az életmód, az étkezés, az étrend a megváltozott politikai, gazdasági közegben.

A mai falu táplálkozáskultúrájában számos olyan elem van, amelyet korábban nem tapasztalhattak, nem vizsgálhattak a kutatók. Az egyes generációk többnyire külön háztartásban élnek, a nők munkába állása miatt a gyerekek és az idősek ellátását nem tudják családi kereteken belül megoldani. Állami, szociális, közétkeztetési intézményhálózatot kellett kiépíteni, munkahelyi éttermet létesíteni, amelyek a család heti étrendjét is átalakították. Ma már a háztartások élelmiszerszükségletének egyre nagyobb mennyisége származik vásárlásból. A nyersanyagokat és a készételeket is a boltból szerzik be. Megfigyelhető a pénz és az idő megítélésében bekövetkezett változás. Az étkezések egy részét „időpocskolásnak” érzik: „*bekapunk valami kaját*”, másrészt az étkezés időtöltés,

¹⁷ Valuch 2007.

örömforrás is lett: „*nassolunk, rágcسالunk valami sós vagy édes csemegét*”. Számos újdonság jelent meg a háztartásokban, az étkezésekben is, csak hogy néhány példát említsünk: sok háztartási gépet vásároltak, melyek megkönnyítik a házi munkát, illetve a tartósítást forradalmasították; új nyersanyagokat kezdenek használni, főként zöldségféléket; sokféle forrásból új recepteket tanulnak. Ugyanakkor egyes technikákat, technológiákat, ételeket teljesen elhagytak, vagy már csak az idősek ismerik ezeket. Hogyan viszonyulnak az egyes generációk, családok, egyének a változásokhoz? Mi változik, és mi az, ami viszonylag állandó? Hol jelennek meg először az újdonságok és hogyan fogadják őket? Hogyan épülnek be a háztartásba, az étkezésbe az újítások? Miért változtatnak? Miért hagynak el olyan elemeket, amelyek régóta a táplálkozáskultúra részét képezték? Hogyan ítélik meg mindezt? Ezek azok a legfontosabb kérdések, melyekre kutatásom során a választ kerestem. Könyvemben egy falu általam vizsgált csoportja táplálkozáskultúrájának egészét bemutatva összegzem eddigi eredményeimet.

Kutatásaim helyszínéül a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Cserépfalut választottam személyes okokból: 1989 óta rendszeresen ellátogatok a faluba, 1996-ban ide mentem férjhez. Ez alatt a hosszú idő alatt megismerkedtem a falu lakosaival, és nagyon sok személyes tapasztalatot szerezhettem. Elsődleges célom, hogy a téma keretein belül bemutassam a mai Cserépfalut adatközlőim szavai segítségével. Feltételeztem, hogy az étrendben, az étkezési szokásokban tükröződhetnek a gazdasági, társadalmi változások, de az egyes emberek életciklusainak eseményei is. Az általam kijelölt korszak, 1945-től napjainkig, 2000-ig terjedő időszak határai nem néprajzi értelemben vett fordulópontokhoz kötődnek. Ugyanakkor elég tág időszáv ahhoz, hogy a szakirodalom alapján a táplálkozáskultúra történetében kirajzolódó az 1960–70-es évek közé eső, az újkori folyamatokat lezáró korszakhatárt egy konkrét falu, Cserépfalu táplálkozásának módosulásait rögzítve vizsgálhassuk.

A kitűzött korszakhatároknak megfelelően három, általam kijelölt generációból választottam ki adatközlőimet. Az adatközlők kiválasztásában fontos szempont volt a rokonság, egy-egy családon belül, ha mód volt rá, akkor mindhárom generációt vizsgáltam. Interjúk során olyan kérdésekre is kitértem, melyek a táplálkozás tágabban értelmezett témaköréhez kapcsolódnak, az urbanizáció, a modernizáció hatását mutatják, például a szájhigiénia, a mosogatás, illetve a hulladékok kezelése. Az egyes háztartások felméréséhez tárgyleltárakat készítettem a táplálkozáshoz kapcsolódó eszközökről, az egyes generációk közötti hasonlóságokat és különbségeket kerestem főként recens adatok alapján.

A leírásokkal megpróbáltam értelmezni az egyes jelenségeket. A változások kiemelésével, az egyes korszakok, generációk táplálkozását összevetve igyekeztem megragadni azokat a mozgásfolyamatokat, amelyek során a mai étkezési szokások kialakultak. Egy család táplálkozását az adott makro- és mikrogaz-

dasági, -társadalmi környezet által meghatározott kereten belül az egyén, a háziasszony főzni tudása, tehetsége, gyakorlottsága, a család szokásai, ízlése teszi egyedivé. Módosulhat bizonyos kereteken belül egy-egy eljárás, a felhasznált alapanyag, az étrendbeli sorrend, az étkezés menete.

Terepmunkám alapján a táplálkozásról kialakult kép még egy ilyen kis közösségen belül is nagyon sokszínű, a legtöbb feldolgozott témakörnél különféle álláspontokat, gyakorlatokat is dokumentáltam. Ezt hangsúlyozandó nagyon sok szó szerinti idézetet is közlök az interjúkból. Az idézetek segítségével szeretném láttatni az embert, aki a szokásokat megéli, a cselekményeket végrehajtja, aki az ételt megfőzi és elfogyasztja. Erre a fontos „tényezőre” a táplálkozásvizsgálatok eddig viszonylag kevés figyelmet fordítottak. Megállapításaimat a mintavétel korlátozott száma miatt az általam vizsgált csoportra tartom elsősorban érvényesnek, az általánosításhoz még további, célzott kutatásokra lesz szükség mind Cserépfaluban, mind a környező településeken.

IRODALOM

BERECZKI Ibolya, T.

- 1982 Csépa népi táplálkozása. In Barna Gábor (szerk.): *Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népéletéből.* 177–226. Eger–Szolnok: Damjanich János Múzeum
- 1985 Adatok a népi táplálkozáshoz a Tápió mente néhány településén. In Ikvai Nándor (szerk.): *Tápió mente néprajza.* 527–543. Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága
- 1986 *Népi táplálkozás Szolnok megyében.* Studia Folkloristica et Ethnographica. 19. Debrecen: KLTE
- 1993 *Népi táplálkozás a Közép-Tisza vidékén.* (Jász-Nagykun-Szolnok megye) Kandidátusi értekezés, Szolnok. kézirat
- 1995 Asszonyok és férfiak ételkészítési gyakorlata a XX. században az Alföldön. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Tanulmányok és közlemények.* 333–337. Debrecen: Ethnica Kiadás
- 1997 Változások a sertéshús feldolgozásában a 20. században. In Romsics Imre – Kisbán Eszter (szerk.): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században.* 105–116. Kalocsa: Viski Múzeum

BŐDI Erzsébet

- 1984 *Egy magyarországi lengyel falu táplálkozása.* Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszéke
- 2006a Hagyományos táplálkozáskultúra Gömörben. In Ujváry Zoltán (szerk.): *A gömöri magyarság néprajza* III. 33–268. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
- 2006b A magyarországi nemzetiségek konyhája a mai gasztronómiában. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve.* XLV. 636–648.

DÖMÖTÖR Ákos

- 1995–1996 Változásvizsgálatok a Hangony-völgyi bejárók anyagi kultúrájában. In *Herman Ottó Múzeum Évkönyve.* XXXIII–XXXIV. 495–521.

- HUSEBY-DARVAS Éva Veronika
1984 Fogalmak és élettörténetek az identitás vizsgálatához. *Folklor és Etnográfia* 12. Debrecen: KLTE
- JUHÁSZ Katalin
2006 *Meg is mosakodjál. Magyar népi tisztálkodás a 20. században.* Budapest: Timp Kiadó
- KARDOS László
1943 *Az Őrség népi táplálkozása.* Budapest: Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya
- KISBÁN Eszter
1984 Ételek, étkezés. In Bárh János (szerk.): *Kecel története és néprajza.* 769–791. Kecel: Kecel nagyközség Tanácsa
1997 Táplálkozáskultúra. In Balassa Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód.* 417–582. Budapest: Akadémiai Kiadó
2006 Borsodi madárka, szatmári cinke. Jelképes „magyar”, regionális és kistáji ételek a régiségben és a jelenkorban. *Herman O. Múzeum Évkönyve.* XLV. 631–635.
- KNÉZY Judit
1977 *Csököly népének gazdálkodása és táplálkozása (XVIII–XX. század).* Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár
1991 *Hagyományok és változások a somogyi mezőgazdasági népesség táplálkozásában 1696–1960.* Kandidátusi értekezés. kézirat. Budapest
2006a A faluturizmus, gasztronómiai rendezvények mai lehetőségei (Nagyalföldi és somogyi példák alapján) *Herman O. Múzeum Évkönyve.* XLV. 668–678.
2006b Városba költözött falusiak táplálkozási szokásainak változásai 1945–2002. *Agria* XLII. 71–80.
- KOVÁCS Emese
1978 A családi háztartásszerkezet átalakulása. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány.* 173–200. Budapest: Akadémiai Kiadó
- LOSONCZY Ágnes
1977 *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben.* Budapest: Gondolat
- MORVAY Judit, Sz.
1950 Az ünnepi táplálkozás a Boldva völgyében. *Ethnographia.* LXI. 148–171.
1965 Táplálkozás. In Nagy Gyula (szerk.): *Orosháza néprajza.* 400–427. Orosháza: Orosháza Város Tanácsa
- NYISZTOR Tinka
1995 A leves étel szerepe és jellege egy moldvai falu táplálkozáskultúrájában. (Pusztina, 1920–1994). *Ethnographia.* CVI. 435–448.
1997 Kései fordulat. Az étkezési kultúra újkori formáinak beépülése az 1960-as évektől egy moldvai faluban. In Romsics Imre – Kisbán Eszter (szerk.): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században.* 219–232. Kalocsa: Viski Múzeum
2008 *Hétköznapok és ünnepnapok. A moldvai magyarok táplálkozásának etnográfiaja.* Budapest: ELTE BTK, kézirat
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1982 *A Barkóság és népe.* Borsodi kismonográfiák 15. Miskolc: Hermann Ottó Múzeum
- PUSZTAINÉ MADAR Ilona
1983 A békésiek táplálkozása. In Dankó Imre (szerk.): *Békés város néprajza.* 463–504. Békés: Békés Város Tanácsa
- ROMSICS Imre
1998 *Kisújszállás népi táplálkozásának rendje.* Kisújszállás: Önkormányzat

SÁRI Zsolt

- 2006 A hagyományos konyha megjelenése a gasztronómiai fesztiváljainkon. Gasztronómiai fesztiválok a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. XLV. 679–685.

SCHWALM Edit, Cs.

- 1974 Az ünnepi és a hétköznapi táplálkozás változásai két hevesi faluban. *Egri Múzeum Évkönyve*. XI–XII. 309–323.
- 1975 Visonta népi táplálkozásáról. In Bakó Ferenc (szerk.): *Visonta. Fejezetek a falu történetéből*. 85–102. Eger: [s.n.]
- 1989 A palócok táplálkozása ünnepeken és hétköznapokon. In Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok III*. 379–495. Eger: Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága

SZARVAS Zsuzsa

- 1986 A háztartás eszközkészletének átalakulása és az életmódváltozás összefüggései Szeremlén. *Cumania* 9. 293–337.
- 1988 *Tárgyak és életmód. Összefüggések a háztartások eszközkészletének alakulása és az életmódváltozás között*. Budapest: MTA Magyar Néprajzi Kutatócsoport
- 1992 Életmód és Tradíció I. Családi hagyomány – egyéni szükséglet. Falusi háztartások tárgyai. In Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések*. 255–261. Debrecen: Ethnica

SZUHAY Péter

- 1994 A magyarországi parasztság életmódjának változása 1945-től napjainkig. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. XXXII. 345–371.

UJVÁRY Zoltán

- 1991 *Népi táplálkozás három gömőri völgyben*. Gömör néprajza XXIX. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszéke

VAJKAI Aurél

- 1959 *Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza*. Budapest: Akadémiai Kiadó

VALUCH Tibor

- 2001 *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris
- 2003a Változó idők – változó szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában. In Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. 311–322. Budapest: Osiris
- 2003b A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég, Új folyam.* 27. 1–29.
- 2003c „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén.” A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádárrendszer kialakulásának időszakáról*. 129–176. Budapest: 1956-os Intézet
- 2009 *Magyar hétköznapok. A mindennapi élet változásának néhány jellegzetessége Magyarországon a szocialista korszakban*. Akadémiai doktori disszertáció. Budapest, kézirat

VARGA Gyula

- 1993 *A népi táplálkozás Hajdú-Bihar megyében a XX. század első felében*. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 52. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága

VIGA Gyula

- 2004 *Tájak, ízek, ételek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság

Anikó Báti

CSERÉPFALU AND THE RECENT PAST
OF NUTRITION CULTURE RESEARCH

The primary goal of my paper is to present and describe the contemporary eating habits in the *Borsod-Abaúj-Zemplén* County settlement called *Cserépfalu* in the time period between 1945 and 2000 with help of my informants. Through quoting their words, I would wish to “call forth” the person who experiences the habits, partakes in the activities, cooks the food and consumes it. It seems that nutrition research has paid relatively little attention to this important “factor” so far.

In the course of my research, I have assumed that, apart from social and economic changes, the events of one’s personal life can also be reflected in one’s diet and nutrition habits. According to the time period designated above, I have selected my informants from three generations. An important aspect was blood and family ties, so I interviewed all three generations of one and the same family in several cases. I have examined the broader subject matter of nutrition: for example, buccal hygiene, washing the dishes, or the treatment of waste and leftovers. I have prepared inventories about the implements related to eating, and looked for similarities and differences between the habits of various generations. In the meanwhile, I tried to interpret the different phenomena under scrutiny. By highlighting the changes and making comparisons, I tried to pinpoint the processes during which the present eating habits have developed. As the overall image concerning eating and dietary habits is rather diversified even within such a small community, I duly documented the various standpoints and practices in the majority of the subject matters explored.

Turai Tünde

Öregkor-értelmezések

A néprajzi terepmunka tanulságai a harmadik életszakasról

Az életút olyan társadalmi idősík, amely a biológiai látszat-determináltságon túl társadalmilag meghatározott szakaszokból és az ezekhez kulturálisan társított tartalmakból felépülő, rituálisan tagolt eseménysor.¹ Ebből kifolyólag az életút-szenáriók időben és térben eltérőek, különböző korok és közösségek jelentős variálódást mutatnak. A történelmi és a kulturális hatások formáló ereje jól kimutatható a kognitív struktúrák, a társadalmi attitűdök, a közösségi intézmények és az egyéni életvezetési stratégiák feltárása során. Az életút felépítésének megértését tovább nehezíti, hogy az életszakaszok kapcsolódásai, a közöttük lévő átmenetek jellege is különbözik egymástól.² A gyermekkor és a felnőttkor közötti átmenet konkrétan kitapintható, de ez a korszakváltás sem írható le egyetlen esemény megvalósulásának függvényében, ugyanis a *választóvonalat* különféle események összessége jelenti (pl. biológiai átmenet; egyházi szertartás, ami a gyülekezet teljes jogú tagjává avatja az egyént; érettségi oklevél megszerzése; pénzkeresővé, anyagilag függetlenné válás; a munkamegosztásban felnőtt munkának tekintett munkafolyamatok elvégzése; katonai szolgálat; házasságkötés).³ A felnőttkorból az öregkorba való átlépést nehezebb megragadni, mert ritkán kapcsolódnak hozzá konkrét, korszakváltást jelző események; az átmenet fokozatos, szinte látens, folyamatszerűen zajlik le.

Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy az életút egy szakaszát, az időskort kulturális és történelmi árnyaltságára odafigyelve értelmezzem. Az életszakasz társadalmilag konstruált jellegének figyelembe vételével láthatóvá és elemezhetővé

¹ A tanulmány a Magyar Néprajzi Társaság Jankó János Díjának (2011) átvételekor tartott előadás alapján készült.

² Az életkorok közötti átmenetek antropológiai vizsgálatához lásd a L'Homme tematikus számát: Peatrik 2003.

³ Az életút fordulópontjainak kutatása nagyon kedvelt téma a magyar néprajzkutatók körében. Elsősorban a születés, keresztelés, házasodás és temetés szokáseseményeinek vizsgálata kapcsán kerül az elemzésekbe a korcsoportváltás. Néhány példa: Jung 1978; Dömötör 1983; Vassas-Salamon 1986; Balázs 1994, 1995, 1999; Tátrai 1994; Kósa-Szemerényi 1998; Benedek H. 1998; Csonka-Takács 2002; stb. Valamennyi korcsoport közül a gyermekkor és a nagylánykor, legénykor kapja a leghangsúlyosabb szerepet. Az átmenetet komplex folyamatként Tátrai Zsuzsanna láttatja a gyermekorból a nagylánykorba való átlépés kapcsán. Tátrai 1994: 7–11. Az életkor belső tagoltságáról és belső átmeneteiről ír Katona Imre a gyermek- és ifjúkor bemutatásakor. Katona 2001.

válnak az életkor és az adott életkori csoporthoz tartozók különbözőségei. A történelmi áttekintés vázolja az időskor intézményesülésének folyamatát és az időskor mint önálló életkori kategória megformálását. A Bákó megyei terepkutatás az időskor kulturális sokszínűségére irányítja a figyelmet a párhuzamosan egymás mellett élő eltérő életútagolások és időskori koncepciók bemutatása által. Végül pedig egy szilágysági település példáján kísérletet teszek arra, hogy az időskor kognitív kategóriáját az adott társadalmi közegből nem kiragadottan, hanem a saját kulturális értelmezői kontextus érvényességi körén belül tárjam fel.

IDŐSEK REFLEKTORFÉNYBE KERÜLÉSE – OKOK, MÓDOK, KÖVETKEZMÉNYEK

Az időskor az utóbbi évtizedek során került egyre inkább a tudományos elemzések fókuszába, amikor a gazdasági és demográfiai folyamatok változásainak értékelése során az idősek mint a vélt vagy vágyott stabilitást veszélyeztető társadalmi csoportként tematizálódtak. A társadalom öregedésével való szembe-sülés előtérbe tolta az idősekkel való foglalkozást – a tudomány és a közélet terén egyaránt. F. Hampton Roy és Charles Russell a jelenséget a *baby boom* mintájára *aging boom*nak / *papy boom*nak nevezi kifejezve ezzel a tendencia erősségét és jelentőségét, valamint okozatának egyik komponensét.⁴ Az életkori arányok ilyen mértékű és irányú megváltozását általános elfogadottsággal veszélyesnek tekinti a társadalom önmagára nézve. Ráadásul a demográfiai növekedés és a közgazdasági problémák között közvetlen kapcsolat fogalmazódik meg, ami nagymértékben hozzájárul annak a látásmódnak a kialakulásához, ami a generációs szolidaritás logikáját felülírva az időseket teherként koncepcionalizálja a közösség többi tagja szempontjából. Ez a lelkiállapot és megközelítésmód akkut témaként tartja fenn az öregedés kérdéskörét és az öregekkel kapcsolatosan felmerülő feladatokat.⁵

Többféle öregségfogalom van használatban.⁶ Nagyon tanulságos, hogy mind a tudományos, mint a közéleti diskurzusban a domináns szempontok demográfiai és közgazdasági jellegűek. Az öregedés és az öregkor komplexitásának csak azok az aspektusai kerülnek kiemelésre, amelyek a társadalmi veszélyeztetettség-érzettel vannak direkt összefüggésben.

⁴ Roy–Russell 1992: IX.

⁵ Hareven épp azzal magyarázza, hogy az öregek mindeddig kevés figyelmet kaptak, hogy a társadalmi rendre nézve nem tekintették őket veszélyesnek. Hareven 1995: 213.

⁶ Tanulmányomban a társadalomtudományok keretein belüli elképzeléseket említem, eltekintek például a *pszicho-szomatikus öregedés* fogalmától, ami a gerontológia és a geriátria tárgyát képezi.

A *demográfiai öregedés* koncepciója mögött az a feltevés áll, hogy az életút meghatározott életkorok alapján tagolható. Demográfusok és statisztikusok dolgoznak ezzel a meglehetősen banalizáló fogalommal, ám az egyszerűsítésre való törekvésük ellenére az utóbbi években nekik is szembesülniük kellett azzal, hogy nem határozható meg és főként nem rögzíthető megnyugtatóan az öregkori küszöb egy abszolút számmal. Míg korábban a 60 év felettieket sorolták az öregek csoportjába, a 2000-es évek elejétől ezt a határvonalat 5 évvel feljebb tolták, sőt újabban készülnek ezt a 70 évhez emelni.⁷

A *társadalmi öregedés* fogalmát Széman Zsuzsa vezette be annak érdekében, hogy a fenti koncepcióhoz képest árnyaltabb megközelítésre legyen mód.⁸ Az elképzelés a nyugdíjkorhatár mentén rögzíti az öregkori küszöböt, vagyis a nyugdíjrendszer által felállított és intézményesült mesterséges határvonalat tekintii kiindulópontnak, és azokat nevezi időseknek, akik az aktívak köréből átlépnek az inaktívak közé. De még ez sem oldja meg teljesen megnyugtatóan a kérdést, ugyanis a munkanélküliség és a korai nyugdíjazás különböző formái megnehezítik a nyugdíjrendszer logikájának a rávetítését az életútra, illetve nem érvényesíthető azokra, akik a munkaerőpiacon kívül maradva végeznek tevékenységet és érik el az öregkort (pl. háztartásbeliek, fogyatékkal élők, intézményes kereteken kívül dolgozó agrárlakosság).

Az öregség jelentésmezéjének feltárása nem tartozik a társadalomtudományok fő irányvonalai közé, a demográfiai és a társadalmi öregséghez képest a figyelem margóján van. Néhány kutató megemlíthető mégis, akik az *öregkor kulturális dimenzióinak* feltárásában és leleplezésében elkötelezettek: Featherstone, Hepworth, Wernick, Vincent helyezik kutatásuk fókuszába⁹, érintőlegesen többek között leginkább Bourdelais, Turner, Attias-Donfut, Marris, Rubinstein, Moody, Pochet, Hareven foglalkoznak ezzel¹⁰. Közvetlen térségünkben alig kapott mindeddig figyelmet az öregkornak ez a megközelítése. A magyar kutató-sokból teljességgel hiányzik. Romániában a közelmúltban Daniela Gîrleanu-Şoitu foglalkozott Iaşiban és környékén élő idősek életkor-konstrukciójával. Kérdésselvetése és megközelítésmódja nagymértékben hasonlít az enyémhez, módszertanában – és így eredményeiben is – eltér, ugyanis kvalitatív szociológusként az interjúkra támaszkodik, aminek következtében a problémának azon vetületei, melyek a terepmunkával, a folyamatos megfigyeléssel ismerhetők meg, kimaradnak látóköréből.¹¹ Lucie Vidovićová munkája az előbb említettel

⁷ Széman 2007: 7–8.

⁸ Széman 2007: 19–34; Széman–Harsányi 2008: 57–70.

⁹ Featherstonr–Hepworth–Turner 1997; Vincent 2003; Featherstone–Wernick 1995a: 1–15.

¹⁰ Bourdelais 1993: 13–154, 277–380; Turner 1995: 245–260, 1997: 7–51, 1997: 52–69, Attias-Donfut 1988; Hareven 1995: 119–134; Pochet 1997; Marris 2002: 13–28; Rubinstein 2002: 29–40; Moody 2002: 41–54.

¹¹ Gîrleanu-Şoitu 2006.

van összhangban, mivel a kérdőíves adatfelvétel módszerére támaszkodva tárta fel, milyen társadalmi konstrukciók alapján értelmezi a cseh társadalom az öregkort.¹² Végül Urszula Lehr kutatásait említem, aki néprajzi terepmunkára és levéltári forrásokra támaszkodva boncolgatja a kérdést, nagy teret engedve a történeti és folklorisztikai szempontoknak.¹³

AZ ÖREGKOR FORMALIZÁLÁSA

Az életút tagolásában és az egyes generációknak mint elválasztható társadalmi csoportoknak a megformálásában kulcsszerepet játszottak a társadalompolitika kialakulása és a társadalompolitika által érvényesített elvek. A gazdasági szempontok, valamint a különböző elitiek (egyházi, politikai, gazdasági) által az egyes társadalmi intézményekhez rendelt szociális felelősségnek a rávetítése az életút természetes folyására az életút formálisan strukturált tagolásához vezetett. Ezáltal az életkor mint biológiai állapot és az életkor mint társadalmi rendezőelv leváltak egymásról. Az életszakasz olyan jelentésekkel ruházódott fel, amelyek nem feltétlenül inherens, belső folyamataiból származnak, és nem is az adott generáció önazonosító jelentéstulajdonítási mechanizmusaival vannak közvetlen összefüggésben, hanem a társadalomért felelősséget viselő szűk csoportok társadalomszervezési koncepcióit és az érdekérvényesítő képességgel rendelkező közösségek alkufolyamatainak eredményeit tükrözik.

Az állam, az egyház és a civil szervezetek által az idősök számára biztosított társadalomgondoskodási szolgáltatások (pl. idősotthonok, idősklubok, különböző idősgondozási formák, egészségügyi ellátás, gyógyszer támogatás, szociális juttatások stb.) közül az időspolitikai legfontosabb eleme a nyugdíjrendszer. A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogyan alakult ki ez a kimondottan az idősökre irányuló anyagi juttatási forma, milyen tényezők játszottak szerepet rendszeré strukturálásában, illetve hogy a makroszinten kidolgozott elvek hogyan hatottak az időskor jelentéseire, az időskor mint önálló életszakasz megformálására.

Mivel a vizsgált példák a történeti Erdély szélein, a mai Románia területén vannak, a nyugdíjrendszer történetiségének felvázolása során a magyar és a román előzményekre egyaránt kitérek, ugyanis az általános érvénnyel kiterjesztett, a majdnem teljes lakosságra érvényes nyugdíjrendszer mindkét történeti hagyományt magába építi. Az együttes bemutatást megkönnyíti, hogy a nyugdíj társadalmi intézményének kialakulása hasonló irányelvek mentén történt. Három társadalomtörténeti időszak különíthető el: a kegyenyugdíjak időszaka (nyugdíj jelentése alamizsna, karitatív juttatás), a társadalmi szolidaritás korszaka (a nyug-

¹² Vidovićová 2003.

¹³ Lehr 2007.

díjjogosultság), és az öngondoskodás periódusa (a nyugdíj az egyéni sikeresség vagy kudarc tükrözője).

Az idősök iránti társadalmi felelősség a 18. századtól jelentkezett Európa szerte. Egyrészt az állami apparátust szolgáló csoportokról (katonák, közigazgatási alkalmazottak) való gondoskodás formájában.¹⁴ Másrészt az egyház keretén belül, kolostorokban gondoskodtak az idősekről, de ez a támogatás nem kapcsolódott életkorhoz, az idősök a szegények, betegek és fogyatékkal élők körében részesülhettek segítségben, gondozásban.¹⁵ Térségünkben az első nyugdíjtörvényt II. József vezette be 1781-ben: a rendelkezés a nyugdíjat szolgálati időhöz (min. 10 év) és jövedelemhez (10-15 év szolgálati idő esetén a fizetés 1/3-a, 25-40 év szolgálati idő esetén a fizetés 2/3-a) kötötte, illetve függetlenítette az uralkodóváltásoktól.¹⁶ A román fejedelemségek területén a nyugdíj fogalma szintén a 18. század második felében jelent meg: 1766-ban Munténia költségvetésében. 1770-ben Moldova költségvetésében ugyanez a kiadási tétel *alamizsna* megnevezéssel szerepelt.¹⁷ Egyértelmű tehát, hogy bár megjelent és elkezdett formalizálódni az idősekről való makroszintű gondoskodás, ekkor még nagymértékben függött az uralkodó jóindulatától, és karitatív gesztusnak minősült elsősorban. Az alamizsnától a jogosultság felé való eltolódás kezdeti lépéseire csak a 19. század első felében került sor. Az 1831-ben Munténiában, majd 1832-ben Moldovában érvénybe léptetett Organikus Szabályozások a nyugdíjat életkorhoz köztették: hivatalnokok esetében 60, katonák esetében 50 év lett a nyugdíjkorhatár.¹⁸

A nyugdíj fokozatosan vált le a 18-19. században a szegénységi kérdéstről, függetlenedett a juttató autoritásától, és nyert önálló gazdasági státust. De mivel csak a lakosság egy szűk rétegét érintette, társadalmi relevanciája is csekély mértékű volt. A 19. század végétől szélesedett lassanként a juttatásban részesülők köre.

A nyugdíjnak jogosultsággá válásához a társadalombiztosítási rendszer bevezetése teremtette meg az alapot. Az 1889-ben Németországban kidolgozott törvény jelentette a modellt a többi európai ország számára is. Magyarországon meglehetősen korán vezették be a társadalombiztosítási programokat: 1892-ben betegségbiztosítást, 1907-ben balesetbiztosítást. A nyugdíjra a biztosítási elv ekkor még nem volt érvényes, ugyanis ekkor még főként állami rendszerek keretében kerültek kifizetésre.¹⁹ Romániában 1912-ben bocsátották ki az úgynevezett

¹⁴ Bourdelais 1993: 41-48; Tomka 2008: 39-40.

¹⁵ Livadă-Cadeschi 2002; Rădulescu 1996; Stănescu & Constante 1938.

¹⁶ Tomka 2008: 40.

¹⁷ Rădulescu 1938: 552.

¹⁸ Negulescu & Alexianu 1944; Şeteanu 1912; Stahl & Matei 1962.

¹⁹ Tomka 2008: 42.

Nenişescu Törvényt, ami már teljes mértékben társadalombiztosítási logika szerint rendezte a kötelezettségeket és jogosultságokat: kötelezővé tette valamennyi alkalmazott számára a rendszerbe való belépést (a járulékot három egyforma arányba elosztva fizette be a munkavállaló, a munkáltató és az állam), illetve egységesítette a nyugdíjjal kapcsolatos rendelkezéseket.²⁰ Magyarországon hasonló rendelkezésre 1928-ban került sor.²¹

Az első világháború utáni geopolitikai átrendeződés természetesen kihatással volt a szociálpolitikára is. Egyrészt abban a tekintetben, hogy a román hatóságoknak különféle szociálpolitikai hagyományokkal kellett szembenézniük: Erdélyben és Bánátban a magyar, Bukovinában pedig az osztrák törvények voltak érvényben. Másrészt újra kellett gondolniuk az új állampolgárok jogosultsági köreit, lévén hogy ők korábban más ország adófizetői voltak. Az egységes román nyugdíjrendszerbe való integrálásukra 1933-ban került sor.²² Megjegyzendő, hogy az öregségi nyugdíj 1933-ban kikerült a rendszerből, majd 1938-ban került visszavezetésre.²³

Nagy változást hozott az 1949-es nyugdíjreform, mely előírta a nemzeti társadalombiztosítás létrehozását – ez egyben a magán nyugdíjalapok államosítását és megszüntetését is jelentette.²⁴ A jóléti társadalom kiépítésére a szocializmus évtizedeiben került sor. Két tendencia határozta meg ezt az időszakot: egyrészt megszűnt a szociális ellátás differenciáltsága, és kizárólag az állami, centralizált juttatásokra korlátozódott, másrészt az állami szolgáltatásokba egyre szélesebb népcsoportokat vontak be. Mindezek alacsony színvonalú, de kiterjesztett társadalmi gondoskodást eredményeztek.

A korszak meghatározó törvényei: 1966-ban a mezőgazdasági munkásokat is bevonták a szociális jogosultak körébe; 1967-ben a minimális szolgálati időt nemek szerint differenciálták (nők számára 20, férfiak számára 25 évben állapították meg), az öregségi nyugdíjkorhatárt nők esetében 57, férfiaknál 62 évben rögzítették, és bevezették az úgynevezett kiegészítő-nyugdíjat (lehetővé vált többletbefizetés a majdani többletnyugdíj érdekében); végül pedig 1977-ben megemelték a minimális szolgálati időt 5 évvel, illetve kiterjesztették a jogosultak körét a kollektív gazdaságon kívül dolgozó agrárnépességre is.²⁵

Összességében tehát elmondható, hogy a szocializmus időszakában a nyugdíjrendszer formalizálttá és centralizálttá vált. A jogosultság a teljes lakosság számára egységes lett és központilag meghatározott. A nyugdíjkorhatárként for-

²⁰ Rădulescu 1996.

²¹ Tomka 2008: 41.

²² 1933a,b törvény.

²³ 1933c törvény; Mărginean 1999: 181–198; Stahl & Matei 1962; Rădulescu 1996.

²⁴ Mărginean 1999: 181–198.

²⁵ Rădulescu 1996; Preoteasa et al. 1967; Ţiclea & Tufan 1994; Mărginean 1999: 181–198.

márisan rögzített életkor olyan absztrakt kategória lett, ami személytelen és rugalmatlan volt, illetve nem volt érintkezésben a közösségi kulturális jelentéstudajdonítási mechanizmusokkal. A nyugdíjrendszer a társadalmi szolidaritásra épült és általános joggá vált, így a nyugdíj jelentése az aktív időszak utáni megérdemelt járandóság lett.

Az 1989-es rendszerváltás új korszakot hozott Románia társadalompolitikájába. Az első nagy hatást a nyugdíjrendszerre és az intézményesült életútra a gazdaság összeomlása gyakorolta. A kormány úgy próbálta minimalizálni az elhatalmasodó munkanélküliség problémáját, hogy bevezette a korai nyugdíjazást, ami lehetővé tette a munkaerőpiacról való kivonulást az öregségi nyugdíjkorhatár elérése előtt 5 évvel. A nyugdíjasok száma ugrásszerűen megnövekedett, melynek dinamikáját jól érzékelteti az alábbi számsor: 1990 = 100%, 1991 = 122.6%, 1992 = 127.8%, 1993 = 127.2%, 1994 = 133.4%, 1995 = 138%.²⁶ Ezzel egy időben a jogosultak köre fokozatos csökkenésnek indult: a munkanélküliek száma növekedett, illetve a föld-visszaszolgáltatás következtében az agrárnépesség kikerült a formális munkaerőpiacról. A szociális ellátórendszerbe befizetők és a biztosítottak száma visszaesett. A nyugdíjrendszer igen hamar finansziális nehézségekkel találta szemben magát, ami a reformok bevezetését sürgette.²⁷ Ennek következtében került sor a nyugdíjrendszert érintő másik nagy változásra: a decentralizálásra. A 2000-es években megteremtették a jogi kereteit a magánszektor bevonásának, és így teret nyertek az önkéntes és magánnyugdíjpénztárak.²⁸

Az utóbbi két évtizedben tehát a nyugdíjrendszer elveszítette központosított jellegét és általános érvényűségét; a társadalmi szolidaritás gyengült; az időskor problémái áttolódnak az egyéni felelősség térfelére, és az öngondoskodás jelentősége fokozott hangsúlyt kap.

A nyugdíjrendszer kialakulásának és változásainak áttekintése rávilágít arra, hogy a nyugdíj és így a nyugdíjkor is történeti képződmények, illetve arra, hogy mekkora mértékben felelősek a makrointézmények az öregkor jelentéseiért mint a makrointézmények aktuális társadalompolitikai koncepcióinak és érdekeltsegeinek indirekt leképeződései.

²⁶ Prisăcaru 1996: 27; lásd még Teșliuc et al. 2001: 71–91.

²⁷ Lásd Zamfir et al. 1994: 33–42; Zamfir & Stoica (ed.) 2006; Zamfir (coed.) 1999; Doru (moderator) 1996: 3–16; Preda 2004: 109–183; Mărginean 2004; Căce 2004: 128–235.

²⁸ 411/2004-es, 204/2006-os és 23/2007-es törvények.

AZ INTÉZMÉNYES ÖREGKOR KORLÁTAI,
AZ ÖREGKOR TÖBBARCÚSÁGA

Az időskori kategória társadalmi-kulturális meghatározottságának további megértését segíti az intézményes és nem intézményes életutak szembesítése. A történeti elemzés az öregkori életszakasz intézményesülését mutatta be. Itt Martin Kohli elméletére érdemes utalni, aki az életút egészének strukturálódását vizsgálta. Véleménye szerint a modern társadalom kifejlődésének folyamatában az életút kronologizálódott, individualizálódott és intézményesült. A formalizált munkaerőpiaci dinamika központi helyzetbe kerülve az életúttnak is alapvető szervezőelő lett, és három fázisra tagolta az életpályát, melyek összekapcsolódnak az életkori szakaszokkal. Ez a struktúra a kereső munka előtti (felkészülési), a kereső munka és a kereső munka utáni (pihenési) korszakokat különítette el.²⁹ Az elmélet érvényességi korlátait jól mutatják egyrészt napjaink gazdasági trendjei, ugyanis a munkanélküliség és a korai nyugdíjazás különböző formái megnehezítik a nyugdíjrendszer logikájának a rávetítését az életútra.³⁰ Másrészt viszont nem érvényesíthető azokra, akik a munkaerőpiacon kívül maradván végeznek tevékenységet és érik el az öregkort (pl. háztartásbeliek, fogyatékkal élők, intézményes kereteken kívül dolgozó agrárlakosság).

2000–2003 között terepmunkát végeztem három Bákó megyei településen: Magyarcsügésen, Gyepécén és Kostelegen.³¹ A földrajzi elszigeteltségnek a generációs kapcsolatokra, idősgondozásra és időskori problémákra gyakorolt hatását volt szándékom vizsgálni, de közben egy igen érdekes jelenségre lettem figyelmes: párhuzamosan létezett egymás mellett két öregkori koncepció. Lehetőségem nyílt tehát annak megfigyelésére, hogy az intézményes és nem intézményes életutak hogyan hatnak az öregkor jelentéskörének formálására.

A szocialista időszak gazdaságpolitikája Hárompatakot természeti adottságai miatt másként érintette, mint az ország nagy részét. Hegyvidékes, szinte csak fű termésére alkalmas földterületei miatt nem vetettek véget a magángazdálkodásnak, mindössze az erdőket vették ki a gazdák kezéből. Kostelegen próbálkoztak ugyan a mezőgazdaság kollektivizálásával megalakítva 1952-ben a Petőfi Sándor Társulatot, de 4-5 év után föl is számolták. Ám ez nem jelentette az állami terhektől való mentesülést a hárompatakiak számára, ugyanis a beszolgáltatási kötelezettségek, a súlyos adózás és illetékek kivetése, elsősorban a parasztságot sújtó pénzstabilizáció és pénzreform, a termésyszerződés, illetve 1956 decemberétől a szerződéses terményfelvásárlások rájuk is érvényesek voltak.

²⁹ Kohli 1990:175–212, 1993:161–177.

³⁰ A megváltozott munkaerőpiaci viszonyokhoz igazított elmélet Kohli 1996.

³¹ A továbbiakban a települések összesítő nevéként a Hárompatak megnevezést használom. Ennek indoklására lásd Ilyés 2003: 7–53.

Az industrializáció nem csupán a megélhetési lehetőségek körének kiszélesítését jelentette, hanem a foglalkozásstruktúra és egyúttal a foglalkozáshierarchia átszervezését is. Társadalmi mobilitásra Hárompatakon igen korlátozott mértékben volt lehetőség. Mezőgazdaságon kívüli, állami munka helyben alig volt: az igen kevés embert foglalkoztató tejcsernok, bolt és oktatás mellett csupán az erdészlet és a fakitermeléssel foglalkozó vállalat (Intreprinderea Forestieră de Exploatare și Transport) jelentett álláslehetőséget. Az ingázás pedig nagyon nehézkes volt: buszjárat nem volt mindig, s ha volt is, akkor sem feltétlenül rendszeresen. A távoli munkahely és a hárompataki lakhely megtartásának kompromisszumos megoldása volt a kétlakiság (a család a faluban maradt, a férj két hetet dolgozott, s két hetet otthon töltött), ám erre nem szívesen vállalkoztak. Nem véletlen tehát, hogy a társadalmi mobilitás láncreakcióként vonta maga után a földrajzi mobilitást is.

Mindezt pedig csak megerősítette az 1974-es településrendezési törvény, ami ugyan a modernizáció jegyében a városodást (városok fejlesztése, új városok létesítése, rurális települések várossá nyilvánítása) és a városiasítást (város és falu közötti különbségek megszüntetése a falvak felzárkóztatásával) ígérte, a hárompatakiak számára fálvaik lerombolásának tervezetét jelentette.³²

Nagyméretű elvándorlási folyamat kezdődött meg az 1960-as évektől. Sokan mentek el a fiatal felnőttek közül, de még többen a pályaválasztás előtt állók közül, hiszen máshol, többnyire városokon (elsősorban Csíkszeredában, ritkábban Comănești-en vagy máshol) folytatva tanulmányaikat, igyekeztek ott munkát találni és letelepedni.

Az 1989-es rendszerváltást követően megindult egy mérsékelt, ám mégis számottevő visszaköltözési folyamat. Elsősorban a nyugdíjasok visszatéréséről van szó, ugyanis esetükben megszűnt az a két lényeges motiváció, melyek a kilépést ösztönözték: egzisztenciájukat megteremtették, ledolgozták az intézményes munkastruktúra által szabályozott munkaidejüket, és ebben az értelemben inaktívvá, azaz nyugdíjasokká váltak, illetve gyermekeiket felnevelték, iskoláztatták. A hazaköltözésnek ugyanakkor vannak kényszerítő okai is. Az anyagi gondok – lakásfenntartás és a megélhetés megnövekedett költségei városon – mindenképpen itt említendők. Hasonló azok helyzete, akik gyermekük életesélyeit kívánták segíteni azáltal, hogy átengedték neki városi lakásukat. Idős szülő gondozásának szükségessége is hozott haza városon nyugdíjba vonult elszárma-

³² Településfejlesztésre ettől kezdve már nem kerülhetett sor. Példának okáért hadd említsem, hogy a telefonhálózat kiépítésére csak 1999–2000-ben került sor, addig mindössze egy-egy központi telefon létezett Csügésen és Kostelegen; Gyepécén elektromos áram 1998-ig nem volt; a helyben történő bevásárlás lehetőségei erőteljesen korlátozottak voltak; orvosi ellátás alig-alig létezett/létezik; a gyógyszerek csak a szomszédos településekről szerezhetők be; az oktatás is erőteljesen kedvezőtlen stb., illetve Ágason épültek a tömbházak, melyekbe beköltöztetni szándékozták őket.

zottakat. Végül pedig a feleslegesség érzete, a városi inaktív lét haszonnélküliségének problémája³³ és az örökölt javak kontinuitásának biztosítása említendő.

A bemutatott tendenciák következtében Hárompatakon kétféle öregség létezik. A különböző életutak különböző öregkort eredményeztek.

Azok, akik részt vettek a vándorlási folyamatokban, fragmentált életutat tudhatnak magukénak. A társadalmi és területi mobilitás egymást erősítve tagolta három szakaszra életpályájukat: a felkészülési időszakban Hárompatakon éltek és jártak iskolába, majd városon léptek be a munkaerőpiacra, ahol családot alapítottak, végül a nyugdíjba vonulás után visszaköltöztek szülőfalujukba.

G. E. Magyarcsügesen született 1936-ban. Iskoláit szülőfalujában kezdte, majd Frumószán, később Marosvásárhelyen folytatta. 1960-ban nősült, kosteleki lányt vett feleségül. Onești-re költöztek. *„Mű, akik az 50-es évekbe iskoláztatva vótunk, azok kirepültünk innet, és mentünk a városra, ott dógoztunk, s lakást kaptunk, sok esztendőig ott vótunk. [...] Akkó vót egy olyan általános felfogás, hogy iskola nélkül nem értékelődik az ember. S az elég helyes vót. S akkó a fiatalok el is mentek, egy része.”* Szakmunkásképzőben dolgozott szaktanárként, felesége gyári munkás volt. Három gyereket neveltek fel, valamennyien Onești-en élnek. G. E. és felesége nyugdíjazásuk után hazaköltöztek Magyarcsügesre. Két okból jutottak erre a döntésre: a falusi élet anyagilag kevésbé megterhelő számukra, illetve honvágyuk volt: *„Én valahogy olyan fődühöz kötöttnék éreztem magamat mindig, s most is. Én nem kívánkoztam elmenni Amerikába, s Isten tudja hova. [...] Én azért, hogy nekem a csontjaim itt rothadjanak e Csügesbe. Én innen nem mejek e. Engemet nem ke meggyőzzenek, hogy maradjak helybe. [...] Én itt szeretem.”* Úgy tűnik, a honvágyról szóló szép narratíva erőteljesen ideológiai töltetű. Ezt jelzi egyrészt az, hogy G. E. aktív életét mégiscsak szülőföldjén kívül élte le, és mindent, ami fontos (gyereknevelés, karrier, szakmai sikerek) volt számára, ott valósította meg, de még jobban leleplezi az, ahogyan gyerekei életlehetőségeiről és a gyerekeinek szánt pályáról beszél: *„Nekünk es van három gyerekünk, szét vannak szórva az országba. Csak telefonálnak, érdeklődnek, hogy hogy vagyunk. Segítenek – ha szükség van. De másképpen megvan az új problémájuk. Én nem hozhatom őket haza. És nem is jönnének, me tanítottam, hogy csinájának egyetemet, hogy ne jöjjenek haza falura, s kaszálni. Há mé jöj-jön? [...] Ők városon nőttek fel, ők egy életen keresztül tanultak, hogy ember legyen, s felkészült szakember legyen. S akkor nem érdemes, hogy jöjjön, s kaszálnon, s vágja a fát.”* Ennek ellenére nem vitás, hogy a visszaköltözésről meghozott döntésben és tettének legitimálásában a szülőföldhöz való kötődés fontossá vált.

³³ A feleslegesség elemzéséről lásd Sennett 2008: 3–30.

Azok, akik egész életüket falujukban töltötték, folyamatos, nem tagolt életutat tudnak maguk mögött. Nincsenek éles választóvonalak, az egyes életszakaszok közötti átmenetek fokozatosak voltak. Önállóan, gazdákként dolgoztak, nem léptek be az intézményes munkaerőpiacra, így életkoruk előrehaladtával sem került sor drasztikus váltásokra.

Cs. T. Magyarcsügesen született 1930-ban. Iskoláit falujában és a mikro-régióban végezte el. 1974-ben nősült. Feleségével szüleihez költözött, 11 évig éltek ott, a negyedik gyerek megszületése után nem fértek már a szülői házban, ezért különköltöztek, saját házat építtek. Erdei munkás volt, felesége háztartásbeli, illetve földművelő munkát végeztek a házasságkötésükkor kapott mezőgazdasági területeken. Gyerekeiket városi iskolákban taníttatták, majd ösztönözték őket arra, hogy városon telepedjenek le. 1994-ben felesége meghalt. Második feleségét a szomszéd faluból, Brusturoasaról hozta. Magyarcsügesen és Brusturoasán éltek, földműveléssel foglalkoztak. Tíz év után elváltak. Harmadik párja Comănești-i. A mezőgazdasági munkát kora előrehaladtával sem adta fel, csak a munka mennyiségét csökkentette fokozatosan. Földjeinek egyrészt bérbe adta, de továbbra is megtart egy területet, amin maga kíván gazdálkodni.

F. R. Gyepécén született 1933-ban. Apja 1939-ben meghalt, anyja 1947-ben újraházasodott egy kétgyerekes férfivel. Az új helyzet világossá tette számára, hogy anyja után nem fog örökölni, csak az apai jussban részesülhet. Fiatalon házasodott, mindössze 17 éves volt, amikor családja döntésére feleségül ment egy 20 évvel idősebb, vagyonos emberhez. Földművesként dolgoztak. Öt gyermekük született. Terepmunkám idején már özvegy volt, és törzscsaládban élt egy fiával, illetve annak családjával. Három gyereke a környező városokban telepedett le. Egyik fia néhány éve visszaköltözött anyjához miután elzüllött, és munkáját is elveszítette. Mindkét otthon élő fia alkoholista. Brassóban élő lánya szeretné magához költöztetni, hogy méltó öregségben legyen része, de ő elutasítja, a kényelem és nyugalom helyett inkább a küzdelmes, de otthoni, falusi életet választja: „*[R. néni mennyi ideig volt Brassóban a blokkban?] Akkor egy hónapot. Én má untam. Nem vótam megszokva, s nem, nem tudtam enni se, s valahogy a levegő nem használt nekem. [...] A blokkba mán a falusi öregek nem bírják. [...] Akarnak vinni. A vejem akart vinni, de nem mentem. Nem, me valahogy nem... Elvesz az étvágyam, s nem tudok enni. Pedig úgy készített, úgy zörgette a konyhába az edényeket. Nagyon jó vejeim vannak. Itt a jó levegő! Nekem a levegő fontosabb.*”

Létezik egy variánsa ez utóbbi csoportnak: azok, akik Hárompatakon éltek ugyan, de aktív életük folyamán hosszabb-rövidebb ideig alkalmazásban voltak városon. Részben tehát beléptek az intézményes munkaerőpiacra, de nem szármolták fel otthoni életüket, sem mezőgazdaságukat, és a lokális kulturális közegekből sem léptek ki, annak szerves részei maradtak.

Több szempontból is eltér a hárompataki lakosság e két részének öregsége. Mindenekelőtt a felnőttkorból az időskorba való átlépés különbözik erőteljesen. Azok, akik a városokban dolgoztak, egyik napról a másikra léptek be a harmadik életszakaszba egy intézményes logika, egy rugalmatlan társadalomrendező mechanizmus dinamikája alapján.

„(Hány éves kortól számít valaki öregnek itt a faluban?) Hát például én most vagyok 58 éves, és én má öregnek mondom magamat. (Miért?) Ugy érezzük, hogy töllünk etelt az élet, mosmár az utósó lépésbe estünk belé. Mikor a nyugdíjba beléestél, már nem vársz semmit, csak a halált.”

Azok, akik Hárompatakon élték le életüket, fokozatosan, a helyi kulturális forgatókönyv alapján kerültek át az öregek életkori csoportjába, ami érzékenyen követi az egyéni ritmust, az egyéni képességek és hanyatlás alakulását.

„(Mikortól kezdődik az öregkor?) Melyknek milyen az életsorsa. Hol gyenge, ott kevesebb az élet. Ahol jobban élünk, jobb az élet, még jobban mejen.”

„Hetventől kezdődik, hogy megérz... Na én legeslegelőre mit éreztem meg? Akkó se, hogy na én nem tudnék dőgozni! Még akkó jó győztem. Mondta a férjem – a Jóisten nyugtassa –, az fáj nekem, hogy mindent te ke intézzé. Hát ne fájjon, mondom, mét fáj?! Hát tudom, ha nem tudnám, nem intézném. Na, de hát ő mán látta, hogy fáradok ki, izzadok, könnyen fáradok, jött, hogy pihenjek le.”

Az átlépés jellege ugyanakkor kihat az életszakasz jelentéseire is. A kényszerű kilépés az aktív életből és hirtelen átkerülés a nyugdíjas létbe ellentmondásos és negatív viszonyulást vált ki az időskorral szemben lévén, hogy nincs összhangban a személyes életritmussal. A fokozatos átlépés könnyebbé teszi az alkalmazkodást az új élethelyzethez, az öregkor elfogadása kevésbé okoz nehézségeket, *természetes* és *normális* szakasza az életútnak.

Az időskori élet megszervezése is lényeges különbségeket mutat. A gyors átlépés nem teszi lehetővé az egyén számára, hogy felkészüljön az új életszakaszra, míg a fokozatos átlépés tulajdonképpen a fokozatos átállást is jelenti. Az új életkori státushoz kapcsolódó új identitás kialakulása is ennek alapján történik.

A feleslegesség érzése, a haszonnélküli lét problémája merülhet fel azoknál, akiknek az életútja az intézményes kódolás alapján inaktív-aktív-inaktív szakaszokra tagolódik: „Én most azért jöttem haza előre is, én nem szeretek hiába ülni. Nekem kell dőgozzak valamit. Míg munkába jártam le vótam foglalva. [...] De ha nyugdíjba mész, ez nincs meg, minden percen otthon vagy. S én nem tudok hiába ülni, nekem kell mozogjak, nekem kell dőgozzak.”

A mesterséges választóvonalak nélküli élet lehetővé teszi a folytonosságot: „Odamentek [a gyerekek], s itt maradtunk ketten. Az öreg meghalt, én nem mentem egyhez se. Kinek izére menjek? Én ugy szeretem, hogy ne menjek senkinek a nyakára. (De nem szokták elvinni Mari nénit időnként?) Hát menyek én, de itt-hon van majorságom, bornyúm van. Ugye, elég öreg vagyok, mán nem kéne.

Mondják eleget, hogy ne dőgozzon annyit, ne kinlódjon annyit. Me beteges vagyok, má 82 éves. De még fejek, s végzem a dógom. [...] Taszigálom, ahogy lehet."

Az életmódbeli különbségek a városi vs falusi, értelmiségi és szakmunkás vs mezőgazdasági munkás ellentétpárokból erednek. Mivel hierarchikus viszony van ezen státusok között, azok, akik városon dolgoztak, visszaköltözésük után a ranglétrának ugyanazon fokán kívánnak maradni, így továbbra is fenntartják városi kötődéseiket, és követik a városias életstílust: egyesek megtartják városi lakásukat, sokan még mindig városi háziorvosukhoz járnak, nem mondják fel állandó bejelentett lakcímként a városit a hivatalos odatartozás fenntartása érdekében, téli időszakban eltöltenek néhány hetet a városban, hárompataki házukat városi divat alapján rendezik be, hétköznapi életszervezési stratégiáikban igyekeznek városiasan eljárni, elvégre „*Mű odatartunk.*”

Az intézményes és nem intézményes életpálya különbsége a jövedelemforrásokhoz való hozzáférés eltérőségében is megnyilvánul. Azok, akik beléptek a munkaerőpiacra, magasabb nyugdíjból élnek, ami természetesen kényelmesebb életformát biztosít. A mezőgazdaságban maradtak alacsonyabb nyugdíjban részesülnek, ami kényszerűen is benne tartja őket a tradicionális munkamorál imperatívusza mellett a földművelés folytatásában. Továbbá az sem mellékes, hogy a szegénység hozzájárul a korábbi életmód és tárgyvilág konzerválásához is.

Végül az életút retrospektív értelmezését és az öregkor-koncepciók eltérését említem. Az intézményes életút részesei végigjárták a struktúra valamennyi szakaszát, betöltötték az, úgymond, elrendelt pályát, lezárták életük aktívnek nevezett szakaszát, megvalósították pályaelképzeléseiket. Ebből kifolyólag a nyugdíjas időszak számukra a megérdemelt pihenés. Akkor is, ha számos elfoglaltságuk van a továbbiakban is, mint például a földművelés és állattartás folytatása/újrakezdése, ezeket a tevékenységeket nem tekintik életfeladataik részének, csupán kiegészítő aktivitásnak. Ezzel ellentétben viszont a mezőgazdászként megöregedettek nem érzékelnek lezártaságot, az ő aktivitásuk folytonos, az öregkor tehát nem hozza a befejezettség érzetét számukra. Ugyanazt a munkát, amit fiatalabb korban végeztek, végzik idősként is, mindaddig, amíg fizikai erejük ezt lehetővé teszi. Életfeladatuk csak az élet végével ér véget.

Összefoglalva az mondható el, hogy az életút intézményes és nem intézményes jellege az *öregkorra* is kihat, lényegi különbségeket eredményez. Az intézményes forгатókönyv követői akkor váltak *öregg*é, amikor nyugdíjba mentek; megviselte őket a gyors átmenet, hétköznapijaik hirtelen megváltozása; küzdöttek a feleslegesség érzetével és identitásproblémákkal; de a beteljesedés és megvalósítás érzésével zárhatták le pályájukat, számukra az öregkor a jól megérdemelt pihenést jelenti. A kulturális forгатókönyv követői lassan és fokozatosan léptek

át a felnőttkorból az időskorba; volt idejük és lehetőségük arra, hogy felkészüljenek a változásra és átszervezzék életüket; identitásválságot nem okozott az életkorváltás; de nincsen semmilyen társadalmi rituális aktus, ami aktivitásukat keretezné, vagyis lezárta tenné / nyilvánítaná.

KULTURÁLIS ÖREGKOR-KONCEPCIÓ

A nyugdíjkor történeti formálásának bemutatása és az intézményesítettség időskorra való hatásának elemzése rávilágítanak az öregkori életszakasz társadalmilag és kulturálisan konstruált jellegére. Ez a felismerés óvatosságra int a merev, egyszerűsítő, felülről / kívülről kodifikált fogalmak használatával kapcsolatban, és felhívják a figyelmet arra, hogy jelentős elcsúszás lehetséges az időskor leírására, az idősök vizsgálatára használt kategóriák és a lokális kultúrák, illetve a személyes szinten megformált öregségértelmezések között. Úgy vélem tehát, hogy a *demográfiai öregség-* és a *társadalmi öregség* koncepciók általános elfogadottságuk és elterjedtségük ellenére sem az adekvát megközelítései a kérdéskörnek. Azáltal, hogy egyetlen szempont alapján különítik el az öregkort, erőteljesen mesterséges és beszűkítő (akár torzító) kategóriát formálnak. Javaslom a *kulturális öregség* koncepciójának használatát az idősöket vizsgáló elemzések számára.³⁴ A koncepció lényege, hogy az életpálya olyan kultúrspecifikus forgatókönyvnek tekintendő, mely tartalmazza azokat a főbb választóvonalakat, amelyek jelzik az átmeneteket.³⁵ Az öregkor küszöbét nem egyetlen, illetve nem egy mesterségesen rögzített elv határozza meg, hanem kulturálisan kódolva vannak azok az elvek, melyek elválasztják egymástól az egyes életszakaszokat. Fokozatosan, több szempont érvényesülésével kerül sor az átlépésre, szempontok egész mátrixa játszik szerepet ebben. Elméletem bemutatására egy szilágysági falu kapcsán vállalkozom, amit a továbbiakban Tölgyesnek fogok nevezni.³⁶

A TEST VÁLTOZÁSAI

A medikalizált test

A test egészségügyi felügyelet alá kerülése és történéseinek orvosi terminusokban való elbeszélése a test jelentéseinek medikalizálódásához vezetett. E társadalomtörténeti folyamat az 1950-es évektől folyamatosan foglalkoztatja a ku-

³⁴ Részletesebben lásd Turai 2010.

³⁵ Mandelbaum 1982: 34; Niedermüller 1988: 376.

³⁶ A tanulmány ezen részében valamennyi földrajzi- és személynév, valamint az adatközlők azonosíthatóságát lehetővé tevő biográfiai információ fiktív.

tatókat. Talcott Parsons azt vizsgálta meg, hogy a test történéseinek betegségként való definiálása hogyan eredményez újabb deviáns kategóriát, illetve, hogy a beteg milyen – strukturált és intézményesített – társadalmi szerepet tölt be.³⁷ Michel Foucault az egészségügyi intézmények kiépülésével, valamint ezeknek társadalmi hatásával foglalkozott. Elméletének két sarokpontja van, melyek máig hatást gyakorolnak a tudományos gondolkodásra: egyrészt a klinikai orvoslás megszületését az orvosi tekintet megváltozásával magyarázza, másrészt a testnek az egészségügyi intézmény kontrollja alá kerülését és ennek következményeit hangsúlyozza.³⁸ Irving Kenneth Zola továbbviszi ezt az elképzelést, és a tendencia széleskörű hatásáról, vagyis a társadalom medikalizálódásáról értekezik: az orvost egyre gyakrabban választják egyéni és szociális problémák okának magyarázójává és megoldójává, egyre több hétköznapi tevékenységet hoznak összefüggésbe az egészséggel, illetve az egyéni (morális) felelősség visszakérül a betegségkoncepcióba és egészségmegőrzésbe.³⁹ Freidson az orvosi tudás autoritásának növekedését és az orvostudomány professzionalizálódását helyezi érdeklődésének fókuszába. Azt elemzi, hogy a betegség/beteg a szociális deviancia térfelére csúszik át, valamint amellett érvel, hogy a beteglét társadalmi állapot, jelentései társadalmi alkotások.⁴⁰

Az 1990-es évektől három téma dominálja a medikalizációval foglalkozó kutatásokat. Egyrészt a társadalmi kontroll jelentőségének és formáinak az elemzése nyer egyre nagyobb teret. Itt most mindössze Bryan S. Turner munkáit emelem ki, aki a három nagy ellenőrzést gyakorló intézmény, vagyis a vallás, jog és egészségügy kapcsolatát vizsgálja, ami magyarázatot ad számára a medikalizáció történeti aspektusaira, hiszen a társadalom szekularizációjából eredezteti az orvostudománynak a vallási erkölcsök fölötti ellenőrzési szerepkörének átvételét, továbbá előkészíti a terepet ahhoz, hogy a test fölötti egyéni és intézményes kontroll nemcsak egészségügyi, hanem morális szempontok mentén is értelmezhetővé váljék.⁴¹ Másrészt a piaci logikának és az egyre nagyobb teret hódító kommercializálásnak a hatása kerül elemzésre.⁴² A gyógyszeripar és az egészségügyi szolgáltatások vizsgálata során Peter Conrad arra a következtetésre jut, hogy a medikalizálás átcsúszott az orvosi szakma térfeléről a kereskedelem hatókörébe.⁴³ Harmadrészt a gyors technikai változások, különösképpen a mikrobiológia került előtérbe, aminek komoly hatása van az élethossz megnöve-

³⁷ Parsons 1999[1951]: 101–108; 1999[1960]: 109–122.

³⁸ Foucault 2000[1955]: 91–321.

³⁹ Zola 1972: 487–504.

⁴⁰ Freidson 1960, 1970, 1984.

⁴¹ Turner 1994, 1996: 197–214. Az elmélet bírálata: Bull 1990: 245–261.

⁴² Turner 1994: 139–147; Lupton 1995: 36–40; Clarke et al. 2003: 161–194; Vincent 2003: 109–162.

⁴³ Conrad 1992: 209–232, 2005: 3–14; Conrad–Leiter 2004: 158–176.

lésében, a test hanyatlásának lassításában, illetve látható tüneteinek elrejtésében, módosításokat eredményezve ezzel az öregkorhoz való viszonyulásban.⁴⁴

A medikalizációval foglalkozó kutatásokon belül természetesen külön tematizálódik az öregkor, melyek alaptétele, hogy az elmúlt század történései az öregkort patológikus esetté formálták, és mint ilyen, deviánsnak, orvosi ellenőrzés alá tartozónak, kezelendőnek tekintik, és ekként is viszonyulnak hozzá mind az érintett, mind a fiatalabb generációk.⁴⁵ Ezek az elemzések egyértelműen azt sugallják, hogy mindezen folyamatok kísérőjelenségeként az idősek stigmatizálódnak, egyre erőteljesebben kapcsolódik hozzájuk a hanyatlás/leértékelődés jelentésköre, elveszítik a korábban irányukban tanúsított társadalmi tiszteletet.⁴⁶ A megállapítással vitatkozni nem kívánok, ugyanis magam is úgy vélekedem, hogy a technikai fejlődés jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az öregkor tartalmi között felerősödjön a hanyatlás gondolata, szeretném viszont jelezni annak a mítosznak a tévességét, miszerint a technikailag egyszerű társadalmakban az időseket osztatlan tisztelet övezné/övezte volna, és ennek az állapotnak a technikai fejlődés vetett volna véget az időseket nem értékelő mentalitás egyetlen okozójaként.⁴⁷

Tölgyesi terepmunkám során azt tapasztaltam, hogy az öregkor kezdetének és az életszakasz tartalmának a medikalizált test a legfontosabb eleme. Bár valamennyi korban előfordulnak betegségek, mégis az öregkor tartozékának tekintik, így a gyermekkort és az egészen fiatalkort leszámítva számtalan betegség és többféle fájdalom jelentkezését is az időskor jelzőjeként, előhírnökeként értelmeznek.

„(Szerinted mikor kezdődik az öregkor?) Nem tudom, még nem léptem bele, de mintha már jeleket kaptam volna. (Milyen jeleket?) Fáj a térgyem. Találkoztam régi munkatársammal, amék ott dógozott Krasznán annak idején, az akkor volt ennyi idős mint én, vagy 20 évvel fiatalabb. Tegnap vót a malomba, ű görbebottal jön, mán alig tud járni, és én csak sántítok. Úgyhogy mondom: nem nagy akkor a korkülönbség köztünk. Hogy az öregkor mikor kezdődik, azt mindenki maga tudja.” – Mondja egy 42 éves férfi.

⁴⁴ Néhány példa: Clarke et al. 2003; Le Breton 2004: 1–20; Hogle 2005: 695–716; Kaufman–Morgan 2005: 317–341; Cooper 2006: 1–23; Mykytyn 2006: 5–31.

⁴⁵ Myles 1978: 508–521; Azzarto 1986: 189–195, 1993: 40–48; Estes–Binney 1989: 587–596; Binney–Estes–Ingman 1990: 761–771; Tancredi–Romanucci–Ross 1991: 407–420; Mykytyn 2006: 5–31.

⁴⁶ Az összefüggés explicit megfogalmazásának egy példája Tancredi–Romanucci–Ross 1991: 407–420.

⁴⁷ Magyar viszonylatban az öregek bántalmazására, halálba küldésére / engedésére és a szembathiedelemre vonatkozóan lásd: Sánta 1970; Dobos 1986: 70–78; Nagy O. 1988: 467–531; Ambrus 2003: 72–88; Jung 2004: 19–42; nemzetközi példákra vonatkozóan pedig lásd Sumner 1978: 474–483.

Mivel a test rendellenességei elsősorban egészségügyi problémává váltak, értelemszerűen valamiféle abnormalitásként tételeződnek, és orvosi felügyelet alá kerülnek. Az idősök tetemes pénzösszeget költenek orvosra és gyógyszerekre, mely gyakorlat általánossága miatt természetesként elfogadott, és esetükben az számít meglepőnek, szinte deviánsnak, ha valaki nem így él.

Az a primér tapasztalat, miszerint a betegségek előfordulási gyakorisága nagyobb öregkorban, valamint az, hogy az orvostudomány fejlődése és az életidő meghosszabbodása következtében megnövekedett az öregként eltöltött időszak, azt eredményezte, hogy az öregkor patológikus állapottá váljék – lévén, hogy olyan testi gyengeségek és működési problémák láncolata lett, amely orvosi beavatkozással javítható, korrigálható vagy legalábbis időben kinyújtható. Az öregség-betegség asszociáció tehát olyan erőteljes, hogy alapvetően meghatározza az időskorról való gondolkodást. Jól jelzi ezt, hogy az öregkort orvosi terminusokban és betegségtörténetekként beszélik el, illetve, hogy ezt az életszakaszt innen definiálják.

„Bizon, mán én is, amilyen öreg vagyok... Ez a jobb kezem etört a más évbe. A törés nem fáj, a két lábom szakad le, a két vállam szakad le. Nincsenek a helyin a hátgerinccsontjaim. Vótam én má filmezve is, vótam kezelve is, de aszonta a doktor Váradon, hogy: Szabó néni, e vannak mán kopva a csontok. A nagy strapa megeszi az embert.”

Annak ellenére, hogy az idős is összetett személyiség, szellemi és szociális személyisége háttérbe szorul, és kevesebb relevanciával van jelen medikalizálódott biológiai testéhez képest. A betegség egyenesen kódolva van ebbe az életkori szakaszban. Ha az adott életszakasz öregkornak minősül más elvek alapján, akkor is, ha még nyoma sincs a betegségnek, automatikusan összekapcsolják vele, ugyanis az öregség kezdete – a bemutatott logika alapján – vitathatatlanul és elkerülhetetlenül a betegségláncolat kezdete is egyben:

„Én úgy tapasztaltam, legalábbis, akik közel voltak énhozzám, hogy ahogy megjelent az első nyugdíj, megjelentek az első komolyabb bajok az egészséggel is, tehát ez már magával hozza azt is.”

Láthatjuk tehát, hogy a betegség nemcsak kísérő jelensége, időnkénti tartozéka, hosszabb-rövidebb időszakokat meghatározó eseménye az időskornak, és nem is csupán egy komponens a sok közül, hanem esszenciája, legfontosabb jellemzője. A betegség jelentésének és jelentőségének ilyen méretű kiszélesedése azt eredményezte, hogy az életszakasz egésze medikalizálódott: az öregkor hosszú, gyógyíthatatlan betegséggé definiálódik.

„Az öregség egy folyamat, amit megállítani nem lehet, csak lehet lassítani. Olyan értelemben, hogy gyógyszerrel. De ez egy elég csúnya betegség, mert ebből nem lehet kigyógyulni soha.”

A test belső történései közül egyetlen konkrét fiziológiai változást szükséges kiemelni, a menopauzát, mivel jelentése potenciálisan kapcsolatban van az öregkori életszakasszal.⁴⁸ A termékenységi állapotból a terméketlenségbe való átlépés magában hordozza a határkijelölő funkció lehetőségét, mégsem válik egyértelmű választóvonalá. Egyrészt azért, mert az öregkorral való kapcsolata ambivalens, nincsen konszenzus cezúrajellegét illetően: akár igen korán is bekövetkezhet, amikor még minden életúttagoló elv a középkorúak csoportjába tartozónak minősíti őket, illetve a nők a menopauza után még sokáig megtarthatják teljes fizikai erejüket, ami képessé teszi őket arra, hogy elvégezzék a felnőtté válamennyi tevékenységét. Másrészt a fiziológiai változás bekövetkeztét az egyén nem teszi nyilvánossá, tehát ez nem egy olyan esemény, amiről a közösségnek információi lehetnének, és az egyes egyének generációs hovatarozását ennek alapján ítélné meg. Harmadrészt Tölgyesen a fiziológiai változást nem kíséri semmiféle szertartásos elismerés. A nőknek a transzcendenssel való cselekvésviszonya nem változik meg a menopauzát követően, nem teszi őket alkalmassá olyan rituális funkciók betöltésére, amelyekre termékenységi állapotukban nem vállalkozhattak.⁴⁹ Következtetésként tehát az mondható el, hogy jelentősége nem mellőzhető, ugyanis egy szűk réteg esetében része az identitásnak, viszont semmiképpen sem tekinthető általános érvénnyel választóvonalnak, mivel a test egyéb változásaihoz képest lényegesen kisebb relevanciával bír.

Az esztétizált test

A külső test lényegesen kisebb szerepet játszik az öregkornak a korábbi életszakaszokról való leválasztásában, annak ellenére, hogy ez a látható, a külső szem számára könnyebben észlelhető felszín. Paraszti társadalom lévén, melynek az értékrendjét a testi örömeket előtérbe helyező modernitás és a kommercializmus csak korlátozott mértékben befolyásolja, a külső test nem válik személyiségről árulkodó / személyiséget kifejező reprezentációs felületté.⁵⁰ A témában készült, főként a nyugati társadalmakat vizsgáló kutatások eredményei nem vehetők össze a tölgyesi tapasztalattal, ugyanis itt sem a kozmetikai ipar, sem a külsőtest-ideálok, sem a testjegyek alapján történő értéktulajdonítás nem nevez-

⁴⁸ A menopauza medikalizálódásáról kiváló antropológiai elemzés olvasható Dona L. Davis tollából: Davis 1997: 3–20.

⁴⁹ Keszeg Vilmos Mezőségen végzett kutatásai azt jelzik, hogy a női életpályának a nemiségen innen és túli szakaszát ellentétbe állítják az érett, termékeny életszakasszal, és a „megtisztulás az asszonyt a közösség számára létszükségletnek számító funkciók betöltésére teszi alkalmassá”, melyek közül példaként említhető a baba szerepének betöltése, a jóslások specialistáivá válás, a laikus vallásos élet irányítása, a cseberbe nézés. Keszeg 1999: 259–265.

⁵⁰ Lásd még Verebélyi 2005: 73–79.

hető meghatározónak.⁵¹ A félreértés elkerülése végett jelzem, hogy a testi szépség Tölgyesen is érték, csak hogy nem túldimenzionáltan. Sőt, azt is meg kell jegyezni, hogy a testre vonatkozó nyugat-európai modellek éreztetik hatásukat, de még nem annyira, hogy alapvetően megváltoztatnák a mentalitást. A szép és ápolt külsővel való megjelenés fontos és természetes törekvés, mint ahogy mindig is az volt az adott kornak és régióknak megfelelő ideálok szerint, de a szépség nem kerül a morális természetű értékek elé. Összegzően az mondható, hogy a test Tölgyesen nem esztétizálódott. Következzék néhány megállapítás, ami a korlátozott relevancia keretén belül lényeges.

Az életszakaszok és a szépség kapcsolata nem kiegyenlített, nem egyenletesen elosztott, hanem elsősorban a fiatalsághoz kapcsolódik a szépség értéke és mércéje. Ez két okból kifolyólag figyelemre méltó: egyrészt magyarázatot ad arra, hogy az idősök szempontjából miért nem bír relevanciával a testi megjelentetés (belső szem perspektívája), másrészt egyike azon tényezőknek, melyek hozzájárulnak az idősor negatív jelentéstartományának megformálásához (külső szem perspektívája).

Különbségek észlelhetők a nemek között is. A saját identitás szempontjából a nőknél kap nagyobb hangsúlyt az esztétikai szempont, férfiaknál alig játszik szerepet, legfeljebb a változás konstatálásában kerül be a többi jelző/árulkodó tényező közé. Mások megítélésében valamivel összetettebb a helyzet. Miközben a nők érzékenyebb és jobb megfigyelői mások fizikai megjelenésének, idős nőkkel szemben megengedőbbek és szolidárisabbak. A férfiak férfitársaikkal szemben megengedőek csak, idős nők minősítésében leginkább ők azok, akik esztétikai alapon stigmatizálni szoktak.

A generációs különbségekben a nyugati testideálok beszívargása érhető tetten. Az idősök önmaguk testi változásait észlelik ugyan, de jelentőséget csak abból a szempontból tulajdonítanak ezeknek, hogy a test előregedését jelzik és az elmúlás vizuális hírnökei. Az ősz haj, a ráncok, a fogak elvesztése az öregkor princípiumához tartoznak, ez nem vitás. Ezek jelentkezései választóvonalértékűek. A különbség tehát nem abban van, hogy ezt a különböző generációk elismerik-e vagy sem, hanem abban, hogy milyen pluszjelentéseket társítanak hozzá. A fiataloknak – és itt elsősorban a fiatal nőkről van szó – a szépség elvesztésének gondolata lelki problémát is okoz: a csúnyulás veszteség, bukás, hanyatlás. Fontos viszont hozzátenni, hogy mindezt nem vetítik rá az aktuális idő-

⁵¹ Nem célom áttekintő bibliográfiai jegyzéket készíteni a témában, ugyanis tengernyi az irodalom. Mindössze azokat emelem ki, melyek az idősokort érintve elemzik a test esztétizálódását. Turner 1994. (Főként ezek a részek Turner 1994: 31–66, 142, 162–170.) Featherstone–Turner 1995: 1–12; Featherstone–Wernick (eds.) 1995b; Featherstone 1997: 70–107; Featherstone–Hepworth 1997: 126–150; Featherstone–Hepworth–Turner (szerk.) 1997; Nelson (ed.) 2002.

sekre, nem stigmatizálják őket testi *fogyatékoságuk* miatt. Gondot saját magukra nézve okoz: vagyis saját öregedésük, majdani fizikai testük *értékvesztése* miatt aggódnak. A környezetükben élő idősekre a felmentő és szolidáris viszonyulás ellenére két szempontból mégis negatívan hat – ha impliciten is – ez a lelkiállapot: a félelmek bennük lokalizálódnak, ők testesítik meg a fiatalság elvesztésének sorsszerű, elkerülhetetlen bekövetkezését, illetve a veszteséggondolat miatt sajnálatérzés rendelődik az időskor jelentségeihez, és így az időskorba tartozókhoz.

„(Te hogy képzeled el magad időskorodra? Szerinted te milyen leszel?) Nem tudom. Csúnya, az biztos. Nem is merek rágondolni. Van, hogy eszembe jut, hogy hú, már mindjárt leplötyted a kezem vagy a húsom. Nem szeretnék öreg lenni. Mindig azt mondtam, hogy 60 éves korig elég, ha megérem, de kisőbb már olyan csúnya leszek.”

A MUNKATEVÉKENYSÉGEK KÖRÉNEK MEGVÁLTOZÁSA

A paraszti társadalomban a test a munkavégzés eszköze, ezért a fizikai hanyatlás, a test gyengülése a munkabírás csökkenése felől nyeri értelmezését.⁵² A néprajzi szakirodalom⁵³ ezért az öregséget nem az életévek, hanem az effektív munkához való viszony függvényében határozza meg. Szabó László szerint „A paraszti munkarend a kort éppen a végzett munka alapján dönti el. Attól függően, hogy ki milyen munka elvégzésére alkalmas, vagy alkalmatlan, tartozik valaki a gyermekek, fiatalok, felnőttek vagy öregek csoportjába.”⁵⁴ Az, hogy az egyén a munkafolyamatokban milyen tevékenységek elvégzésére vállalkozik, illetve melyek elvégzésére alkalmas, lényeges szerepet játszik annak eldöntésében, hogy melyik korcsoportba sorolja önmagát, illetve sorolja őt közössége. A fizikai erőnlét nem önmagáért való, hanem a munkabírást jelenti, ezért a munkákban való részvétel korlátozódása a test hanyatlásáról árulkodik, ami kiemelt fontosságú határjelző a felnőttkor és az öregkor között.

„(Mikortól számít valaki idősnak?) Mintül mán nem tud úgy dógozni, mozogni. Mán 60 éven felül idős.”

„Az öregkort hozza a maga élet kora, az élet módja. Mert én magamról mondom csak, hogy nekem az öregkor 70 éves korom után kezdődött. 70 éves koromig én úgy tudtam dógozni, úgy bírtam a munkát! 70 éves korom után kezdtem gyengülni: na, most mán nem megy ez a munka se, az a munka se úgy mint addig. [...] Még tött jobban is, nehezebben is, de én, hál' Istennek, egész 70 éves

⁵² Lásd még Verebélyi 2005: 73–75.

⁵³ Hamar 1982: 664; Szabó 1997: 24; Fél-Hofer 1997: 146–150.

⁵⁴ Szabó 1997: 24.

koromig... akkó vettem észre, hogy öregszek, addig jól bírtam erővel egízsíggel.”

Két következménye van a munkabírás hanyatlásának: egyrészt a munka mennyisége csökken, másrészt a tevékenységek köre változik meg.⁵⁵ Az alap-hozzáállás mindenképpen az, hogy a munka teljes feladására csak akkor kerül sor, ha az egyén végképp képtelen a munkavégzésre – csak nagyon kivételes esetekben fordul elő, hogy jární, mozogni tudós mindenféle tevékenységet elhárít. A paraszti társadalom erkölcsi értékrendjének egyik alappilléret képező munkamorál az életút végéig ténykedésre ösztönzi a közösség tagjait.

„(Miért nem hagyja abba a munkát?) Akkó megeszen az unalom. Nem lehet, muszáj mozogni. És nem lehet, hogy fekszem egy nap az ágyba, és ne mozogjak. Odaköt az ágy, rögtön odamarad az ember az ágyba. Térdkopásom van nekem, és ha nem mozgatom, mered meg. Muszáj. És máskülönben meg hajtja az embert az ösztön, a munka. Aki nem szeret kapálni... Van olyan fiatalember, hogy elhagyja a növényit ott, ahol van, kapát nem vesz a kezibe. Én meg kimegyek két bottal a kertbe, ha gazos, kikapálom, ne nőjön tovább. Hajtja az embert a maga ösztöne. Én nem tűröm, hogy nekem térdig érő gaz legyen a növény közt. [...] De nem lehet, hogy: na, én már megöregedtem, nem kőlök fel, nem csinálók semmit. Nem lehet. Ha feküdnék egy nap, másik nap odakötne az ágy. Amég lehet, addig ki az ágyból!”

A munkatevékenységi kör megváltozásának egyik legfontosabb eleme a földdel kapcsolatos munkálatokról való lemondás. Ha csak tehetik, azaz, ha vannak a faluban vagy a közelben letelepedett gyermekeik, átadják nekik a visszakapott földbirtok nagy részét vagy az egészet. Azok az idősök, akiknek a gyerekei nem vállalják a földműves életformát távolságbeli vagy egyéb (életmódbeli, mentalitásbeli) okok miatt, kénytelenek folytatni a földön való munkálatokat csökkentett intenzitással és igényességgel, illetve, ha anyagi lehetőségeik megengedik, napszámosok segítségével. De nem a végsőkig. Az örökölt föld és a hagyományos munkamorál ugyan nagy lelki imperatívusz, többnyire 75-80 éves kor körül feladják, parlagon hagyják a földet.

A kertben, a ház körül és a háztartással kapcsolatos teendőket viszont egészen addig folytatják, amíg jártányi erejük van. Fokozatosan csökkentik a munka mennyiségét: elsőként a nagy állatok tartását adják fel, majd disznótartásra sem vállalkoznak többé, a kertet is egyszerűsítik, a házimunkában is törekednek redukálni a feladatokat. Illetve fokozatosan növekszik a segítség-elfogadás.

A tömbházakban élők, az úgynevezett *blokkosok* helyzete annyiban más, hogy lényegesen kevesebb fejtörést okoz számukra életük újraszervezése, ugyanis tevékenységi körük korábban is a háztartásra és a ház melletti igen kis

⁵⁵ Erdővidéki öregasszonyokra vonatkozóan lásd Zakariás 2000: 134–137.

alapterületű kertre terjedt ki. E tekintetben tehát ők valójában mindent változtatlanul folytatnak.

A tevékenységi kör megváltozása nemcsak a munkáról való lemondást jelenti, hanem új tevékenységek végzését is. Az időtöbblettel rendelkező, de mindenképpen dolgozni igyekvő idősök többnyire megtalálják a maguk elfoglaltságát. Főként már korábban is végzett feladatokról van szó, amelyekre eddig lényegesen kevesebb idejük volt (pl. kézimunkázás, keresztretvényfejtés), illetve régi vágyakról, melyekre eddig nem futotta idejükből (pl. versírás, énekkarba járás), de van példa új tevékenységek vállalására is (pl. közösségi szerepvállalás, egyházkerületi ténykedés, a CAP helyi fiókjának vezetése⁵⁶).

Itt szükséges kitérni a nyugdíjba vonulás kérdésére is. A társadalmi öregség fogalmának értelmében ez az esemény átlépést jelent az aktívak kategóriájából az inaktívakéba. Egy adott szinten valóban ez történik, ugyanis a végét jelenti egy olyan tevékenységnek, amelyet eddig több évtizedig végzett az érintett, illetve ettől kezdve a munkaerőpiac határain kívülre kerül. A nyugdíjazás mégsem tölti be ilyen magától értetődően, és főleg nem általános érvennyel a határvonal-funkciót. Több okból sem. Egyrészt azért nem, mert Tölgyesen nagy számban vannak olyanok, akik sosem léptek be a munkaerőpiacra, így öregedésük szempontjából semmilyen relevanciával nem bír a nyugdíjazás – illetve egyre többen vannak most olyanok, akiknek nem sikerül intézményes munkahelyhez jutniuk, így perspektívájukba sem tud bekerülni az esetleges nyugdíjazás, mint életutat tagoló esemény. Másrészt az idősök többségét a földművesek teszik ki, akik a kollektív gazdaság alkalmazottai voltak, azaz nyugdíjazásuk előtt is, után is ugyanazt a munkát végzik, és semmiféle változást nem okozott számukra ez a szociálpolitikai mozzanat. Harmadrészt a nyugdíjazás azok esetében sem jelenti az aktivitás megszűnését, tehát az inaktívvá válást, akik értelmiségiként, ügyintézőként, munkásként stb. dolgoztak, csak a tevékenységi kör megváltozását. Negyedrészt pedig a nyugdíjba vonulás nem feltétlenül esik egybe az öregkor többi *jelével*, sőt az elcsúszás növelését fokozták a korai nyugdíjazási formák (korkedvezményes, korengedményes, rokkantsági és előnyugdíjazás).

A nyugdíjba vonulás az öregkori küszöbnek csak egy elemét képezi. Tölgyesen az intézményesített öregségnyugdíj-korhatár kétféleképpen járul hozzá a *választóvonal* kijelöléséhez. Annak a szűk körnek – értelmiségiek, adminisztrációban dolgozók, ipari alkalmazottak – az esetében, akiknek a tevékenységi köre jelentős mértékben lesz más a nyugdíjazás után, az életpályájában lényeges változást jelent. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy ők sem tekintik egyértelműen cezúrának.

⁵⁶ Nyugdíjasok számára államilag működtetett segélyalap (Casă de Ajutor Reciproc a Pensionarilor).

„(Miben változott meg a Sári néni élete, amikor nyugdíjas lett?) Semmi egyéb, csak annyi, hogy nem mentem dolgozni, hanem itthon voltam.”

Másrészt általánosságban, ugyanis az egyéni, személyes helyzetektől elvonatkoztatva az öregségnyugdíj-korhatárnak referenciaértéke van. Önmagában kevés ahhoz, hogy az öregkor kezdetét jelentse, de egyfajta viszonyítási pontként mégis elfogadott – az alkalmazotti státusban lévőknel és a fiatalabb generációknál egyre inkább.

„(Az, hogy valaki nyugdíjba megy, az számít, attól számolják, hogy valaki öreg vagy az még nem számít annyira?) Az igen, még az állam is, a törvény is úgy szabja meg, hogy ez már az öregkorhoz függ a nyugdíjazás.”

A CSALÁDI ÁLLAPOT VÁLTOZÁSAI

A felnőtt életszakasz végének közeledtét jelzi az üres fészek állapotának megjelenése. Új helyzet ez, hiszen a mostani idősök még többnyire sokgyerekes családokban nőttek fel, ahol a gyermekvállalás és -nevelés időszaka sokáig kitöltődött. Ők viszont már a 2-3 gyermekes családmódellet választották, ami a gyermekvállalási időszakot a húszas éveikre szorította, és itt nagyjából le is zárta. Mivel utódaik kiházásítására még az öregkor beköszönte előtt sor kerül, a határjelző elvek mátrixához nem sorolható, de mindenképpen jelzi egy új családi ciklus kezdetét.

Nagyszülővé válás

Mivel a nagyszülővé válás idején a nagyszülők még többnyire az aktív felnőttkor tagjai, az első unoka megszületésének az öregkorjelző szerepe ambivalens megítélésű. Ennek ellenére a nagyszülőség esszenciális tartozéka, sőt kiemelt fontosságú komponense az időskornak. Részben azért, mert a szülői feladatkör befejeződése után egy új, szülőség utáni szerepkörbe helyezi az egyént, részben pedig azért, mert miközben a nagyszülőség a felnőttkornak csak egy részét fedi le, addig az időskort teljes mértékben kitölti. A gyermekkor–felnőttkor–öregkor életúttagolás és a gyerek–szülő–nagyszülő státusok párhuzama szintén hozzájárul ahhoz, hogy az életút-konstrukcióban az öregkor és a nagyszülőség egymásba csússzon. Mindezekre pedig ráerősít, hogy a nagyszülői szerepkörrel együtt járó megszólítás és megnevezés (mama, papa) olyan terminusok, melyeket idős emberekre is használnak, függetlenül attól, hogy van unokája vagy sem (*öregmama* 'öregasszony', *papa* 'öregember'). De a strukturális szempontokon túlmenően az is nagyon világosan jelzi az életszakasz és a szerepkör közötti

kapcsolatot, hogy szinte valamennyien az unokák létét és a velük való foglalatosságot nevezik meg öregkoruk legnagyobb örömforrásának.

Özvegyiség

Az özvegyé válás ugyan nincsen közvetlen kapcsolatban egyetlen életszakasszal sem, a házastárs elvesztése mégis nagyobb valószínűséggel következik be idősebb korban. Ebből kifolyólag az özvegyek legnagyobb arányban az utolsó életkorba tartozók körében vannak jelen. Nem véletlen, hogy a két állapot között, ha nem is törvényszerű, de asszociatív kapcsolat létezik. Elsősorban ennek az elvnek az alapján kerül közelebb az egyén – különösen, ha már közel jár az időskor alsó *korhatárához* – a legkorosabb generációhoz, de ugyanakkor a sajátos helyzetből fakadó problémák miatt is, melynek megoldási stratégiái és e stratégiák hasonlóságai a szintén özvegyekhez – akik demográfiai eloszlásuk folytán többségében öregebbek – sodorják.

GAZDASÁGI ÁLLAPOT ÉLETKOR-SPECIFIKUS SAJÁTOSÁGAI

Különböző anyagi helyzetből és különböző előtörténettel érkeznek meg az idősek az életút e szakaszába, három materiális természetű szempont mégis feltehető valamennyiőjükénél, és mint ilyen, homogenizálja őket.

Elsősorban az öreg címkével ellátott életkori csoportnak a foglalkozásstruktúrája említendő. Dominál körükben az agrár munkakörhöz való tartozás. Főként azért, mert többnyire mezőgazdasággal foglalkoztak egész életükben, és csak az egészen fiatal időseknél, a frissen nyugdíjasok esetében szélesebb a foglalkozási paletta. Illetve azért, mert a munkaerőpiacról való kilépés után, a korábbi tevékenységtől függetlenül, idejük legnagyobb részét a földdel és/vagy a kertészettel való foglalatosság teszi ki.

Másodsorban a nyugdíjnak mint új pénzforrásnak a homogenizáló hatásáról van szó. Miközben a nyugdíjba vonulás cezúrajellegéhez ambivalens a viszonyulás, a nyugdíjnak mint új pénzhez jutási módnak, a küzdelem nélküli havi fix meglétének az öregkor kategóriája megformálásában szerepe van. A mai idősek még valamennyien kapnak nyugdíjat, hiszen ha a feleség háztartásbeliként ki is maradt a munkaerőpiacról, a férje egészen biztosan alkalmazott volt valahol, és utána megilleti őt az özvegyiségi nyugdíj.

Harmadsorban materiális lehetőségeik visszaesése sorolandó ide. Nem akarom feltétlenül a szegények kategóriájába tenni őket, hiszen igen eltérő vagyoni helyzettel rendelkező egyénekről van szó, illetve nem ők a közösség legszegé-

nyebb tagjai.⁵⁷ Ami viszont mindannyiukra általánosan elmondható: öregedéssel, a munkatevékenységi kör szűkülésével, a munkaerőpiacról való kikerüléssel jövedelmük visszaesik; a nyugdíjak, főleg az agrárszektorban alkalmazottak esetében nagyon kicsik; ha rendelkeznek is ház- és földtulajdonnal, amitől tehetősnek számítanak, a rendelkezésükre álló készpénz mennyiség csekély.

AZ ÉLETKORI KONTEXTUS / A KONTEXTUÁLIS ÉLETKOR

Az egyén életkorának, még ha mérhető is absztrakt számokban, mégis van egy bizonyos fokú relativitása. Úgy, ahogy a többi szempont, olyan járulékos jelentésként rakódik az életéveket jelző számra, amely árnyalja és *le* vagy *fel* mozgathatja el kissé az egyént a kanonizált korfán – ugyanígy egy rajta kívüli tényező, vagyis környezetének életkora is eredményezhet hasonló hatást. Az idősebb vagy fiatalabb házastárs, annak egészségi állapota és a gazdasági-társadalmi reprodukcióban való aktivitása maga után vonja párját is az interpretációs horizonton. Ugyanígy van ez a gyerekek és unokák életkorával is. Minél fiatalabb a gyerekek, annál „fiatalabb” a szülő is, illetve vannak *fiatal nagyszülők*, mely jelző nem a saját, hanem az unoka születési idejének köszönhető. Meg kell ugyan jegyezni, a lokálisan jól szabályozott házasságkötési és gyermekvállalási normák igen jól öröködnek az életkori különbségek fölött, így ritkán fordulnak elő nagy eltérések. Leginkább az elköltözött gyerekek színezik a helyzetet, akik meglephetik az otthoniakat korai, de inkább kései házassággal és/vagy gyermekkel. Tölgyes határain belül a leggyakoribb példa az elcsúszásra a sokgyerekes családok esete, melyekben tovább tart a szülői feladatkörök betöltésének ideje, mint az általánossá vált két vagy három gyerekes családokban, s így ezek a felnőttek, ha már vannak is unokáik, még jó ideig szülők is, azaz nem siklanak át egyből a második generációból a harmadikba. A horizontális és a lefele-ág életkori sajátosságain kívül a vertikális kapcsolatok felfele-ági állapota is jelentős, sőt talán ennek van a legnagyobb súlya: az, hogy az egyén fölött van-e még egy generáció, vagy ő a legidősebb a családban, hatással van arra, hogyan észleli – ő maga és környezete – pozícióját az életút ivén.

⁵⁷ A szegénység és az öregség közötti kapcsolatról lásd még Spéder 2002: 106–120.

A LAKÓHELY MEGVÁLTOZÁSA

Lakóhely-változtatásra az időskori életszakasz két pontján kerül sor a leggyakrabban. Egyrészt a gyermekek házasodása okozhat változást szüleik életében. Amennyiben valamelyikőjük úgy dönt, hogy a szülői házban marad, a lakóteret két családmaghoz igazítják. Az általánosan alkalmazott stratégia szembezőkően tükrözi az életszakaszok közötti hierarchiát: a fiatalok nem az üres vagy könnyűszerrel megüresíthető tereket kapják meg, hanem a ház reprezentatív, nagyobb méretű, utcai szobáit, ami egyúttal a szüleiknek a megszokott térből való teljes kimozdítását is jelenti. Az idős pár ilyenkor a ház hátsó részébe költözik, vagy ha van az udvaron olyan melléképület, amely átalakítható szoba-konyhás lakótérre, akkor oda, esetleg külön erre a célra épített kisházba. Ám az egyes életkorok közötti hierarchikus viszony a mostani öregek házasodásának idején még nem ezt az irányt mutatta. Jól szemlélteti ezt költözködések története: az ő fiatalokukban, ha a szülőkkel egy házban maradtak, az azt jelentette, hogy nekik jutott a ház hátsó része, vagy a különálló kisház; az utcafronti szobákba csak akkor kerültek, amikor az öreg szülők kihaltak, vagy esetleg – ritkábban – átengedhették nekik a nagyobb teret, ha sok (három vagy annál több) gyerekük volt, és emiatt már nehezen fértek a kis térben; végül pedig ismét visszakerülnek a ház kevésbé értékes részébe, ugyanis ők már automatikusan ideköltöznek, ha új családmag létesül portájukon.

Drasztikusabb változásra számíthatnak azok az idősök, akiknek nincs a közvetlen közelükben utódjuk. A hanyatlás fokozódása, az önellátás képességének elvesztése, a gondozás szükségessége mind afelé a megoldás felé vezetnek, hogy a szülőt valamelyik gyermeke magához költöztesse. Bármennyire is erős az „*idős fát nem lehet átültetni*” vagy a „*mindenütt jó, de a legjobb otthon*” ragaszkodás és a költözést elutasító hozzáállás, egy adott kor és egészségi állapot után elkerülhetetlenné válik.

A RÉGI VILÁG KÉPVISELÉSE

Ez az elv kivételesen nem arra utal, hogy az idősök változtak meg, hanem éppen ellenkezőleg: a világ változott meg körülöttük. Ők megőrizték azt, ami életük alapelemeit jelentette: mentalitásukat, értékrendjüket, tárgyaikat, szokásaikat egy másik világból hozták, történeteik, tapasztalataik is ehhez kötik őket elsősorban. Nem az ő térfelükön történt tehát a módosulás, hanem az utánuk következő generációk kezdtek el másként gondolkodni, élni, viselkedni, öltözködni. Tárgyi környezetük, lakberendezésük, ruházkodásuk, habitusaik, megoldási stratégiáik, gondolkodásmódjuk, érveik stb. A folytonosságban bekövetkezett töré-

sek eredményeként az idősök régimódiakká váltak, egészen pontosan: az elmúlt, letűnt világ képviselőivé, a régi idők hordozóivá, még itt lévő maradványaivá.

ZÁRSZÓ

Jelen tanulmány több kutatás tanulságait foglalja össze, melyekben az időskor értelmezésével foglalkoztam. Az életút utolsó szakaszának összetettségét és sokszínűségét szándékozom hangsúlyozni, valamint bemutatni, hogy biológiai természetén túlmenően kulturálisan leválasztott és megformált életkor, ezért jelentéseit is a kulturális és társadalmi közegből nyeri. Történeti és jelenkori elemzések is ezt erősítik. A nyugdíjnak és nyugdíjkornak mint az öregkor egyik tartozékának / szinonimájának a történeti elemzése arra világít rá, hogy az időskornak a többi életszakasztól való elkülönítésében és önálló életkorként való kezelésében nagy szerepet játszik a kor formalizálása, intézményesítése. A hárompataki kutatás eredményei megmutatják az intézményesült öregkori kategória érvényességi korlátait, párhuzamba állítják a nem intézményesült életút forgatókönyvével, valamint felvillantják a kétféle *öregkor* közötti különbségeket, melyek az alábbi pontokon érhetőek tettem: a felnőttkorból az időskorban való átmenet jellege, az öregkorba való átlépés interpretálása, időskori életmód, retrospektív életút- és öregkor-értelmezések. Végül pedig a szilágysági terepmunkára épülő elemzés bemutatja a kulturális forgatókönyvet, és kísérletet tesz az öregkor kulturális koncepciójának kidolgozására, ami rugalmasabb és érzékenyebb megközelítést tesz lehetővé. Az öregkori kategória különválasztása és külön kezelése egyetlen, mesterségesen kiválasztott elv alapján, mint egy adott életkor vagy a nyugdíjba vonulás, az öregkor megértését szűk keretek közé zárják, és az így megfogalmazott megállapítások érvényességi köre korlátozott. Az öregkor és a harmadik generáció kérdéskörének komplexitása az öregkor rétegzettségének és többarcúságának értelmezésén keresztül tárható fel.

IRODALOM

- AMBRUS Judit
2003 Öregek a paraszti társadalomban. *Székegyföld*. VII. 9. 72–88.
- ATTIAS-DONFUT, Claudine
1988 *Sociologie des générations. L'empreinte du temps*. Paris: Presses Universitaires de France
- AZZARTO, Jaqueline
1986 Medicalization of the Problems of the Elderly. *Health and Social Work*. 11. 3. 189–195.

- 1993 The Socioemotional Needs of Elderly Family Practice Patients: Can Social Workers Help? *Health and Social Work*. 18. 1. 40–48.
- BALÁZS Lajos
1994 *Az én első tisztességes napom. Párválasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson*. Bukarest: Kriterion
- 1995 *Menj ki én lelkem a testből. Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia
- 1999 *Szeretet fogott el a gyermek iránt. A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia
- BENEDEK H. Erika
1998 *Út az életbe. Világképelemzés csángó és székely közösségek születéséhez fűződő hagyományai alapján*. Kolozsvár: Stúdium
- BINNEY, Elizabeth A. – ESTES, Carroll L. – INGMAN, Stanley R.
1990 Medicalization, Public Policy and the Elderly: Social Services in Jeopardy? *Social Science Medicine*. 30. 7. 761–771.
- BOURDELAIS, Patrice
1993 *Le nouvel âge de la vieillesse. Histoire du vieillissement de la population*. Paris: Édition Odile Jacob
- LE BRETON, David
2004 Genetic Fundamentalism or the Cult of the Gene. *Body & Society*. 10. 4. 1–20.
- BULL, Malcolm
1990 Secularization and Medicalization. *The British Journal of Sociology*. 41. 2. 245–261.
- CACE, Corina
2004 *Asigurările sociale. Management, evoluții și tendițe*. București: Expert
- CLARKE, Adele E. – SHIM, Janet K. – MAMO, Laura – FOSKET, Jennifer Ruth – FISHMAN, Jennifer R.
2003 Biomedicalization: Technoscientific Transformation of Health, Illness and US Biomedicine. *American Sociological Review*. 68. 2. 161–194.
- CONRAD, Peter
1992 Medicalization and Social Control. *Annual Review of Sociology*. 18. 209–232.
2005 The Shifting Engines of Medicalization. *Journal of Health and Social Behavior*. 46. 1. 3–14.
- CONRAD, Peter – LEITER, Valerie
2004 Medicalization, Markets and Consumers. *Journal of Health and Social Behavior*. Vol. 45. Extra Issue: Health and Health Care in the United States: Origins and Dynamics. 158–176.
- COOPER, Melinda
2006 Resuscitations: Stem Cells and the Crisis of Old Age. *Body & Society*. 12. 1. 1–23.
- CSONKA-TAKÁCS Eszter
2002 A test és a ház tabui az átmeneti rítusokban. In: Pócs Éva (szerk.): *Mikrokozmosz – makrokozmosz. Vallászetnológiai fogalmak tudományos közeli megközelítésben*. 412–428. Budapest: Balassi. /Tanulmányok a transzcendensről III./
- DAVIS, Dona L.
1997 Blood and Nerves Revisited: Menopause and the Privatization of the Body in a Newfoundland Postindustrial Fishery. *Medical Anthropology Quarterly*. New Series, 11. 1. 3–20.
- DOBOS Ilona
1986 *Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség*. Budapest, Gondolat Kiadó

- DORU, Marcel (moderator)
 1996 Dezbatare: Proiectul legii privind pensiile și alte drepturi de asigurări sociale. *Calitatea Vieții*. 7. 1–2. 3–16.
- DÖMÖTÖR Tekla
 1983 *Magyar népszokások*. Harmadik, javított kiadás. Budapest: Corvina Kiadó
- ESTES, Carroll L. – BINNEY, Elizabeth A.
 1989 The Biomedicalization of Aging: Dangers and Dilemmas. *The Gerontological Society of America*. 29. 5. 587–596.
- FEATHERSTONE, Mike
 1997 A test a fogyasztói kultúrában. In: Featherstone, Mike – Hepworth, Mike – Turner, Bryan S. (szerk.): *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória*. 70–107. Budapest: József K. Könyvek
- FEATHERSTONE, Mike – HEPWORTH, Mike
 1997 Az öregedés maszkja és a posztmodern életút. In: Featherstone, Mike – Hepworth, Mike – Turner, Bryan S. (szerk.): *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória*. 126–150. Budapest: József K. Könyvek
- FEATHERSTONE, Mike – HEPWORTH, Mike – TURNER, Bryan S. (szerk.)
 1997 *A test. Társadalmi fejlődés, kulturális teória*. Budapest: József K. Könyvek
- FEATHERSTONE, Mike – TURNER, Bryan S.
 1995 *Body & Society: An Introduction*. *Body & Society*. 1. 1. 1–12.
- FEATHERSTONE, Mike – WERNICK, Andrew
 1995a Introduction. In: Featherstone, Mike – Wernick, Andrew (eds.): *Images of Aging. Cultural representations of later life*. 1–15. London – New York: Routledge
- FEATHERSTONE, Mike – WERNICK, Andrew (eds.)
 1995b *Images of Aging. Cultural representations of later life*. London – New York: Routledge
- FÉL Edit – HOFER Tamás
 1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest: Balassi Kiadó
- FOUCAULT, Michel
 2000[1995] *A klinikai orvoslás születése*. Budapest: Corvina Kiadó
- FREIDSON, Eliot
 1960 Client Control and Medical Practice. *The American Journal of Sociology*. 65. 4. 374–382.
- GÎRLEANU-ȘOITU, Daniela
 2006 *Vîrsta a treia*. Iași: Institutul European
- HAMAR Anna
 1982 Az öregek néprajzi kutatásának szempontjai. In: Balassa Iván – Ujváry Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. 663–668. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága
- HAREVEN, Tamara K.
 1995 Changing Images of Aging and the Social Construction of the Life Course. In: Featherstone, Mike – Wernick, Andrew (eds.): *Images of Aging. Cultural representations of later life*. 119–134. London – New York: Routledge
- HOGLE, Linda F.
 2005 Enhancement Technologies and the Body. *Annual Review of Anthropology*. 34. 695–716.
- ILYÉS Zoltán
 2003 Hárompatak település-, népesség- és akkulturációtörténete. In: Tomisa Ilona (szerk.): *Hárompatak. Egy ismeretlen néprajzi kistáj Erdély és Moldva határán*. 7–53. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete

- JUNG Károly
1978 *Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások.* Újvidék: Fórum.
2004 *Elbeszélés és éneklés. Újabb magyar és egybevető magyar folklórisztikai tanulmányok.* Újvidék: Forum
- KATONA Imre
2001 *Néprajz és gyermekvilág.* Budapest: Pont
- KAUFMAN, Sharon R. – MORGAN, Lynn M.
2005 *The Anthropology of the Beginnings and the Ends of Life. Annual Review of Anthropology.* 34. 317–341.
- KESZEG Vilmos
1999 *Nők a nemiségen innen és túl.* In: Küllös Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és folklórbán.* 259–265. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Társaság
- KOHLI, Martin
1990 *Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalom szerkezetváltozásában.* In: Gellériné Lázár Márta (szerk.): *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok.* 175–212. Budapest: Akadémiai Kiadó
1993 *A foglalkoztatási életút intézményesülése és individualizálódása. Replika.* 9–10. 161–177.
1996 *The Problems of Generations: Family, Economy, Politics.* Budapest: Collegium Budapest
- KÓSA László – SZEMERKÉNYI Ágnes
1998 *Apáról fiúra. Néprajzi kalauz.* Ötödik, átdolgozott kiadás. Budapest: Holnap
- LEHR, Urszula
2007 *U schyłku życia. Starość mieszkanców wsi Beskidu Śląskiego I Podhala.* Warszawa: Instytut Archeologii I Etnologii Polskiej Akademii Nauk
- LIVADĂ-CADESCHI, Ligia (coord.)
2002 *Sărăcie și asistență socială în spațiul românesc (sec. XVIII–XX.). Masă rotundă (iunie 1998).* București: Colegiul Noua Europa
- LUPTON, Deborah
1995 *Medicine as Culture. Illness, Disease and the Body in Western Societies.* London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage Publications
- MANDELBAUM, David G.
1982 *Életrajzi tanulmány: Gandhi.* Documentatio Ethnographica, 9. 29–45. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet
- MĂRGINEAN, Ioan
1999 *Tendințe și evoluția asigurărilor sociale din România.* In Zamfir, Cătălin (ed.): *Politici sociale în România: 1990–1998.* 181–198. București: Expert.
2004 *Politica socială. Studii 1990–2004.* București: Expert
- MARRIS, Peter
2002 *Holding onto Meaning Through the Life Cycle.* In: WEISS, Robert S.–BASS, Scott A. (szerk.): *Challenges of the Third Age. Meaning and Purpose in Later Life.* 13–28. Oxford–New York: Oxford University Press
- MOODY, Harry R.
2002 *The Changing Meaning of Aging.* In: Weiss, Robert S. – Bass, Scott A. (eds): *Challenges of the Third Age. Meaning and Purpose in Later Life.* 41–54. Oxford – New York: Oxford University Press
- MYKYTYN, Courtney Everts
2006 *Anti-Aging Medicine: Predictions, Moral Obligations, and Biomedical Intervention.* *Anthropological Quarterly.* 79. 1. 5–31.

- MYLES, John F.
1978 Institutionalization and Sick Role Identification Among the Elderly. *American Sociological Review*. 43. 4. 508–521.
- NAGY Olga
1988 *Asszonyok könyve. Népi elbeszélések*. Budapest: Magvető Kiadó
- NEGULESCU, Paul – ALEXIANU George
1944 *Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei. Vol. I. Textele puse în aplicare la 1 Iulie 1831 în Valahia și la 1 Ianuarie 1832 în Moldova [Organic Regulations of Walachia and Moldavia, Vol. I. Texts Applied from 1 July 1831 in Walachia and 1 January 1832 in Moldova]*. București: Intreprinderile „Eminescu” S.A.
- NELSON, Todd D. (ed.)
2002 *Ageism. Stereotyping and Prejudice Against Older Persons*. Cambridge – London: Bradford Book, The MIT Press
- NIEDERMÜLLER Péter
1988 Élettörténet és néprajzi elbeszélés. *Ethnographia*. XCIX. 3–4. 376–389.
- PARSONS, Talcott
1999[1951] Illness and the Role of the Physician: A Sociological Perspective. In: Turner, Bryan S. (ed.): *The Talcott Parsons Reader*. 101–108. Malden – Oxford: Blackwell Publishers
1999[1960] Toward a Healthy Maturity. In Turner, Bryan S. (ed.): *The Talcott Parsons Reader*. 109–122. Malden – Oxford: Blackwell Publishers.
- PEATRIK, Anne-Marie (ed.)
2003 L'Océan des âges. *L'Homme*. 167–168, Juillet/Décembre.
- POCHET, Pascal
1997 *Les personnes âgées*. Paris: Édition La Découverte
- PREDA, Marian
2002 *Politica socială românească. Între sărăcie și globalizare*. Iași: Polirom
- PREOTEASA, Ion et al.
1967 *Pensiile de asigurări sociale de stat și pensia suplimentară. (Culegere de studii)*. București: Editura Politică
- PRISĂCARU, Corneliu
1996 Pensionarii în perioada 1990–1995. *Calitatea Vieții*. 7. 1–2. 23–36.
- RĂDULESCU, Ion M.
1938 Regimul general al pensiilor. In: Gusti, Dimitrie et al. (red.): *Enciclopedia României*. Vol. I. Statul. 552–558. București: Imprimeria Națională
- RĂDULESCU, Dan Constantin
1996 Politici sociale românești 1848–1989. *Calitatea Vieții*. 7. 3–4. 255–276.
- ROY, Hampton F. – RUSSELL, Charles
1992 *The Encyclopedia of Aging and the Elderly*. New York – Oxford: Facts On File
- RUBINSTEIN, Robert L.
2002 The Third Age. In: Weiss, Robert S. – Bass, Scott A. (eds): *Challenges of the Third Age. Meaning and Purpose in Later Life*. 29–40. Oxford – New York: Oxford University Press
- SÁNTA Ferenc
1970 Sokan voltunk. In: Sánta Ferenc: *Isten a székéren*. 7–21. Budapest: Magvető
- SENNETT, Richard
2008 A tehetség és a feleslegesség réme. *Regio*. 19. 1. 3–30.
- SPÉDER Zsolt
2002 *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég

- SUMNER, William Graham
1978 *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége.* Budapest: Gondolat Kiadó
- ȘETEANU, Mihail
1912 *Legea generală de pensiuni. Comentată și adnotată. Regulamentul de aplicare, istoricul dreptului de pensiune în România, formulare și instrucțiuni de procedură.* Institutul de Arte Grafice și Editura „Minerva”, București
- STAHL, Henri H. – MATEI, Ioan I.
1962 *Manual de prevederi și asistență socială. Vol. I. Teoria și tehnica prevederilor sociale.* București: Ed. Medicală
- STĂNESCU, Constantin – CONSTANTE, Elisabeta
1938 *Asistență socială în România.* In: Gusti, Dimitrie et al. (red.): *Enciclopedia României. Vol. I. Statul.* 519–533. București: Imprimeria Națională
- SZABÓ László
1997 *A munka néprajza. Tanulmányok a magyar paraszti munka- és üzemszervezetről a XVIII–XX. századból.* Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék
- SZÉMAN Zsuzsa
2007 *Idősek a magyar társadalomban.* Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola
- SZÉMAN Zsuzsa – HARSÁNYI László
2008 *Social Aging.* In: Gál, Róbert Iván – Iwasaki, Ichiro – Széman, Zsuzsa (eds.): *Assessing Intergenerational Equity. An Interdisciplinary Study of Aging and Pension Reform in Hungary.* 57–70. Budapest: Akadémiai Kiadó
- TANCREDI, Laurence R. – ROMANUCCI-Ross, Lola
1991 *The Aging: Legal and Ethical Personhood in Culture Change.* In: Romanucci-Ross, Lola – Ross, Daniel E. – Tancredi, Laurence R. (eds.): *The Anthropology of Medicine. From Culture to Method.* 407–420. New York – Westport, Connecticut – London: Bergin&Garvey
- TEȘLIUC, Cornelia Mihaela – POP, Lucian – TEȘLIUC, Emil Daniel
2001 *Sărăcia și sistemul de protecție socială.* Iași: Polirom
- TOMKA Béla
2008 *Az időskor mint elkülönült életszakasz kialakulása: a nyugdíjrendszerek.* In: Gyáni Gábor – Lácay Magdolna (szerk.): *Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete.* 39–52. Nyíregyháza: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kara
- TURAI Tünde
2010 *Öreg ember nem vénember. Idősek társadalom-néprajzi szempontból.* Budapest: Balassi Kiadó
- TURNER, Bryan S.
1994 *Regulating Bodies. Essays in Medical Sociology.* London – New York: Routledge
1995 *Aging and Identity. Some Reflections on the Somatization of the Self.* In: Featherstone, Mike – Wernick, Andrew (eds.): *Images of Aging. Cultural representations of later life.* 245–260. London – New York: Routledge
1996 *The Body and Society. Explorations in Social Theory.* Second Edition. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage Publications
1997 *Az étrendről folyó diskurzus.* In: Featherstone, Mike – Hepworth, Mike – Turner, Bryan S. (szerk.): *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória.* 52–69. Budapest: József Eötvös Könyvek
- ȚICLEA, Alexandru – TUFAN, Constantin
1994 *Pensiunile și alte drepturi de asigurări sociale.* București: Casa de Editură și Presă „Șansa” – SRL

- VASAS Samu – SALAMON Anikó
1986 *Kalotaszegi ünnepek*. Budapest: Gondolat Kiadó
- VEREBÉLYI Kincső
2001 „Ifjú szokás – öreg gyakorlás.” Jegyzetek az időskor néprajzi-folklorisztikai vizsgálatához. *Néprajzi Látóhatár*. 10. 1–4. 313–321.
2005 *Minden napok jeles napok. Hétköznapi és ünnepek a népszokások tükrében*. Budapest: Timp
- Vidovičová, Lucie
2003 *Ageing in Transition. The Construction of "old" in the Czech Republic*. European Sociological Association Conference. Murcia, Spain. <http://www.ageing-in-europe.org/murciapapers/vidovic.pdf> (Letöltés 2009.09.06.)
- VINCENT, John
2003 *Old Age*. London–New York: Routledge
- ZAKARIÁS Erzsébet
2000 *Asszonyélet Erdővidéken*. Marosvásárhely: Mentor
- ZAMFIR, Cătălin (coord.)
1999 *Politici sociale în România: 1990–1998*. București: Ed. Expert
- ZAMFIR, Cătălin – POP, Augustin Marius – ZAMFIR, Elena
1994 Protecția socială în perioada de tranziție: evaluare. In: Zamfir, Cătălin – Pop, Augustin Marius – Zamfir, Elena: *România '89–'93. Dinamica bunăstării și protecția socială*. 33–42. Reportul Național Nr. 1. București, ianuarie
- ZAMFIR, Cătălin – STOICA, Laura
2006 *O nouă provocare: dezvoltarea socială*. Iași: Polirom
- ZOLA, Irving Kenneth
1972 Medicine as an Institution of Social Control. *The Sociological Review*. 20. 4. 487–504.

TÖRVÉNYEK

- 1933a Lege pentru unificarea asigurărilor sociale. Promulgată de Inaltul Decret Regal Nr. 992 din 7 aprilie 1933. Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale, București.
- 1933b Legea pentru regularea drepturilor la pensie a invalizilor foști voluntari ardeleni, bănățeni, bucovenieni, basarabeni, macedoneni și a văduvelor și orfanilor urmași de foști voluntari. Editura „Curierul Judiciar” S.A., București.
- 1933c Lege pentru acordarea de pensii ofițerilor, reangajaților și urmașilor lor, proveniți din fosta armată Austro-Ungară. Editura „Curierul Judiciar” S.A., București.
- 2007 Pensiiile private și facultative. Legislație actualizată până la 8 februarie 2007. Monitorul Oficial, București.

Tünde Turai

INTERPRETATIONS OF OLD AGE: LESSONS OF THE ETHNOGRAPHICAL
FIELDWORK ON THE THIRD LIFE PERIOD

The present paper sums up the insights of several research projects that I have devoted to the issue of the interpretation of old age. I intend to emphasize the complexity and diversity of the last part of the life cycle, in addition to showing that, beyond its biological nature, this age phase is also culturally separated and formed, for which reason its interpretation possibilities derive from cultural and social media. This has been confirmed both by past and present analyses. The historical survey and analysis of pension and retirement, as one of the synonyms of old age, sheds light on the fact that the formalization and institutionalization of this age category plays a significant part in the separation of old age from the rest of the life stages and in the handling of it as an independent life period.

The findings of fieldwork conducted at *Hárompatak* pinpoint the validity restrictions of the institutionalized old-age category, they parallel them with the scenario of the non-institutionalized life cycle, and highlight the differences between the two concepts of old age. These are as follows: the nature of transition from adult age to old age, the interpretation of entering old age, old-age lifestyle, retrospective life-path and old-age concepts. Finally, the interpretation based upon the fieldwork executed in the *Szilágyság* region spotlights the cultural scenario and attempts to outline the cultural concept of old age, which allows for a more flexible and sensitive approach. The separation of the category of old age and its separate treatment on the basis of a single artificially selected principle, such as a given chronological age or the point of retirement, unnecessarily restricts the proper understanding of old age, which reduces the validity of related assertions. The complexity of the issues of old age and the third generation can only be explored and analyzed through a proper interpretation of the multi-layered and multifaceted quality of old age.

Nagyné Batári Zsuzsanna

Szabadtéri múzeumok berendezéseinek kialakítása

*A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Észak-magyarországi falu
tájegységének esettanulmánya*

A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban, 2010-ben megnyílt Észak-magyarországi falu tájegység¹ az intézmény eredeti koncepciójának része. Patak menti, csűröskerttel kiegészített völgyi úti falu, amelynek épületállománya több ponton változott, miután 2004-ben Román Árpád mérnökkel közösen jelen sorok szerzője néprajzos tájegységfelelősként új kutatásokba kezdett, hiányzó épületeket, újonnan beemelhető elemeket keresve. Az eredeti koncepcióban már korábban is tetten érhető archaizálás ellensúlyozását,² a reprezentálandó szerkezetek körének szélesítését, az életmód-bemutatók lehetőségeinek gazdagítását szem előtt tartva tártuk a Tudományos Tanács elé a kiállítási egység bővítésére és változtatására vonatkozó javaslatainkat. Ezeket az intézmény szakemberei 2006-ban el is fogadták, így a koncepcióba került a majorsági egység magtárral és

A nemesradnóti ház az eredeti helyén.

Román Árpád felvétele, 2007, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum tulajdona.

¹ A kiállítás 2011-ben megkapta az Év Kiállítása díjat.

² Major–Tálas–Vargha 1970: 72–75.

cselédházzal, a barlanglakások sora a majorság alatti rézsűben kialakítva és a teknővájó cigányság reprezentálása; megtörtént az Erdőhorvátiból származó, Kassai úti kőépület cseréje a perkupai kőművesség egyik kiemelkedő példájával, Perkupáról; illetve a Nyíriből származó lakóház helyett egy alapincézett, faváz-sövényfalú erdőhorvát épület kiállításba emelése.³ A hiányzó kismemesi épületet határainkon túlról, a történeti Magyarország területéről, Nemesradnót faluból választottuk ki, mert nem volt korábban elfogadott épület a kismemesi telken; így az intézmény történetében először valósult meg egy meglévő koncepció határainkon túli bemutatási területtel való kiegészítése. Mindezen tényezők összegzése azért fontos, mert az új épületek kiválasztása természetesen maga után vont egy koncentrált néprajzi és tárggyűjtést, új berendezési koncepciók kialakítását. A fentebb említett bővítések hatottak a reprezentálandó társadalmi rétegekre is, hiszen a majorságban a cselédek, a barlanglakásban a sumások, a teknővájó cigány tervezett kunyhójában a vándoriparosok jeleníthetők meg: az újabb társadalmi rétegek reprezentálásának pedig speciális tárgyigénye van, új életmód-szituációk kialakításának lehetőségét magában hordozva.

SZITUÁCIÓK

Mit is takar pontosan a szituáció⁴ kifejezés? Mindegyik lakóház esetében megszületik a berendezés, amely az épület helyiségeinek felhasználásával mutatja be egy adott táj, egy kiválasztott időmetszet és a lakóházhoz kötődő, egy társadalmi réteget képviselő család életmódját. Erre épül a szituáció: egy olyan téma, az életnek egy olyan mozzanata, amely többletinformációt hordoz, és addicionális tárgyak enteriőrbe emelésével, vagy a már meglévő és a kiállításban szereplő tárgyak áthelyezésével mutatható be.⁵ A kiállításokban megjelenő szituációs elemek osztályozhatók:⁶ vannak az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó ünnepek, szokások (például gyermekágy, keresztelő vagy egy lakodalmi szituáció), a naptári évhez kapcsolódó ünnepek (karácsonyi asztal vagy húsvét), a mindennapi élet mozzanatai (különböző házimunkák, vagy egyes mesterségek munkafolyamatainak bemutatása), illetve egy komolyabb társadalmi probléma

³ A további változtatások között szerepelt az út menti feszület és a kiskápolna koncepcióba helyezése is; illetve aszaló és kétkarú kenderkalapács kijelölése a filkeházi telekre. Ezekhez az objektumokhoz enteriőr nem kapcsolódik, így bemutatásuktól eltekintek.

⁴ Életmód-szituáció. Cseri 2002: 116.

⁵ Sokszor a szituációk tárgyi anyaga egyszerűen a berendezésből kiemelt, egyébként más helyen tárolt tárgy előtérbe helyezve – így például a kalácsütő tepsi, ami lóghatott a konyha falán vagy a kamrában, de egy lakodalmi szituáció esetén a szobába pakolva, letakarva a lakodalom szerves részeként utal a süteménytárolásra.

⁶ Batári 2007a: 25–34.

megjelenítése (például a Dél-Dunántúl tájegység hidasi lakóházában látható, a német lakosság kitelepítéséhez köthető enteriőr). Az életmód-szituációk bemutatásának igényéből kifolyólag egyre fontosabb szerepet kapnak a népszokások, hiedelmek, a munkaszokások, mesterségek, hétköznapi ház körüli tevékenységek tárgyai is, így például régi karácsonyfadíszek, keresztelőtakaró, summásláda vagy akár disznóölő kés stb. Ehhez tárgyközpontú folklórkutatás szükséges, több néprajzi leírásból ugyanis hiányzik ennek a szempontnak az érvényesítése, nem ismerjük azokat a tárgyakat, amelyek szükségesek a szokás tárgyasult megjelenítéséhez.

*A noszvaji enteriőr, Észak-magyarországi falu tájegység.
Deim Péter felvétele, 2010, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum tulajdona.*

A berendezések kialakításának módszertani kérdései az Észak-magyarországi falu tájegység esettanulmányába ágyazódnak. Az alábbiakban ezért egy rövid összefoglaló következik a tájegység épületeiről és lakásbelsőiről, hiszen ez a kiindulópontja a további kérdésselvetéseknek. A berendezések előkészítése, a tárgyak restaurálása, a Tudományos Tanács elé való felterjesztés 2004 és 2010 között történt. Mivel számos új objektum került a tájegységbe, több olyan enteriőr is volt, amelyhez nem rendelkeztem tárggyal, így rendkívül koncentrált néprajzi és tárgygyűjtésre volt szükség ez alatt az időszak alatt.

AZ ÉPÜLETEK ÉS ENTERIŐRÖK BEMUTATÁSA

A Felföldi mezőváros tájegység felőli oldalon kétemeletes, téglafalú és cserépfedésű, klasszikus téglalap alaprajzú, egy légtérű; uradalmi tervek és épületfelmérés alapján (Felsőkelecsény) megépült magtár kapott helyet. A cél egy

multifunkcionális modern kiállítási helyszín kialakítása volt, amely látogatóbarát, lifttel, mosdóval felszerelt épület. Napjaink kiállítási követelményeinek eleget téve lehetőséget nyújt különböző programok, tárlatok, rendezvények, színházi előadások szervezésére.

*Cselédház az Észak-magyarországi falu tájegységben.
Deim Péter felvétele, 2010, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum tulajdona.*

A Halászhomokról származó, másolatban felépített négylakásos, közös konyhával rendelkező cselédház⁷ négy szoba – kamra alaprajzú lakóegysége négy különböző időmetszetet mutat be. A házat körbejárva a látogatók elé tárul az 1900-as, az 1930-as évek, 1986 és napjaink tárgyi világa. A téglafalú, cserépfedésű, szabadkérményes épület 19. század végén Sárospatak közelében épült, egy Windischgräetz uradalomhoz tartozó tanyán.

A noszvajai, tufába vájt, egyhelyiséges pinceház érdekessége, hogy bejárata előtt kőből épült, cseréppel fedett gádor áll, fűrészelt lécváz as bejárati homlokzattal és ajtóval. A lakóhelyiség a szoba és a konyha funkcióját egyszerre tölti be, így az ágyakon kívül itt kapott helyet az edények tárolására használt stelázs is.⁸ Az 1930-as években járunk, a télen kosárfonásból, nyáron summásmunkából élő családfő hátikosarat fon⁹ a család tagjainak segítségével. A szobában lévő, tufába vájt, belülről fűtött kemencében gőzölték meg a vesszőket és karókat, amikből a kosarakat készítették. Az alapanyagként használt mogyoró-, som- és

⁷ Az épületet Kiss Kitti muzeológus és Román Árpád tájegységfelelős mérnök választotta ki. Néprajzi újraépítési javaslat: Kiss É. n. Berendezési terv: Kiss 2010b.

⁸ Néprajzi újraépítési javaslat: Batári 2007b. Berendezési terv: Batári 2009a.

⁹ Saját filmfelvétel a noszvajai hátikosár fonásáról 2006-ban: Batári Zsuzsanna és Hugyecsek Balázs munkája.

vadrózságakat a gádorban tartották, csakúgy, mint az elkészült hátikosarakat, egyéb háztartási eszközöket, élelmiszereket és egyes szerszámokat.

A szoba–konyha–borház–pince beosztású,¹⁰ szomolyai pinceház udvarán tufa vájt disznó- és tyúkólak sorakoznak. A konyha szabadkéményes, innen fűthető a szobai kemence. Az 1930-as éveket bemutató pinceházban a családfő éppen a hónapokig tartó summásmunkára készülődik. A flóderes díszítésű, festett és házilag barkácsolt bútorokkal berendezett, párhuzamos elrendezésű szobában a felesége segítségével pakolja össze azokat a tárgyakat, amelyek szükségesek számára az utazáshoz. A summásládába kerül a fehérenemű, felsőruha, tányér, evőeszköz, míg a zsákba a lavór, szalmazsák, pokróc és párna. Az otthon maradó családtagok rececsipkét készítenek, hogy kiegészítsék jövedelmüket, a készárut mezőkövesdi kofáknak adják el. A summásélet azonban nem értelmezhető könnyen háttérinformációk biztosítása nélkül, ezért az enteriört kamarakiállítás egészíti ki.

A márianosztrai enteriőr disznótoros vacsorája műételekkel. Észak-magyarországi falu tájegység. Deim Péter felvétele, 2010, a Szabadéri Néprajzi Múzeum tulajdona.

¹⁰ Néprajzi újraépítési javaslat: Batári 2007c. Berendezési terv: Batári 2009b.

A hadas telken három lakóház áll: Márianosztra, Domaháza és Karancseszki községekből. A márianosztrai Rissay család boronafalú, kontyolt tetős, zsúppal fedett háza állítólag a 18. század derekán épült, más források szerint az 1840-es években.¹¹ A 20. század elején történt átépítések után alakították ki a szoba–konyha–kamra–istálló alaprajzú ház konyhájában a falazott kéményt és benne a kemencét, mellette pedig a takaréktűzhelyet. Az enteriőr az 1920-as évekbe kalauzolja el a látogatót,¹² az édesanya, Lehoczki Zsuzsanna és gyermekei: János, István és Erzsébet éltek ekkor a lakóházban. Korábban az édesapa és a nagyapa is kőbányában dolgozott, erre a kamrában elhelyezett szerszámosláda utal. A szoba párhuzamos elrendezésű; a néprajzi interjúk adatai alapján a festett komáromi ládán kívül már egyajtós szekrénnel is kiegészül a tárolóbútorok sora. Egy téli estén folyó disznótörben járunk, a szobában meg van terítve a vacsorához, középen áll az asztal, a konyhában és a kamrában a disznóvágáshoz és a disznó feldolgozásához szükséges eszközök láthatók – ezeket éppen most mosogatták el. Az enteriőr egyik érdekessége a disznótör érzékeltetésére felhasznált műételek csoportja: a vacsoraasztalon lévő hurka, kolbász, a kamrában préselődő disznósajt és a háj.

A karancseszki fonó a fonó lányokat jelölő kalárisokkal kiegészítve. Deim Péter felvétele, 2010, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum tulajdona.

A Karancsesziből áttelepített lakóházat a Millennium évében, 1896-ban építtette Romhányi Veron és Klement János. A poltári cseréppel fedett, kontyolt tetős, tornácos épületnek favázás szerkezetű fala van, zsilipelt deszka- és vályogkitöltéssel. A kiállításban a 19–20. század fordulójának jellegzetes karancs-

¹¹ Kurucz–Balassa M.–Kecskés 1987: 92.

¹² Néprajzi újraépítési javaslat: Batári 2007d. Berendezési terv: Batári 2009c.

keszi berendezését¹³ mutatjuk be. Az épület a korábbi szokásoktól eltérően már első ház–pítvar–füstökonyha–hátsó ház alaprajzú, ebben az időben a hátsó helyiség már nem kamra, hanem szoba volt. Ez a századforduló éveiben még mindig egy fűtetlen helyiségként funkcionált, ahol a család nőtagjai aludtak. Az épület tüzelőberendezése a táblás kemence, amely rekonstrukcióban készült el. Az elsőházat tisztaszobaként használták, ide kerültek az eladósorban lévő gyermekük hozományába szánt újabb divatú bútorok, mint például a flóderes díszű komód. Itt állt a felvetett ágy, benne a szöttes párnákkal, és itt kapott helyet több áttört faragással díszített lóca is, a kemencével átellenes sarokban, egymásra merőlegesen elhelyezve. A szituáció szerint a házban élő eladó lány fonóba hívta a barátnőit, így a tisztaszoba lócáin guzsalyok sorakoznak.

A domaházi Kis Sunyi család zsúppal fedett lakóháza¹⁴ kémény nélkül épült, kemencéje már a bontás időpontjában (1990) is egyedülálló tüzelőberendezés volt; a függőleges kürtővel ellátott belül fűtős kemence sövényfonatú, tapasztott kürtője a padláson lévő *kiskemencének* nevezett szikrafogóba vezette a kemence szája elől a füstöt. A szoba–konyha–kamra–ól–szín alaprajzú, favázas épület fala zsilipelt deszkakitöltésű. A keleti palóc kultúrát bemutató ház berendezése egy muzeológiai kísérlet eredménye. Bár 1908–1910 körül, másodlagos anyagokból készült a ház, a múzeumi bemutatás időpontja 1963, ugyanis Molnár Balázs által készített néprajzi fotósorozat¹⁵ és a leszármazottakkal készített interjúk alapján rekonstruálni tudtam az akkori tárgye gyűttest és a házban élők egykori életmódját. A házba belépve az esti lefekvéshez való készülődés pillanatai elevenednek meg.

A Bükkalja köépítkezését reprezentáló, novaji, felvert zsúptetős, szoba–konyha–kamra alaprajzú ház¹⁶ 1846-ban épült, erre utal az utcai homlokzat datálása, illetve a szobai mestergerendába vésett évszám is. A ház tüzelőberendezése a szobai, kívülről fűthető boglyakemence, mellette takaréktűzhellyel. Mindkettő füstjét a konyhai szabadkémény alá vezették, ahol a kemenceszáj előtti padkán nyílt tűzön főztek is. A Múzeumban az épület 1897-es állapotát állítottuk vissza, ebben az időszakban a Dudás Nagy család három generációja lakott itt: a későbbi eladó, Dudás Nagy Antal gyermekként szüleivel, nagyszüleivel és két testvérével. Az első szoba sarkos elrendezésű, festett bútorai a miskolci asztalosközpont stílusjegyeit hordozzák, de a berendezéshez tartozik már a két flóderes díszű sarokpad is. A múzeumi szituáció szerint a család épp egy rokonának az

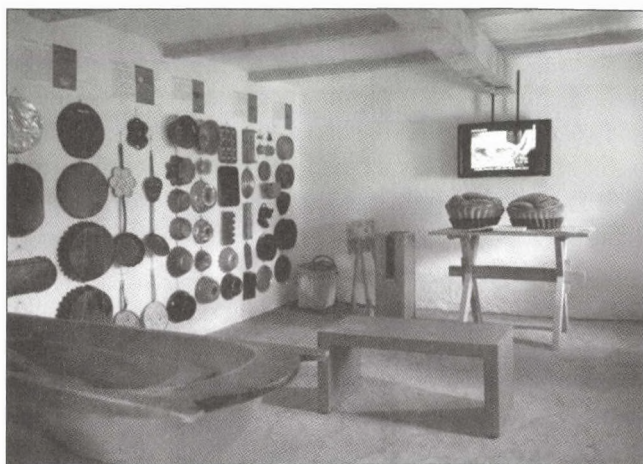
¹³ Néprajzi újraépítési javaslat: Flórián 1974. Berendezési terv: Flórián 1986. Kiegészítő berendezési terv: Batári 2009d.

¹⁴ Néprajzi újraépítési javaslat: Batári 2007e. Berendezési terv: Batári 2009e.

¹⁵ Néprajzi Múzeum Fotótára. 153 592–153 596, 169 833, 169 869–169 882, 169 980, 173 088–173 092, 173 136–173 137, 173 222–173 224, 173 228–173 231, 314 915–314 917, 314 955.

¹⁶ Néprajzi újraépítési javaslat: Batári 2007f. Berendezési terv: Batári 2009f.

esküvőjére készülődik, ezért a sütőforma-kiállítással kiegészített interaktív kamrában sorakoznak a lagzira készített hatalmas nagykalácsok hiteles műanyag másolatai, a sütést film¹⁷ mutatja be ugyanitt. A szabadkéményes konyha szituációja szerint egy erre járó drótos tót¹⁸ javítja az edényeket foltozással, drótozással.

A novaji interaktív kamra, sütőformákat bemutató mini tárlattal. Észak-magyarországi falu tájegység. Deim Péter felvétele, 2010, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum tulajdona.

A Nemesradnótról származó lakóépület¹⁹ minden építészeti szerkezetében arról árulkodik, hogy építetői kismemesi utódok voltak. A ház téglafallal, cserépfedéllel, széklyás fedélszékkal, nyolcszemes ablakokkal épült a gabonás kamra gerendájának felirata szerint 1885-ben, legszembetűnőbb tulajdonsága azonban az alaprajza. A másfél traktusos házban első szoba, oldalszoba, tornác, előtér és konyha, hátsó szoba és kamra, illetve külön bejárátú gabonás kamra található. A konyhában áll a hatalmas kenyérsütő kemence, mellette takaréktűzhellyel, a többi szobát öntöttvas kályha melegítette. Az első szoba nappali-ebédlő funkciójú helyiség, ennek megfelelően polgári hatást tükröző bútorai között szerepel az ebédlőszekrény, bársonydívány, a nagyméretű asztal székekkel, az íróasztal és egy nagyméretű kétajtós ruhásszekrény is. Az oldalszoba garnitúrája két ágyból, két éjjeliszekrényből, toalettasztalból és ruhásszekrényből áll, ez a helyiség vendégszoba funkciójú. A hátsó ház a tulajdonos család lakószobája. A bemutatás ideje 1939, amikor is az első bécsi döntés (1938. nov. 2.) utáni időszakban Magyarországhoz tartozik a terület. Mivel az adott korszakban a házat birtokló csa-

¹⁷ Saját filmfelvétel a kalácssütésről 2005-ben: Batári Zsuzsanna és Hugyecsek Balázs munkája.

¹⁸ Saját filmfelvétel a zempléni drótosokról 2007-ben: Batári Zsuzsanna, Hugyecsek Balázs és Rizmayer Péter munkája.

¹⁹ Néprajzi újrarápítási javaslat: Batári 2007g. Berendezési terv: Batári 2009g.

láddal nem lehetett interjút készíteni, 80-100 holdas kismemesi gyökerekkel rendelkező család életkörülményeinek bemutatása lett a cél. A berendezés rekonstrukció, magyar és szlovák területen lévő, magyar lakosságú falvak kismemesi származású adatközlőivel készített interjúk alapján, illetve adattári dokumentumok figyelembe vételével. Az első szobában a nemesi családgyűlést, vagyis *familiáris* gyűlést²⁰ mutatjuk be. A helyiség díszes bútorai között a nemzetség tagjai a legfontosabb családi ügyeket tárgyalják meg, megszellőztetik a nemesi levelet és ellenőrzik az iratokat is. A familiáris gyűlést húsvét, pünkösöd vagy karácsony másnapján rendezték, a kiállításban a téli ünnepekörhöz kapcsolódva a karácsonyi időpontot emeltük ki, így az első szobában autentikusan feldíszített karácsonyfa áll az íróasztalon. A gabonás kamrában a felvidéki magyarság történetét kiállítássorozat mutatja be.²¹

A 20. század elején történt átépítésekkel nyerte el a 19. század közepéről származó, zsúppal fedett perkupai lakóház a mai végleges formáját. A híres perkupai kőművességnek emléket állító épület két lakóegységből áll, a bemutatási időben²² két család lakta a helyiségeket. Szoba–konyha–szoba–konyha–kamra–istálló–szín alaprajza azonban nem lett volna elegendő a két család, a Fecskék és a Bernáthok számára, így az épülettel szemközt egy különálló kamra–istallót építettek. Az utcai és udvari homlokzatán vakolatdíszes épületben többféle tüzelőberendezés is megtalálható: az első szobában rakott tűzhely, az első szabadkéményes konyhában kemence tetejére épített *kiskonyhá*val, vagyis tűzhellyel, a hátsó lakrész szobájában csikótűzhely, a második, lepadlásolt melegkonyhában zárt kémény és rakott tűzhellyel egybeépített kemence áll. Nagy ünnep zajlik a Bernáth-családnál, mivel lányuk, Teréz épp most ment férjhez. A hátsó helyiségben a lakodalmi vacsora tárul a szemünk elé, U-alakban elhelyezett asztalokkal, a sarokban muzsikussal. Ezért a szoba eredeti berendezési tárgyait nem helyeztük el az enteriőrben, a szétszedett ágyak a kamrában állnak. A párhuzamosan berendezett első szobában a *vakoldalon* (hátsó fal) álló karosládán sorakoznak az ifjú párnak adott ajándékok (mérleg, ételhordó, zománcos tárgyak stb.), de itt tárolják a még fel nem tálalt süteményeket is, tepsibe, teknőbe pakolva.

Az erdőhorváti, Hatház úti házban²³ a szobai mestergerenda felirata tanúskodik a lépcsős zsúpfedésű kőház építési idejéről: „NS TÓTH PÉTER NEJÉVEL SÁROSI MÁRIÁVAL 1870”. Az építető házaspár leszármazottainak tulajdonában maradt a lakóház egészen a bontásig, ezt anyakönyvi kutatások bizonyítják. A bemutatás időpontja 1929, ekkor a Csomó család tagjai közül a szülők él-

²⁰ Kósa 2001: 132.

²¹ Kurátor: Kemecsi Lajos

²² Néprajzi újraépítési javaslat: Batári 2007h. Berendezési terv: Batári 2009h.

²³ Néprajzi újraépítési javaslat: Batári 2007i. Berendezési terv: Batári 2009i.

tek a házban, frissen nősült fiukkal együtt. Az épület érdekessége a szobában álló, belülfűtős, ún. *kabolás* kemence, amely lehetőséget biztosít arra, hogy a híres erdőhorváti perec sütésének²⁴ folyamatát bemutathassuk. Az épület szoba–konyha–kamra alaprajzú, lakószobájában a bútorok párhuzamos elrendezésűek. A konyhában mászókémény található. Az enteriőrben a család két nőtagja gyúrja, csikolja, főzi és süti a peracet speciális sütőlapát segítségével. A kész peracet tízesével összefűzve zsákokba pakolják, eladásra előkészítve.

Az erdőhorváti perec sütésének részlete az enteriőrben. Észak-magyarországi falu tájegység. Deim Péter felvétele, 2010, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum tulajdona.

Az erdőhorváti, Egres úti, zsúppal fedett, alápincézett, talpas-vázás, sövényfalú épület²⁵ már nem volt teljes a megtalálás időpontjában. Ez komoly dilemmát jelentett a megvásárlását illetően, mert építészeti szerkezetei folytán szükséges lett volna az áttelepítése, de hiteles rekonstrukció építéséhez megfelelő adatokra volt szükség. Az előzetes kutatásaink során azonban rábukkantunk egy korábbi bontási engedélyre, rajta műszaki rajzzal a házról, illetve egy fotóra, amelyet még Kecskés Péter készített a Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtőmunkálatai során. Ezeknek a múltbeli állapotra utaló adatoknak a birtokában döntöttük el, hogy a ház meglévő részét a bontás–szállítás–újraépítés hagyományos metódusát követve áttelepítjük, a hátsó, csak néprajzi gyűjtésből, rajzról, fotóról ismert házrész pedig úgy rekonstruáljuk, hogy egyértelmű legyen a rekonstrukció ténye a látogató számára: üvegfalal építjük fel a szobán forgó két helyiséget. Az eredetileg szoba–konyha–kamra–istálló alaprajzú lakóház berendezésétől eltekintettünk, hiszen ebből a faluból rendelkezünk már egy enteriőrrel, viszont hangsúlyt he-

²⁴ Saját filmfelvétel 2006-ban: Román Árpád, Batári Zsuzsanna és Hugyecsek Balázs munkája.

²⁵ Néprajzi újraépítési javaslat: Batári 2007j.

lyeztünk arra, milyen módszerrel dolgozunk a Múzeumban, és ezt interaktív módon reprezentáljuk a látogatók számára. A meglévő épületrészben a házkiválasztás–bontás–szállítás–újraépítés témáját jelenítettük meg, míg az üvegfalú, egybenyitott hátsó két helyiségben a tárgy útja követhető nyomon, a gyűjtéstől a berendezésbe kerülésig egy természetes jellegű módszertani kiállítás keretein belül.²⁶

A tájegység egyik legarchaikusabb épülete a keresztfejes boronafalú, lépcsős zsúpfedésű lakóház Filkeházáról.²⁷ A ház a 19. század első felében épülhetett, a Múzeumban a 19. század végének állapotát mutatjuk be. Alaprajza ekkor szobapitvar-ól, két bejárattal az udvar felé. Az eresz végében kisméretű tyúkol húzódik meg. Szabadkéményes konyhájába távozik a füst a szobai belülfűtős, mázas cseréptáblákból épített kabola alól. Ez a típusú tüzelőberendezés Magyarországon ma már sehol máshol nem látható, így múzeumi rekonstrukciója unikum. Kiemelkedők a házban bemutatott sátoraljaújhelyi bútorfestő központ termékei: a sarokban elhelyezett karosláda és a mellette álló tornyos ágy is. Az interaktív berendezés másolatban készült el abból a célból, hogy a látogatók minden egyes kiállítási darabot kipróbálhassanak.

INTERPRETÁCIÓS ELEMEEK

A tájegység koncepciójának kialakításakor eleve cél volt a különböző tematikájú, zárt terű kiállítások tervezése is egyes lakásbelsőben: ez kétféle módon valósult meg, a teljes lakótér természetes kiállítássá alakításával (pl. módszertani kiállítás, áttört padokat bemutató tárlat), vagy az enteriőr részleges kamara-kiállítássá formálásával (summásokról szóló kiállítás²⁸). Így adott volt az enteriőrrel berendezendő lakóházak száma és típusa is. Ez azért lényeges, mert elsődleges fontosságú, hogy az épületeknek néprajzi szempontból tükrözniük és reprezentálniuk kell bizonyos, az észak-magyarországi régióban fellelhető jellegzetességeket. Ezek a bútorelrendezés, tárgytipusok és időmetszetek egymásra épített jelentéshálóját eredményezik. E mellett ügyelni kellett arra is, hogy a tájegység ne legyen „túlterhelt” a természetes jellegű kiállításokkal, és maradjon meg a teljes enteriőrök által közvetített atmoszféra, hiszen a látogatók „időutazás érzéséhez” ez elengedhetetlenül szükséges. Az enteriőrök alaposabb megértése miatt azonban szükség volt bizonyos interpretációs elemek enteriőrbe illesztésére is, így tablók, filmek, hanganyagok, kiállítások, interaktív elemek stb. sora épült be

²⁶ Forгатókönyv: Román és Batári 2010a.

²⁷ Néprajzi újrapépítési javaslat: Batári 2007k. Berendezési terv: Batári 2009j.

²⁸ Forгатókönyv: Batári 2010b.

a berendezésekbe, a kezdetektől alakuló koncepcióval, látványtervező²⁹ segítségét igénybe véve.

A módszertani kiállításnak otthont adó erdőhorvát lakóház, hátul üvegfalal felépítve. Észak-magyarországi falu tájegység. Deim Péter felvétele, 2010, Szabadtéri Néprajzi Múzeum tulajdona.

Az Észak-magyarországi falu tájegység kiállításában megjelenő prezentációs technikák alkalmazása³⁰ magyarországi szabadtéri intézményekben nem elterjedt, de egyes elemei külföldi múzeumokban már megjelentek. Kiállításba építjük által a látogatók könnyebben megértik az enteriőröket és a megjelenített szituációkat, és felhívhatjuk a figyelmet arra, hogy a múzeumi és a történeti valóság eltér; végül, de nem utolsó sorban a múzeumi látogatás is élvezetesebbé, játékosabbá válik, a változatos ismeretátadási formák alkalmazásával elkerülhető a múzeumi fáradtság kialakulása. Mindezen tényezők ahhoz vezetnek, hogy az érdeklődők erősebb kapcsolatot alakítanak ki a kiállítással, és jobban emlékeznek a látottakra. Ez azért is hasznos, mert egyrészt a kiállítási idő jelen felé közelítésével, másrészt változatos témák felhasználásával olyan kérdéseket is meg lehet jeleníteni, amelyek közel állnak a ma emberéhez, olyan praktikus tudást biztosítva, amelyet a látogatók a mindennapi életükben is felhasználhatnak. Ez a folyamat pedig a fenntartható fejlődést erősíti. Az élménydús és a megújulás lehetőségét magában rejtő múzeumi látogatás arra ösztönözheti a látogatókat, hogy többször is felkeressék az intézményt. Az interpretációs eszközök pedig abban is segítenek, hogy egy táj népi kultúrájának több szeletét hitelesen megmutathassuk, ezáltal még komplexebb képet nyújtva a paraszti életvilágról.

²⁹ Narmer Építészeti Stúdió

³⁰ Vö. Batári 2009k.

AZ ENTERIŐR

Fontos szempont, hogy az egész néprajzi gyűjtés az enteriőr megvalósításában tetőzik. Az enteriőr mesterségesen újraalkotott, rekonstruált tér, ahol a tárgyak eredeti társadalmi-gazdasági környezetükre utalnak, arra hasonlítanak, vagy azt idézik fel. A kurátor illeszti össze a tárgyakból a lakásbelsőt, megteremtve az összefüggéseket a tárgyak között.³¹ A muzeumizálás folyamata dekontextualizációs hatású, a tárgyakat az enteriőrbe téve újra kontextusba helyezzük. Az enteriőr a végeredmény, ez az, amivel a látogató találkozik, és lényeges, hogy hiteles, érthető, illetve szakmailag megalapozott legyen. A kutatói tevékenység nem semleges, a gyűjtés során hozott döntések, a választások és értékítéletek a materiális világon keresztül befolyásolják a látogatót, hiszen nem eleve rögzített az, hogy mi váljon néprajzi kutatás tárgyává, ezért felelősséggel tartozunk munkánkért. A kutatás során feltárt értékrendszerek, ellentmondások reprezentációjára és ütköztetésére alkalmas a termes jellegű kiállítás, szabadtéri környezetben is.³² A kiállítás viszonyítási alappá válhat laikusok és szakemberek számára is, extrém esetben maguk a falubeliek is csak itt találkozhatnak múltjuk egy-egy darabjával. Veszélyt jelenthet az archaizálás és az idealizálás, csakúgy, mint az épületeknél. A millenniumi falu kalotaszegi házának enteriőrjével már a 19. század végén ez történt.³³

Nehéz elkerülni az idealizálás bűnét is, tudatosan kerülni kell ezt az utat, mert nagyon fontos érzelmi-motivációs kapocs a látogatók számára a nosztalgia érzése, egy letűnt, „tiszta” világ keresésének vágya, amivel azonosulni szeretnének. A cél ezzel szemben egy realiztikus kép prezentációja. A szegénység, piszok, rendtelenség megmutatása, a múzeumi sterilitás megszüntetése azonban technikailag is nagy kihívás elé állítja a kurátort. Mindezek azért fontosak, mert az épületek és berendezések (ez utóbbiak látványosan) az analogikus muzeográfia keretein belül a valóságra utalnak,³⁴ tehát ez az, amit a látogató a valósággal azonosít.

³¹ Frazon 2011: 267.

³² Fejős 2003: 126–127.

³³ Fejős 2003: 123.

³⁴ De Jong 1998: 184. Analogikus muzeográfiához tartoznak még: a dioráma, a különböző időmetszeteket felvonultató enteriőrök, megrendezett jelenetek, utcaképek.

BÚTORKÖZPONTOK, BÚTOR- ÉS TÁRGYTÍPUSOK, BÚTOR-
ELRENDEZÉSEK BEMUTATÁSA

A legfontosabb bútorok típusainak, asztalosműhelyek tevékenységének indirekt és direkt reprezentációja tudatosan jelenik meg az enteriőrökben, hiszen a bútorok a lakásbelső legfontosabb darabjai. A terület bemutatandó elemeit a miskolci, komáromi, sátoraljaújhelyi és gömöri központok festett, illetve utóbbi esetben ácsolt termékei is jelentik. A bútorkészítő központok korszakainak reprezentálása nehezen megvalósítható, így ezt a jövőben időszaki kiállítás keretében lehet megtenni. A korai enteriőrökhöz szükséges festett bútorok ugyanis nagyon nehezen gyűjthető tárgyak, ha mégis vannak, nagyon rossz, vagy nem restaurálható állapotban, illetve olyan formában lelhetők fel, ami alapján az eredeti állapot már nem kikövetkeztethető. A festett bútorok gyűjtésének lehetősége akadályozza egyes időmetszetek bemutatását is.

A bútorelrendezések tekintetében a sarkos és párhuzamos berendezések hiteles képviselője irányadó, hiszen a tájegység az eredeti koncepció része, és így nem a 20. század második felének reprezentálása a fő célja, hanem az eredeti elképzelések szerint megfogalmazott időintervallum, bár megjelenik benne több későbbi időpont is, a domaházi lakóházban, illetve a majorságban helyet kapó cselédházban. A korábbi időpontok mellett a tisztaszobák hiánya – a házak alaprajzából, használatából és tulajdonosainak vagyoni és társadalmi helyzetéből adódóan – is akadályozza a centrális bútorelrendezés megvalósítását és bemutatását. Ennek legfontosabb színtere a 20. századi falu tájegység lehet.

A bútorközpontok termékein kívül elengedhetlenné vált a flóderes bútorok gyűjtése. Ezeket a korábbi muzeológiai gyakorlat nem tartotta megőrzésre és gyűjtésre alkalmasnak, így viszonylag kevés darabot őriznek a gyűjtemények. A mai tereptapasztalatok alapján viszont nyilvánvaló, hogy már ennek a tárgytípusnak a gyűjtése sem egyszerű. Ennek ellenére mégis fontosak, hiszen a festett bútorok kiszorulásával ezek jelentek meg legnagyobb számban a lakásbelsőben, és ezeknek a felhasználásával valósítható meg viszonylag korai kiállítási idő bemutatása.

Szintén fontossá vált a gyári termékek gyűjtése, ezeknek, illetve a fent említett flóderes bútoroknak a megjelenése azonban felvet egy újabb problematikát, a berendezésekhez kapcsolódó egyik legfontosabb kérdést: mégpedig az enteriőrök kiállítási idejének jelen felé közelítését.

AZ ENTERIŐRÖK KIÁLLÍTÁSI IDEJÉNEK MEGHATÁROZÁSA, A KIÁLLÍTÁSI IDŐ

Az enteriőrök kiállítási idejének meghatározása bonyolult feladat, rendkívül sok tényező határozza meg. A kiállítás létrehozásának folyamatában viszonylag korán el kell döntenie ezt, hiszen az első dokumentációként megfogalmazott néprajzi újraépítési javaslat már befolyásolja a későbbi bemutatás időkereteit. Egyes esetekben ez az időintervallum elég tág lehet, de van, amikor csak egy-két évtizedet ölel fel, az épület szerkezeteinek, átépítéseinek eredményeképpen. A néprajzi újraépítési javaslat megírásánál hasznos megoldás, ha a bontás és az ezt megelőző néprajzi gyűjtés már elég információt szolgáltat egy előzetes berendezési koncepcióhoz, és egymás után, egymással párhuzamosan előkészíthető a két anyag: a néprajzi újraépítési javaslat és a berendezési terv vázlata, majd elég idő marad a berendezési tervhez, szituáció-kialakításhoz és hasznosításhoz szükséges néprajzi gyűjtéshez egyaránt.

Az építészeti szerkezetek tehát befolyásolják az enteriőr bemutatási idejét, lényeges ugyanis, hogy milyen tüzelőberendezést, faltechnikát, alaprajzot, tetőszerkezetet, tetőfedést stb. kíván megjeleníteni az épület (összhangban a tájegység többi épületével) és ezzel együtt milyen korszakot.

A következő meghatározó tényező, hogy az enteriőrök milyen korszakokat reprezentálnak a tájegység egészében: fontos, hogy a lakásbelsőök különböző időmetszeteket mutassanak be, hiszen így gazdagabb az épületegyüttes által közvetített kép.

Kérdés, hogy a kiválasztott korszakok történeti vagy néprajzi szempontból adnak-e többletjelentést, lehetőséget különleges szituációk, élethelyzetek bemutatására – így például a nemesradnóti épület esetében a két világháború közötti korszak viszonylag tág keretet jelöl, azonban lehet jelentősége az enteriőr szempontjából a második világháború kirobbanásának, külföldi katonák betelepítésének, a határon túli területek anyaországhoz csatolásának.³⁵ Amennyiben ezt a néprajzi gyűjtés alátámasztja, érdemes ezekhez igazítani a kiállítási időt, így a későbbiekben változtatható az enteriőr, vagy gazdagabban interpretálható a korszak, a történelem, a lakásbelső, hiszen a személyes narratíván keresztül jelenhetnek meg bizonyos történelmi események.

Egyes szituációk múzeumi reprezentációjakor a kiállítási időt a családtörténeti tényező is meghatározza, így például a perkupai lakóháznál a kezdetektől lakodalmi szituációt terveztünk, és a családtörténeti kutatás során különös hangsúlyt kapott a családban zajló házasságok dátumainak vizsgálata. Mivel két la-

³⁵ Az erdőhorváti, Hatház úti épület két világháború közötti időre tervezett berendezésénél felmerült a második világháború alatt a katonák beszállásolásának bemutatása. Az ezt követően elvégzett néprajzi kutatás azonban nem igazolta a katonák huzamosabb, tárgyakkal is megfogható jelenlétét a faluban, így változott a reprezentált cél és idő is.

kőegységben két egymás mellett élő család története elevenedik fel, több volt a választási lehetőség, míg végül Bernáth Teréz 1938-as esküvőjére esett a választás.

Szintén a kiállítási időt befolyásoló tényező, hogy lehetséges-e az adott korszakhoz megfelelő bútorokat, tárgyakat gyűjteni. Ez legfőképpen azoknál a lakásbelsőknél merül fel, ahol korábbi a tervezett enteriőr, de előfordulhat az is, hogy bizonyos speciális enteriőröknél egy-egy hiányzó egyedi darab hiúsíthatja meg a kiválasztott kiállítási idő bemutatását. Ennek ellenpéldája, amikor egy-egy datált darab határozza meg a kiállítás pontos idejét: az Észak-magyarországi falu tájegység esetén két alkalommal történt meg: a novaji berendezéshez korábban gyűjtött festett bútor 1897-es datálása és a nemesradnóti lakóház magyar címeres, 1939-es datált konyhai tárgyja finomította tovább az elképzelést.

Ennél is lényegesebb azonban, hogy – még ha rendelkezünk is a megfelelő tárgyakkal – nem biztos, hogy dokumentálható a bútorok, tárgyak elrendezése. A bútorok helyén kívül a személyes történetek, az enteriőrre jellemző esetleges megoldások dokumentálása is kérdésessé válhat korai időszakra vonatkozóan. A néprajzi interjúzás módszerével dokumentálható időszak kitolódott a két világháború közötti évtizedekre, ezen belül az 1920-as évek reprezentálása még nehezebb, és még az 1930-as évek bemutatásához is ma 80 év körüli interjúalanyra van szükség, akinek a gyermekkora telt el a második világháború előtt. Ennek az idős rétegnek a megszólaltatása nem könnyű.

Elgondolkodtató, hogy az elsőként megnyitott Felső-Tiszavidék tájegység enteriőrjei meglepő módon nem túl archaikusak, az enteriőrök bemutatási ideje a 19–20. század fordulójára, a 20. század első évtizedére esik.³⁶ Ezt az időszakot az 1970-es években könnyen lehetett dokumentálni, a néprajzi gyűjtésen kívül az akkor a Múzeumban dolgozó néprajzkutatók éltek annak is a lehetőségével, hogy a vidékről a múzeumba hívott adatközlő ellenőrizhette az elkészült berendezést, és javíthatott rajta bizonyos esetekben. Ezt a 21. század elején csak akkor tehetjük meg, ha az 1930–1940-es évek bemutatását tűzzük ki célul.

Bár a Múzeum eredeti küldetése a 19. század végének, 20. század első évtizedének, az első világháború kirobbanását megelőző éveknek a bemutatása, az 1800-as évek második felének, végének reprezentálása szinte kivitelezhetetlen.³⁷ Ha hiperrealisztikus és autentikus enteriőrt kívánunk létrehozni, azoknál a berendezéseknél kell maradni, amelyek több forrás alapján valósíthatók meg, amelyek rendezésénél a néprajzi interjúk anyaga is felhasználható.

Nemcsak a hitelesség miatt érdemes elgondolkodni az időhatárok jelen felé közelítésén. A Múzeumba látogatók generációja az első tájegységek megnyitása

³⁶ Vö. Kecskés 1976: 10. Már ekkor leírta, hogy a 19–20. század fordulójánál korábbi időszak bemutatása problematikus, a bemutatási lehetőség nincs kellőképpen kidolgozva.

³⁷ Vö. Bedal 2007: 38–39.

óta kicserélődött. A mai látogatók nagy része fiatal, városi, értelmiségi család, akiknek már minimális kötődése van a múzeumi enteriőrök által bemutatott időhöz, életvilághoz. Azonban ma már a rajtuk kívül érkező idősebb generációnak sem feltétlenül van közvetlen kapcsolata a bemutatott múlttal, ha az az első világháborút vagy az azt megelőző korszakot idézi fel. Ezáltal viszont a kiállítás veszít a hatásából és az értelmezése nehezebbé válik: az érzelmekre gyakorolt hatás sokkal kisebb, a saját élményekhez, tapasztalatokhoz való kötődés csökken. Ezáltal a kiállításra is kevésbé emlékeznek a látogatók. Így az időben közelebbi berendezés nagyobb nyomot hagy az érdeklődőkben.³⁸ Természetesen ez csak egy tényező, és ha lehetséges, korábbi bemutatási időt kell választani, hiszen a Múzeum az egyetlen helyszíne a korábbi életmód-rekonstrukcióknak.

Az időhatárok jelen felé közelítését viszonylag korán szorgalmazni kezdték: így K. Csilléry Klára, T. Bereczki Ibolya és Balázs György³⁹ is megfogalmazta már ennek a szükségességét. Cseri Miklós 2001-es tanulmányában nemcsak a 20. század bemutatásának fontosságát, de az eredeti koncepcióban határként meghúzott I. világháború által jelentett időhatár 1930–1940-es évekig való kitolását is fontosnak tartotta.⁴⁰ A kiállítások kialakításának nehézsége már nagyon korán, 1963-ban felmerült: „Már napjainkban is alig megoldható feladat egy 40–50 évvel ezelőtti munkás- vagy bányászlakás bemutatása.”⁴¹ A Felföldi Mezőváros tájegység munkálatainak tapasztalatait összefoglalva Kemecsi Lajos megfogalmazta, hogy szükséges volt egyes korai berendezések kiállítási idejének megváltoztatására a rekonstrukciókhoz elégtelen bontási dokumentációk, az analógiák hiánya és a berendezések megvalósításának nehézségei miatt.⁴²

³⁸ A kiállításokat ezért érdekesebbé kell tenni. Jensen 2008: 89.

³⁹ Időben a napjainkhoz közelebbi korszakokat kell megjeleníteni. Ez a megjegyzés ugyan az időhatárok bővítéséről általánosságban szól, de a kiállítási idő jelen felé közelítése az enteriőrök esetében is meg kell, hogy történjen. T. Bereczki 1999: 70. Egyre nagyobb mértékben jelenik meg az archaizálás és a rekonstrukció, és bár ezt a szerző a településszerkezet vonatkozásában emeli ki, véleményem szerint azonban igaz a túlságosan távoli időmetszetet bemutató enteriőrök kialakításakor is. T. Bereczki 1999: 67. Balázs 2002: 111. „Ma már általánosnak mondható az a felismerés, hogy sokkal biztosabb talajon mozog a berendező muzeológus szakember, sokkal hitelesebb és elhíhetőbb a házbelső képe, ha a bemutatás időpontja közelebb kerül korunkhoz.” K. Csilléry 1984: 156. A következő bekezdés ugyan a történeti kiállításokra vonatkozik, relevanciája azonban szintén van az enteriőrök értelmezésekor: „Azok a kezdőpontok – elsősorban történeti jellegű (természettudományi, földtörténeti, emberiség története, őskori, ókori stb.) kiállítások esetén –, amelyek az emberi emlékezetnél, a társadalmi emlékezetnél (család, közösségi emlékezet) távolabbi időpontra esnek... nem jelentenek könnyen befogadható, felfogható időpontokat.” Balázs 2000: 451.

⁴⁰ Cseri 2001: 44–45.

⁴¹ Vargha László által összeállított dokumentum *A Néprajzi Múzeum és a Hazaifias Népfront javaslata a magyar szabadtéri gyűjtemény szervezésére, 1963* címmel. Katonáné Szentendrey 2004: 131.

⁴² Kemecsi 2008: 70.

Természetesen a külföldi példák is ezt a trendet támasztják alá, leginkább az-
zal a célkitűzéssel, hogy a 20. század második felének bemutatását is vállalják.⁴³
Ezzel szemben a belgiumi Bokrijkban a hagyományos kiállítási idő megtartása
mellett a tartalom változtatnának a szakemberek a látogatók figyelmének fel-
keltésére.⁴⁴

Az összes tényező figyelembevételével a következőképpen alakult az Észak-
magyarországi falu enteriőrjeinek bemutatási ideje. Az alaprajzi variánsokat és
fejlődést eredetileg szemléltetni kívánó tájegységben a legkorábbinak tervezett
berendezés (18. század végén a feltételezések szerint belülfűtős kemencével ellá-
tott lakóház volt⁴⁵) a somoskői épület lett volna. Ezt a kutatás kivitelezhetetlen-
sége, a bontáskori tapasztalatok alapján a koncepcióból kizártuk.

A külföldi és magyar tapasztalatokat⁴⁶ is felhasználva a cselédház koncepció-
ja több időmetszet bemutatása a négy különálló, egy közös konyhával rendelke-
ző lakóegységben; ami tulajdonképpen egy időutazás megtervezése az épületen
belül. A legkorábbi időpont megválasztását több tényező határozta meg, így a te-
repen megtalált és koncepcióba illő ház építése és története, a ház építésének
alapjául használt terv megjelenése, a cselédek életének és munkájának történeti
háttérre, illetve a gyűjthetőség – vagyis a tárgyi és néprajzi gyűjtés kivitelezhető-
sége. Ennek alapján a legkorábbi reprezentált dátum az épületben az 1900-as
évek eleje. A legelső időpont természetesen befolyásolta a többi periódus kivá-
lasztását is, illetve a fent említett tényezők közül a történeti háttér (pl. cselédtör-
vény) és a tárgyakon keresztül érzékeltethető nagymértékű korszakváltások és
változások. Így alakult ki a végleges kiállítási időpontok meghatározása: az
1900-as, az 1930-as évek, 1986 és 2003 enteriőrjének bemutatása. A jelen felé
közelítő időpontok esetében természetesen az építészeti változások, átépítések is
követik a bemutatást, így a kamra funkciójának változása, a víz bevezetése, a te-
tőfedés különbözőségei, a fürdőszoba megjelenése mind tetten érhetők a kiállí-
tásban.⁴⁷

A berendezés kialakításának egyik fő gondja, hogy az időben a mához közeli-
tő enteriőrökhöz nagy mennyiségű és az eddigiektől eltérő minőségű tárgyakra
lett szükség: így elektromos berendezésekre, műanyag tárgyakra stb. Ennél is
nehezebb problémát jelent azonban, hogy a konyhán keresztül a szobát és az ab-
ból nyíló kamrát megtekinteni csak úgy lehet, ha az enteriőrbe engedjük a láto-
gatót, ezáltal a hatalmas tárgyszámú lakásbelsőik apró tárgyai kerülhetnek ve-
szélybe.

⁴³ Rentzhog 2001: 73.

⁴⁴ Boesmans 2001: 195–196.

⁴⁵ Kurucz–Balassa M.–Kecskés 1987: 91.

⁴⁶ Arhem, Hollandia, Tatabánya, St. Fagans, Wales.

⁴⁷ Kiss 2010a és 2010b.

*A szomolyai enteriőr. Észak-magyarországi falu tájegység.
Deim Péter felvétele, 2010, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum tulajdona.*

A cselédház alatt húzódó pincelakások esetében a kiállítási idő kiválasztását nagymértékben meghatározta az a tény, hogy a pincelakásoknak csak kis százaléka lakott manapság, a mai lakók nem abból a társadalmi és gazdasági háttérből kerülnek ki, ahonnan a korábbiak – egy részük ugyanis illegális lakásfoglaló. Tehát olyan személyeket kellett keresni, akik pinceházban éltek gyermekkorukban, a cél ugyanis nem egy jelenkori szociológiai probléma bemutatása, hanem a fennálló házak alternatívájaként létező barlanglakásokban jellemző „hagyományos” tárgykultúra és életmód bemutatása. Egyre kevesebb ilyen ember található, és kevés a szakirodalmi – adattári – fényképekről kutatható adat, ezért rendkívül fontos a személyes visszaemlékezések szerepe a berendezéseket tekintve. Az első lépés a megfelelő pinceházak kiválasztása volt, a következő cél a summáság rétegének reprezentálása lett: és mivel a nagybirtokok megszűnésével ez az életforma eltűnt, olyan periódus kellett, amikor ez az életmód még élő volt – és emlékeztek rá az adatközlők. Summásmunkát végző interjúalanyt nehéz volt találni, a ma élő idősebb generáció vagy nem volt, vagy gyerekként vett részt summásmunkán. Mindezen tényezők figyelembe vételével nem volt lehetőség az első világháború ideje előtti enteriőr létrehozására, így mind a két lakásbelső – mind a noszvaji, mind a szomolyai – a két világháború közötti időszakot reprezentálja.

A hadas telek eredeti koncepciója a korai palóc lakáskultúrától (Szeder Fábián leírása) húzódó fejlődés bemutatása volt, a három lakóházban. Ezt a koncepciót az épületek szerkezeti jellemzői és a kutatás kivitelezhetetlensége miatt el kellett vetni. A karancskeszi lakóház 19–20. század fordulóját bemutató eredeti

koncepciója⁴⁸ megmaradt, a márianosztrai ház alaprajzi problémái viszont az 1920-as évek bemutatását tették csak lehetővé. A domaházi lakóház a legérdekesebb példa, hiszen itt eredetileg az építést követő időszak (Kecskés Péter kutatásai alapján az 1908–1910-es évek), majd utána egy szintén a két világháború közé eső enteriőr helyett egy egészen késői lakásbelsőt valósítottunk meg. Az 1960 és 1963 között, Molnár Balázs által létrehozott fotósorozat legújabb, tehát 1963-ban készült darabja határozta meg a lakóház berendezésének időpontját. Ez azért is tűnt jó megoldásnak, mert a kutatások alapján a bútorok elrendezése korábban sem volt eltérő, így a kialakított állapot visszaental a múltra is, a különbség a részletekben jelenik meg.

A novaji és a nemesradnóti házban a már említett datált tárgyak voltak a kiállítási idő meghatározói. Szerencsére a korai novaji dátumhoz megfelelő tárgyak álltak rendelkezésre. A nemesradnóti lakóház kiállítási idejének megállapításában az is szerepet játszott, hogy a bemutatott időszak a trianoni döntés utáni periódusra essen, erről pedig megfelelő mennyiségű személyes visszaemlékezésünk és néprajzi interjúnk legyen.

A perkupai lakóházban az épület átépítései miatt mindenképpen 1910 utánra kellett tenni a kiállítási időt. Ezután következett a családtörténeti kutatások figyelembe vétele – és nem utolsó sorban a megfelelő mennyiségű néprajzi interjú biztosítása.

Az erdőhorváti épület (Hatház utca) kiállítási ideje nagyon tág kereteken belül mozoghat, mivel az 1870-es építést követően csak a tüzelőberendezés (a rakott tűzhely) változott, az is viszonylag későn. Így több alternatív berendezési lehetőség is van, különböző időszakokat tekintve. A szituáció, vagyis a perecsütés bemutatása nem befolyásolta az időmetszet kiválasztását, amit végül a családtörténet adatai szabtak meg: 1929 lett, ekkor kötöttek házasságot a ház tulajdonosai és szüleikkel éltek az épületben.

A második erdőhorváti ház (Egres út) hátsó fele már csak rekonstrukcióként készülhetett el, kiállítási ideje csak az épületnek van, amelynek az utolsó teljes alaprajzi korszakát reprezentálja a tájegységben felépített épület, a hátsó helyiségek fokozatos elbontása az 1940-es években kezdődött. A házban lévő módszertani kiállítás helyére nem tehető enteriőr.

A filkeházi lakóház esetében cél volt a cserepes kabola rekonstrukciójának bemutatása, mivel ez semmilyen múzeumi környezetben nem tekinthető meg, csak leírás és fotók alapján lehetett megtervezni is. A kutatások szerint a bontás-kori tüzelőberendezés korai, ezért ennél is korábbi időszakot kellett választani ahhoz, hogy a cserepes kabolát meg lehessen valósítani. A következő tényező, amiért korai dátum jelenik itt meg a látogatók bevonását célzó interaktív játék.

⁴⁸ Flórián 1986.

Minél régebbi időszakba varázsoljuk vissza az érdeklődőket, annál nagyobb hatást érünk el az interpretátorral működtetett programmal. Célunk volt a 19. század végének, a 20. század első éveinek megjelenítése, ezzel találják szemben magukat az érdeklődők az épületben.

Kiállítási ideje azonban más objektumoknak is van, így a kiscsőmői kápolnának, a regéci útmenti fészületnek, a debercsényi haranglábnak, illetve a telkek melléképületeinek is. A tájegység egésze így a 19. század végétől 1963-ig tartó időszakot öleli fel, a cselédház esetében egészen napjainkig tartó periódust. A legszembetűnőbb azonban a két világháború közötti időszaknak az előretörése, a 20. század eleji berendezések számának visszaszorulása. Ennek legfőbb oka a néprajzi gyűjtésre való támaszkodás, a tárgygyűjtés 21. századi lehetőségei, a részletgazdag enteriőrök kialakításának igénye, a személyes történetek prezentációjának fontossága.

A BERENDEZÉSEK MODELLEZÉSE

A tájegységek esetében először a Felföldi Mezőváros előkészítésekor alkalmazott, dr. Cseri Miklós főigazgató javaslatára kidolgozott berendezési modellezés az Észak-magyarországi falu esetében is folytatódott. A módszerről T. Bereczki Ibolya jelentetett meg tanulmányt.⁴⁹ Jelen írásban speciálisan a tájegységre vonatkozó információk szerepelnek.

A tájegység berendezéseinek Tudományos Tanácsulésait a Skanzen Örökség Program által meghatározott időkeret befolyásolta, így másfél havonta, 2008 decemberétől – 2009 decemberéig tartó idő alatt 10 berendezés modellezése történt meg. Az eddigiektől eltérően nem lista alapján, hanem tárgyközpontúan álltak össze a berendezések. A legfontosabb nagybútorok restaurálásához kétütemű dokumentáció készült (ezek alapján 2-4 berendezéshez szükséges legfontosabb tárgyakat restauráltak a műhely munkatársai egy időben, ez a tárgymennyiség volt ugyanis átlátható egyszerre), a településeken gyűjtött apró tárgyakat előzetes válogatás után restaurálták a kollégák. E mellett létrejött egy nagy válogatás, amelybe a Múzeum eredeti gyűjteményében fellelt észak-magyarországi tárgyak mellett a projekt időtartama alatt gyűjtött, szintén erről a területről (kiegészítve a határon túli tárgygyűjtésekkel) származó általánosan felhasználható tárgyak kaptak helyet (petróleumlámpák, gyári termékek stb). Ebből a vegyes anyagból válogatás útján kerültek még egyes darabok az enteriőrökbe.

A modellezés hátránya, hogy válaszfalak a raktárban nem alakíthatók ki, mivel ezeknek változó mérete miatt sokféle paravánra lenne szükség. A válaszfalak

⁴⁹ T. Bereczki 2007.

berendezését így a körbefutó, de fel nem használt falak (rács és paraván) felületének kiaknázásával, illetve a falakról készített rajzok kiegészítésével oldottuk meg, hogy minél kevesebb kérdés merüljön fel a házakba való bepakolás során.

Tudományos tanácsülés a raktárban: a nemesradnóti lakóház berendezésének szimulációja.

Észak-magyarországi falu tájegység.

Deim Péter felvétele, 2009, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum tulajdona.

Újdonságot jelentett az, hogy a felterjesztéshez már nem csak a berendezési terv volt szükséges, hanem az interpretációs eszközök bemutatása is – így az enteriőrrel együtt egyes esetekben a hanganyagok, filmek, kiállítási szövegek is a Tudományos Tanács elé kerültek vitára. Ezt egészítette ki a múzeumpedagógiai terv előterjesztése is, ami azért hasznos ebben a közegben, mert a szakemberek gárdája együttesen, a berendezés ismeretében tudott vitázni arról, milyen programok kiválasztása oldható meg, sőt, milyen témákat kell kiemelni a berendezés és a tájegység egészének ismeretében.

Ugyancsak új vonás volt, hogy egyes esetekben a kiállítástervező jelenlétében, illetve az általuk készített anyagot is felhasználva folytak le a tudományos viták, azoknál a berendezéseknél, ahol az interpretációs elemek nagyobb hangsúllyal szerepeltek. Az előzetes koncepciótervek, egyes esetekben pedig a látványtervek hozzájárultak ahhoz, hogy a berendezést még tökéletesebben lehessen vizualizálni.

A BÁBUK ÉS AZ EMBERI JELENLÉT BEMUTATÁSÁNAK NEHÉZSÉGEI

A bábu olyan eszköz, amit a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban nem használunk. Vannak tájházak (pl. Perócsény, Perkupa), ahol eredeti viseletbe öltöztetett alakok ülnek az asztalnál vagy próbababaként (pl. Novaj) mutatják be a helyi viseletet. E mellett bábukat manapság is több magyar múzeum kiállításában találni, főként enteriőr-rekonstrukciókban. Külföldi példa is rendelkezésre áll, például a hollandiai Arnhem, ahol több enteriőrben is állnak bábuk a kiállításokban, vagy a dániai Den Gamle By, ahol a karácsonyi enteriőröket egészítették ki bábukkal.⁵⁰

De a skanzen-történeti áttekintést a stockholmi Skansennél kell kezdeni, ahol Hazelius a kezdetektől alkalmazta a bábukat, mert nem volt elég számára, hogy „csak” a berendezéseket mutassa be. A bábukon kívül élő embereket is alkalmaztak, viseletbe öltöztetve.⁵¹ Bábukat használt Hazelius már a Nordiska Museet diorámáiban is, ahol azok „dramatikus és érzelmi” állapotokat tükröztek.⁵² Bábukat alkalmaztak szituációkat, jeleneteket közvetítve korábban a világkiállításokon is.⁵³ A bábuhasználat történetében mérföldkő a Georges Henri Rivière által kidolgozott, az 1930–1960-as években használt metódus, a nejlonszálak muzeográfiája. A tárgyakat átlátszó szálakra feszítve függesztették ki, így állították ki az öltözeteket is, a figuráknak gesztusaik, karakterük volt. A kiállítási térben megvalósult a meghökkentés eredményeként az elidegenítés és a távolítás is. A kiállítás nem életszerűsége törekedett, nem utánozni akart, hanem a tárgyakat helyezte a középpontba, illetve az általuk hordozott jelentéseket, szemben a valóság utánzására létrehozott bábukkal, amelyek a valóság iránti vágyukban egyre inkább színházi díszletté váltak. Hasonló példa a Néprajzi Múzeumban az 1950-es években Fél Edit által rendezett kiállítás, Magyar népviseletek

⁵⁰ Bloch Ravn 2008: 72.

⁵¹ Rentzhog 2007: 9. De Jong 1998: 184.

⁵² Rentzhog 2007: 15.

⁵³ Egy korai példa az 1851-es londoni (ahol viaszból készült indiánfigurák és terrakotta figurák szerepeltek) és az 1867-es párizsi világkiállítás (ahol jelenetekbe rendezett viaszbábuk álltak háttérfestmény előtt). Frazon 2011: 238. Az 1878-as párizsi világkiállítást követően terjedt a skandináv és német múzeumokban a viaszbábuk segítségével kialakított életkép, majd az 1893-as chicagói világkiállítás után Amerikában is népszerűvé vált ez a módszer. Frazon 2011: 240. Az 1900-as párizsi világkiállításról szintén van adatunk bábuk használatáról. Indans 1998: 59. Extrém példa az 1883-as amszterdami gyarmati kiállítás, ahol indonézeket költöztettek be az épületekbe. De Jong 1993: 161. Népeleti képekbe rendezett, viseletbe öltöztetett bábukat (ezeknek az öltözetéhez már a terepmunka során végzett gyűjtést Jankó János), és kitömött átlatokat találtak a látogatók az Ezredéves Kiállítás Néprajzi Falujában is, ahol a megyék által küldött „teremőrök” egészítették ki a lakásbelső képét. K. Csilléry 1980: 17–23. Winkler 2004: 444.

története címmel, ahol a ruhák tartószerkezete láthatatlan volt, így itt is a tárgyakra irányulhatott a figyelem.⁵⁴ Ezeknek a módszereknek a szabadtéri alkalmazásán érdemes a jövőben elgondolkozni.

Miért nem bábuk? Mi szól a bábuk ellen, és mi szól mellettük? A bábuk külső megjelenése okozhat problémát, mivel ha a családtörténeten alapul az enteriőr, és személyeket jelenítünk meg a berendezésben, a bábuknak elvileg követniük kell az emberek külsejét akik, akkor, abban az épületben éltek a valóságosság eléréseért. Milyen volt a fejviseletük, a hajuk, milyen volt a szemük, a szájuk? Fel tudjuk-e öltöztetni őket? Olyan viseleti darabokat kell gyűjteni, amelyek illeszkednek ezekre a bábukra. De pontosan, mi is a célunk a bábuk használatával? Azt szeretnénk, hogy az emberi jelenlétet valósítsák meg, mutassanak be helyi viseleteket vagy azt, hogy értelmezzenek egy szituációt? (Például egy gyalogszáron ülő figura segítségével a kukoricafosztás munkafolyamata érthetővé válik.) Kérdéses, hogy nem válik-e művivé a berendezés a szinte próbababának kinéző bábuktól. A babák megjelenésével továbbá hangsúlyt kellene fektetni a viseletek gyűjtésére és dokumentálására – ez idáig nem volt a Múzeumnak kiemelten fontos feladata. Viszont a bábuk alkalmazásával lehetőség nyílik a fent említett célok bármelyikének megvalósítására – nevezetesen a tájanként eltérő, gazdag viselet bemutatására, de az emberi jelenlét érzékeltetésére is. Az utóbbi problematika nehezen áthidalható, hiszen az enteriőrben kizárólag tárgyak állnak rendelkezésre, ezeknek segítségével tudjuk az életmódot, az életet bemutatni.

További probléma, hogy milyen bábuk kerülnek a berendezésbe. Eddig csak a bölcsőkben lévő babákat imitáltuk, illetve a Dél-Dunántúl tájegység szennai kiállításába került halottat utánzó, textilből varrt emberalak, letakarva. Ezen kívül pénzügyi háttér függvényében alkalmazható maszkmester által készített, élethű figura, drótváz, műanyag próbababa, textilből varrt alak és a lehetőségek száma szinte végtelen, műtárgyvédelmi szempontokat figyelembe véve. A márianosztrai lakóház alternatív berendezésének lehetőségein gondolkodva vettem számba azokat a lehetőségeket, amelyek a szentcsalád-járáskor az imádkozó nők tömegét reprezentálhatják. A viseletek kitömése, a padok, székek elé helyezett csizmákkal kiválthatja a bábuk alkalmazását, de mindez a jövő feladatai közé tartozik.

Mégis, akkor hogyan utalunk az emberek tömegének jelenlétére? A kérdés azért merült fel, mert az Észak-magyarországi falu tájegységben a téli ünnepek szokásai kiemelt helyen szerepelnek – a megjelenítendő farsang, vagy fonó nem mutatható be emberek nélkül. Ugyanígy a disznótoros vagy lakodalmi vacsora is nehezen értelmezhető, ha nem utalunk valamilyen formában az emberek jelenlétére. Sokat dolgoztunk rajta múzeumpedagógus, üzemeltetési, látványtervező és

⁵⁴ Frazon 2011: 242–246.

muzeológus szakember jelenlétében, hogy hogyan lehetne mégis érzékeltetni azt, hogy az adott helyiségben nemcsak ember, de emberek tömege található az adott szituációt tekintve. Az eddigi gyakorlat szerint egyedül a tárgyak utaltak az emberekre az enteriőrben: így kiterített ruhák, evésre előkészített tányérok, fakalalak, megvetetlen ágy, fürdésre kirakott teknő, megterített asztal, de az adott helyiség azt a pillanatot mutatta, amikor éppen nem tartózkodott ott senki. Maga a probléma már korán felmerült nemzetközi konferenciákon is, az emberi jelenlét érzékeltetésének különböző megoldásait keresve: „a jelenlét hatása” (the effect of presence) a kulcskérdés Davidov szerint. Ez egy pszichológiai hatás, amelynek folytán a szemlélődőben az az érzet alakul ki, hogy az épületben laknak. Ezt el lehet érní valamilyen szinten a tárgyak megfelelő elrendezésével (ld. alább), de szükség van más megoldásokra is. A szagok-illatok, a hangok, fesztiválók, látogatószám-növelés (ezáltal több ember jelenléte egy-egy épületben) mind ebben segítenek.⁵⁵ Egyes, az enteriőrben lévő specifikus részletek is hozzájárulnak a cél eléréséhez.⁵⁶

Az Észak-magyarországi falu tájegységben a megoldás házanként eltérő, a lehetőségek száma végtelen: a bábuk használatát mellőzve⁵⁷ más módszerekkel próbáltuk kialakítani a tömegérzetet, így ugyanis nem vonja magára a valóságot utánozni igyekvő bábu a figyelmet, a középpontban marad a berendezés, a szituáció. Így például a karancskeszi lakóházban fonóra összegyűlő lányokat hiteles másolatként elkészített, a levegőbe függesztett kalárisok jelzik, míg a jelenlévő legényekre a kalapok utalnak. A piros kalárisok és a kalapok a személyek érzékeltetésén túl fontos szerepet kapnak a látvány kialakításában is. Nem könnyű út vezetett idáig, hiszen meg kellett keresni a területen a 19–20. század fordulóján jellegzetes nyakékeket a szakirodalomban, majd eredetiben a Néprajzi Múzeum tárggyűjteményében. A darabokat megvizsgálva készítette el a hiteles másolatokat Maucha Katalin.

A perkupai lakodalmi vacsorára összegyűlő emberek a falra vannak felfestve, egyfajta sziluettként. Ennek több lehetséges variációja is felmerült: plexilapra festett igazi emberalakok, vagy sziluettek, illetve körvonalak. Ugyanez lehet a falon megjelenítve, vagy a plexilap az emberek feje körül körbevágva. Végül üzemeltetési és pénzügyi szempontok figyelembe vétele után úgy határoztunk, hogy az alakok sötét árnyalatú sziluettje egyszerűen a falra lesz festve. Sajnos a plexilap könnyen becsillan, illetve a rögzítése nehézkes, és a mögötte lévő falfelület takarítása sem egyszerű. E mellett a vendégsereg feje fölött lévő falfelületen elhelyezett tárgyak is felfüggeszthetők a falra, ha csak a falon lévő festés jelenik meg, a tárgyakat a plexilapokon nehéz lenne rögzíteni.

⁵⁵ N. Davidov 1984: 190–192.

⁵⁶ Vö. De Jong 1998: 184.

⁵⁷ Vö. Bátky 1992: 19–20. Babát az enteriőrbe csak 1–2 darabot lehet beállítani.

*Az emberek jelenlétének érzékeltetése a perkupai lakodalmas házban, falra festett sziluettekkel.
Deim Péter felvétele, 2010. a Szabadtéri Néprajzi Múzeum tulajdona.*

Az emberek tömegének érzékeltetését segíti a hanganyagok használata is. Így a márianosztrai disznótoros vacsora hangjait a tányércsörgés, beszélgetés idézik fel, Karancskeszin zene és mese hallható, a perkupai lakodalomban hangszeres cigányzene szól és elkészítettünk egy hanganyagot vőfélyversek rögzítésével.

Az emberi jelenlétet hangsúlyozzák a filmek is, hiszen a képernyőn kalácsotpercet sütő asszonyok életet lehelnek a házba (novaji, illetve erdőhorváti enteriőr), a cselédlakásban szóló tévé zaja mindenki füle számára ismerősen cseng, és a domaházi épület fotóanyaga is embereket kelt életre, amely az enteriőrreszleteken túl a tulajdonosokat ábrázolja.

A filkeházi és erdőhorváti épületekben dolgozó interpretátorok pedig szintén élettel telítik meg a helyiségeket, amit a látogatók rendkívül pozitív jelenségnek tartanak a vendégkönyvi bejegyzések elemzése szerint.

EGYEDI VAGY TIPIKUS

A családtörténeti kutatásból kifolyólag a berendezések egyedivé formálódnak: ha a tárgyak mennyiségét és milyenségét az adott épület családtörténeti adataihoz igazítjuk, személyesebbé válik az enteriőr.⁵⁸ A házat használó személy⁵⁹

⁵⁸ A pontos egyéni életutak prezentációjának fontosságáról ld. Elfström 1998: 164. De Jong 1998: 181. Cseri 1998: 204. Sevan 1998: 215–219.

⁵⁹ Érdekes példa az oslói szabadtéri múzeum, ahol egy társasház egyik lakásában az Ibsen *Nóra* című darabjában szereplők életkörülményeit jelenítették meg. Roede 2001: 186. A megoldás különleges és maga után vonhat speciális múzeumpedagógiai foglalkozásokat, illetve egy

lesz az interpretációt mozgató tényező, a tárgyak jelentésének megértéséhez rekonstruálni kell azt a társadalmi, gazdasági, vallási és kulturális kontextust, amelyben használták őket.⁶⁰

Amennyiben nem támaszkodunk valamilyen oknál fogva a családtörténeti adatokra, az enteriőr általános képet mutat. Természetesen családtörténet-specifikusságában is általános kell, hogy legyen; tükrözve egy adott korszak, egy adott réteg és adott terület adott tárgykultúráját, a bútorelrendezés szabályait, választásait, hagyományait; a családtörténeti adalékok azonban több személyes történet felhasználását teszik lehetővé, élvezetesebbé téve a múzeumi látogatást.

A tipikus lakásbelső kialakítását úgy érzük el, hogy a gyűjtemések és adatok alapján levonjuk a következtetéseket, és megkonstruálunk egy általunk hitelesnek vélt valóságot – lakásbelső formájában. Ebben azonban nem kapnak elég nagy szerepet az esetlegességek. Ezek pedig igazán fontosak, hiszen az esetlegességektől lesz még életszerűbb a berendezés, illetve az esetlegességek okainak lefejtése hozzájárulhat a jobb megértéshez, az egymásra épülő jelentések szétválasztásához, hiteles megoldások reprezentálásához.

Egyes esetleges, illetve szükségmegoldásokat, a „szabályostól” való eltérést figyelmen kívül hagyunk, mert nem illenek egy prekoncepcióba – illetve egy már lefektetett koncepcióba. Mégis, nagyon sok olyan település, interjú és adatközlő akad, aki és ami nem illeszkedik a szakirodalmi adatok közé: például az adatközlő nem sarkos elrendezésű házban lakott, nem volt tisztaszobája, mi pedig éppen egy olyan faluban járunk, ahol a diagonális lakásrend napjainkig dokumentálható jellegzetesség. Az eltérések sokszor az épületek fizikai-építészeti adottságaiból következnek, sokszor a tárgyak típusából, használatából, enteriőrben elfoglalt helyéből, vagy a tulajdonosok társadalmi-gazdasági helyzetéből. Mit lehet ilyenkor tenni? Hogyan tudjuk az interjú adatait felhasználni az enteriőr-rekonstrukciónál?

A domaházi lakóház rendezésénél merült fel a kérdés, hiszen a ház fotók és interjúk alapján rekonstruált – másolt enteriőrijét nagyon nehéz volt megalkotni. Természetesen nem illik bele semmilyen rendszerbe a berendezés (nem tipikus diagonális, hiszen az asztal és a lóca a kemencével szemben és nem átellenben található, viszont nem is egészen párhuzamos, mert az asztal nem középen áll), amely egyébként valószínűleg a bontást megelőző évtizedekben csak a tárgyak minőségét illetően változhatott. Viszont ebben az esetben a családtörténeti kutatások és a fotóelemzések alapján leszűrt esetlenségeket, eltéréseket könnyű szívvel be lehetett venni a berendezésbe, hiszen ez illett a muzeológiai – módszertani koncepcióba.

olyan kapcsolatot az enteriőrrel, amely mélyebb megértést biztosít. Hasonló berendezést a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban nem készítettem.

⁶⁰ De Jong 1998: 182.

Tekinthetjük általánosnak a „szabályszerű” sarkos-párhuzamos-centrális bútorrendezést: ezt több berendezésben bemutatuk már a Múzeum számos enteriőrjében, így az ettől való eltéréssel csak nyerhetünk, hiszen sokkal életszerűbb berendezést kaphatunk végeredményként. Általános lehet egy falura – mikro-régióra jellemző tárgykultúra bemutatása, vagy egy társadalmi réteg reprezentálása. De mindenképpen érdemes elgondolkodni azon, hogy a normától való eltérés nem mindig rossz, sőt, vannak esetek, amikor a kutató keresi a rendszert ott, ahol nem is lenne erre szükség.

Kérdés azonban az, hogy ha életszerűen, az említett esetleges és szükségmegoldásokra alapozva alakítunk ki egy berendezést, milyen adatokra támaszkodunk, és milyen elveket követünk. Egy interjú alapján építjük be ezeket az elemeket az enteriőrbe? Vagy több interjúból szedjük össze? A másik kérdés, hogy mi történik akkor, ha túl kevés az interjú, és ezért gondolunk egy adott adatot szabálytalannak, a rendszertől eltérőnek. Elképzelhető, hogy egyes esetlegeségek mégis általánosíthatók? Például Novajon a padfeljáró alatti létra alatt tartottak bizonyos tárgyakat, de ültettek itt tyúkot is. Általános lehetett ez a jelenség?

Mi jellemző és mi tér el a tipikustól? Tegyük fel, hogy van fényképfelvételünk egy pinceháziól, ahol falvédő van a falon már az 1920-as évek végén. Honnan tudjuk, hogy ez általános, vagy pedig az adott családnál volt csak fontos, hogy erre költsenek pénzt? Erre a néprajzi kutatás sem mindig tud választ adni.

A kortárs lakáskultúra múzeumi (zárt terű) reprezentációjával kapcsolatban megfogalmazott nézet szerint a múzeum falai között bemutatott komplett elrendezések éppen a jelenkor komplexitásával ellentétesek, és meggátolják annak reprezentálását, hogy egyes elemei a berendezésnek szabadon variálhatók és végtelen számú változat hozható létre.⁶¹ Ez azonban igaz lehet a „hagyományosnak” tekinthető enteriőrök esetében is, itt is érvényes a tétel, hogy variálódhattak az elemek, és az általánosítással elvesznek a különbségek, amelyek hitelessé, élményszerűbbé változtatják a lakásbelsőket. „A típus az idő sűrítésével, az apró különbségek közötti határ feloldásával operál, ami átalakítja a reprezentáció időkezelési mechanizmusát: az elrendezés – minden kompozíciós leleményesség ellenére – időtlenné és ahistorikussá válik.”⁶² Érdemes ezért a „szabályostól” eltérő lakásbelsőket is bemutatni, a speciálisan keresztül reprezentálni egy-egy régió legfontosabb jellegzetességeit és építeni a felmerülő tárgy történetekre és személyes narratívákra, és olyan prezentációs megoldásokon elgondolkodni, amelyek a népi kultúra változatosságát közvetítik, és nem feltétlenül enteriőrszerű elrendezéseket feltételeznek.

⁶¹ Frazon 2011: 272.

⁶² Frazon 2011: 287.

ÖSSZEGZÉS

A szabadtéri múzeumok enteriőrjei egy komplex, bonyolult folyamat eredményeképpen több szakember összefogásával jönnek létre. Az épület és lakásbelső egysége az a végtermék, amivel a látogató szembesül, igyekszünk hiteles, reprezentatív kiállításokat rendezni. Fontos azonban a személyes történetek hangsúlyozása, a sterilitás megszüntetése, az enteriőrhez kapcsolódó szituáció és a lakásbelső egyes elemeinek, jelentéseket sűrítő objektumainak további értelmezése interpretációs és interaktív eszközök segítségével, ugyanis a kiállítás által bemutatott múlt egyre távolabb kerül az intézmény látogatóitól. Mindezen tényezők figyelembe vételével lehet élményszerű kiállításokat rendezni, amelyek hatnak a látogatókra.

IRODALOM

- BALÁZS György
 2000 Tárgyak különös rendben: múzeumi idő. In Fejős Zoltán (szerk.): *A megfoghatatlan idő: Tanulmányok*. Tabula Könyvek. Budapest: Néprajzi Múzeum
 2002 Kapcsolat a zárt terű és a szabadtéri kiállításszemlélet között. *Néprajzi Értésítő* LXXXIV. 109–115. Budapest: Néprajzi Múzeum
- BÁTKY Zsigmond
 1906 *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére*. Budapest: Néprajzi Múzeum 1992. Reprint.
- BEDAL, Konrad ed.
 2007 *Häuser aus Franken – Museumshandbuch für das Fränkische Freilandmuseum in Bad Windsheim*. Bad Windsheim.
- BERECZKI Ibolya T.
 1999 Jelen és jövő a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. *Tisicum* 11. 65–71.
 2007 Eine Neue Methode bei der Gebäudeeinrichtung im Ungarischen Freilichtmuseum Szentendre. In Schlimmgen-Ehmke, Katharina (szerk.): *Vorsichte Objekte! Neue Ansätze im Umgang mit originalen Einrichtungen in Freilichtmuseen*. 52–61. Detmold
- BLOCH RAVN, Thomas
 2008 How Den Gamle By (The Old Town) Has Adapted to the Demands of the Market Economy. In Jensen, Inger-Zipsane, Henrik (ed.): *On the Future of Open Air Museums*. 71–75. Östersund, Sweden: Jamtli Förlag
- BOESMANS, Annick
 2001 The sky is the limit. In Cseri, Miklós – Balassa M., Iván (szerk.): *Report of the Conference Szentendre, Hungary 2001. The 20th Conference of the Association of European Open Air Museums*. 194–207. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum
- CSERI Miklós
 1998 Buildings and Objects in the Open Air Museums as Authentic Characters of the Way of Life of Their Users. In Lang, Merike– Tamjärv, Maret– Vörno, Ülle (ed.): *Association of European Open Air Museums 18th Conference 1997 Estonia – Latvia – Lithuania*. 199–207. Printed in Tallinn

- 2001 The Hungarian Open Air Museum in Szentendre. In Cseri, Miklós – Balassa M., Iván (szerk.): *Report of the Conference Szentendre, Hungary 2001. The 20th Conference of the Association of European Open Air Museums*. 7–11. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum
- 2002 Új kísérletek. Szabadtéri múzeumok új kiállítási törekvései. *Néprajzi Értesítő* LXXXIV. 115–121. Budapest: Néprajzi Múzeum
- DE JONG, Adriaan
- 1993 Presenting Community Life in Open Air Museums: Exhibition or Performance? In *Association of European Open Air Museums Conference 1993*. 161–166. Romania
- 1997 The Open Air Museum as a Pilgrimage Site? In Gailey, Alan (ed.): *17th Annual Conference of the Association of European Open Air Museums 1995*. 161–168. , Cultra, Holywood, Northern Ireland: Published by the Ulster Folk and Transport Museum
- 1998 You Are Lucky! The Farmer Has Just Returned! The Role of the Open Air Museum in Interpreting Life of Individuals as Opposed to the History of Architecture. In Lang, Merike – Tamjärv, Maret – Võrno, Ülle (ed.): *Association of European Open Air Museums 18th Conference 1997 Estonia – Latvia – Lithuania*. 169–189. Printed in Tallinn
- ELFSTRÖM, Gunnar
- 1997 See the People! In Lang, Merike– Tamjärv, Maret– Võrno, Ülle (ed.): *Association of European Open Air Museums 18th Conference 1997 Estonia – Latvia – Lithuania*. 160–169. Printed in Tallinn
- FEJŐS Zoltán
- 2003 *Tárgyfordítások: Néprajzi múzeumi tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó
- FLÓRIÁN Mária
- 1974 Néprajzi újraépítési javaslat. Kézirat. SZNM MNÉA E 69/5/9–24.
- 1986 Berendezési terv, Karancskeszi. Kézirat. SZNM-MNÉA – E 69/8/1–109. iratcsoport
- FRAZON Zsófia
- 2011 Múzeum és kiállítás. Az újrarajzolás terei. Budapest–Pécs: Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
- INDANS, Juris
- 1998 The Open Air Museum and Time. In Lang, Merike– Tamjärv, Maret– Võrno, Ülle (ed.): *Association of European Open Air Museums 18th Conference 1997 Estonia – Latvia – Lithuania*. Printed in Tallinn
- JENSEN, Inger
- 2008 Open-Air Museums and the Preservation and presentation of Recent History. In Jensen, Inger –Zipsane, Henrik (ed.): *On the Future of Open Air Museums*. 87–93. Östersund, Sweden: Jamtli Förlag
- K. CSILLÉRY Klára
- 1980 A Szabadtéri Néprajzi Múzeum kialakulásának előtörténete. *Ház és Ember* 1. 9–33.
- 1984 A szabadtéri múzeumok berendezési problémái. *Ház és Ember* 2. 153–161.
- KATONÁNÉ SZENTENDREY Katalin
- 2004 A Szabadtéri Néprajzi Múzeum alapításának története 1972-ig, a dokumentumok tükrében. *Ház és ember* 17. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum
- KECSKÉS Péter
- 1976 A történetiség elve és gyakorlata a szabadtéri néprajzi múzeumok létesítésében. Kézirat. SZNM MNÉA A 4725
- KEMECSI Lajos
- 2008 A Felföldi mezővárosos tájegység megvalósítása. *Ethnographia*. CXIX. 1. 55–78.

- KISS Kitti
 2010a Cselédház a Bodroglóközből. *Ház és Ember* 22. 25–34.
 2010b Berendezési terv, cselédház. Halászhomok tanya 60. Kézirat. SZNM MNÉA E 388/8/1–17.
 é. n. Néprajzi újraépítési javaslat – Cselédház, Halászhomok tanya 60. SZNM MNÉA E 388/5/1–6.
- KÓSA László
 2001 *Hét szilvafa árnyékában. A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon.* Budapest: Osiris Kiadó
- KURUCZ Albert – BALASSA M. Iván – KECSKÉS Péter
 1987 *Szabadtéri néprajzi múzeumok Magyarországon.* Budapest: Corvina Kiadó
- MAJOR Máté – TÁLASI István – VARGHA László
 1970 Szakértői vélemény a Szentendre határában megvalósítandó Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos programjáról és eddigi munkálatairól. Kézirat. SZNM MNÉGY A 2322/1–289.
- N. DAVIDOV, Alexander
 1984 Some problem of the Creation „The Effect of Presence” in the Exposition an Open Air Museum. In Ahrens, Claus – Balassa M. Iván – Zippelius, Adelhardt (ed.): *Report of the Conference Hungary.* 190–192. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum
- NAGYNÉ BATÁRI Zsuzsanna
 2007a Situations in the Hungarian Open Air Museum. In Schlimmgen-Ehmke, Katharina (szerk.): *Vorsichte Objekte! Neue Ansätze im Umgang mit originalen Einrichtungen in Freilichtmuseen.* 25–34. Detmold.
 2007b Néprajzi újraépítési javaslat, Noszvaj, pinceház. Kézirat. SZNM MNÉA E 344/5/1–11.
 2007c Néprajzi újraépítési javaslat, Szomolya, pinceház. Kézirat. SZNM, MNÉA E 175/5/6–22.
 2007d Néprajzi újraépítési javaslat, Márianosztra, lakóház. Kézirat. SZNM, MNÉA E 343/5/1–13.
 2007e Néprajzi újraépítési javaslat, Domháza, lakóház. Kézirat. SZNM MNÉA E 24/5/109–123.
 2007f Néprajzi újraépítési javaslat, Novaj, lakóház. Kézirat. SZNM MNÉA E 223/5/153–171.
 2007g Néprajzi újraépítési javaslat, Nemesradnót, lakóház. Kézirat. SZNM MNÉA E 345/5/1–19.
 2007h Néprajzi újraépítési javaslat, Perkupa, lakóház. Kézirat. SZNM MNÉA E 351/5/1–20.
 2007i Néprajzi újraépítési javaslat, Erdőhorváti, lakóház. (Hatház utca) Kézirat. SZNM MNÉA E 73/5/1–19.
 2007j Néprajzi újraépítési javaslat, Erdőhorváti, lakóház (Egres utca). Kézirat. SZNM MNÉA E 354/5/1–20.
 2007k Néprajzi újraépítési javaslat, Filkeháza, lakóház. Kézirat. SZNM MNÉA E 139/5/1–17.
 2009a Berendezési terv, Noszvaj, pinceház. Kézirat. SZNM MNÉA E 344/8/1–36.
 2009b Berendezési terv, Szomolya, pinceház. Kézirat. SZNM MNÉA E 343/8/1–39.
 2009c Berendezési terv, Márianosztra, lakóház. Kézirat. SZNM MNÉA E 175/8/1–29.
 2009d Berendezési terv, Karancskeszi lakóház. Kézirat. SZNM MNÉA E 69/8/20–44.
 2009e Berendezési terv, Domháza, lakóház. Kézirat. SZNM MNÉA E 24/8/1–30.
 2009f Berendezési terv, Novaj, lakóház. Kézirat. SZNM MNÉA E 223/8/1–38.

- 2009g Berendezési terv, Nemesradnót, lakóház. Kézirat. SZNM MNÉA E 345/5/1–28.
- 2009h Berendezési terv, Perkupa, lakóház. Kézirat. SZNM MNÉA E 315/5/1–17.
- 2009i Berendezési terv, Erdőhorváti lakóház (Hatház utca). Kézirat.
- 2009j Berendezési terv, Filkeháza, lakóház. Kézirat. SZNM MNÉA E 139/5/1–17.
- 2009k Az Észak-magyarországi falu tájegység hasznosítási koncepciója. In: *Ház és Ember* 21. 5–21.
- 2010a Módszertani kiállítás forgatókönyve.
- 2010b Summás kiállítás forgatókönyve.
- RENTZHOG, Sten
- 2001 Survival – A Matter of Change. In Cseri Miklós – Balassa M. Iván (szerk.): *Report of the Conference Szentendre, Hungary 2001. The 20th Conference of the Association of European Open Air Museums*. 73–79. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum
- ROEDE, Lars
- 2001 Diachronic interpretation: a Tenement House in the Open Air Museum. . In Cseri Miklós – Balassa M. Iván (szerk.): *Report of the Conference Szentendre, Hungary 2001. The 20th Conference of the Association of European Open Air Museums*. 181–194. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum
- SEVAN, Olga
- 1998 Houses, Estates and Villages as Records of Social and Cultural Changing of their Occupants. In Lang, Merike– Tamjärv, Maret– Vörno, Ülle (ed.): *Association of European Open Air Museums 18th Conference 1997 Estonia – Latvia – Lithuania*. 207–220. Printed in Tallinn
- WINKLER Ferenc
- 2004 A szabadtéri néprajzi gondolat előzményei és eszmetörténeti összefüggései. *Somogyi Közlemények* 16. 431–454.

Zsuzsanna Nagyné Batári

CREATING INTERIORS IN OPEN AIR MUSEUMS

*CASE STUDY ON THE BASIS OF THE NORTHERN HUNGARIAN VILLAGE REGIONAL UNIT
IN THE HUNGARIAN OPEN AIR MUSEUM*

In this paper I tried to present those factors which determine the creation of open air museum interiors at the beginning of the 21st century, forty years after the foundation of the institution, the Hungarian Open Air Museum. Here, several regional units represent the folk architecture and interior furnishings of Hungary from the period between the late 19th century and the first half of the 20th century.

The latest exhibition unit is the Northern Hungarian Village, opened in 2010. This exhibition is a museological experiment, as several indoor exhibitions, interactive elements and different methods of interpretation are incorporated in the concept, from the beginning of the exhibition's realisation. Therefore, in this essay I mention the issue of situations in the interiors (its definition, types and the necessary preparation work for their realisation) and methods of interpretation (e. g. indoor exhibitions, films, audio materials etc.) after presenting the regional unit, depicting all the buildings to be able to understand the methodological issues.

The interior is the most significant result of our research: it is inevitable to create authentic, enjoyable exhibitions. Apart from the material culture, displayed in the houses in context, it is more and more important to present other segments of peasant life, such as folk customs. However, we have to consider the possibilities of present-day ethnographic research; as human memory reaches as far as the period between the two world wars. To be able to research personal stories we have to shift exhibition time closer to the present. Exhibition time is a crucial question in open air museology, determined by lots of factors.

Another debated issue is the realisation of human presence in the interiors, without the use of dummies. As the Northern Hungarian Village exhibition focuses on winter folk customs it is necessary to evoke the feeling of people's presence in a creative way. The last issue is raised about general and specific characteristics of interiors and the possibilities of incorporating specific information into the interior which displays a general picture.

Halász Péter: Növények a moldvai magyarok hagyományában és mindennapjaiban. Budapest, 2011, General Press Kiadó, 516 p.

Balázs Lajos

Halász Péter bizonyára nem kis fejtörést okozhatott és okozhat ma is azoknak, akik életpályáját akarják vizsgálni, illetve utána akarnak nézni annak, hogy miként sáfárcodott eddig eltöltött 71 esztendejével.

Sok minden volt életében: noha az Agrártudományi Egyetemen szerzett diploma (budapesti gyerek lévén) és munkahelyei, a kezdeti évek kivételével, alig vannak köszönő viszonyban egymással.

Volt állami gazdasági brigádvezető; az Agrárgazdasági Kutató Intézet tud. munkatársa, tud. főmunkatársa; a Magyar Művelődési Intézet igazgatója, tud. főmunkatársa; a Duna Televíziónál műhelyvezető, főszerkesztő 2000-ig, ahol a közművelődési műsorokért felelt; a Magyar Művelődési Intézet főtanácsosa 2010-ig, ahol a határon túli magyar kulturális szervezetekkel tartotta a kapcsolatot. 1960-tól részt vett az Önkéntes Néprajzi Gyűjtőmozgalomban, a Magyar Néprajzi Társaság Önkéntes Gyűjtők Szakosztályának 1968–1989 között titkára, majd 2010-ig elnöke; 1968-tól kapcsolódott be a honismereti mozgalomba; 1974 és 2010 között szerkesztette a Honismeret folyóiratot; 1995 és 2010 között a Honismereti Szövetség elnöke; 1990 és 2010 között a Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület titkára. 2010 őszén ment nyugdíjba, de nem nyugalomba, azóta Gyimesközéplekon él és dolgozik.

És ez még nem minden!

1966 óta foglalkozik a moldvai magyarok történelmével és néprajzával. Az 1960-as években a Néprajzi Atlasz anyagához gyűjtött a csángók között, később folyamatosan, minden nyári szabadságát Moldvában töltötte, elsősorban a helyneveket, a gyűjtögetés, a gazdálkodás, az állattartás, a hiedelemvilág, a naptári évhez kötődő népszokások, az építkezés ismeretanyagát kutatta.

Mint az évek nem lineáris listájából kitűnik, számtalanszor párhuzamos, vagy többszörösen párhuzamos síneken szaladt pályája, munkája, ám egy szempontból konvergáltak: a kortárs magyar művelődés ügyének, a néprajzi kutatásnak, a magyarságtudományok szolgálata. Ezeket minden bizonnyal a munkakönyvében jegyezték. Nem jegyezték viszont azt, amit papíron hagyott hátra, amit könyvészetek/bibliográfiák jegyeznek. Hiszen munkájának eredményét néprajzi tanulmányokban, nemzetpolitikai esszékben tette közzé, 1990 óta pedig ő írta a Katolikus Lexikon, 1998 óta az Új Révai Lexikon csángókkal foglalkozó szócikkeit.

A 2000-es években öt kötetben jelentek meg a moldvai magyarok művelődéstörténetével foglalkozó tudományos és ismeretterjesztő írásai. Úgy mint: *Bokrétaba kötögetem vala*. A moldvai magyarok néprajzához. Tanulmánykötet. *Nem lehet nyugtunk*. *Esszék*, gondolatok, útirajzok a moldvai magyarokról kötet. *A moldvai csángó magyarok hiedelmei*, *A moldvai magyarok hagyományos állattartása*, valamint *Növények a moldvai ma-*

gyarok hagyományában és mindennapjaiban. Valamennyi 400-500 oldalas könyv. Valamennyi mögött hatalmas gyűjtőmunka és feldolgozás áll! Ilyen a legutóbbi 2010-ben megjelent könyve is.

Eme könyv szerkezeti, tematikai felépítését, tömött adatgazdagságát – bár nem szeretem ezt a fajta szabadkozást – nehéz néhány méltató szóban rigorózan megjeleníteni. Ezért inkább benyomásaimat osztom meg a tisztelt olvasókkal.

Halász Péter egy nagy múltú hagyományos kultúra látszatra egyetlen szegmentumát – a moldvai magyarok növényismeretét – vizsgálja, ami már akkor kezdetét vehetett kialakulni, amikor még fiatal volt az Isten. Azért mondom, hogy egy szegmentumát, mert a szerző úgy közelíti meg kutatásai tárgyát, hogy nem emeli ki, nem különíti el a kultúra egészétől. Egyetlen növényt sem tekint csupán egyetlen szemszögből: mindenkinek haszna vagy haszontalansága van, neve van, a névnek szinonimái vannak, előfordulási helye van, termése, természetese sok-sok környezeti megfigyelést, tapasztalatot, népi meteorológiai, talajtani ismereteket feltételez, számtalan hiedelem kapcsolódik csaknem valamennyihez. Más szóval a szerző ráérezett és ennél fogva tudatosan követi egy népközösség növényismeretének hajlékonyságát, komplexitását.

Kiemelhetném a növények tájnyelvi megnevezésének kérdését. Nem egyszerű dolog a megnevezések sokfélesége, még egy településen belül is: az egy növény és sokféle név, aztán, ennek fordítottja, ahogyan írja „több növényre is ugyanazt a nevet mondják” összehozatala szerintem művelődéstörténeti, nyelvtörténeti haszonnal is jár, nyelvtörténeti kuriózumok. Egyben a szerző körületekintő kutatási szemléletéről, éles megfigyelő, rendszerező képességéről is árulkodik.

Ugyanezt tapasztalom, amikor a növények hasznáról ír, ami egyben a könyv leggazdagabb része. Sokszor eltűnök, hány év és hány nemzedék tapasztalati tudása kellett ahhoz, hogy kimondják, laboratóriumi vizsgálatok, elemzések, tesztlések nélkül: „*Ez a burjány nem való semmire, ez csájnak jó, ez mindenre jó, ez a szűnek való...*” Halász Péter könyvét ezért a tudni és megismerni akaró, a felfedezni képes ember – ez esetben a moldovai magyarok – előtti tiszteletnek tekintem.

A szerző nem mulasztja el a növényismerettel összefüggő erkölcsi, etikai kérdések érintését sem, például akkor, amikor a burjánt gyűjtőgető ember erkölcsi nemességét feljegyzí, aki tavasszal, már Szent György előtt elment, gyűjteni. „*Sokan jártak hozzája – idézi egyik adatközlőjét – adott, de nem vett el parát (pénzt) soha, senkitől.*” Pedig „*napokat töltött el tavasszal s nyárba es.*” Hát mi ez, ha nem önzetlenség, embertársai, falus társai iránt vállalt felelősség? Úgy gondolom, nem föltétlenül kell hippokratészi esküt tenni ahhoz, hogy enyhíts embertársaid szenvedésén.

Meglepőnek tűnik, hogy a moldvai magyarok növényismerete nem tér ki Nyári Szent János napjának (június 24.) jelentőségére, míg mondhatni az egész székelység szemléletében ez a nap cezúra mind a vegetáció, mind az állati hús- és tejállag, mind pedig az előbbiekből adódóan a gazdasági élet közösségi szervezésében, korrekciójában.

Halász Péter a növényismeret fogalmkörébe nemcsak a fizikai, pragmatikai állapotokat, hanem jó folkloristaként, antropológusként a növényekhez tapadó spiritualitást is bealkalmazja, a növényekhez tapadó, illetve a növények által generált hiedelmeket is. Így érzékelteti ennek a tudásnak sajátosságát: a növény nem csak droggal hat, hanem a természet közelében élő ember növénynek tulajdonított hiedelmével is. Itt jegyzem meg, hogy a szerző nem siklik el a növényvilág és az emberi érzelmi világ közti kapcsolat mellett sem. Szót ejt és illusztrálja, hogy a növényzet milyen nagy szerepet játszott és

játszik a népi lírában, a szerelem képi megjelenítésében, hiszen a legszebb metaforák, díszítő jelzők, hasonlatok ebből az anyagból születnek.

Halász Péter könyvében a népi dendrológia, a fás növények tudománya is helyet kap. Szemlélete, módszertana itt is tetten érhető: vagyis mindennek van kultúrája: az egésznek is – a fának –, de a résznek is: a bimbónak, ágnek, háncsnak, tüskének, virágnak, levélnek. Mindennek van haszna, de szellemisége is a hozzájuk fűződő hiedelmeknek köszönhetően. Az egyetemes fakultusz sajátos és igen szép változatát hozza be a szerző: a történelem és sorsfa, sorstörténelem – fatörténelem együtt lüktetése, a fa és emberi sors, népsors/ nemzetsors kölcsönös empátiája tükröződik az alábbi mondában:

„A Szeret mentén a csángómagyarok beszélnek Szent László fájáról” – írja Halász Péter. Klézsei változata így szól: „*Nálunk, a Szeret partján van egy nagy ereg fa. Azt mondják, azt még Szent László király ültette volt, mikor kiverte az idegeneket az országbul. De mikor még jöttek a tatárok, akkor még el fogott száradni. Mikor még azt is kihajtotta, még kizöldült. Mikor a németeket verte Rákóczi, akkor szépen kizöldült, és amikor Rákóczinak levertek a katonáit, akkor kiszáradt. Mikor negyvennyócba Kossuth katonái jöttek, akkor még kizöldült, de aztán még kiszáradt, és úgy maradtot szárazon mindmáig, és ki tudja, ki fog-e zöldülni vajeccer.*” Az „*ereg fa*”, ebben a vízióban, ebben a kultúrában egy nép, a magyar nemzet történelmi szeizmográfjának is tekinthető.

Halász Péter *Növények a moldvai magyarok hagyományában és mindennapjaiban* című könyve azt bizonyítja, hogy az ember nem tud elszakadni a paradicsomi állapotoktól, nem tud annak képzele nélkül élni: eredendő bűnéért szenved, véres verejtékkel keresi a kenyerét, de folyton visszatér hozzá valamiért: hátha enyhíteni tudná bajait, bánatait, mindennapi szükségleteit. Ezért a könyv nemcsak egyszerű növényismeret, hanem az elveszett birodalom, az elveszett birtok utáni vágy, remény, de az emberi talpra állás könyve is.

Bódi Erzsébet: Hagyományos táplálkozáskultúra Gömörben. In Ujváry Zoltán (szerk.): A gömöri magyarság néprajza. III. kötet, 33-268 pp. Debrecen, 2006, MTA–DE Néprajzi Kutatócsoport

Kisbán Eszter

Bódi Erzsébet munkája a közép-európai táplálkozáskutatás jelentős új néprajzi monográfiája. Önálló bemutatásával nem vágok elébe sem a Gömör III. kötet, sem a teljes Gömör-kutatás eredményei elemzésének.

A debreceni néprajzi műhely országhatáron átnyúló, három évtizedes gömöri kutatását Ujváry Zoltán kezdeményezte, mára az összefoglaló kötetek sorát szerkesztheti.

Az egykori Gömör-Kishont vármegye kiválasztása szakmai telitalálat. A dél felé lejtő megye északi határán emelkedő Királyhegy (1943 m.) már a szomszédos Alacsony-Tátra magashegyvidéki vonulatának nyúlványa. Lábánál nyugat felé nyílik és a megyéből kifelé vezet a Felső-Garam szűk völgye. Ott a fő vetemény zab volt, árpát, hajdinát termeltek még, majd a 20. század elejére mindezt burgonyára cserélték fel. Innen kezdve a megye két nagy természetföldrajzi övezetre oszlik. Északi fele közep-hegységi táj, 800-1500 m magas bükkös és 600-800 méteres tölgyes szintekkel. Ez volt a vasércbányák–hámorok, fakitermelés és faeszközkészítés, tűzálló agyaglelő-

hely-fazekas falvak övezete. A Királyhegy közelében ered a Sajó is, észak-déli irányban átszeli a megyét, völgye a fő közlekedési útvonal, ahová sok kisebb folyó és folyócska torkollik és völgyük vezet. Nagytájakat összekötve itt jártak a gömöri fuvarosok délre. Sokféle kézműves termék ment az Alföldre, gabona és szalonna jött cserébe. Kézművesek maguk is vállaltak mezőgazdasági idénymunkát gabonáért. Megközelítőleg a Fülek (már Nógrád vm.) – Rozsnyó átló mentén változik a táj. A megye déli fele domb- (400-600 m) és halomvidék (150-300 m), a Sajó kiszélesedő völgyével együtt összefüggő mezőgazdasági terület. Az egykori vármegye nagyobb, Szovákiában fekvő részei az 1996-os közigazgatási reform óta a Kassai kerülethez, valamint a Besztercebányai kerülethez tartoznak.

Gömör sokféle életmód helyszíne volt. A hagyományos vasipar 19. századi modernizációjának kezdetétől a jelenkori globalizációig változások sorozata érte. 1906-ban nyílt meg a vasútvonal, a hagyományos észak-déli kapcsolatok éppen elkezdtek sínre terelődni. Az 1920-ban kijelölt új országhatárral szükségszerűen átalakult a közeli és távolabbi centrumok, a központi irányítás térszerkezete. A kutatócsoport az Alföld vonzáskörétől a magashegyvidékig terjedő táj egészének vizsgálatát tervezte a két érintett ország kutatóinak összefogásával. (Ehhez igazodott címében az előtanulmányok immár félszáz kötetet meghaladó sorozata, *Gömör néprajza 1985–*). Sajnálják, hogy ez nem teljesült. Így a magyar kutatócsoport munkája az egyes témagazdák nyelvi kompetenciájának határáig ment el a nyelvhatár két oldalán és a kétnyelvűség helyzeteiben.

Bödi Erzsébet nyelvi kompetenciája lehetővé tette, hogy az egész területen végezzon terepmunkát. A monográfia kitüntetett jelentőségét éppen ez a perspektíva adja. A modern iparosítás–városiasodásnak az életmódot erőteljes átalakító szakaszai előtről vannak jó néprajzi bemutatások síkvidéki, középhegységbeli és magashegyvidéki tájakról egyaránt Közép-Európában. Nem ismerek azonban olyat, amely kiterjedt kontinumban vizsgált volna keresztmetszetet az eltérő környezeteket átjárva. Gömör választása éppen ezt a lehetőséget kínálta, és a táplálkozáskultúra témakörében meg is valósította első megközelítésben.

Bödi első idevágó terepbeszámolója 1985-ben jelent meg a szlovákiai oldalról, a délnyugati, magyar nyelvű Medvesalja tájegységről. Később a megye minden körzetét bejárta, egészen az Felső-Garam-völgy zordon vidékéig északon. A nyelvét őrző egykori német bányászváros, Dobsina sem maradt ki. Előtanulmány jelent meg három további, különböző adottságú kistájáról Ujváry Zoltán terepmunkájából és tollából, a hazai Suha-völgy, a szlovákiai Turóc-völgy (fazekasfalvak) és Csermosnya-völgy (fakitermelés, bányák, vashámorok) három-három kiválasztott magyar községéről. Munkájuk összehangolásáról Ujváry maga szólt (*Népi táplálkozás három gömöri völgyben*, 1991, = *Gömör néprajza XXIX*: 30).

Bödi vizsgálata a jelenkorig jön el, súlypontja a 20. század első fele (a mezőgazdasági szövetkezetesítés, az élelmiszerkereskedelem kiépüléséig). A terepmunka idején megszólítható legidősebb generáció tagjainak megbízható közvetlen tapasztalata legkorábbra a századelőre nyúlhat. Az éppen akkoriban lezajlott változások feltűnő eseteiben nagyszüleik elbeszéléseiből is közvetíthettek még hiteles emlékeket, ami a vizsgálható időszakot a századforduló időszakára terjeszti ki. Erre valóban ez volt az utolsó lehetőség.

Megelőző tájékozási pontok Keleti Károly országos élelmezési statisztikája (1887), továbbá két-két tartalmas oldal Hunfaly Pál (1867) és Bartholomaeides (1806–1808) Gömöréről szóló nagy köteteiben. Magam örömmel látom, hogy Bódi anyagával megszólaltathatom annak az 1899-ből való országos helyszíni felmérésnek néhány homályos pontját is egy szélesebb északi régióból, amely napszamosok élelmezésének étkezésenkénti tömör leírását tartalmazza.

A szerző sorozatos korábbi táplálkozásvizsgálatai után nem meglepő, hogy kérdései és leírásai figyelik a témakör időszerű felvetéseit, és tudja azt is, mikor jó negatív adatokat is rögzíteni. További előnye otthonossága a Kárpátok lengyel oldalán.

A monográfia a helyi élelmiszertermékek vázlatával indul (más kötetek szólnak a gazdálkodásról részletesen). A természetből származó csoportot részletezi. Kiemelkedő a gomba szerepe, erőteljesebben a hegyvidéken, de keresett délen is. Később egy mondatban fontos körülményre hívja fel a figyelmet, amit jó lenne agroklimatológiai szakemberekkel megerősíteni, részletesebben kifejteni a társadalomtudományi táplálkozástudományi kutatásának okulására: „Magas hegyvidéken a bab nem terem meg” (127. oldal). Nyolc fejezet a nagy ételcsoportokat veszi sorra, leírja az ételeket, jelzi étkezésbeli helyüket, súlyukat, területi érvényüket és a terminológiát. Az utóbbi különösen bonyolult, mert a térségben mindkét nyelvnek többféle nyelvjárása fut össze. Az utolsó rész az étkezéseké, hétköznap, vasárnap és az ünnepeken. Az összegző fejezet áttekinti a táplálkozás szerkezet gerincének legfontosabb észak-déli különbségeit. Korábban láttuk, hogy alig van olyan kicsi részlet, amely itt vagy ott egyáltalán nem fordul elő, így itt, nagyon helyesen, mindent a helybeli súlyán vesz tekintetbe. A káposztasavanyítás mindkét térfélen nélkülözhetetlen volt, többféle étel készült belőle északon, mint délen. Az észak-dél egyúttal a szlovák és magyar népesség domináns megoszlásának térségei. Megnézi, mit tartanak számon, mit tartanak megkülönböztetően magukénak az egyik és a másik népcsoport tagjai. Ebbeli véleményük jól tükrözi a lakosság mozgékonyt, kistájakon túlnyúló tájékozottságát. Nagy többségben a hagyományos kultúra tárgyiaszerű északi és déli jellegzetességei szerepelnek a magukénak vallott formák között. Ha egy-egy reprezentáns ételt és ízt kell ma kiemelniük, a szlovákok talán az érlelt juhtúrót (brindza) és a savanyú ételeket választanák, legrangosabb régi ételüknek pedig a juhhúsos köleskását (amihez a kölest vásárolni kellett) és a sült juhpecsenyét. A magyarok manapság a hagyományos háztartási ostyasütőben, finom tésztából maguk készítette rágnivaló süteménnyel (molnárkalács) reprezentálják magukat. E záró részben áttekintő táblázatba rendezi a leveseket (alapanyag, adalékok, ízesítés, magyar és szlovák elnevezés), ezzel ismét nyomatékosítja a savanyú íz kitüntetett szerepét. Gömör vármegye legerőteljesebb külső kapcsolatai az Alföld felé nyíltak. Befejezésül Bódi a Gömör versus Alföld hagyományos táplálkozáskultúrák szerkezetének legfontosabb különbségeit idézi fel és rámutat az alföldi minták gömöri visszhangjára.

A Felső-Garam völgye 1900 körüli állapota életszerűvé tesz egy olyan étkezési rendszert, amely az Északi-Kárpátok magashegyi térségében folytatódik. Látjuk hogyan főztek-sütöttek zabból, árpából sokféle ételt. Nem volt mindennapos, de erőlteték köztük a zabkenyeret is. Hoztak be kevés vásárolt húst, sózott juh formájában.

A középhegység uralta Észak-Gömör sajátos táplálkozásszerkezetű a magas fekvésű régiókban domináns. Itt csak felvillantani lehet, mit látnak Gömörben északon és délen. Délen rozskenyér, rozs-búza keverékéből készült kenyér, szalonna és füstölt sertéshús az élelmezés alappillérei. A főzni való tészták nagy többsége gyúrva-

kisodorva, felvágva vagy tépkedve készült búzából, ahogy a kalácsfélék is. Voltak kukoricaételeik. Ezzel szemben északon, s minél északabbra megyünk annál jellegzetesebben, az alapélelmiszer rozskenyér, burgonya, friss és tartósított juhhús (tenyérsni darabokban sózva, hónapokig eláll faedényben, kifogyóban füstölték csak meg, amikor az időjárás kimelegszik), a vágáskor kiolvasztott, agyagedényben tárolt juhfaggyú a főzősiradék. Vetettek tavaszi rozst is. A régi kocsmárosok élelmiszerkereskedők is, ehhez helybeliekkkel juhot sózattak, délről érkezett kenyérgabonát közvetítettek, sőt kevés kölest is. Kukorica nem a vidék sajátja. Szárazbabot a délebbre eljáró fuvarosok hoztak ide. A szó szoros értelmében minden nap megfőzött tésztaételek nagy többségéhez nyersen reszelt burgonyából és rozlisztből keverték össze a tésztát, deszkáról szaggatták a főzővízbe. A forma legbeszédesebb neve, a *strapačka* (a 'szaggatni' jelentésű 'strapať' igéből, Kniezsa 1974), csak a keleti szlovák nyelvjárásban használatos. Mellettük volt gyúrt kifőtt tészta itt is, de jóval ritkábban főzték, rozsból gyúrták. Fontos a sóval gyúrt, érlelt juhtúró (brindza), ez állt itt a déliek szalonnájának helyén. Az észak és dél átmeneti zónájában mozaikosan megoszló súlypontok, a dél felé igazodás az erőteljesebb.

A gömői kutatás több olyan részletet hozott, amelyek hol általános táplálkozástörténeti, hol térbeli tekintetben túlmutatnak a vármegye területén, megerősítenek az eddigi kutatásban újabban felmerült megfigyeléseket. Bödi az ilyen adatokat nagyon gondosan dokumentálja minden tekintetben. Ilyen az egész megyében nyilvánvaló savanyú ízlésirány, ami elsősorban a leveseknél nyilvánul meg. Minél északabbra megyünk, annál kiterjedtebb. Nem annyira erőteljes, mint Moldvában (ahol az év 365 napjából egyetlen napon nem savanyú a leves, Nyisztor 1996), de gömői súlya jellegzetes archaizmus a Kárpát-medencében. A fő savanyító itt a savanyított káposzta leve volt. Szintén archaizmus, hogy igen sokáig a reggeli étkezés volt a nap főétkezése. A rendszer legújabb kori súlyára ráerősít, hogy főtt tésztából állt rendszeresen. Lokalizált ünnepi és köznapi esetekben látjuk a leves és sűrű étel ellenkező sorrendjét abból az időszakból, amikor a több fogásos polgári étkezés levessel induló mintája a távoli falvakat éppen elérte (amint Abaúj vm. – Cserehátról is tudjuk, *Ethnographia* 1898). Ritualizált alkalmakra kérdezve a Magyar Néprajzi Atlasz már jelezte az észak-keleti magyar nyelvterületen (és csakis ott, de Gömőrnél szélesebb sávban) a gomba-gombás leves szerepét. Ez is savanyúan, káposztával összefőzve vagy káposztalében főzve készült. Várható volt, hogy a jelenség egy északi „hátszág” déli széle, ahol az étel a mindennapoknak is fontos része. Gömör a maga szakaszán igazolja ezt. MNA térképem előrevetítette a déli szárazbaleves – északi gombás káposztaleves váltásának sávját ebben a pozícióban, s talán körvonalazódik agrárökológiai háttere is. A kiténtett gomba vargánya, amelyet télre is szárítottak számottevő mennyiségben. (Etimológusok figyelmébe ajánlható a tinóru (vargánya) gomba magyar 'szepe' elnevezése; az elnevezés párhuzamát Kárpátaljáról is látom, egyébként ugyancsak együtt a gombás káposztalevessel.) Figyelemfelhívó a hideg ételekből álló, főtt ételt nem tartalmazó, rövid étlapú régi lakodalmi vendéglátás északi környezetben. Nem a szegénység jele, de hogy kiterjedtebb rendszer emléke-e (mint van rá példa jóval nyugatabbra Közép-Európában), azt még figyelni érdemes. Tovább lehet gyűjteni a gyermekágyas asszony ételei közt az itt és máshol is hangsúlyos köménymagos leveket. Élettani hatásukat a mai diétetika is igazolja. Vajon a kora-újkori akadémiai diétetikából szivárgott le a falvak népéhez? Megtudjuk, mi az előzménye a 19. században északról Diósgyőrbe át-

költözött családok karácsonyi borsójának, amit már csak a „falra hánytak” az „angyaloknak”, nem ettek belőle. Gömörben a régi szlovák karácsonyi vacsora jóval hoszszabb ételsorában a négy főtt étel egyike csicseri borsó, amit puhára főztek, leszűrték, megvajazva ették meg. A keresztelő, a templombúcsú Gömörben is az újítások bemutatásának kitüntetett vendéglátó alkalma az étkezésben.

Az írást érdemes térképekkel felszerelve olvasni. Ujváry professzor nem ismer lehetetlent: nagyon jó lenne Bödi fontos monográfiáját, remek adatbázisát különnyomatban önálló kötetként is kézbe adni.

Davidson, Alan: *The Oxford Companion to Food*. Oxford, OUP, (1999), 2006 (2d. ed., ed. by Tom Jaine). 936 p. (=Oxford Companions) *The Penguin Companion to Food*. London, Penguin, (2002), 2004 (2d.ed.). 1104 p. (=Penguin Reference Books)

Kisbán Eszter

A munka az élelmiszerek, ételek, táplálkozáskultúrák kézikönyve, földrajzi tekintetben az egész világról. 2600 címszót tartalmaz egyetlen folyamatos abc rendben. Egy szerző munkája lényegében, amire két kiadócsoport egyszerre kötött szerződést 1976-ban. Öt év alatt elkészülő méretre gondoltak, végül 23 év alatt készült el jóval bővebben, szerény segédmunkatársi részvétellel. Azonos tartalmú változatait az Oxford University Press gondozza kemény kötésben, a Penguin pedig paperback kiadásokban. Formátumban és tipográfiában az első magánkönyvtárak díszje is lehet, munkaeszköz-ként a másik kellemesebb (és mérete ellenére így sem esik rögtön szét!). Kiadásonként bővültek kis mértékben. A nagyközönségnél kiugróan sikeres, a szakközönségnek nagyon jól használható, többszörösen díjazott mű, szerzője az európai Erasmus-díjat is elnyerte Hollandiában (2003).

A szerző és a téma: Alan Davidson (1924–2003) oxfordi bölcész alapképzettséggel (klasszika filológia specializáció) hivatásos brit diplomata volt 1975-ig. Hosszabb észak-afrikai, majd laoszi szolgálata idején szabadidős kedvtelésből kezdett a térségek halkínálatáról és halételeiről írni, visszavonulása után még egy hasonló kötetet az észak-atlanti térségről. Innen indult a kézikönyv terve. Bátorításul a regényíró Alexandre Dumas témaváltó kötetét tanulmányozta (*Le grand dictionnaire de cuisine*. Paris, 1873. Lemerre), saját munkájához pedig kézikönyvtárt gyűjtött össze, kapcsolatot épített az öt földrész gasztronómiai szakíróival, kiemelkedő gyakorló gasztronómusáival. 1979-ben elindította az Oxford Symposium on Food and Cookery éves konferenciasorozatát és megalapította a Prospect Books (London) kiadót. Utóbbi kizárólag ebben a témakörben tevékenykedik. Kiadványai a konferenciakötetek (*Proceedings of the Oxford Symposium on Food and Cookery 1981–*), egy évi három számmal megjelenő folyóirat (*PPC: Petits Propos Culinaires 1979–*), valamint önálló kötetek sora. A kiadó 1998-tól átvette a Leeds Symposium on Food History erős történelem- és szociológus munkaközösség konferenciaköteteinek sorozatát is. Valamennyi máig él. (A kiadót 1993/2000-től főfoglalkozású szerkesztő-tulajdonos, Tom Jaine vette át és Devonba költöztette.) Kiadványaik közt a kultúra kutatói fontos elsődleges közléseket és reprinteket is találnak. A szimpozion találkozói és a kiadványok a készülő kézikönyvet szolgálták. A közvetlen résztvevők közt kisebbségben voltak filológus, etno-

gráfus, nyelvész kutatók. Gyakorló gasztronómusok és gasztronómiai írók mellett az összefüggések rendszeres résztvevője volt az 1929-től külföldön élő Kürti Miklós (Nicholas Kurti, 1908–1998) elméleti fizikus, oxfordi emeritus professzor, az MTA külső tagja. Itt mutatta be reprezentatív felmérését az amerikai magyar éttermek etnikus reprezentációjáról Szathmáry Lajos (Louis Szathmary, 1919–1996) gyakorló gasztronómus és író (Chicago, New York Times szakrovat).

Davidson nagy kézikönyve a témakör kiváló, jelenleg a legteljesebb tájékoztató eszköze lett kutatók, gyakorló gasztronómusok és a nagyközönség számára egyaránt. Egyenlenségei természetesen viselik a vállalkozás nehézségeinek jegyeit. Ahol rendelkezésre állt és rátaláltak, valamint a közlés nyelvét kezelni tudták, bekerültek a résztéma történeti vonatkozásai. A nagyon szűk közvetlen munkatársi körben történész és nyelvész nem volt. A régiók, országok áttekintése különböző mélységű, leírásuk elterjedt hangsúlyú. Az érintettek ismét figyelmezteti, hogy az elsődleges kutatások kisebb vagy akárcsak ma már kevésbé olvasott nyelvekbe zárt közlése nem elegendő. Vonatkozik ez pl. a német közleményekre is.

A munka fő törekvései közé az alábbi szempontok tartoznak: 1) élelmiszernövények és elsődleges feldolgozásuk számba vétele; 2) állati eredetű élelmiszerek és tartósításuk; 3) elkészített ételek. Amikor az utóbbiak mibenlétét követhetően leírja és angol köznyelven is megnevezi, közvetve segítséget nyújt a más anyanyelvű kutatóknak saját munkájának érthetővé tételéhez angol nyelvű publikációban. 4) „Minden más” csoportba sorolja a bevezető azokat a további szempontokat, amit a kötethez szükségesnek láttak: szakácskönyvek, terminológia, konyhatechnika, táplálkozásszerkezet, étrend, vallási szabályok, hiedelmek, regionális és nemzeti konyhák, természettudományos vonatkozások. Ez a 4. csoport az, ami meglehetősen egyenletlenül valósult meg. A terminológia regionális és nemzetközi kifejezéseket egyaránt tartalmaz, köztük megmagyarázza a klasszikus francia szakácsművészet terminológiájának azt a részét, amely meghonosodott a nemzetközi szaknyelvben és köznyelvekben is.

A történeti táplálkozáskultúrák, regionális és nemzeti konyhák 149 önálló címszót kaptak. Ókori és középkori kultúrák (köztük Egyiptom, Babilónia, görög, római, maja; középkori európai konyha, Bizánc, azték, inka, a mogul birodalom hagyatéka). A legújabb kori hangsúllyal összefoglaltak közt Európa nagyobb része országoként jelenik meg, a többi kontinens vegyesen nagy régiók és országoként. Legjobban többnyire azok sikerültek, ahonnan van angol nyelvű minőségi szakirodalom. Ott súlyozni tudták a mindennapi étkezési szokásokat és a hivatásos gasztronómia szempontjait, a történeti változásokat. Az önállóan is szereplő országok, régiók konyháinak tárgyalásánál a címszó először felidézi történelmüket, Angliánál csakúgy, mint Magyarország vagy a Mogul Birodalom esetében.

A munka nyolcvan százalékát Davidson írta, a többit 52 szerző szignálja, köztük

Kürti Miklós természettudományi címszavakat. A „Hungary” összegzés Davidsoné, szövegében megnevezett forrása George Lang *The cuisine of Hungary*, New York 1971. (Láng György szül. 1914, a neves étteremtulajdonos New Yorkban és később Budapesten is.) A „goulash” címszót Szathmáry Lajos jegyzi.

A munka használatát kereszthivatkozási rendszer, valamint tárgy- és névmutató segíti, a kötetet negyedszáz oldalas irodalomjegyzék zárja.

Çevik, Nihal Kadioğlu (ed): Imperial Taste: 700 Years of Culinary Culture. Ministry of Culture General Directorate of Research and Development of Folk Cultures, Ankara, 2000. 191 p., illusztrált.

Kisbán Eszter

A kora újkori oszmán életmód táplálkozáskultúrájáról szinte egyáltalán nem kerül a kezünkbe megbízható anyag. A korabeli dokumentumok nyelve török, írásmódja arab, olykor örmény. Mennyiségük óriási, 20. századi feldolgozásuk szemelvényes, kiadásuk kivételes. Digitalizálásuk nem folyik, amit más témákban már megkezdtek (pl. anatóliai civil lakosság betelepítése a Balkánra). Az elsődleges feldolgozások, tanulmányok török nyelvűek. Ezekből is merít számos gasztronómiai kötet a török konyha népszerű bemutatásához, történeti részleteik azonban forrásazonosításra, kor és társadalmi háttér tisztázására nemigen alkalmasak. Így ha megkésve került is kezembe a fenti kötet, rövid ismeretése nagyon is indokolt.

Ennek a jubileumi kötetnek a címében a 700 év az Oszmán Birodalom (1299–1823) alapításától számolódik. Kiállítása reprezentatív, az illusztrációk érdekében választott nagy alakja ellenére nem album. Öt tanulmányt tartalmaz, valamint zárásul mindazoknak a török nyelvű nyomtatott szakácskönyveknek a bibliográfiáját (1844–1927) latin betűs átíratban, amelyek még arab, örmény írásmóddal jelentek meg. A szerzők kvalifikált társadalomkutatók, történész, irodalomtörténész, muzeológus körből, részben nemzetközi ismertséggel. A témának specializált kutatója nincsen, a szerzők a rendelkezésre álló elsődleges feldolgozások eredményeit foglalták össze.

A kötet hangsúlya a birodalom felemelkedésének időszakára és fénykorára esik, ezzel egyúttal a török-magyar közvetlen kapcsolatok izgalmas korszakára. Bevezetőként számba vették, milyen étkezési helyzetekről, milyen sokféle társadalmi körben kellene szólni, a további tanulmányok arról, amit ebből meg lehet valósítani. A fő források: ételek a közellátásban (játékonyági intézmények, iskolák, katonaság), szultáni és nagyúri vendéglátás különféle időszakokból. A 15. század második feléből kivételes összefüggő forrásuk van: 175 kötetes részletes könyvelés az isztambuli udvar konyháira napról napra vásárolt élelmiszerekről (akkoriban még „csak” 60 szakács és 200 segítőjük főzött minden rendű és rangú alkalmazottnak). II. (Hódító) Mehmet szultánnak (1451–81) ugyanakkor személyi konyhája volt, kész ételekről is tudni onnan. 1502-ből fennmaradt „nagyvárosból” egy helyi tárgyalásokon kialakított, részletes piaci élelmiszer-árszabás (Bursa, korábbi főváros Kis-Ázsiában, 32 oldal faximile és angol fordítása is). A 16. század kiemelkedő forrásának egy hazajutott spanyol orvos kéziratban maradt könyvét tartják a század derekáról, amit nemrégiben fedeztek fel, kiadták török fordításban. Szól ételekről, italokról, étkezésekről és ételsorukról, a földön ülve, csak kézzel és kanállal evő urakról–közemberekről, és sok másról, ami eltért a nyugat-európai szokásoktól. Az orvos hadifogoly rab volt, építkezésen dolgozott. Betegsége alkalmával a házába rendelte őt személyi szolgálatra Mimár Szinán pasa, a klasszikus török építészet legnagyobb alakja. Szinán korábban janicsárként fordult még meg Nándorfehérváron, Mohácsnál és Kőszegen is, 1539-től viszont Isztambul és a Birodalom főépítésze, rangban a harmadik férfi a szultán és a nagyvezér után. Konyháját, diétáját egy ideig a spanyol orvos irányította. (Korkép, hogy amikor ezt először megbeszélték, az orvos elővette saját latin nyelvű orvosi kézikönyvét, a pasa behívatta saját német szakácsát, aki olvasott latinul, és melléjük egy velencei renegát férfit is.) A könyvben a 17. századról keveset hallunk. (Az

isztambuli palota gasztronómiai stílusáról későbben megjelent kötet a klasszikus korszaknak ugyanazon forrásaira támaszkodott (Marianna Yerasimos, *500 Years Of Ottoman Cuisine*, Istanbul 2005, törökül is).

Érdeemes megjegyezni, hogy a jubileumi kötet szerzői a 15–16. század gazdag forrásanyagából mindössze két esetben említik azt a vékonyra kihúzott tésztát, amit mi a rétes tésztájaként ismerünk. Egyik alkalommal ilyesmi készült II. (Hódító) Mehmet szultán asztalára (baklava néven), a másik esetben Mimár Szinán házában, ahonnan a legjobb ételek közt szerepel a spanyol orvos beszámolójában, aki körülírta (ostyányi vékony tésztalevelek). Ez egy olyan technika, amelynek kialakulásáról, elterjedéséről, terminológiájáról európai és amerikai gasztronómus szerzők előszeretettel írnak, messze vezető evolúciós sorozatot látnak, de lazán átlépi az éppen Európában sokatmondó századokat. Az a szakács, akitől a Zrínyi-udvar kéziratos szakácskönyve származik, rétes receptjeiben használja az „igen vékony” tésztát, de sokatmondóan a szakmabelieknek azt ajánlja, csak az álljon neki, aki már látta a készítés módját, egyébként megjárja.

Kakuk Zsuzsa munkáiból tudjuk, hogy a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak egyik jellegzetes csoportja az ételek-italokkal kapcsolatos. Ezekből kiindulva, tárgyi oldalukat elemezve és nagyobb részben kényszerűen 19–20. századi balkáni és közel-keleti leírásokra támaszkodva írtam meg határozott sürgetésre az oszmán-török étkezési kultúra recepciója a hódoltság korában címszót a Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: középkor, kora újkor egyik kötetében, első megközelítésben. A jubileumi török kötet közlései megerősítik, hogy a korabeli oszmán minta megszólaltatása nem volt rossz. Egyúttal felkínál olyan kérdést, ami megvizsgálандó a hazai táplálkozástörténet szempontjából, noha török hátterű nyelvi anyag nem vezet rá.

Az oszmán-török kultúra nem tiltotta maradéktalanul az emberábrázolást. Az illusztrációk közt gyönyörű miniatúrákat látunk étkező férfitársaságokról a híres stílusváltó Levni-iskolából a 18. század elejéről. Az évszázadokon át jellegzetes ételcsoportok mai változatairól egy ide készült fotósorozat nyújt érzékletes képet.

Winter, Johanna Maria van: Spices and Comfits. Collected Papers on Medieval Food. Blackawton (England), 2007, Prospect Books, 439 l.

Kisbán Eszter

Johanna Maria van Winter holland történész, a középkori mindennapi élet kutatója, Utrecht egyetemének nyugalmazott (1989) tanára. Kiemelkedő kutatási témája a johannita lovagrend 14–18. századi hollandiai archivált anyagának feltárása, közlése és monografikus elemzése. 1966-tól közöl táplálkozástörténeti elemzéseket és forrásokat, jegyzékük e kötet végén megtalálható. Egyetlen középkortörténészként csatlakozott 1973-ban ahhoz az 1970-től működő munkaközösséghez, melyet az európai etnológia tudományág hozott létre, mai neve *International Commission for Ethnological Food Research*.

A jelen kötet a szerző táplálkozás témájú megjelent írásaiból összeállított válogatás, 28 írást tartalmaz. Többségük eleve angolul jelent meg, a hollandul írtakat angolra fordították, néhány szöveg német és egyetlen francia nyelvű maradt. Ez önmagában a

kiadó elkötelezettségét jelzi, hiszen angolszász kiadók forgalmazási hátránya tekintetel kerülnek a nem anyanyelvű köteteket.

Az önálló írásokat jól sikerült négy kérdéskörhöz csoportosítani: 1) a középkori táplálkozáskultúra összképéhez (Európa, elit, régiók közti belső kapcsolatok, arab hatás); 2) Németalföld és szomszédai (régiónok, udvarok, háztartások, élelmiszerfeldolgozás–konzerválás, szakácskönyvek, kerámiaedények); 3) Ünnepi lakoma és böjtölés, 4) Étél és egészség (különböző helyzetekben, mediterrán hatások is). A visszakeresést ételek és nyersanyagok; személy- valamint helynévmutató segíti. Az írárok jegyzeteit, irodalomjegyzékeit utólag nem egységesítették, formájuk vegyes, az eredeti kiadók szerkesztési gyakorlata szerint. Az európai tudományosságnak szánt, többségben lévő írárok jegyzetelése a legfontosabbakra korlátozódik, az amerikai felkérésre írtak a részkérdéshez teljes eligazítást, annotációt, latin és helyi nyelvű régi szövegekből is hosszú idézeteket adnak.

Az utóbbi megoldás éppen egy európai vitakérdést magában foglaló íráshoz kapcsolódik: a helyi élelmiszertermelés következményein túl voltak-e egyáltalán a középkori táplálkozáskultúrának, ételkészítésnek felismerhető, megkülönböztethető régiói? A források az elit társadalmat reprezentálják és az ételnevek tekintetében olyan összefonódást, egységességet mutatnak, hogy abból sokan táji különbséget nem mutató korszakra következettnek az elit kultúrában. Van Winter nagyobb óvatosságra int és szinte az összes megmozgatható receptgyűjtemény, szakácskönyv idevágó szakaszaival érvel egy kiválasztott étel példáján. Megmutatja, hogy azonos ételnévhez régióként bizony nem vagy nem egészen azonos ételek tartoztak. A †Jean-Louis Flandrin körül kialakult, a középkori és kora újkor táplálkozáskultúra forrásait vizsgáló és elemző, hosszan együtt dolgozó, kiváló francia történésziskola a középkori összképre nézve ezzel ellentétes álláspontot is hangoztatott. Mindkét állásponton lévő kutatóknak ugyanaz az európai forrásanyag áll rendelkezésére. Van Winter nem nyelvész, még kevésbé nyelvjáráskutató, és nem is etnográfus. Így nem érvel azzal, hogy az ételnevek a modern korban is nagyon mozgékonyak. Azonos korszakban is könnyen csúsznak át egy ételcsoportban egyik változatról a másikra, nem ritkán az abba a csoportba nem is tartozó ételre is. Így az étel regionális szerepe és egy elnevezés regionális használatának határai gyakran átfedik egymást. Így volt/van ez a magyarban is, kistérségek és nagyobb tájak, nyelvjáróterületek közt, a köznyelv regionális változataiban és a gasztronómiai szaknyelvben is.

Vannak csak kéziratban fennmaradt korai európai receptgyűjtemények és átgondoltan megszerkesztett, de ugyancsak kéziratban maradt szakácskönyvek, a könyvnyomtatás megindulása után pedig hamarosan kezdődnek a nyomtatott szakácskönyvek. A 16. századtól kezdve aztán mind több a nyomtatott kötet már. A velük való munka megkönnyítésére többször készült már róluk áttekintő bibliográfia, többé vagy kevésbé annotálva. Soruk mostanában csak nagy szerencsével, új kézirat előkerültével bővül. Számos, de nem minden esetben, rendelkezésre áll modern, jó esetben kritikai kiadás. Utóbbiakra nagy szükség van, hiszen a szövegek a saját nyelvek korabeli állapotában íródtak. 13–14. századi francia, angol, német vagy más nyelvű recepteket olvasni és nem félreérteni, tartalmát a másikéval megbízhatóan összehasonlítani segítség nélkül a táplálkozáskutató legfeljebb kivételes esetben képes. Az egymást követő bibliográfiai szemlék mindig hozzátesznek az előbbihez valamit. A van Winter kötet, egy-egy cikk tartozékaiként, ugyancsak kézbe ad hasznos összeállításokat, európai és németalföldit

egyaránt. Az egyik írás pedig egy 16. századi holland kéziratos szakácskönyv elemzése. A kézirat első és egyben kritikai kiadását, társszerzővel, éppen Winter készítette, a munka igen sikeres lett (1989, 1998 kiadás). A több kéz munkáját mutató kézirat nem köthető udvarhoz, kolostorhoz, legvalószínűbben városi patricius háztartásban jött létre Németalföld gazdaságilag, társadalmilag legfejlettebb övezetében. Dialektusa a Holland nevű tartomány és a Brabant hercegségre mutat, Flandria szomszédságában. Winter elsőként veti fel azt a kérdést, lehet-e ez a szakácskönyv nők munkája? Ismereiteink szerint minden korábbi receptgyűjtemény, szakácskönyv férfiak írása. Ebben az esetben sem bizonyítható, de szóba jöhet, hogy ezúttal más a helyzet. Ennek kapcsán Winter körüljárja a férfi-női szerepek változásának jeleit e korszakban a régióban. Felállítja azt a hipotézist, hogy „a nő a konyhában” nem egy alárendelt társadalmi helyzetbe „szorulás” szükségszerűen a társadalomban, a családban. A középkori elit mintában az élelmiszerkamra és a konyha férfi alkalmazottak felelősségébe adott, férfi felügyeletű volt. Szemléletváltozásra mutat, amikor mindennek az irányítása női kompetenciába kerülhet egyáltalán. A „konyhába engedett” hitves ezzel éppen hogy nem visszaszorul, hanem előrelép társadalmi szerepében. Mi idehaza megfontolhatjuk, hogy erőteljes polgárosodás hiányában is mutatkozhat a kora újkor későbbi szakaszában hasonló változás. Közép-Európa legreprezentatívabb szakácskönyvének (1581) magyarra fordítását Bornemissza Anna készítette el (1680) Erdélyben. Egy másik erdélyi udvarban, korábban, magyarra fordították már egy asszonyszerző szakácskönyvét is németből. A szerző, a már özvegy Anna Wecker, maga Baseltől származik, és a saját könyveiről jól ismert Johann Jakob Wecker, Colmar elzászi város tisztiorvosának felesége volt. A munka jól ismert kiadása *Ein Köstlich new Kochbuch von allerhand Speisen*, Amberg 1598, de lehet már 1594. évi kiadása is. Kifejezetten betegnek való ételeket is bemutat, és hivatkozik arra, hogy a „férje a gyógyításnál nagyon figyelt a főzésre”.

A szakácskönyvnyomtatás egyébként Európában Németalföldön volt a legerőteljesebb a kora újkorban, amint azt könyvtáros-bibliográfusok például a 17. századi amszterdami műhelyekből kimutatják. Nem először mondom, hogy nem lehet véletlen, hogy a megkésett első hazai nyomtatott szakácskönyv létrejöttét az a Tótfalusi Kis Miklós szervezte és kiadását is vállalta 1695-ben, aki holland nyomdaiparban töltött évek után tért vissza Erdélybe.

Van Winter kötete mindemellett nem a szakácskönyvekről, hanem az étkezésről szól. Nem feleli az orvoslás diétetikájának korabeli egyetemi tananyagát sem. Ennek alapja az ókori görög medicina humorálpatólogiai tanítása. Ehhez tudni kell, hogy ezt építette tovább fénykorában az arab birodalom keleti tudományossága, majd mutatta fel Európában is a középkorban az arab nyelvű orvostudomány. A 11–12. században két „nemzetközi” tudományos fordítóműhely is működött a szűkebb Mediterráneumban, az egyik Salerno – Monte Cassinóban, az erőteljesebb és nagyobb hatású másik pedig Toledóban. Mindkettőben fordították latinra is az orvoslás nagy görög–arab korpuszait, készítettek praktikus kézikönyveket. Hosszú időn át ez az orvoslás egyetemi tananyaga és a megvásárolható szakkönyvek alapja Európában. Általánosan hangoztatott vélemény, hogy ez az erőteljes elméleti és a szakmai gyakorlatban is megmutakozó háttér, valamint az étkezési szokások egésze nem mehetett el egymás mellett. A kapcsolódás középkori, kora újkori európai megnyilvánulását azonban sem a táplálkozáskultúra, sem az orvostörténet kutatói, különösen pedig ők együttesen, so-

ha nem vizsgálták összefüggően. Winter tudatában van ennek a hiánynak, ilyen szemmel is olvassa a korszak forrásanyagát. Az egyik írás kérdésfeltevése, kihívó címmel éppen az, vajon nem egyenesen orvosi könyvek-e szándékuk szerint a szakácskönyvek? Ez egy olyan álláspontra reagál, miszerint a 16. századi holland *szakácskönyvek* nemcsak hogy gyakran orvos szerzőtől származnak, de elsősorban egyenesen a jó egészség fenntartását céloznák. Winter ezt a hipotézist ilyen kiélezett formájában elveti. Példákon vizsgálja az egyértelműen az egészséget–gyógyítást célzó recepteket, azok jellegét és történeti hátterét, valamint elhelyezését a szakácskönyvekben. Megfontolásai nyomán új látószögbe kerül a mi Tótfalusi-szakácskönyvünk „Toldaléka” is, amely ott önálló írás. Ez a rész liktáriumokat gyűjt össze, „egy derék udvarból”, értsd elit környezetből való recepteket, míg a kötet törzsanyaga vállaltan egy középső társadalmi réteg igényeit szolgáló kerek szakácskönyv. A medicina szempontjait láttatja Winter más írásokban is, köztük a betegek ételei, illetve a termálvízű fürdőkbe látogatóknak javasolt étel, ital, étkezés kapcsán.

Nem tárgya a könyvnek, de a kötet és kiadójának más kiadványai ráirányítják a figyelmet két középkori arab szakácskönyvre is, angol – majd másodjára amerikai, ill. francia orientalista fordításában. Az egyik Bagdadból, a másik Damaszkuszából származik. 1939, illetve 1949 óta lehetne tudni róluk, ha a két tudományág jobban figyelne egymásra. Magyar kutatónak azért is érdemes felfigyelni ezekre a munkákra, mert az Oszmán Birodalom terjeszkedésével a közel-keleti térség táplálkozaskultúrájának jeyei ismét megérintették Európát egy újabb hullámban, ezúttal kiemelten a szűkebb Mediterraneum keleti régióján át.

Peter Jan Margry (ed.) *Shrines and Pilgrimage in the Modern World. New Itineraries into the Sacred.* Amsterdam, 2008, Amsterdam University Press, 362 p.

Povedák István

A nemzetközi és hazai néprajzkutatásban jól megfigyelhető tendencia az ún. „hagyományos” néprajzi témák újraértelmezése. Érdekes eredmények szülehetnek, ha az elemzések azt veszik górcső alá, hogy egy-egy a népi vallásossághoz köthető megnyilvánulás milyen transzformáción megy keresztül, miközben alkalmazkodik posztmodern korunk változó körülményeihez. Megfigyelhetjük ugyanis, hogy ezek a jelenségek nem csupán önmagukban alakulnak át, hanem az őket eddig meghatározó kánon – azaz esetünkben a kereszténység – mellé új ideológiák is társulhatnak. Így kapcsolódhatnak össze a tömegkultúra, a politika, a nacionalizmus bizonyos elemei a népi vallásosság eszköztárával és olyan új cselekvéseket, rítusokat, tárgyakat alkotnak, melyek elválasztása a hagyományos vallások hasonló jelenségeitől nem minden esetben végezhető el problémamentesen. A „*Shrines and Pilgrimage in the Modern World*” című tanulmánykötet egy ilyen témát, a 20–21. század fordulóján megjelenő, átalakuló zárandoklatokat elemzi és mutatja be. A kötetben szereplő tanulmányok jelentős része az amszterdami Merteens Institute szervezésében 2004. június 28-án tartott szimpózium előadásainak anyagából került ki.

A szerkesztő, Peter Jan Margry kiemeli, hogy napjainkban a „zarándoklat” fogalmát újra felül kell vizsgálni még annak ellenére is – vagy pontosan amiatt – hogy a

közelmúltban több diszciplína is foglalkozott vele eltérő módszereivel, hiszen ez a tudománybeli sokrétűség egy meglehetősen széttöredezett képet eredményezett a jelenségről. Épp emiatt is számít kiemelkedően fontosnak jelen kiadvány, hiszen nem csupán azt mutatja meg, hogy a néprajz kutatási módszerei is képesek jól megragadni és elemezni napjaink „vallási” jelenségeit, hanem azt is szemlélteti, hogy az előbb említett fragmentáltság ellenére is lehet egységesen, összegző jelleggel közelíteni a témához. A tíz darab esettanulmány és Margry bevezető, terminológiai kérdéseket tisztázó írása mind azt a célt tűzte ki maga elé, hogy megvizsgálják, lehet-e vallási jelleget felfedezni a modern „zarándoklatokat” motiváló körülményekben, az azokon részt vevők viselkedésében, az egyes helyek eszközkészletében. Azaz összegezve, tekinthetjük-e például a politikusok, zenészek sírjához látogató személyek bizonyos csoportjait vallási értelemben zarándoknak, az általuk végzett rítust pedig vallási zarándoklatnak? Mindemellett a könyv célja, hogy az egyes tanulmányok hozzájáruljanak ahhoz, hogy a „szekuláris” zarándoklatok és a „vallási” zarándoklatok közti elmosódó határt – amennyiben ez lehetséges – pontosabban meghúzzák. Mindez persze maga után vonja, hogy a néprajzi szempontú leírásokat adóknak alapos tudatában kell lenniük s ezzel együtt állást kell foglalniuk a vallástudomány „szekularizációval” és a „világ újravarázsolásával” kapcsolatos eredményeit illetően. Napjaink kultúráját, folyamatait elemezve ugyanis kijelenthető, hogy a „zarándoklatok” egyre kevésbé csak a katolikusokra jellemző cselekvések, hanem mindinkább felekezetközi, szinkretikus jelleget öltenek (amelybe beleérthetők a hagyományos értelemben nem vallásos egyének hasonló cselekvései is). A kötet ez utóbbiakat „*secular pilgrimage*”-ként használja, míg az előbb említett hagyományos búcsújárást „*religious pilgrimage*”-ként. A kettő közti különbség azonban nem csupán a vallási-világi jelleg, hanem az, hogy a „*secular pilgrimage*” során felkeresett helyszínek a profán szféra szereplőihez, eseményeihez is kötődhetnek, azaz nem csupán Mária-jelenések, csodatévő erővel rendelkező szentképek stb. közelebe irányulhat. Problémaként jelenhet azonban meg, hogy meglehetősen nehéz és nem minden esetben lehetséges egyértelműen megmondani, hogy mely „profán világhoz” tartozó események és szereplők emlékhelyeihez irányuló folyamatokat nevezhetjük „zarándoklatoknak”, résztvevőiket pedig „zarándoknak”? Azaz mi az a határ (ha egyáltalán létezik egy ilyen) ami elválasztja a turistát a „zarándoktól”? És, hogy a képlet ne legyen ennyire egyszerű, megemlíthetjük, hogy a két kategória közt valahol félúton még a vallási turizmust is megtalálhatjuk.

Mivel a zarándoklatokat mindezek alapján meglehetősen összetett jelenségként határozhatjuk meg, szükséges maga a rítus vizsgálata mellett tágabb értelmezési keretben elhelyezni – ahogy teszik ezt a kötet szerzői is – figyelembe véve az adott társadalom változásait, a kultúra új jelenségeinek, többek között a tömegkommunikációs eszközöknek népi-/közgondolkodásra gyakorolt hatásait is. Mindezek után nézzük, mit tekintenek a könyv szerzői és a kötet szerkesztője a „zarándoklatok” legfontosabb jellemzőinek. Ezek szerint a zarándoklat olyan egyéni vagy csoportos utazás, amely vallási vagy spirituális ösztönzésre jön létre és olyan helyre irányul, mely a hétköznapi környezetből szakralitásánál fogva kiemelkedik, s ahol transzcendentális kapcsolat létesíthető bizonyos kultusz-tárggyal a célból, hogy spirituális, emocionális vagy fizikai gyógyulás illetve haszon következék be. A zarándoklat tehát maga után vonja a szenttel vagy vallással kapcsolatos interakciót, a személyes utazást és valamiféle kultusz-tárgy meglétét. Mindezek megléte nélkül nem beszélhetünk zarándoklatról. A zarán-

doklatok és a „szekuláris” zárandoklatok közti legfontosabb különbség, hogy előbbieknek létezik egyfajta transzformáló potenciálja, amely pl. értelmet ad az életnek, gyógyító erőt ad.

Ezen szempontok alapján a könyv tíz tanulmányt sorakoztat fel, melyeket antropológus, folklorista szerzőik (az egyetlen Indonéz példát kivéve) európai és észak-amerikai helyszínekről gyűjtöttek. Az esettanulmányokat a zárandoklatokat ösztönző jelenségek alapján négy csoportba lehet sorolni. Ezek alapján olvashatunk a politikai-, zenei-, sport- valamint a „spiritualitás, élet és halál” hatására kialakuló zárandoklatokról. Előbbi három közös jellemzője, hogy erőteljesen mediatisált jellegük mellett nem tudjuk elválasztani bennük egyértelműen a szekulárist a vallásitól, míg utóbbinál a zárandokok nem egy kultusztárgyra fókuszálnak, hanem értelmet, támogatást, komfortérzetet és gyógyulást remélnek.

A politikai jellegű zárandoklatok közül Deborah Puccio-Den tanulmánya az 1992-ben meggyilkolt maffia-ellenes ügyvéd, Giovanni Falcone személye körül megindult jelenségeket elemzi, ahol a spontán kialakuló zárandoklatok résztvevői nem csupán Falcone iránti tiszteletüket fejezték ki, hanem a Maffiával és a kormányukkal szembeni ellenérzéseiket is. Az ügyvédet ezzel együtt az ellenállás, az önfeláldozás mártírjaként, szentként tisztelték Olaszországban. Marijana Belaj a horvátországi Kumrovec szabadtéri múzeumában álló, egykori jugoszláv elnök, Josip Broz Tito szülőházához és szobrához irányuló zárandoklatokat vizsgálta. A hely érdekességét egyrészt az adja, hogy míg a kumroveci szülőház hatalmas tömegeket vonz, addig Tito belgrádi sírja egyáltalán nem funkcionál zárandokhelyként. A szülőházhoz zárandoklók cselekvései (szobor érintése, megkerülése, imádkozás, éneklés, gyertyagyújtás) egyértelműen a hagyományos vallásosság kelléktárából származik. Huub de Jonge tanulmánya az egykori indonéz államelnök, Soekarno sírjához tartó zárandoklatok legfőbb jellemzőjeként a nemzeti és vallási egység és tolerancia központi szerepét határozza meg. Erika Doss, Peter Jan Margry és Povedák István tanulmányai az Elvis Presley, Jim Morrison és Zámbo Jimmy énekesek sírjához zárandoklók motivációit és az általuk tisztelt, halott énekesről alkotott véleményeiket, attitűdjüket elemzi. Elvise rajongói egy csoportja Isten és az emberek közti közvetítőként tekint, Zámbot sokan a „szeretet apostolaként” tisztelték, aki mindennapi anyagi és lelki problémáikban segített számukra, ami hasonlóképp megfigyelhető Morrison párizsi sírjánál is. Presley és Morrison sírját mindezek mellett nem csupán zárandokok, hanem turisták is felkeresik. Előbbi esetében a gracelandi egykori birtok a vallási jelleget öltő rítusok mellett turisztikai programoknak is otthont ad. Az egykori legendás hosszútávfutó, Steve Prefontaine hirtelen halála után tisztelői egy sziklát emeltek (Pre' sziklája), ami – derül ki Daniel Wojcik tanulmányából – nem az elmúlás és a gyász, hanem az élet és a nemzeti hőssel való kézzelfogható és nem kommercializált kapcsolat helyszíne is egyben. Marion Bowman érdeklődése a mitikus angol történelem kiemelkedő helyszínére, Glastonbury-re irányul, ahol a zárandokok a new age jelenség számos ágához, a neopogánysághoz, druidizmushoz, istennőkultuszhoz kötődnek. Glastonbury mindezek mellett gyógyító helyként is működik, ahol érezni lehet a „föld energiáját”. (Megdöbbenő hasonlóság fedezhető fel Glastonbury és Dobogókő történelmi kapcsolatainak „kitalálása” valamint az ott megjelenő „vallásos” jelenségek tartalma, rítusai közt. E témával több helyütt foglalkozott jelen sorok írója is.) Paul Post tanulmánya a flevolandai „Cancer Forest”-et vizsgálja, ahol a rákban elhunytak emlékére hozzátartozóik fákat ültetnek saját-

tos rítus keretében. A kötet záró tanulmányában, Jill Dubisch a vietnámi veteránok 3000 mérföldes motoros zarándoklatát elemzi, mely esetében nem maga a hely, hanem az út válik fontossá politikai mondanivalója, gyászt és fájdalmat enyhítő, gyógyító jellege miatt.

Összegezvén megállapíthatjuk, hogy átalakuló korunk, átalakuló vallásosságát, átalakuló néprajztudományunk átalakuló módszereivel igenis lehet és kell vizsgálni. Figyelembe kell azonban venni, hogy az egységes, összegző jelleg korlátait nem csupán a tudományos sokszínűség és korunk széttöredezett tudása adja, hanem a résztvevők, írók, olvasók eltérő kulturális háttere és terminológiahasználata is. Jelen tanulmánykötet mindezek ellenére követhető mintát mutat, megteszi az első lépések egyikét, hogy megadjon egy lehetséges „*új útitervet a szakrális jelenségekhez*”.

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 122.

2011

No. 3.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria),
FERENC POZSONY (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany),
MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Head of the Editorial Board:

LÁSZLÓ KÓSA

Editorial Board:

MIKLÓS CSERI, ÁGNES FÜLEMILE, RÓBERT KEMÉNYFI, IMOLA KÜLLŐS, TAMÁS MOHAY,
ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, GÁBOR VARGYAS, GYULA VIGA

Editor:

ELEK BARTHA

Editorial Office Address: Hungarian Ethnographical Society
[Magyar Néprajzi Társaság], H-1055 Budapest V.

Kossuth Lajos tér 12. Telephone: (1) 473-2400/extension 481
Telephone/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

Editor's Address: Department of Ethnology, University of Debrecen
[Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék] H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16.
Telephone /fax: (52) 512-958
E-mail: barthaelek@yahoo.com

TABLE OF CONTENTS

Presentation

Anikó Báti, Cserépfalu and the Recent Past of Nutrition Culture Research..... 209

Study

Tünde Turai, Interpretations of Old Age: Lessons of the Ethnographical Fieldwork
on the Third Life Period..... 220

Muzeology

Zsuzsanna Nagyné Batári, Creating Interiors in Open Air Museums. Case Study on the Basis of the
Northern Hungarian Village Regional Unit in the Hungarian Open Air Museum..... 254

Book Reviews

287

FORMAI KÖVETELMÉNYEK

1. A kézirat terjedelme ne haladja meg a 40 000 leütést.
2. A kéziratot .rtf (rich text format) vagy .doc (Microsoft Word) formátumban, mágneslemezen, e-mailben vagy CD-n, valamint kinyomtatott formában kérjük a szerkesztőhöz eljuttatni.
3. A szövegközi kiemelésekhez *dőlt (italic)* betűt használjanak.
4. A jegyzetek megadása lábjegyzetek formájában történjen, ne használjanak szövegközi jegyzeteket! A lábjegyzet formája: Vezetéknév Évszám: Oldalszám.
Pl. Balassa 1973: 59.
5. A tanulmányokhoz mellékelt ábrák, rajzok, fotók elkészítésénél vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehérben kerülnek a kötetbe. A fénykép rövidebb oldala maximum 9 cm legyen. A képek hátoldalán tüntessék fel azok sorszámát, valamint talpas nyíllal a helyes orientációt. A digitális képeket 300 DPI felbontásban kérjük, tömörítetlen .TIFF, esetleg .JPG formátumban. Külön mellékeljenek képjegyzéket a sorszám, a pontos szövegközi hely, valamint a képaláírás feltüntetésével.
6. A tanulmányhoz kérjük csatolni a szerző nevét, munkahelyének megnevezését, tudományos fokozatát, valamint – ha van – e-mail címét. Lehetőség szerint kérjük közölni a szerző azon telefonszámát is, ahol a szerkesztő elérheti.
7. Az irodalomjegyzék a tanulmány végén szerepeljen. Az irodalmi hivatkozásokat lábjegyzetben szerepeltessék. Azonos szerző ugyanabban az évben írt tanulmányát a, b, c betűkkel különítsék el. Az irodalomjegyzék formátuma a következő legyen:
 - 7.1 Önálló kötet esetében:
VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám *Kötetcím*. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 - 7.2 Tanulmánygyűjtemény esetében:
VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. In Szerkesztő: *Kötetcím*. Oldalszám. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. ORTUTAY Gyula
1941 Népköltészet és műköltészet. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. 161–181. Budapest: A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarisztudományi Intézete.
 - 7.3 Folyóirat esetében:
VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. *Folyóiratcím*. Évfolyam. Szám. Oldalszám.
Pl. LENGYEL Dénes
1982 Álmos vezér születésének mondája. *Ethnographia*. XCIII. 2. 259–268.
8. Hol és milyen kutatási pályázat keretében készült a tanulmány.

Ethnographia

122. évfolyam

2011

3. szám

Ismertetések

Halász Péter: Növények a moldvai magyarok hagyományában és minden-
napjaiban. (*Balázs Lajos*) – Bödi Erzsébet: Hagyományos táplálkozáskultúra
Gömörben. (*Kisbán Eszter*) – Davidson, Alan: The Oxford Companion to Food.
(*Kisbán Eszter*) – Çevik, Nihal Kadioğlu (ed): Imperial Taste: 700 Years of
Culinary Culture. (*Kisbán Eszter*) – Winter, Johanna Maria van: Spices and
Comfits. Collected Papers on Medieval Food. (*Kisbán Eszter*) – Peter Jan
Margry (ed.) Shrines and Pilgrimage in the Modern World. New Itineraries
into the Sacred. (*Povedák István*)

A folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg

ISSN 0014-1798

Szerkesztő: Bartha Elek [Editor: Elek Bartha]

Felelős kiadó: Bodó Sándor, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke

[Published by: Sándor Bodó, President of the Hungarian Ethnographical Society]

Fordító: Csontos Pál [Translator: Pál Csontos]

Olvasószerkesztő: Gönczy Monika

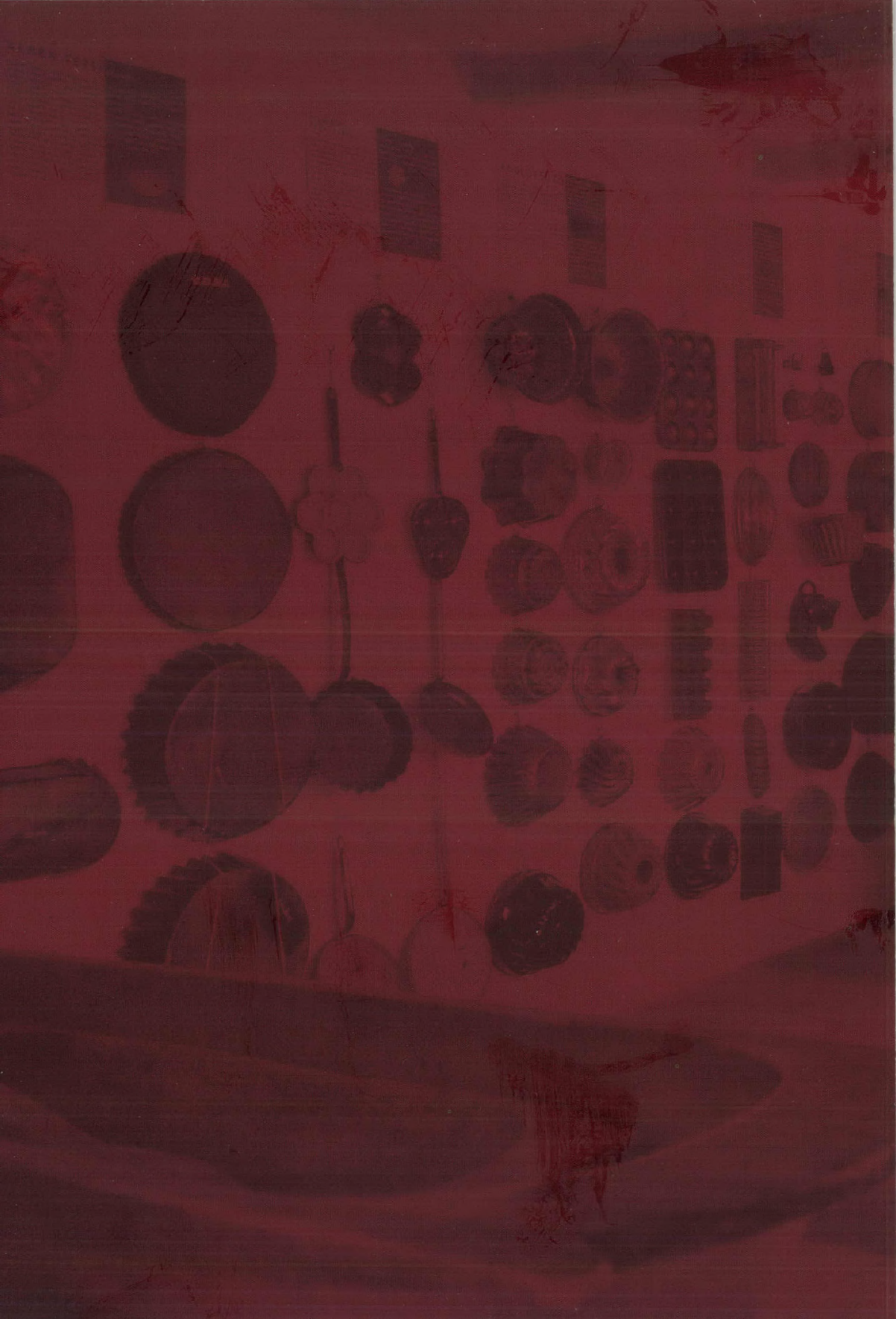
[Copy editor: Monika Gönczy]

A borítót tervezte: Dallos Csaba [Cover design: Csaba Dallos]

Nyomdai előkészítő: Bihari Nagy Éva [Printing & Publishing: Éva Bihari Nagy]

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen [Printed in Debrecen by Kapitális Ltd.]

Felelős vezető: Kapusi József [Managing Director: József Kapusi]

ETHNOGRAPHIA

- Silling István: Immaculata-emlékművek a Bácskában*
Nagy Veronika: A lakodalmi tyúkverő funkcionális és terminológiai kérdései
Bathó Edit: Népdalból műdal, műdalból népdal?
Novák László Ferenc: 'Nagykörös Város' az Oszmán Birodalomban
Bódán Zsolt: Egy gyulai polgárcsalád karácsonya a századfordulón
Miklós Péter: Kísérlet a parasztság lélektani értelmezésére

2011/4

A szerkesztőbizottság elnöke:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai:
CSERI MIKLÓS, FÜLEMILE ÁGNES, KEMÉNYFI RÓBERT,
KÜLLŐS IMOLA, MOHAY TAMÁS, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA,
VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA

Szerkesztő:
BARTHA ELEK

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 473-2400/481-es mellék
Telefon/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

A szerkesztő címe: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf. 16. Telefon/fax: (52) 512-958
E-mail: barthaelek@yahoo.com

TARTALOM

Tanulmányok

- Silling István:* Immaculata-emlékművek a Bácskában..... 305
Nagy Veronika: A lakodalmi tyúkverő funkcionális és terminológiai kérdései 321
Bathó Edit: Népdalból műdal, műdalból népdal?
„Kalapom szememre vágom...” Egy rég elfeledett dal kultúrtörténete 349

Közlemények

- Novák László Ferenc:* 'Nagykőrös Város' az Oszmán Birodalomban.
Adatok Nagykőrös hódoltságkori néprajzához..... 361
Bódán Zsolt: Egy gyulai polgárcsalád karácsonya a századfordulón..... 373

Tudománytörténet

- Miklós Péter:* Kísérlet a parasztság lélektani értelmezésére.
Tomori Viola doktorálásáról 390

- Ismertetések** 397

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

122. évfolyam

2011

4. szám

Silling István

Immaculata-emlékművek a Bácskában

A szakrális tér kialakításának ideje egy-egy keresztény település történetében általában a templomépítés kora és a temető létrehozása közötti időszak. Más, jelentősebb nekibuzdulásként csak a kálváriák felállítását tartjuk még számon a dél-alföldi vidéken. Az esetleges fogadalmi kápolnák építése már csak elszórtan jelentkezik a felekezetiileg heterogén bácskai nagytájon, s ezek helye nem kötődik a hagyományos falusi térstruktúrához, és sokszor a településen kívül jönnek létre. A falusi térszerkezet kialakításában azonban jelentős szerep jutott a keresztény hitbuzgalomból a tereken, jelentősebb utak, utcák kereszteződésénél idővel megjelenő szabadtéri szakrális emlékműveknek: kereszteknek, képoszlopoknak, szobroknak. A barokk korra jellemző volt a templom által megjelölt szakrális tér más vallási elemekkel való hangsúlyozása is. Ilyen elemnek tekinthetjük a templomok előtt felállított, időtálló anyagból készült keresztet, amely akár meg is előzhette a templomépítést, és a település létrejötte utáni első években akár a szentmisék helyül is szolgálhatott. Mellette volt szokás felállítani a haranglábat is.

A későbbiekben a szabadon hagyott templom körüli tér, a templomkert vagy templomudvar is magán viselte a megszentelt tér jelleget, s jobbára itt kerültek felállításra a település más, római katolikus vallási emlékművei: szobrok, barlangok stb. Az ortodox keresztények, akik szobrokat nem állítanak, a templom védszentjének ikonját általában a templombejárat fölötti homlokzaton helyezték el. A 18. század közepétől terjedő Nepomuki Szent János-kultusz égisze alatt állított szobrok azonban már – a szent halálára és megdicsőülésére emlékeztető – a falu közeli folyók, patakok, erek, csatornák partjára kerültek (lásd Nyugat-Bácskában Bezdán, Monostorszeg, Kupuszina, Apatin, Gombos esetét). Kivételesen és hangsúlyosan építtette nemes varbói Kruspér Pál Zomborban a város központjában álló telke sarkára a Nepomuki-kápolnát 1751-ben, mint az

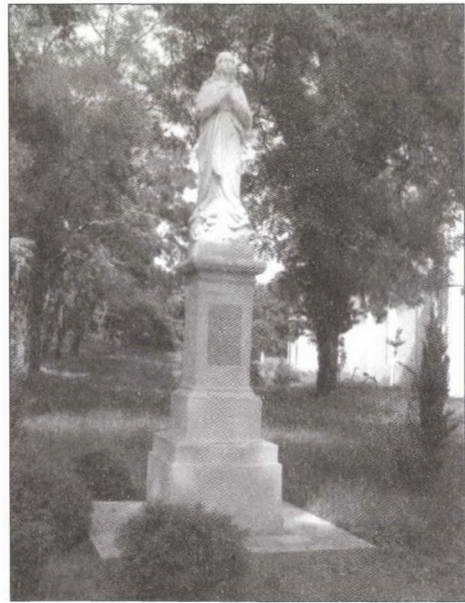
első ilyen szentélyt a vidéken, hogy jelezze a Habsburg-házhoz s annak társvédszentjéhez való hűségét.

A Szentháromság-oszlopok is a fent említett kor jellegzetes szakrális emlékművei, és újaknak minősíthetők ezen a törököktől alig félszáz éve, vagy egy évszázada felszabadított területen. Korábbi időkben létrejöttokról nincs írásos emlékünk. Ezek a Szentháromság-emlékművek is a térré váló településközpont, utcakiszélesedés jól látható helyén nyertek elhelyezést, s leginkább egy súlyos kolera-vész vagy pestisjárvány után emeltették őket a helybeliek. Egyszerű oszlopon trónoló Szentháromság-ábrázolás látható (még) a 19. század közepétől a nyugat-bácskai Monostorszegen, Nemesmiliticsen, Kupuszinán, Doroszlón, Szondon, Rácmiliticsen, illetve gazdagabb, több szintes és több alakos Bezdánban, Bajmokon, Apatinban, illetve volt látható Zomborban az 1944. év végéig.

A templom által behatárolt szent térben nyertek jobbra elhelyezést a lourdes-i jelenést ábrázoló barlangban a Szűzanya szobra és az előtte térdeplő Bernadett, pl. Csonoplyán, Kupuszinán. Ugyanitt kapott helyet Doroszlón Szent Flórián, Kupuszinán Szent Vendel szobra, Szilágyin a Nepomuki-képoszlop stb.

Immaculata-szobor Órszálláson

Immaculata-szobor Nemesmiliticsen

Részlet a nemesmiliticsi szobor alsó részéről

Immaculata-szobor a béregi temetőben

Immaculata-szobor Regőce temetőjében

A Mária-tisztelet, a Szűzanya-kultusz emlékművei a bácskai településeken nemcsak a templom körüli térben nyertek elhelyezést, hanem a települések más frekvenciált helyein is, illetve az állítatók családi háza előtt is. Mária-oszlopok is találhatóak régiókban, Bezdánban, Apatinban, Doroszlón, illetve Szűzanya-szobrok kisebb-nagyobb talapzaton Kupuszinán, azonban az egész nyugat-bácskai térségben a Szeplőtelen Fogantatás-, azaz az Immaculata-szobrok/osz-

lopok jelenléte kimagaslóan számosabb a többinél. Az általam kutatott földrajzi térség korábban római katolikus felekezetű, de etnikailag más-más nemzetiségű falvaiban több helyen máig áll a Szeplőtelen Fogantatás-szobor, -oszlop. A Habsburg uralkodóházból a Szeplőtelen Fogantatást a pápa 1854-ben emelte dogmai rangra, s ezt az időt megelőzően az Immaculata-ábrázolások csupán a Szentháromság-emlékművek kissé magasabb talapzatának közepén voltak, maradtak láthatóak. Ilyen még ma is a Szabadkán az 1815-ben, eredetileg a város főterén emeltetett szoborcsoporton látható, illetve a napjainkban szintén meglévő s 1829-ben állított bezdáni Szentháromság-emlékmű magas talapzatán álló Immaculata¹ illetve az 1878-ból való bajmoki Szentháromság-csoport, amelyet a jómódú helybeli Wolf család emeltetett. Hasonló volt a ma csak nagyon romos állapotában meglévő csantavéri Szentháromság-oszlop tövében álló Szeplőtelen Fogantatás-szobor 1893-ból.² Ugyancsak ilyen a mára már sérült, de még álló, 1900-ból való apatini Szentháromság-oszlop tövében álló Immaculata-szobor a Wéni család buzgóságából. Mindezek előtt mintaként állhatott a régióban elsőként, 1774. október 14. óta a Zombor főterén állított Szentháromság-emlékmű, amely egészen 1944 őszéig ékesítette a várost, amikor a róla elnevezett Szentháromság téren lerombolták.³ Itt is Szent Péter és Szent Pál apostolok szobra állt az oszlop magasabb talapzatán. Ugyancsak hasonló állt Újvidéken, amelynek „három tagozású szobra már nem idézi a pestisjárványokat. Mondanivalója inkább politikai, illetőleg földrajzi jellegű. Alsó részén Szent István, László király és Lipót herceg: németek állították, de a barokk magyar haza földjén. A középső régióban az Immaculata. Két oldalán Pál, talán Bácska védő-szentjeként, Teréz pedig a királynőre való emlékezésül került a kompozícióba. Fölül a Szentháromság. Felírása: ERBAUT IM JAHRE 1781.”⁴ Az 1803-ban emeltetett zentai Szentháromság-emlékmű volt az egész Bácskában a leggazdagabb, amelynek három szintje közül a második közepén állt az Immaculata-szobor.

A Szeplőtelen Fogantatás tiszteletének külön szabadtéri megnyilvánulásai jóval későbbiek, de a 19. század végétől behálózzák az egész Nyugat-Bácskát, miközben a szomszédos Csongrád megyében csak Szegeden és Makón állítottak tiszteletére szobrot.⁵ Bálint Sándor megállapításának nyomát, mely szerint: „[a] Szeplőtelen Fogantatás a barokk időkben a török- és protestáns-ellenes küzdelmeknek válik szimbolikus oltalmazójává. [...] II. Ferdinánd (1578–1637) foga-

¹ Balla–Balla 2010: 254.

² Csúsó 2008: 15.

³ Silling 1994: 17.

⁴ Bálint 1998: 440.

⁵ (www.sulinet.hu/oroksegtar/data/egyhaztortenet/Makoi_kereszteny_fuzetek/pages/032/004)

dalmat tesz [...], hogy a Szeplőtelen Szület birodalma patrónájául választja”,⁶ nem feltétlenül kell keresnünk a Bácskában felállított kései Immaculata-emlékművek kapcsán, azonban fontos megjegyeznünk, hogy az itt felállított Immaculata-szobrok közül a legtöbb a 18. század közepétől ide telepített németek által nyert megvalósulást. Ezek közül három a 19. század végén, míg a többi már a 20. században.

Rácmilitics Immaculata szobra

A rácmiliticsi Immaculata-oszlop

Szólni kell arról, hogy a történelem folyamán az Immaculata-ábrázolások különbözőek voltak. De a tudós szegedi professzor szerint „[s]ajátos Immaculata kép, illetőleg szoborábrázolás ikonográfiai gyökereire, változataira és hazai előfordulásaira mutat rá Szilárdfy Zoltán: a kígyótól övezett és birtokolt földgömbön áll Mária”,⁷ s a folytatásban elmondja, hogy Mária tarthatja karján a kis Jézust is, de a két elem néha szét is válhat. Nos, a meglévő nyugat-bácskai Immaculata-szobrok zömmel csak a kígyótól övezett földgömbön álló, kezeit imára kulcsoló Szűz Máriát ábrázolják. Azonban a második világháború végén megtörtént lakosságcsereét követően megsemmisített emlékművek között volt olyan is, amelyen Mária a kis Jézust tartja, illetve nem kulcsolja imára a kezét.

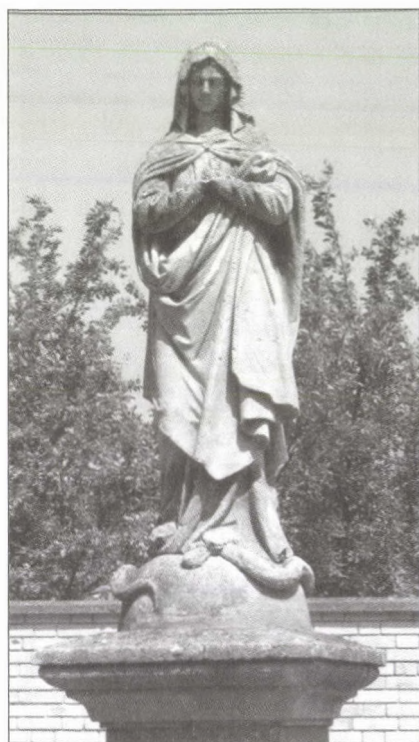
⁶ Bálint 1998: 66.

⁷ Bálint 1998: 76

És a máig álló s működő nemesmiliticsi kálváriakápolna oltárszobrán sem kulcsolja kezét imára a Szeplőtelen Szűz Mária fogantatása-ábrázolás.

Az első külön Immaculata-szobrot, tehát olyat, amely csak a Szeplőtelen Fogantatást ábrázolja, s amelyről tudomásunk van, 1817-ben állíttatta Apatinban Johann Heizmann a Fő utca, akkori nevén Kirchengasse végén, s 42 forintos alapítványt létesített gondozására.⁸ Azonban ez az emlékmű nem maradt meg.

Az első Immaculata-emlékoszlop 1885-ből való, amelynek az emlékét, a szobor alsó részét és a talapzatot a dedikációval Csonoplyán leltem meg a Kálváriadomb lejtőjén:

A bajmoki szobor

In Gottes Namen
der unbefleckten Jungfrau
M a r i a
Mutter des Welterlösers
Jesu Christi
der Trösterin der Betrübten
und Hilfe der Christen
in tiefster Andacht gewidmet
in Jahre 1885

s ez a falu német, magyar és bunyevác lakosságú volt az újratelepítés óta. Az állítató egyén, család vagy közösség nevét nem is örökítették meg – eltérően a kor szokásától –, hanem csak magát a tisztelet, a kegyeletet örökíti meg a vörös márvány tábla. Az a tény, hogy a töredék még áll, jelzi, hogy a kálváriát gondozó hívők még tudják, hogy ez egy jelentős szakrális emlékmű volt az ő településükön.

A második szobrunk 1893 óta Topolyán áll, még hozzá a templom főbejáratától balra, a templomkertben. Dedikációja:

⁸ Mašić 1998: 56.

*Immaculata-szobor a bajmoki
Szenháromság-émlékművön*

EZEN EMLÉKET
A SZEPLŐTELENÜL FOGANTATOTT
SZENT SZŰZ TISZTELETÉRE
EMELTETTÉK
APRÓ MÁTYÁS
ÉS NEJE
SZ. SZABÓ KATALIN
TOPOLYA 1893
JULIUS HAVÁBAN

Mint látható, magyar hívők kegyességéből került a helyére. Topolya, ez a kö-
zép-bácskai település mindig is kimondottan magyar nemzetiségű városka volt, s
templomuk a legnagyobb az egész Bácskában.

A következő emlékművel ismét visszatérünk Nyugat-Bácskába, méghozzá az
akkor Sztanisitynak, később (1904 után) Őrszállásnak nevezett faluba, ahol nem
a templom előtt, hanem a Fő utca egyik fontos kereszteződésénél 1898-ban
emelt szobrot a Szeplőtelen Fogantatás tiszteletére egy német férfi a 19. század
végén:

Gewidmet durch
Martin Potz
1898.

Ebben a faluban, Iványi István szerint a lakosság a 20. század legelején,
1900-ban nemzetiségileg jobbra német (5087 lélek), jóval kevesebb a magyar

(1112) és még kevesebb a szerb (456). Bár a németek csak később, 1786-ban kezdtek érkezni az addigra már szerbek által lakott településre.⁹ A németek csakhamar annyira megerősödtek, hogy 1787-ben a falu pecsétjén az általuk igencsak tisztelt „Szent Vendelin pásztor nagy bottal, felette »1787«”. A szobor máig áll. A kígyó által körbevett földgömbön álló, ujjait imára kulcsoló Boldogságos Szűz Mária szobrát még ma is színesre festi, védi a falu kisszámú katolikus (magyar, horvát, maradék német) lakossága. (Ugyanis 1945-ben ide délhorvátországi szerbeket telepítettek az elüldözött németek helyére.). A szobor oszlopa és dedikációja is épen megvan, s érdemes megfigyelni Mária öltözetének színeit, amelyek teljesen eltérnek a vidék többi, festett Mária-szobrának színeitől.

A századforduló után állított Immaculata-emlékművek sorát a Nyugat- és Észak-Bácska határán fekvő Bajmok faluban emeltették 1905-ben, amely szobor ma a templomot övező kertben sértetlenül áll:

Gott zu Ehren haben wir
diese Unbefleckte Maria
gemeindet
TOMAS SCHÖN
und deren Gätin
KATHARINA NUSPL
1905
HARPFL ZOMBOR

Ez már a második bajmoki Immaculata-ábrázolás. A dedikáció nyelve jelzi, hogy Bajmokon szép számmal éltek németek a múlt századfordulón, s a máig álló, avagy mai köztéri szakrális emlékművek, keresztetek felajánlása is örzi még az azóta kitelepített népcsoport ittlétének emlékét.

Az első világháborút megelőző időkből való lehet a nyugat-bácskai Ráczmilitics (ma Srpski Miletic) faluban álló Szeplőtelen Fogantatás-oszlop, amelynek dedikációs táblája azonban már eltűnt. A falu lakosságának zömét az 1900-as évek elején németek képezték: „Az 1900. évi népszámlálás szerint 3626 lélek [...] lakott a faluban [...] 105 magyar, 3420 német, 97 szerb [...]”¹⁰ A II. világháború után a lakosság teljesen kicserélődött, s az új telepések szerb nemzetiségűek. A szinte már használaton kívüli Szent Kereszt feltalálása-templom előtt álló kecses oszlop és szép szobor és a közelében álló Szentháromság-emlékmű állapotja is az állami vagy az egyházi műemlékvédelmi hatóság sürgős közbenjárását követeli.

⁹ Iványi 1907: V. 121.

¹⁰ Iványi 1906: IV. 108.

A közép-bácskai Topolyán a templom mellett áll az Immaculata-szobor

Immaculata-szobor egy szondi síremléken

A Szentiván faluban egykor állt egyik Immaculata, amelyet Budapestről rendeltek

A másik szentiváni Immaculata-szobor

A Bezdán központjában álló Szentháromság-emlékmű magas talapzatának közepén Immaculata-ábrázolás

Nyugat-Bácska egyetlen nemesi falva Nemesmilitics, amelyet a telepítés óta mindenkor vegyes, magyar és bunyevác-horvát, valamint kevés német lakosság népesített be. Ebben a faluban áll a régió egyetlen bunyevác nyelvű Immaculata-emlékműve a templom előtti ligetben, a fák árnyékában:

OVAJ SPOMENIK JE
 POPRAVILA I NA SLAVU
 MAJKE BOŽJE POSTAVILA
 DIVOJČICA
 ESTERA ALAGA
 KĆI POK. TIME I POK.
 STANE KNEZI
 1924

A templom körüli szakrális tér egyik eleme ez – a Szentháromság-oszlop, a kereszt és a hajdani I. világháborús emlékmű mára üres oszlopa mellett. A dedi-

káció szövege szerint az emlékművet Estera Alaga már csak javította, vagyis talán egy meglévőt restauráltatott. Ezt azonban már nem sikerült kiderítenünk. A 2000-es években újrarestaurált szobron jól látható a Szeplőtelen Fogantatás-ábrázolás egyik eleme: a kígyót és a félholdat taposó nő.

A Szeplőtelen Fogantatás-tisztelet megjelenítése minden szakrális térben létjogosultságot nyert a 20. század első felében. Így lett a temetőkben is helye, méghozzá több funkcióban: vagy síremlékként, vagy külön egy-egy család áhítatos tevékenységének jeleként. Nyugat-Bácska legészakibb falva Regöce. Az ottani temetőben az egyik Schmidt család sírján két síremlék áll: egy kereszt és egy Immaculata-emlékmű. A szürkemárvány emlékmű szövegét majdnem teljesen benőtték az örökzöld borostyán kúszó indái, s így csak a következő szövegtöredék olvasható ki:

Zu Ehren Gottes
und der
unbefleckten Emp...iß
.....
Rosalia Schmidt
1935

de a kereszten is kibetűzhető még a Schmidt családnév. Esetünkben az érdemel figyelmet, hogy második síremlékként van jelen a Mária-szobor, s a falubeliek emlékeznek még valamilyen, az ezen a helyen állítólag megtörtént Mária-jelenés emlékére.¹¹ Azonban ennek semmiféle más nyomát nem találtuk meg.

A Bezdán–Baja út legészakibb vajdasági települése a sokácok – horvát nemzetiségű –, római katolikus vallású népesség által lakott Béreg (ma Bački Breg) falu. A település szépen rendezett temetőjében található a régió legkésőbb, 1937-ben emelt Immaculata-szobra, amelynek talapzatán nem horvát, hanem ismét csak német nyelvű a felirat a feketemárvány dedikációs táblán:

Zu Ehren Gottes
und Maria, der unbefleckten
Mutter Gottes
gewidmet von
Franz Pfeiffenroth
und seine Gattin geborene
Theresia Meiz
1937

¹¹ Adatközlő Rabata Margit (1940). 2011. jan. 5-én Regöce.

Immaculata-szobor a nemesmiliticsi temetőkápolna oltárán

A temetőben a Pfeiffenroth család sírboltja és síremléke előtt áll ez a Szeplőtelen Fogantatás-szobor. A kriptában Pfeiffenroth Josef nyugszik, aki 1933-ban halt meg 63 éves korában. A többi családtag már nem Béregen hunyt el. 1900-ban a faluban 2017 sokác, 591 német, 209 magyar stb. anyanyelvű ember élt a bácskai helytörténész, Iványi István szerint.¹² A német család anyagi jólétét bizonyítja a szobor mögött álló magas feketemárvány sírkereszt is. Ebben a temetőben kevés német síremlék maradt meg, de azok mind arról tanúskodnak, hogy a falu német lakossága nagy becsben tartotta, tarthatta a családtagok nyughelyét. Azonban ez a megállapítás nyilvánvalóan csak a jómódú német családok esetében volt érvényes. A mai helybéliek még mindig nagy tisztelettel viseltetnek a Mária-emlékmű iránt: festik, egész évben virágozzák, karácsonykor fenyőgallyal, gyertyával díszítik.

Az ugyancsak sokác lakosságú nyugat-bácskai Szond (ma Sonta) falu temetőjében található egy óriási kriptá fölött az Immaculata-szobor. A kriptában a régen dúsgazdag német származású, de később elmagyarosodott Fernbach és

¹² Iványi 1907: V. 15.

Gräber család tagjai nyugszanak. A síremléken a Mária-tiszteletre utaló felirat nincs, csupán a családtagok neveit feltűntető új tábla. Ennek a szép emlékműnek hiányzik már a feje, s a szobor fölé emelt baldachin csúcsára hatalmas fészket raktak a gólyák.

Immaculata-szobor a szondi templom oltára mellett

Érdemes megemlíteni, hogy itt, Szond falu templomában az oltár előtt, s nem oldaloltáron, nem a fal mellett, hanem központi helyen áll az Immaculata-szobor, amelyet mindig a legnagyobb tisztelet övez, a legszebb virágok, díszítványok kerülnek elé, illetve köré.

A nyugat-bácskai régió temetőkápolnái közül a nemesmiliticsi kálvária- és temetőkápolna oltárán áll egy Immaculata-szobor, bár az ottani hívők a kápolna patrónusaként Havas Boldogasszonyt tisztelik, az ő ünnepén tartják a búcsút.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a mai és a hajdani nyugat-bácskai Szeplőtelen Fogantatás-emlékművek közül a legtöbbet a németek emeltek, s magyar feliratú szobrot csak a közép-bácskai Topolyán találtunk. Egy ilyen szobor látható a Tisza menti Magyarkanizsa templomának magas homlokzati fülkéjében is.

A Vajdaság tartomány mai területén kápolnát a Szeplőtelen Fogantatás tiszteletére legkorábban a szerémségi Tekija kegyhelyén szenteltek „Miután 1687-ben felszabadult ez a vidék a török uralom alól, a jezsuiták, mint Pétervárad plébánosai, a dzsámit hamarosan keresztény kápolnává alakították át Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának tiszteletére, és az ő szobrát helyezték ide, az oltári baldachin koronája fölé, melyet a mai napig sikerült megőrizni.”¹³ Temploma a bácskai Palánkán áll 1787 óta, Verbászon pedig 1885-ben építették. Temetőkápolnát Temerinben szenteltek a Szeplőtelen Fogantatás tiszteletére.¹⁴

IRODALOM

- BÁLINT Sándor
1998 *Ünnepi kalendárium 2.* Szeged: Mandala
- BALLA Ferenc – BALLA István
2010 Az idő viszontagságaival és a változó világgal dacoló megszentelt jeleink. In Beszédes Valéria – Silling Léda (szerk.): *Szenvedély és szolgálat. Tanulmányok a hatvanesztendő Silling István tiszteletére.* Szabadka
- CSÚSZÓ Dezső
2008 Könyörgésünk színhelyei. Szabadkai vallási szobrok, kálváriák, szentkutak és haranglábak. *Életjel Könyvek*, 124. Szabadka: Szabadegyetem
- IVÁNYI István
1906-1909 *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára.* Szabadka: Horváth I. és Szabados S. Nyomdája
- MAŠIĆ, Boris
1998 *Kratka istorija apatinske crkve i grada Apatina.* Apatin
- SCHEMATISMUS
1968 Schematismus primus Diocesis Suboticanae ad annum Domini 1968 qui est annus foundationis Diocesis. *Biskupijski Ordinarijat*, Subotica
- SILLING István
1994 Zombor katolikus vallási életének megújítása a XVIII. században. In Silling István: *Templomok, szentek, imádságok. Tanulmányok a vajdasági népi vallásosság tárgyköréből.* Újvidék–Tóthfalu: Logos
- URI Ferenc
2008 Multidéző. A pétervárad csata és Tekia. *Magyar Szó*. 2008. július 31.

INTERNETES FORRÁS

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/egyhaztortenet/Makoi_kereszteny_fuzetek/pages/032/004_mai.htm. (2010. dec. 15.)

¹³ Uri 2008.

¹⁴ Schematismus 1968: 79.

István Silling

IMMACULATA SACRAL OBJECTS IN THE REGION CALLED *BÁCSKA*

The time period of establishing sacral spaces in the history of individual Christian settlements is usually the interval between the construction of the church building and the allotment of the burial ground or cemetery around it. However, during the course of shaping the spatial structure of villages, there was also a significant role attached to the sacral objects (including crosses, statues, and wayside shrines) erected out of, and prompted by, religious devotion in the open air on public squares and at the intersections of the more important thoroughfares or roads.

The objects of devotion to the Virgin Mary that have been erected in the various settlements in *Bácska* were situated not only in the space around the church buildings but also at other frequented locations as well as in front of the homes of the people who had them erected. Shrines to Mary and statues of the Virgin Mother on various sizes of pedestal abound in the region but, in the whole of the western part of *Bácska*, statues/shrines of the Immaculate Conception occur more frequently than the rest. The separate outdoor manifestations of passion concerning the Immaculate Conception have become widespread in the entire Western *Bácska* as of the end of the 19th century. During the course of history, the *Immaculata* portrayals have gone through several changes. Among the objects commemorating the Immaculate Conception, most have been erected by the Germans, while there is only one statue with a Hungarian inscription in the central part of *Bácska* at the settlement called *Topolya*. On the present territory of the province *Vajdaság*, church buildings and chapels have been consecrated to the Immaculate Conception from the 17th century onwards.

A lakodalmi tyúkverő funkcionális és terminológiai kérdései

A 19. században született város- és tájmonográfiákban, népélettel foglalkozó rövidebb-hosszabb munkákban és a korabeli folyóiratok hasábjain olvasható szokásleírásokból kitűnik, hogy néhány évszázaddal ezelőtt a Kárpát-medencében általánosan elterjedt és ismert volt a tyúkverőnek nevezett lakodalmi utómulatság.¹ A lakodalom végén a fiatalság végigjárta a falu házait, s olykor természetbeni adományokat is gyűjtve felkereste és felkeltette a lakodalomba hivatalos, de már hazatért vendégeket. Egyes vidékeken a tyúkokat is leütötték, s a szerzett zsákmányt közösen fogyasztották el. A tyúkverő eredetileg áldozati rítus lehetett, de a funkció elhomályosulása után – amikor a tyúk tényleges agyonütése elmaradt – a rítus játékká alakult. A szokásra 18. századi tiltó rendelkezésekben is történik utalás. 1756-ban Szeniczai Bárány János felpéci evangélikus lelkész a következő rendeletet hozta a korban „divatos” népszokás ellen: „*Tiltjuk a más és harmadnap lakodalmazást, úgynevezett Tyúkverőbe való járást, házról házra való farsangolást.*”² Hasonló tiltást olvashatunk egy 1799-es jegyzőkönyvből Túrkevéről³, majd Kiskunhalasról⁴ is. 1846-ban Székesfehérváron is betiltotta a tanács a tyúkverő szokását, egy szóbeli bejelentés alapján.⁵ A 18. század végén és a 19. században a tyúkverő ismert és népszerű szokás volt a Kárpát-medencében, azonban a 19. század végén – a néprajzi érdeklődés intézményesülésének idején – már számos helyen kihalt és a néprajztudomány első képviselői, majd később a képzett etnográfusok is sokszor csak az emlékezetben tudták tetten érni. A 18–19. századi források (város- és tájmonográfiák, tiltásra vonatkozó jegyzőkönyvi adatok, népélettel foglalkozó folyóiratcikkek, táj- és nyelvszótárak stb.) legtöbbször nem tudományos igénnyel és etnográfiai megközelítéssel íródtak, mégis számos adatot találunk bennük a lakodalmi tyúkverőre. A korai beszámolók alapján a lakodalmi tyúkverő funkciója, tartalmi és formai jegyei viszonylag jól körülhatárolhatóak, de a szokás eredeti funkciója, elterje-

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

² Harsányi 1915: 129.

³ Gy. 1936: 323.

⁴ Morvay 1955: 300.

⁵ Protocollum sessionale, 1846. febr. 6. No 476. Közli: Kállay 1989: 417.

dése és élete szempontjából érdemes nagyobb figyelmet szentelni az egyes leírásoknak. Néhány területen ugyanis a tyúkverő cselekményével megegyező cselekményű szokásokat nem tyúkverőnek hívják, hanem más tájnyelvi kifejezéssel illetik, míg máshol olyan néven nevezik, amely a Kárpát-medence túlnyomó részén más funkciójú és cselekményű szokást jelöl. A továbbiakban e régi lakodalmi népszokás elnevezésbeli és funkcionális különbségeit vizsgálom, elsősorban a korai forrásokra támaszkodva.

A lakodalmi tyúkverő funkcionális vizsgálatához nem elegendő a szokással kapcsolatos közlések áttekintése. A kutatásnak feltétlenül figyelembe kell vennie Ujváry Zoltán kakasütésre vonatkozó megállapításait. Ujváry Zoltán a magyarországi kakasütés, valamint a szokás háttérét jelentő kakaskultusz monografikus feldolgozásához a lakodalmi tyúkverőre vonatkozóan is számos adatot összegyűjtött, valamint lényeges megállapításokat tett a szokás történetére és funkciójára vonatkozóan. Ő fogalmazta meg elsőként, hogy a lakodalmi tyúkverő széles körben elterjedt a magyarságnál, s bár a szomszéd népektől átvett kakasütéssel azonos szokáskomplexumba tartozik, attól mégis független, magyar hagyomány. Ujváry Zoltán hívta fel a figyelmet arra is, hogy a korabeli megfigyelők a tyúkverőt farsangi és lakodalmi szokásként egyaránt említik.

A KAKASÜTÉS ÉS A TYÚKVERŐ ÖSSZEFÜGGÉSEI

A kakasütés, kakaslövés néven különböző alkalommal előforduló népszokás funkcióját tekintve a versenyjátékok közé sorolható. A kakast (olykor tyúkot) nyílt téren egy cövekhez kötötték. A játékban részt vevő személyek (legények, diákok, iskolás fiúk és lányok) feladata az volt, hogy bekötött szemmel a kakast agyonüssék. Az lett a győztes, aki az állatot eltalálta és ütésével megölte. Más változat szerint a kakast a földre ásták, csak a feje volt látható, s az előzőhöz hasonlóan ütötték agyon. Az is előfordult, hogy a kakassal pálinkát vagy bort itattak. Lábára zsinórt kötöttek és zeneszóval végigvonultak vele a falun. A falu közepén egy legény elmondta a kakas bűneit. Elsősorban házasságtöréssel vádolták, amiért meg kellett halnia. A legények bekötött szemmel sújtottak le az állatra, amíg sikerült agyonütni. A szokás változatai között ismert volt az állat nyíllal való lelövése vagy az állatot ábrázoló táblára való lövöldözés is.⁶

Ujváry Zoltán szerint a kakasjáték szokása Erdélyből a magyar nyelvterület peremvidékén haladva, nagy megszakításokkal Gömör megyéig terjed, valamint előfordul a Dunántúlon is. A magyaroknál azokon a területeken ismeretes, ahol ismert a magyarokkal együtt élő idegen népeknél. A szokás tehát a magyarokkal

⁶ Ujváry 1990: 289.

együtt élő idegen népcsoportoktól került a magyar hagyományba, s mint utaltunk rá, ezt a szótárak címszavai is alátámasztják. A jeles kutató a kakasütés magyarországi hátterének kutatásában a kakasütéshez hasonló, részben formában, részben funkcióban megegyező tyúkverőt is vizsgálta, majd az elterjedési terület lényeges különbsége alapján rámutatott arra, hogy a lakodalmi tyúkverő nem áll közvetlenül összefüggésben a magyarországi nemzetiségek hatására elterjedt kakasütéssel, csupán ugyanabba a szokáskomplexumba tartozik.⁷ A tyúkverő és a kakasütés összefüggéseit tekintve Ujváry Zoltán azt is megállapította, hogy a tyúkverő és a kakasütés között bizonyos ponton lehet érintkezés, hiszen Hunfalvy János az 1856-ban megjelent Magyarország és Erdély eredeti képekben c. munkájában a kakasütés több változatával megegyező tyúkverőt ismertet: „Némelly helyeken tyúkverőnek a falusi nép azon téli mulatságát nevezik, mellynél egy tyukot a földbe vert cövekhez kötnek, mellyet a legény, kinek szemét bekötik s kit aztán néhány lépésre hátra vezetnek s megforgatnak, – cséppel agyon üt.”⁸ A szöveg összecseng a tyúkverő első ismert, részletezőbb közlésével, mely 1827-ben jelent meg a Tudományos Gyűjtemény hasábjain. Szerzője Edvi Illés Pál, dunántúli evangélikus lelkész, aki a tyúkverő kétféle formájáról is beszámol: „Rába-közben indíttatnak néha több napig is eltartó lakodalmak. Az illyekbe majd nem az egész falu hivatalos; és a tántz, s muzsikaszó is, a fiatalok seregével, a lakodalmas háztól kiindulva, s a hivatalos házaknál meg megállva, víg lármázás és tsutora-hajtogatás közben, az egész falut bekerüli innepies menetellegel. Ezt tyúkverőnek hívják.”⁹ Taisz András, a folyóirat szerkesztője a következő lábjegyzettel látta el Edvi Illés Pál szövegét: „Ezt is tyúkverőnek hívják ugyan, vagyis inkább a tántzát, mint azon híres névnapi köszöntésből kiteszik, mellyet egy falusi iskola mesternek küldtek, s mellyben ez vagyon annak végén: hol Ábrahám és Izsák újonnan új bársony bugyogóban járják el a heted hét országra szóló híres tyúkverőt; de vagyon egy másik neme is a tyúkverőnek, midőn tudniillik egy tusukot (tyúkot) a földbe vert cövekhez kötnek, egy legénynek szemét bekötik, kezébe ereszt adnak, őt azután a tyúktól egynehány lépésnyire hátra vezetik, s megforgatják és meghagyják, hogy a tyúkot tséppel agyon üsse. Ez némelly helyeken téli mulatsága szokott lenni a falusi ifjúságnak, s Pest várossa nagy piatzán sok nézőkre akadna.”¹⁰ Az Edvi Illés Pál által közölt tyúkverő-változat korábbi előfordulását tehát egy híres névnapi köszöntő, vagyis egy irodalmi alkotás is megörökítette, mely sajnos mindezidáig ismeretlen a kutatás számára. Nagyon lényeges, hogy Edvi Illés Pál a tyúkverő kétféle formáját párhuzamosan említi, különböző funkciójú, de azonos elnevezésű szokásként. Czu-

⁷ Ujváry 1980: 161–276.

⁸ Hunfalvy 1856: 284. Közli: Ujváry 1980: 247.

⁹ Edvi Illés 1827: 5. Közli: A Magyar Népzene Tára III/A 1955: 814.

¹⁰ A Magyar Népzene Tára III/A 1955: 814.

czor Gergely és Fogarasi János 1874-ben megjelent *A magyar nyelv szótára* c. kötete a tyúkverőt ugyancsak a kakasütéshez hasonló, szertartásos szokásként magyarázza, de értelmezésében a falujáró lakodalmi tyúkverő nyomai is kimutathatók: „Ezelőtt több helyeken divatozott, de már lassan avulni kezdő néplakodalmi mulatság, midőn a fiatal nász nép a lakodalom másod vagy harmad napján zeneszóval a helységet bejárja, mely alkalommal dorong végére kötött tyúkot, vagy kakast visznek magukkal, és valamely kitűzött helyen megállapodván egyik vőfélnek szeméit bekötik, s kardot adnak kezébe, hogy a tyúk nyakát levágja. Ez sajátnemű zeneszó mellett szokott történni, melyet tyúkverő nótá-nak hívtak v. hívnak. Tyúkverőt járni.”¹¹ Az idézett közlésekben valóban a kakasütéshez hasonló szertartásos állatkivégzéssel találkozunk, azonban – Ujváry Zoltánnal egyetértve – szórványos adatokból messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le a kakasütés és a tyúkverő összefüggésére vonatkozóan. Elképzelhető, hogy a nagy múlttal rendelkező és a Kárpát-medencében széles körben ismert lakodalmi tyúkverő bizonyos változatait átformálták az ugyancsak állatkivégzésre irányuló, de más funkcióban élő, idegen népektől származó kakasjátékok, s a házról-házra járó lakodalmi tyúkverő-meneteknek néhány területen így lett része a kakast kivégző ügyességi próbatétel.

A mellékelt térkép adatai a kakasütés és a tyúkverő előfordulási helyeit szemléltetik. A térképen számos olyan terület látható, ahol a kakasütéssel együtt a tyúkverő vagy annak valamely változata is előfordul. A németektől és a szászoktól átvett kakasütés és a magyarok körében széles körben ismert tyúkverő párhuzamos előfordulása erősíti azt a tényt, hogy a két szokás nem azonos töről fakad, s nem egymás variánsai.

A Brassó megyei Apácán a kakasütésre húsvétkor kerül sor, s a szokásgyakorlás mozzanatai megegyeznek a brassói szászok kakasünnepével.¹² Az itt élő magyarok azonban egy olyan lakodalmi szokást is gyakorolnak, amely a Kárpát-medencében népszerű lakodalmi tyúkverő bizonyos változataival mutat hasonlóságot. A szokást ugyan nem tyúkverőnek hívják, de lényege, hogy a lakodalmat követő reggel a férfiak csoportba verődve házalni indulnak. Maskarába öltözve, kezükben kosárral felkeresik a volt lakodalmi vendégeket, és szalonnát, tojást, kenyeret kérnek, majd visszatérve a lakodalmas házhoz, lakomát csapnak.¹³

A Szeben megyei Szakadátton – ahol a magyarok erős szász kulturális hatás alatt éltek – szintén ismert a kakasütés szokása.¹⁴ Mellette ismert a hajnalozásnak nevezett lakodalmi utómulatság is, mely – mint később látni fogjuk – kapcsolatba hozható a tyúkverő szokáskörével. A lakodalmat követő hajnalon a fér-

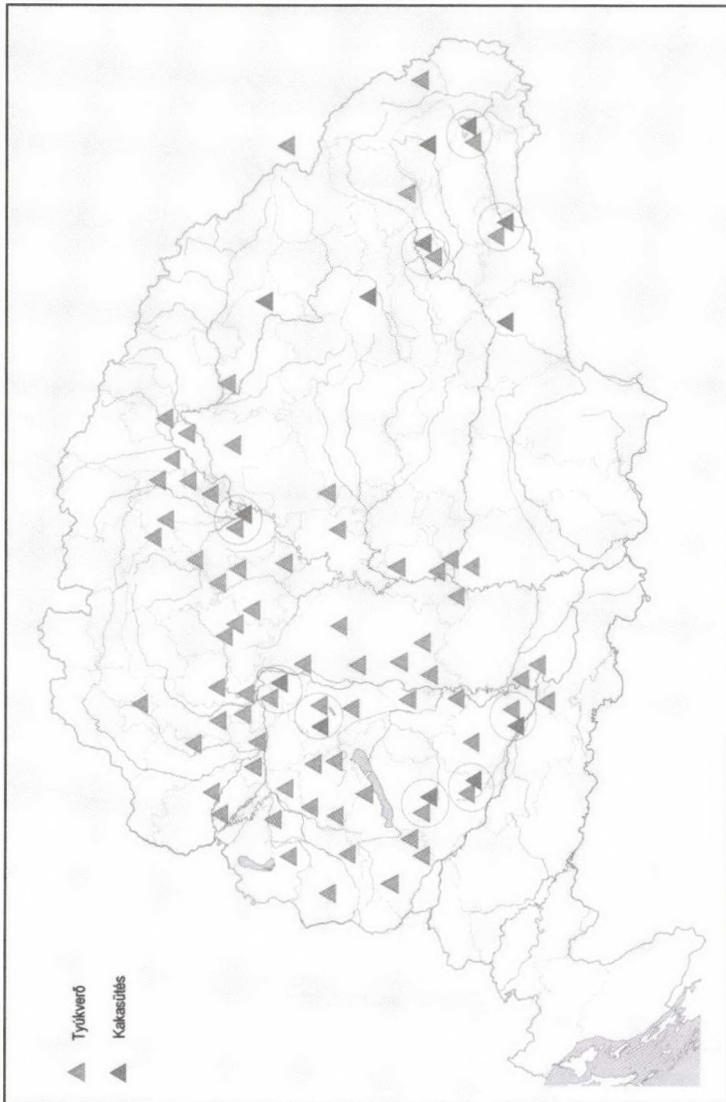
¹¹ Czuczor–Fogarasi 1874: VI. kötet 555.

¹² Ujváry 1980: 169–170, 175–180.

¹³ Seres 1984: 459.

¹⁴ Ujváry 1980: 168–169.

fiak egy része elindul, hogy felkeresse a lakodalomban jelen volt vendégeket, s ablakuk alatt néhány nótát húzatnak a zenészekkel, majd közösen folytatják a falu bejárását.¹⁵

A kakasütés és a tyúkverő szokáskörébe tartozó hagyományok előfordulása a Kárpát-medencében.

¹⁵ Vámszer 1940: 126.

Miskolcon a kakasnyakazás a lakodalomban történik, ahol a kakast bíró elé állítatják és kivégeztetik. A szokás a gömöri szlovákok lakodalmi kakaslefejezésével mutat hasonlóságot.¹⁶ A környéken azonban a tyúkverőhöz hasonló lakodalmi adománygyűjtő szokások is felbukkannak. Diósgyőrben a lakodalom végén a legények nyárssal a kezükben, énekelve, táncolva mennek visszahívni azokat, akik már hazamentek.¹⁷

A kakasütéssel párhuzamosan előforduló tyúkverőszokások jelenléte konkrét és egyértelműbb a dunántúli területeken. A Drávaszögben a farsangi kakasütés német hatásra terjedt el¹⁸, de a horvátok és a szerbek körében is ismert volt a szokás lakodalmi változata.¹⁹ Ezzel szemben a magyarok a lakodalmak alkalmával a tyúkverő farsangjárásnak nevezett változatát gyakorolták. A násznép másnap reggel sorra járta a rokonok házait, akik megvendégelték a kitartóan mulató vendégeket.²⁰

A Baranya megyei Nádasd lakói a baranyai németektől vették át a kakasütés szokását.²¹ A tyúkverőnek nevezett szokás viszont régi magyar hagyományként élt a megyében. A násznép legkitartóbb tagjai beleunva a sok táncba, felkeresték a hivatalos vendégek házait, ahol a vendéglátás közben apró tárgyakat is elcsen-tek.²²

A németek és szlovákok által egyaránt lakott Somogyban hamvazószerdán rendezték a kakasütést.²³ Tyúkverő elnevezésű szokással itt nem találkozunk, hasonló tartalmú utómulatsággal azonban igen. Régi somogyi szokás, hogy a lakodalomból idő előtt távozó vendégeket a vőfély vezetésével felkeresték, megláncolták, és láncon vezetve tértek vissza a lakodalmas házhoz.²⁴

Fejér megye számos településén a tikverő vagy tyúkverő farsangi és lakodalmi szokásként egyaránt ismert, de mindkét alkalommal falujáró, adománygyűjtő népszokást jelöl.²⁵ A megye déli részén, Lajoskomáromban azonban a kakasverést gyakorolják, mely a németek hatására terjedt el, lényege pedig egyetlen közszemlére állított kakas ügyességi próbatételként való, szertartásos kivégzése.²⁶ Szintén Fejér megyében a pusztavámi németek a lakodalom reggelén egy élő kakast egy lyukas cserép alá tettek és a fejét a lyukon kihúzták. A le-

¹⁶ Ujváry 1980: 172–174, 181–182.

¹⁷ Má dai 1966: 330.

¹⁸ Lá badi 1996: 214.

¹⁹ Sarosá cz 1974: 287.

²⁰ Molnár 1855: 101.

²¹ Ujváry 1980: 170–171, 180.

²² Hoffmann 1954: 527–528.

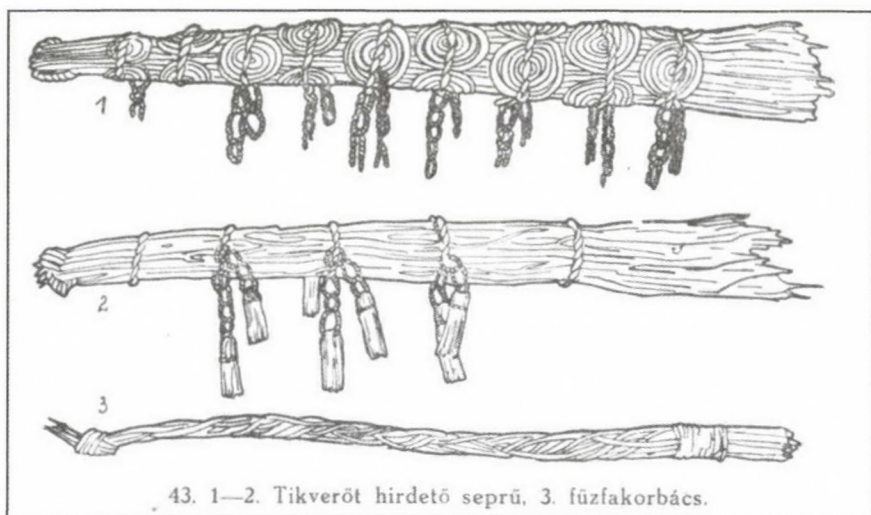
²³ Endrei é. n.: 208.

²⁴ Imrő 2001: 413–436.

²⁵ Gelencsér–Lukács 1991: 184–194; 305–311, 465–468.

²⁶ Kurz 1896: 106; Gelencsér–Lukács 1991: 220–222.

gényeknek a kakas fejét bekötözött szemmel kellett eltalálni. A kakasból pörköltet készítettek az ott maradt vendégeknek.²⁷

43. 1–2. Tikverőt hirdető seprű, 3. fűzfakorbács.

Lakodalmi tikverőt hirdető seprű. Közli: Herkely Károly 1941: 78.

A kakasütés és a lakodalmi tyúkverő eltérő gyökerére és funkciójára a legmeggyőzőbb példa Móricz Zsigmond közlése, mely a két szokás összefonódásának lehetőségére is rámutat. Az Esztergom megyei kakasnyakazást sváb szokás-ként mutatja be. Hamvazószerdán a templomi hamvazás után összegyűlt az ifjúság és egy kakast szereztek. Nyakig a földbe ásták, majd egyikük szemét bekötötték, kezébe kardot adtak, és felszólították, hogy fejezze le a kakast. Ha nem sikerült, kinevették, s két-három próbálkozás után fizetnie kellett. Így került sorra minden legény, míg valamelyiknek sikerült eltalálnia a kakast. Akkor a kakast kiásták a földből, és nagy mulatság közepette megsüttették. Móricz Zsigmond szerint a szokást a német falvakban – Dorog, Csolnok, Kirva, Leányvár – gyakorolták, de a magyar falvak is átvették a szomszédságban. Mint írja, a magyarok „már tisztán csúfságos komédiának tekintik ez egészet, így Tokodon, a hol nem is hamvazó szerdán tartják, hanem valamelyik farsangi napon, és tyúkverőnek mondják.” A szerző azzal folytatja az ismertetést, hogy a tyúkverő eredetileg a lakodalom utolsó szakasza volt. A násznép a lakodalom után reggel fölkerelkedett, és sorra járta azokat a vendégeket, akik ott voltak a lakodalomban. Ettek egy falatot, táncoltak, majd tovább mentek. „A mai tyúkverő Tokodon egészen

²⁷ Eperjessy 2002: 24; Gelencsér–Lukács 1991: 222–223.

más és a baláznapi tojásszedéssel összeolvadt kakasnyakazást hívják így."²⁸ – írja Móricz Zsigmond.

A példa jól érzékelteti, hogy a magyar tyúkverő a kakasütés átvételéhez pszichikailag megfelelő talajt nyújtott,²⁹ s a németek szokása a magyar hagyományban a fokozatosan elhalványuló tyúkverő elnevezésével élt tovább. A kakasütés tyúkverőre gyakorolt hatását azonban csak feltételezhetjük, hiszen azok a közlések, amelyekben a tyúkverőt a kakasütéshez hasonló szokásként említik, meglehetősen csekély számúak és nem minden esetben térnek ki a szokásgyakorlás pontos helyére. Feltételezésünket azonban erősítheti a szokáskomplexum, azaz az állatkivégzés azonossága, amely lehetőséget adhat a funkcióelemek vándorlására.³⁰ A falujáró lakodalmi tyúkverőnek egykor lényeges mozzanata volt az állat tényleges megölése, és nagy valószínűséggel önálló tánc is kapcsolódott hozzá.

AZ EREDETI FUNKCIÓ

A tényleges tyúkverőre számos leírásban találunk adatokat, a legtöbb közlés azonban az állatkivégzés kevésbé szertartásos formáját említi, amikor is nem egyetlen, közszemlére állított és feltehetően szimbolikus jelentéssel felruházott állat megölése áll a középpontban, hanem a falu körbejárása közben a később élelemként szolgáló tyúkok, aprójószágok lefejezése, lenyakazása zsákmányszerzés céljából. A tényleges tyúkverőt említő munkák között talán az egyik legkorábbi Kiss József közlése Sopron megyéből. Eszerint a tyúkverő abból áll, hogy „*a' vendégek egymáshoz rendre nagy kedvvel és zajjal elmennek 's folytatják az evést 's ivást. Nevét talán a tyukoknak illykori leverésektől 's megkészítésektől vette.*”³¹ Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiája* nem a lakodalmi szokáscselekvések között, hanem az áldozati szertartások tárgyalásakor, saját gyűjtésre is hivatkozva említi a tyúkverőt. Ipolyi a leölt áldozati állatok csontjaiból és beleiből való jósló cselekmények ismertetése kapcsán jut el ahhoz a házassági szokáshoz, amelyben a „*»menyekző alatt csirke-csontocskákat dobálnak, és kire célozgatnak, azt táncosul kívánják.*» *amott is e csontdobálást tánc s játékok követték.*” Majd így folytatja: „*különösen említik szinte házassági szokások a tyúkverőt, tikverőt, midőn a tyúkok a vigadás közt összefogva leöletnek.*”³² Ipolyi a

²⁸ Móricz 1908: 79. A Komárom-Esztergom megyei német és szlovák hatásra elterjedt kakasütésről ld. még: Lukács é. n.: 15–19.

²⁹ Ujváry 1980: 274.

³⁰ A szokás- és funkcióelem, valamint a funkcióátvitel kérdésköréről ld.: Ujváry 1980: 11–59.

³¹ Kiss 1833: 28.

³² Ipolyi 1854: 532.

szokás játékos, tréfás voltát hangsúlyozza, de a szövegkörnyezetből utalást kapunk a tyúkverő eredeti, szertartásos állatkivégző funkciójára is, s e funkció mögött meghúzódó, pogánykori hitvilágban gyökerező pszichikai háttérre.

Kálmány Lajos 1881-es közlése szerint a lakodalmi tyúkverőnek ugyancsak lényeges eleme volt a tyúkok megölése: „*A legényes háztól indulnak ki a legény rokonaihoz, hol azután tyúkokat vernek agyon s az agyon vert tyúkokat a póznára akasztják.*”³³ A kiskunhalasi szokásban szintén tyúknak, csibének ütik el a lábát.³⁴ Baksay Sándor azt is megemlíti, hogy a leütött tyúkokat a legények valahol fellakmározzák.³⁵

A különböző tájak, települések néphagyományait ismertető munkákon kívül az 1872-ben meginduló Magyar Nyelvőr című folyóirat is értékes adatokkal szolgál a tényleges tyúkverőre vonatkozóan. Az 1886-os és az 1896-os évfolyamban alföldi tájszóként szerepel a tyúkverő, s a szokáscelekvésben jelen van a tyúkok leverése, megfogása.³⁶ Ugyancsak a 19. század végén, a Magyar Tájszótár második kötete is megemlíti a tyúkok elütését, s a szócikk szerzője alföldi példák mellett dunántúli adatokra is hivatkozik.³⁷ A szokásnak tehát egykor lényeges eleme volt a tyúkok megölése, mely azonban kikopott belőle az idők folyamán.

A lakodalmi tyúkverőhöz eredeti formájában tánc is tartozott. Erre Edvi Illés Pál közlésének lábjegyzete is utal: „*Ábrahám és Izsák újonnan és bársonybugyogóban járnak a hetedhét országra szóló híres tyúkverőt.*”³⁸ Ujváry Zoltán megállapítását követve a tyúkverőtáncból a szokás közösségi, szertartásos formájára következtethetünk. A házasságkötési ceremóniában szinte minden szokáscelekvéshez kapcsolódott valamilyen tánc, s ezek legtöbbször kultikus eredetű, mágikus cselekvések voltak. Ahogy a kézfogóhoz, a lakodalom napját hirdető kendőfa felállításához, a családba avató szertartáshoz vagy a kontyoláshoz, úgy a tyúkverőhöz is speciális tánc tartozott.³⁹ Erre a táncra vonatkozóan sajnos kevés adat áll a rendelkezésünkre. Réthei Prikkel Marián 1924-es, a magyarság táncait összefoglaló munkájában sorra veszi a lakodalom szertartásos táncait, de nem említi a tyúkverőtáncot.⁴⁰ 1955-ben a *Magyar Népzene Tára* a tyúkverőt tekintve csupán egyetlen dal ismeretéről tudott beszámolni, melyet egy menyhei asszony dalkincséből közöltek a szerkesztők.⁴¹ A tyúkverőtáncnak valóban vol-

³³ Kálmány 1881: 107.

³⁴ Thúry 1890: 404.

³⁵ Baksay 1891: 96.

³⁶ Samu 1886: 281–282; Tájszók. Kiskunságiak. 1896: 334.

³⁷ Szinnyi 1897–1901: 843.

³⁸ Edvi Illés 1827: 5.

³⁹ Szendrey 1932: 354.

⁴⁰ Réthei Prikkel 1924.

⁴¹ Magyar Népzene Tára III/A 1955: 841, 1007.

tak hagyományai a zabor-vidéki palócok körében, hiszen az 1930-as évek legvégén még Manga János adatközlő is emlékeztek arra, hogy a falut körbejáró lakodalmasok a násznagyok házai előtt a tyúkverőtáncot járták.⁴² A tánc jellegét tekintve Lugossy Emma pusztafalusi közlése több adattal szolgál. Eszerint a maskarába öltözött tyúkverőzők megállnak egy-egy téren és körben, kis csoportokban vagy párban csárdást járnak.⁴³ Pesovár Ferenc szerint a tyúkverő alkalmával járt táncok a lakodalom vonulási alkalmaihoz kapcsolódó menettáncok típusába sorolhatók, és rendszerint a vidékre jellemző ugrós táncok egyszerűbb változatait táncolták a szokás szereplői.⁴⁴ 1956-ban Szendrey Ákos kérdőíve már nem szerepeltette kérdései között a tyúkverőtáncot, néhány tyúkverőhöz kapcsolódó dalcímet azonban felsorolt a kutatók számára.⁴⁵

*Lakodalmi vendégek visszavitele az úrkuti sváboknál. é. n. A felvétel készítője ismeretlen.
(Laczkó Dezső Múzeum tulajdona)*

MEGVÁLTOZOTT CSELEKMÉNY ÉS ELNEVEZÉS

A Pallas Nagy Lexikona tizedik kötetében a már említett Czuczor–Fogarasi-féle szótár tyúkverőnek nevezett szokáscselekvése – amely a tyúkok tényleges

⁴² Manga 1940: 261.

⁴³ Magyar Népzene Tára III/B 1956: 423.

⁴⁴ Magyar Néprajzi Lexikon III. 1980: 560.

⁴⁵ Szendrey 1956: 36.

agyonütéséről szól – kakasverő címszó alatt szerepel, míg a tyúkverő szót a szerzők csupán az esküvő utáni házról-házra járással, lakomázással, vendégeskedéssel, a nászvendégek felkeresésével magyarázzák, s a tyúkok megölését nem említik.⁴⁶ Nehéz megállapítani, hogy mikor, milyen társadalmi-gazdasági események hatására tűnt el a lakodalmi tyúkverőből a tényleges tyúkverés, hiszen a szokásokban bekövetkező változás nem egyszerre lép fel mindenütt. Ugyanaz a változás az egyik közösségben hamarabb, a másikban később következik be.⁴⁷ Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a tényleges tyúkverésre és annak hiányára egyaránt találunk példát a 19. század második feléből és a 20. század első évtizedeiből is. Például Pápai Károly 1890-es közlése szerint a lakodalmi tyúkverőnek már nem része a tyúkok elütése, megfogása: „*A legények azzal végzik a hosszú lakodalmat, hogy délelőtt kormos fazekakkal, pizska-fával, bádoggal fedőn dobolva házról-házra járnak és enni kérnek. Néhol meg is vendégeslik őket; míg másutt, ha szerit ejthetik, maguk lopnak ennivalót; így pl. hust a kéményből. A lakodalom ez utó-játékát: tyúkverőnek nevezik.*”⁴⁸

A szokásleírások között a tényleges és a már csak adománygyűjtő szokásként élő tyúkverő közötti átmeneti formára is találunk adatokat. Benkő László Szegedről – ahol a 19. század végén még élt a tyúkok leütése – olyan tyúkverőt ismert, amelyben megfogják ugyan a tyúkokat, de azokat nem ölik meg, hanem a gazdával kiváltatják. Benkő László hozzáteszi, hogy 1939-ben már ez a szokás is kiment a gyakorlatból, s a „tyúkot fogni” kifejezés már csak szólás, amely azt jelenti, hogy a lakodalom végén a szomszédokat felkösztöztik.⁴⁹ Varga János 1869-ben arról tudósít, hogy a tyúkot, kakast leverik ugyan az ülről, de azzal a céllal, hogy az ifjú párnak adják, megalapozva ezzel első gazdaságukat.⁵⁰

A szokás funkcióját tekintve érdemes figyelmet szentelni a mulatságnak, vendéglátásnak, lakmározásnak, még ha ez természetes velejárója is a lakodalmi ceremóniáknak. De amíg a lakodalom egyéb szokáscselekvéseinek – pl. az alkoskodók megjelenésének vagy a kontyolási szertartásnak – csupán járulékos eleme a jókedv és az evés-ivás, addig a tyúkverőnek ez alapvető funkciója lehet. A 19. század végi német és latin szótárak a következő jelentésű szavakkal fordították a magyar tyúkverő kifejezést: vendégség, lakoma, tor, dárídó, tivornya.⁵¹ Ezek a fogalmak a lakodalmi vacsorához is társíthatók, de a szótárak mégsem magával a lakodalommal vagy a lakodalmi vacsorával azonosítják a tyúkverőt, hanem önálló szokásként kezelik, melynek egyik leglényegesebb eleme a fékte-

⁴⁶ A Pallas Nagy Lexikona 1895: 22.

⁴⁷ Ujváry 1980: 61.

⁴⁸ Pápai 1890: 243.

⁴⁹ Benkő 1939: 351. Közli: Ujváry 1961: 48.

⁵⁰ Varga 1869: 64. Közli: Ujváry 1961: 48.

⁵¹ Ballagi 1857: 619; Bartal–Veres 1872: 631; Sauvageot é. n.: 1222.

len dorbézolás, mulatozás. Így válik érthetővé, hogy a tényleges állatkivégzés elhalványulása után miként maradt meg a szokás adománygyűjtő, házaló lakodalmi multságként, és hogyan válhatott a határtalan tobzódással és evés-ivással járó, farsangvégi multságoknak is meghatározó részévé.

A fellelhető források alapján feltételezhetjük, hogy nem csak a szokás cselekményében, hanem az elnevezésében is történt változás az évszázadok leforgása alatt, hiszen a 19–20. századból származó leírások más elnevezésekkel is illetik a lakodalmi tyúkverő cselekményét. A szokás elnevezését érintő vizsgálat alapvetően két kérdést vet fel:

1. A tyúkverő egyéb elnevezései (reménylő, csiszlő, kóborlás, hajnalozás) csupán tájnyelvi megfelelői a szokásnak, vagy a hasonló cselekmény ellenére a tyúkverő funkciójától eltérő jelenségekről beszélhetünk.

2. Milyen összefüggésbe hozhatók a lakodalmi tyúkverővel azok az elnevezések (hérész, kárlátó), amelyek számos közlésben a tyúkverő szinonimájaként szerepelnek, vagy azzal megegyező cselekményű szokást jelölnek, azonban a magyar nyelvterület nagy részén más funkciójú szokásként élnek.

A különböző elnevezések közötti összefüggések megvilágításához elsőként az összegző munkák, lexikonok címszavaiból érdemes kiindulni. Lássuk először *A magyarság néprajza* meghatározását: „Ekkorra már a vendégek komolyabb része hazatér. A legények, néhol a leányok is, most indulnak tyúkverőbe, reménylőbe, csiszlőba vagy hajnalozásra. Mindenféle maskarát öltenek magukra, esetleg lakodalmas menetként állnak fel, álmenyasszonnyal és vőlegénnyel s fazekakkal, fedőkkel együtt végigjárják a falut, kivált azokat a házakat, ahonnan hivatalosak voltak a lakziba, s különösen ahol lányok is vannak. Az alvókat az ágyhoz kötözik, tyúkot, de esetleg más állatot is felkapnak s ezeket a gazda kiváltani tartozik; de megdézsmálják a kamrát, kéményt is egy kis sonkáért, szalonnáért. A gazda enni-innivalóval vendégeli meg őket; a zene szól, egyet-kettőt táncolnak, majd továbbmennek. Ha valahol nem kínálkoznak, elviszik a gazda ködmönét, párnáját a kocsmába s onnan izennek, jöjjön érte a váltással. Néhol a leütött tyúkokat rúdra akasztották s két legény vitte diadalmi jelvényként a korcsmába vagy vissza a lakodalmas házba, ahol elkészítették, ellakmározták.”⁵²

Csaknem húsz évvel később a *Magyar Népzene Tára* tyúkverőnek, csiszlónak, reménylőbe járásnak nevezi a „házzól-házra járó farsangolást is, amikor a rokonokat sorra járják, és megvendégeltetik magukat.” Majd hozzáteszi, hogy a lakodalom hajnalán az új asszony szüleinél tett látogatását is tyúkverőnek nevezik, ahol „a régi tyúkverő emlékére tyúkot szolgálnak fel.” A *Magyar Néprajzi Lexikonban* Györgyi Erzsébet a következőképpen magyarázza a lakodalmi tyúkverőt: „vidám felvonulás a lakodalom másnapjának hajnalán, amelynek kezde-

⁵² Szendrey–Szendrey 1937: 206.

ményezői a lakodalomban legkitartóbban mulató férfiak, célja pedig a pihenni hazatért vendégek felköltése, erőszakos visszavitele a lakodalmas házhoz, s kamrájuk, gazdasági udvaruk megdézsmálása. A tyúkverőbe olykor maskarába öltözve mennek.”⁵³ Ez a meghatározás már csak a szokás falujáró, a lakodalmi vendégeket felkeltő, zsákmányszerző, adománygyűjtő funkciójára helyezi a hangsúlyt, s már nem szerepel benne az elnevezésből is adódó eredeti funkció. Györgyi Erzsébet – az említett két összefoglaló munka szövegéhez hasonlóan – ugyanezt a meghatározást alkalmazza a hajnalozás, reménylő, és csiszló fogalmakra is, tehát ezeket a szokásokat a tyúkverővel teljesen azonos szokásként kezeli, és elnevezésüket a tyúkverő szinonimájaként használja.

REMÉNYLŐ

A reménylőre vonatkozóan kevés adattal rendelkezünk. A 19. századi közlések nem említik együtt a reménylőt a tyúkverővel, de a reménylő jelentését a más területeken tyúkverőnek nevezett szokással magyarázzák. Egy Szolnok megyei leírás szerint az úgynevezett reménylőbe való járás azt jelenti, hogy a lakodalom másnapján „a' vőfény legényekkel a' volt vendégekhez musikával vagy duda szóval és zajjal elmennek s' folytatják az ivást és tánczot. Kulacsot és nyársat magukkal hordanak; az elsőt borral ajándékol megtölti a' meglátogatott gazda, nyársra pedig szalonnát, húst t. ef. a' mit kapnak reá húzzák, azt ismét a vőlegény házához tánczolva viszik, folytatják a' mulatságot, 's végre megbecsülteések megköszönve elbúcsúznak, 's házaikhoz térnek.”⁵⁴ Látjuk, hogy a tyúkverőhöz nagyon hasonló, falujáró, a násznépet felkereső, adománygyűjtő népszokásról van szó, s hogy a reménylőt használhatjuk a tyúkverővel rokonértelmű kifejezésként, arra két alföldi város ugyanazon tiltó rendelkezése és Ballagi Mór 1873-ban megjelent *A magyar nyelv teljes szótára* című munkája nyújt némi alapot. Egy 1799-es túrkevei jegyzőkönyvben az olvasható, hogy tilalmazás alá esik „a lakodalmakban való lövöldözések és rendetlen dobzódások és azok alatt tétetni szokott úgynevezett reménylő- vagy tyúkverő járások, úgy a muzsikával való kóborlások.”⁵⁵ Egy kiskunhalasi jegyzőkönyvben ugyanezt olvashatjuk.⁵⁶ Ballagi Mór a reménylőt és a tyúkverőt külön említi, de mindkét fogalmat lényegében azonos magyarázattal látja el. Reménylőn azoknak a legényeknek a mulatságát érti, akik a lakodalom végeztével zeneszóval bejárják a lakodalomban részt vett lányos házakat, „mintegy reményöket kimutatandók, hogy nemso-

⁵³ Magyar Néprajzi Lexikon 1982: V. 395.

⁵⁴ Tahy 1837: 11. Közli: Paládi-Kovács 1968: 241.

⁵⁵ Gy. 1936: 323.

⁵⁶ Morvay Péter 1955: 300.

kára az illető leányok lakodalma is bekövetkezik”, tyúkverőknek pedig a lakodalmas nép ifjabbjait nevezi, akik a „mennyező utáni napon zene kíséretében a volt lakodalmi vendégeket bejárják és magukat megvendégettetik.⁵⁷

A Magyar Népzene Tára utal rá, hogy a farsang alkalmával tartott adománygyűjtő szokásokat is reménylőnek hívják. Az ide tartozó szokások számbavétele és a regélés-, remélés- elnevezés hasonlósága vezette el oda a kutatókat, hogy a regölés szokását is bevonják a vizsgálódás körébe, pontosabban a regölés és a regősének kérdései kapcsán merült fel a regölés és remélés közötti összefüggés lehetősége.⁵⁸ A tyúkverő, regölés és remélés közötti kapcsolat megvilágításához érdemes Rajeczky Benjamin példáiból kiindulni, aki Heves és Nógrád megyei palóc területeken talált adatokat a regölés-elnevezés meglétére. „Pásztón a lakodalom legvégén „regélni” mennek, vagyis még egyet mulatni a hérészes háznál. Felköszöntő, jókívánság, vers, nóta, ami erre az alkalomra szólna, nincsen. A kifejezés csak az ivómulatás végső szakaszát jelenti.” Rajeczky Benjamin a regélést és a remélést azonos jelentésű szónak tartja, azzal a magyarázattal, hogy a remélés a regélés szó romlott formája. Erre példa egy tiszánai adat, amely szerint a pásztóiival azonos szokáscselekvést nem regélésnek, hanem remélésnek hívják. Rajeczky Benjamin a szokás farsangi hagyománykörben való előfordulásáról is beszámol: „Hamvazószerdán reggel mentek a legények »regényi«. Amit megfoghattak, tyúkot, kacsát, mindent összeloptak, azt eladták és megint csak hamvazószerdán süttek-főztek, meg táncoltak, mer a cigánval jártak rekvi-rányi.”⁵⁹ Látjuk, hogy az idézett szöveg összecseng a lakodalmi tyúkverőről szóló közlésekkel, amelyekben nagy hangsúlyt kap a tyúkok agyonütése vagy öszszegyűjtése, illetve az adománygyűjtés. Hangsúlyozzuk, hogy a hagyományterület különböző területein gyakran bukkan fel ugyanaz a szokáselem, hiszen a szokáselemek lényegét funkciójuk adja, amely előidézí azok átvitelét, különböző alkalmakkor való előfordulását.⁶⁰ Paládi-Kovács Attila és Schwalm Edit szintén közölt adatokat a farsangi remélésre.⁶¹ Rajeczky Benjamin feltételezését alapul véve Paládi-Kovács Attila a palóc remélés és a dunántúli regölés kérdéskörét boncolgatva arra figyelmeztet, hogy bár az észak-magyarországi parasztság körében is nagy hagyománya volt az évkezdéssel kapcsolatos termékenységvárászló, alakoskodó szokásoknak, ezek a dunántúlitól eltérő történeti úton haladtak, más hatások alatt állva fejlődtek.⁶² A regölés és remélés különbözőségét a szó etimológiai vizsgálata is alátámasztja. A reménylő kifejezést 1762-ben Pápai Pá-

⁵⁷ Ballagi 1873: 469, 678.

⁵⁸ A regölés és a remélés összefüggéseit érintő munkák: Szendrey 1925: 63; Rajeczky 1959: 15–16; Paládi-Kovács 1968: 241–252; Barna 1979: 161–174; Tátrai 1990: 102–328.

⁵⁹ Rajeczky 1959: 15–16.

⁶⁰ Ujváry 1980: 11–32.

⁶¹ Paládi-Kovács 1968: 241–252; Schwalm 1973: 305.

⁶² Paládi-Kovács 1968: 250.

riz Ferenc szótára a latin „sperans” szóval fordítja, amely a latin „spes”, azaz remény szó származéka.⁶³ Szenczi Molnár Albert a szó német megfelelőit is felveszi szótárába, amelyek jelentése – „hoffen”, „hoffnung” – ugyancsak a remény, remél, reménykedik kifejezésekkel hozható kapcsolatba.⁶⁴ Ezzel szemben a *Magyar Tájszótár* a Kemenesaljáról beküldött „regölöm” tájszó magyarázataként a reménnyel kapcsolatos szavak helyett a következő igéket sorolja fel: hirdetem, rebezsetgem, mondogatom, híresztelek.⁶⁵ E rendkívül izgalmas kérdéskörből számunkra a leglényegesebb, hogy az észak-magyarországi regélés vagy remélés szokása tulajdonképpen a lakodalmi tyúkverővel azonos tartalmú és cselekményű szokásra utal, s ahogy a tyúkverő vagy tikverő, úgy a remélés, reménylő is egyaránt előfordul a lakodalmi és farsangi hagyománykörben.

HAJNALOZÁS

A magyarság néprajza, A Magyar Népzene Tára és a Magyar Néprajzi Lexikon a hajnalozást is a tyúkverővel azonos értelemben használja. A konkrét szokásleírásokból azonban nemcsak a tyúkverő elnevezés hiányzik, hanem a tyúkok vagy egyéb aprójószágok leütése vagy bármi nemű előfordulása is. A szokás cselekményét, funkcióját vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy a hajnalozás, hajnaljárás, hajnal néven ismert lakodalmi népszokás két ponton mutat azonos-ságot a lakodalmi tyúkverővel. Az egyik a lakodalom végeztével folytatott falujárás, vendégeskedés, a másik, hogy a hajnaljáró menetek is nagyrészt a lakodalomban részt vett vendégek házait keresik fel. Az adománygyűjtés ritkán, a zene és a tánc azonban gyakran szerepel az ide vonatkozó közlésekben.

A hajnalozásról szóló szokásleírások az 1800-as évek második feléből származnak, és lényegében két nagy területet érintenek, a Székelyföldet és a történeti Gömör, Zemplén, valamint Abaúj-Torna megyét.⁶⁶ A hajnalozás tyúkverővel való teljes azonosságát azonban megkérdőjelezi az a néhány közlés, amely a szokás korábbi, széles körben elterjedt funkciójáról számol be.

Csefkó Gyula szerint ez a népszokás egy valamikor jóval általánosabb lakodalmi szokásnak a maradványa. Apor Péter *Metamorphosis Transilvaniae* című munkájára hivatkozva írja, hogy régen „*az úri lakodalmakban is országszerte dívott a ma már csak népies hajnalozás, és abból állt, hogy a lakodalmak után*

⁶³ Pápai Páriz 1762: 971.

⁶⁴ Szenczi Molnár 1782: 300.

⁶⁵ Magyar Tájszótár 1838: 313.

⁶⁶ Hajnalozással kapcsolatos közlések: Nagy 1857: 467; Csomár 1883: 473; Tirpák 1888: 233; Szinnyei 1897–1901: 783–784; Kovács 1899: 28–29; Györgyi 1962: 45; Bakó 1987: 227; Csáky 1993: 170.

virradó reggelen az új párnak meg a jelesebb vendégeknek hajnalnótát vontak a muzsikások. Ezt a hajnalnótát, melyet különben a XVI–XVIII. sz. nyelve elég sűrűn emleget, rövidebben hajnalnak hívták és voltaképpen kora reggeli zenét jelentett.”⁶⁷ Csefkó Gyula feltehetően figyelembe vette Fabó Bertalan kutatásait, aki a hajnalnótának vagy hajnalnak nevezett kora reggeli zenét a felföldi és erdélyi századok, a hazai szlovákok és a lengyelek nyelvében és szokásaiban is kimutatta. Munkájában Fabó Bertalan a hajnali zenéket tilalmazó írott rendtartásokra is hivatkozik, a hajnalnóta eredetét pedig a városi és falusi öröknek az egyes órákat megéneklő rigmusaiban határozza meg. Fabó Bertalan egy mondattal a „hajnal” kifejezés másik értelmére is utal, melyet „hajnali zenés felvonulás” és „hajnaljárás” kifejezésekkel illet.⁶⁸ Báró Radvánszky Béla a 16–17. századi lakodalmakról szólva a következőt írja: „Másnap délelőtt, mikor már ébredtek a vendégek, a zenészek az új házaspárnak, násznagynak, vőfélynak, nászolyó asszony és kisasszonynak, valamint a többi násznépnek, is sorba hajnalnótát vontak.”⁶⁹ A hajnalozás ifjú párt köszöntő funkciójára későbbi szokásleírásokban is találunk adatokat. Ballagi Mór szótárában a „hajnal” címszónál említi a „hajnalt húzni” szóösszetételt, mely annyit jelent, hogy a „menyasszonyt és a vőlegényt a menyegző utáni hajnalban zeneszóval üdvözlöni.”⁷⁰ Ugyancsak Csefkó Gyula a Székelyföldről mutatja be azt a szokást, amikor a lakodalmas nép a lakodalmat követő reggelen az ifjú párt „meghajnalozza”, vagyis hajnali muzsikával tiszteli meg.⁷¹ Domokos Pál Péter szintén a hajnal szó és az éjjeli örök hajnali zenéjéhez kapcsolódva ír a hajnalozásnak nevezett, különböző alkalmakkor gyakorolt népszokásokról.⁷² A fentiek alapján feltételezhetjük, hogy ez az ifjú párt köszöntő szokás az idők folyamán egy szélesebb körű köszöntéssé vált, amely már nemcsak az ifjú párra, illetve annak családtagjaira, hanem a násznép többi tagjára is kiterjedt. Bár a hajnalozás bizonyos pontokon megegyezik a tyúkverő cselekményével, alapját, eredeti funkcióját nem a lakodalmi tyúkverőben kell keresnünk.

CSISZLÓ

A csiszló nevének első ismert említése 1857-ben történik. A Magyar Néplapban megjelent, sárközi házassági szokásokat bemutató közlés szerint a szokás lényege, hogy a lakodalomból már hazatért vendégeket a násznagy visszahordat-

⁶⁷ Csefkó 1929: 187–188.

⁶⁸ Fabó 1907: 126–128.

⁶⁹ Radvánszky 1883: 241.

⁷⁰ Ballagi 1873: 508.

⁷¹ Csefkó 1929: 187.

⁷² Domokos 1961: 223–224.

ja a lakodalmas házhoz. Ez meglehetősen tréfás hangulatban zajlik, láncok, gyalogszán, talyiga bevetésével történik.⁷³ A Magyar Nyelvőr 1903-as évfolyamában a csiszló meghatározásaként csak annyi szerepel, hogy „*A lakodalmat lezáró tréfás multság*”, s a szót Dávid Pál sárközi tájszóként küldte be a szerkesztőségbe.⁷⁴ Szó szerint ezt a közlést használta fel a *Magyar Etymologiai Szótár* az a kiegészítéssel, hogy a szó eredete ismeretlen.⁷⁵ Fél évszázaddal később szintén a Magyar Nyelvőr hasábjain Hegedüs Lajos a Sárköz tájnyelvi érdekességeit taglalva már a tyúkverő szinonimájaként említi a csiszlót⁷⁶, 1931-ben pedig Pásztor Árpád egy sárpilisi lakodalmat ismertetve részletesen beszámol a szokás menetéről. „*Hajnali hat óra... Most indul a csiszló, vagy másképpen a tikverő (tyúkverő). Aki még bírja, feláll a ház előtt hosszú sorba, elöl egy jó komma kéményseprőnek öltözik, mögötte két férfi vőlegénynek, menyasszonynak, megint másik nyoszolyólánynak, hátul felkészül a rezesbanda, a menyecskéknek, lányoknak tyúk van a kezükben és elindulnak végig »csiszlózni« a falun. Bezörgetnek az ablakokon, kapukon. Aki a lagzin volt, de korán haza ment, azt kihúzzák az ágyból, úgy cipelik vissza. A lányok meglóbálják kezükben a tyúkokat, aki elkapja, azé. Van multság, ordítózás, nevetés végig hosszú Sárpilisen!*” – írja.⁷⁷ 1938-ban Bátky Zsigmond a Magyar Nyelvőr már említett meghatározását veszi alapul, s az elnevezést a szokáshoz kapcsolódó táncsal magyarázza, miszerint a csiszló lehet olyan multság, ahol *csiszol*-nak (csiszlanak), *csiszeg-csoszognak*, azaz a „kárlátók” vagy „morzsára menők” az igazi lagzi után csak csoszogva táncolnak.⁷⁸ A Sárköz néprajzi monográfiájában Katona Imre az elszökött vendégek visszavitelén kívül az alakoskodást és a tyúkok leütését is megemlíti, s a szokás elnevezését tekintve a csiszló és tyúkverő kifejezést egyaránt használja.⁷⁹ A fent említett közlések alapján a csiszlót valóban a tyúkverővel azonos szokásnak, a tyúkverő sárközi változatának tekinthetjük.

A fenti állítást nem kérdőjelezi meg, de mindenképpen figyelemre méltó az a bukovinai adat, miszerint a „csiszla” vagy „csiszlálás” az összeadott élelmiszerekből közös munkával készített ételek és italok együttes elfogyasztását jelenti. A Bukovinából Dévára telepített székelyek a farsangi időszakban „csiszláltak”, azaz az egy fonóba járó fiatalok, vagy azok az idősek, akik nem tudtak elmenni a húshagyókeddi bálba, egy vendéglátó házánál összegyűltek, s a közösen összeadott ételekből, azok elkészítésével multságot rendeztek.⁸⁰ Hogy van-e közvet-

⁷³ Sárközi népszokások a házasság körül. 1857: 288. Közli: Balázs Kovács 1999: 403–404.

⁷⁴ Dávid 1903: 461.

⁷⁵ Gombocz–Melich 1914–1930: 1105.

⁷⁶ Hegedüs 1953: 104.

⁷⁷ Pásztor 1931: 35.

⁷⁸ Bátky 1938: 211. Közli: Balázs Kovács 1999: 403.

⁷⁹ Katona 1962: 149. Ezt a közlést vette át: Balázs Kovács 1999: 403.

⁸⁰ Makkai–Nagy 1993: 84–85.

len kapcsolat a sárközi csiszló és a bukovinai székelyek csiszlálása között, továbbra is kérdés marad, hiszen az összefüggések megállapításához – elsősorban a bukovinai szokás tekintetében – több adatra volna szükség.

Adománygyűjtés a mohai tikverőzésen. 2000. Fotó: Szűcs Róbert

KÓBORLÁS

A tyúkverő különböző elnevezéseit tekintve nem kerülheti el a figyelmünket a lakodalmi kóborlás, melyre elsősorban a Dunántúlról találunk adatokat. Hogy a tyúkverővel összefüggő, sőt azzal megegyező szokásról van szó, azt a szó 18. századi jelentése is alátámasztja. Baróti Szabó Dávid Kisded Szótára a kóborlást a következő szavakkal magyarázza: „*dúlás, fosztás, rablás*”, vagy „*nyargalás, kószálás, koslatás, tekergés*”.⁸¹ Az első három szó nagyon emlékeztet a tyúkverő során végbemenő tréfás cselekedetekre, nevezetesen az ólak, kamrák kifosztására, a kéményből a sonka, kolbász elrablására. Kresznerics Ferenc 1832-es szótára ugyancsak a zsákmányolás, kifosztás, rablás szavakkal magyarázza a kóborlás szó jelentését.⁸² A *Magyar Tájsszótár* a kóborlást balatonmelléki szóként közli, és együtt említi a tikverővel, hozzátéve, hogy így hívják a kóborlást Győr megyé-

⁸¹ Baróti Szabó 1792: 118.

⁸² Kresznerics 1832: 331.

ben.⁸³ Szinnyei József tájszótárában már a kóborlás rövid meghatározását olvashatjuk: „*Lakodalom után a hivatalos vendégek házánál sorban tett látogatása s ott való evése-ivása, mulatozása a násznépnek.*”⁸⁴ A szótárak meghatározásánál bővebb és konkrétabb, helyhez is kötött szokásleírások közül Jankó János beszámolója különösen figyelemre méltó, mivel nála a kóborlás mellett a tyúkverő elnevezés is szerepel.⁸⁵ A lakodalmi tyúkverővel azonos, kóborlásnak nevezett szokásra vonatkozóan még az Őrségből⁸⁶ és Zala megyéből⁸⁷ rendelkezünk adatokkal. A szokásközlésekből megállapítható, hogy a tyúkverő őrségi, göcseji, és balatonmelléki változatában a nászvendégek felkeltése mellett nagy szerepe van az adománygyűjtésnek, és a naturáliák önkényes, tréfás eltulajdonításának, vagyis a zsákmányszerzésnek.

KÁRLÁTÓ, HÉRÉSZ

A magyarság néprajza, A Magyar Népzene Tára és a Magyar Néprajzi Lexikon nem, a 19. századi közlések azonban gyakran említik együtt a tyúkverőt a kárlátóval és a hérésszel. E két elnevezés érdekessége, hogy mindkettő szintén lakodalmi szokásként, de más tartalommal, vagy más tartalommal is ismert a Kárpát-medence nagy részén. A szokáshagyomány integrálódási folyamatával állunk szemben akkor, amikor egy szokás más, megszűnőben lévő szokás elemeiből olvaszt magába egyes elemeket.⁸⁸ A kárlátót leginkább az alföldi területeken hozzák összefüggésbe a tyúkverővel. Egy szegedi közlés szerint a lakodalom másnapján, kora reggel a legények a vőfély vezetése mellett „*kótyagos fejjelel mennek «tyúkverőbe», vagyis «kárlátóba».* A lakodalomba hivatalosokhoz berontanak s egy pár kappant vagy a kéményből egy-egy sonkát rúdra fűzve, muzsikaszóval járnak utcáról-utczára s mikor megtelt a rúd, haza térnek folytatni tovább a lakodalmat.”⁸⁹ Varga János a Vasárnapi Ujság hasábjain közzétett ismertetése, mely részletesen számol be a lakodalom kárlátónak nevezett utómulatságáról, ugyancsak Szegedről származik. Eszerint a násznép legényei azokat a házakat keresik fel, amelyek gazdái a hívás dacára sem mentek el a lakodalomba. E gazdák valóban „kárukat látják”, hiszen a legénysereg a házaknál igyekszik a tyúkokat és egyéb aprójószágokat megfogni, zsákba tenni, majd vissza-

⁸³ Magyar Tájszótár 1838: 208.

⁸⁴ Szinnyei 1893: I. 1144.

⁸⁵ Jankó 1902: 392.

⁸⁶ Mészöly 1917: 110–111.

⁸⁷ Wagner 1895: 317.

⁸⁸ Kiss 1984: 369.

⁸⁹ Kulinyi 1901: 252.

vinni a lakodalmas házhoz, és a menyasszonynak átadni.⁹⁰ Penavin Olga szlavóniai szótárában nem szerepel a tyúkverő, csiszló, kóborlás, hajnalozás címszó, a kárlátó szó viszont a lakodalom maszkás vendégeinek látogatását jelenti a lakodalomban részt vett vendégeknél.⁹¹ A Magyar Nyelvőr 1886-os évfolyamába Samu József alföldi tájszóként küldte be a kárlátó címszót, az előző közlésekhez hasonló tartalommal. A kárlátó cselekménye itt is azonos a tyúkverő néven ismert szokással, s a szót Samu József a tyúkverő szinonimájaként használja. A szokáshordozók, vagyis a cselekmény végrehajtói azonban rávilágítanak arra, hogy valami más lehetett a kárlátó eredeti funkciója. Samu József közlésében ugyanis nem a násznép falujárásával, a vendégek felkeresésével találkozunk. A násznép itt csak a lányos ház vendégeit jelenti, akik a lakodalom második napján látogatást tesznek a legényes háznál különféle ajándékokkal. A tyúkok elütése, rúdra való felaggatása útközben történik.⁹² Bálint Sándor szegedi szótára külön említi a kárlátót és a tyúkverőt, s a kárlátón – az említett kézikönyvekhez és a *Magyar Néprajzi Lexikonhoz* hasonlóan – a lányos ház válogatott násznépének a legényes háznál tett látogatását érti.⁹³ A tyúkverőhöz hasonlóan a kárlátó is meghatározott szabályokra épülő, szertartásos szokáscselekvés. Szegeden a kárlátó népe leginkább fiatal házasokból áll. Számuk hét, kilenc, vagy tizenhárom. A férfiaknak eggyel kevesebben kell lenniük, mint a menyecskéknek. Meglepetésszerűen kell beállítaniuk a vőlegényes házhoz, ahol megnézik az új asszonyt, majd táncra perdülnek. Az ő nótájuk a lakodalom leghosszabb nótája.⁹⁴ A Bács-Kiskun megyei Fajszon a kárlátó barátságos összejövetel az örömapánál, hogy megnézzék, mi kár történt a menyasszonyban.⁹⁵ Háromszéken a menyasszony szülei tesznek látogatást az új pár otthonában, hogy megnézzék a berendezést és a gazdaságot.⁹⁶ Szinnyei József *Magyar Tájszótára* szerint a kárlátó „*lakodalmas népek az esküvő után egy nappal v. egy héttel (néhol néhány órával) tett látogatása a fiatal pár házánál és az ezen alkalommal tartott vendégség.*”⁹⁷ A helyhez köthető szokásleírások mellett a kárlátó funkciójában a menyasszony és a vőlegény családjának kölcsönös vendégeskedését, s ezen értelmezés széles körű elterjedtségét támasztják alá a nyelvtörténeti és értelmező szótárak is. Ballagi Mór szótára szerint a kárlátó a menyasszony szüleinek és közelebbi rokonainak látogatása az új pár házánál, hogy megnézzék, nem esett-e valami kár a meny-

⁹⁰ Varga 1872: 662.

⁹¹ Penavin 1975: 29.

⁹² Samu 1886: 281–282.

⁹³ Szendrey–Szendrey 1937: 206–207; A Magyar Népzene Tára III/A 1955: 39; Magyar Néprajzi Lexikon 1979: II. 526; Bálint 1957: 694.

⁹⁴ Bálint 1957: 694.

⁹⁵ Uj 1878: 428.

⁹⁶ Kovács 1895: 396.

⁹⁷ Szinnyei 1893: I. 1050.

asszony személyében vagy holmijában.⁹⁸ A Czuczor–Fogarasi-féle szótár szerint a kárlátó a szülők első látogatása férjhez adott lányuknál, „*kiben saját házoknál mintegy kárt szenvedtek.*”⁹⁹

A szótárak meghatározásait lehetne még sorolni, érdemesebb azonban néhány pillantást vetni a kárlátóval összefüggésben a hérészre vagy herészre is. Számos 19. századi szótár és szokásleírás, valamint *A magyarság néprajza*, *A Magyar Népzene Tára* és a *Magyar Néprajzi Lexikon* is azonos tartalommal, rokonszóként használja a hérész és a kárlátó fogalmát.¹⁰⁰ A *Magyar Néprajzi Lexikon* szerint a hérész vagy kárlátó a lakodalom befejező aktusainak egyike, a menyasszony násznépének látogatása a vőlegényes háznál. Célja a háztól elvitt, menyecskévé lett menyasszony megtekintése.¹⁰¹ Mivel a kétféle elnevezés ugyanarra a cselekményre vonatkozik, nem csodálkozhatunk azon, hogy az idők folyamán a kárlátóhoz hasonlóan a hérész is összemosódott a tyúkverővel. A szokás tyúkverőhöz hasonló funkciójára már a 18. század végéről történik utalás. Baróti Szabó Dávid szótára szerint a herészek azok, „*a' kik a' lakadalom után a' volt vendégeket meg-járják hegedü-szóval; innen mondgyák: herészbe járni.*”¹⁰² Egy 1833-as közlés hasonló tartalommal, de a hajnalosokkal hozza összefüggésbe a hérészt: „*a' Hérészek Hajnalosoknak, vagy Hajnal járóknak is neveztetnek, kik hegedü szóval járnak menyegző étszakájának hajnalábann, midönn pitymallani kezd, heje-hujával szarhásznak végig, és keresztül-kasúl a' falunn; nagy dínom-dánommal a' nász néppel egyetembenn, és a' lakadalomba hitt vendégek' házait megtisztelik, a'hol esznek isznak tsörégéznak, herőtéznek, és ugrántzolnak (korts szóval tántzolnak).*”¹⁰³ Czuczor Gergely és Fogarasi János egyértelműen tyúkverő értelemben használják a szót, s meg is jegyzik, hogy a hérészt a Mátyusföldön tyúkverőnek nevezik, mivel itt a vendégeket zeneszóval, táncolva bejáró násznép tagjai tyúkot vagy kakast visznek magukkal, melyet karó végére kötnek, s a vőfélyvel, kinek szeméit bekötik, lenyakaztatják. Majd azt is hozzátesszik, hogy a hérész a hereméh szóból kölcsönözte nevét, mivel „*a herészek, mint a hereméh kasról kasra, úgy ők házról házra járnak vendégeskedni; vagy ami hihetőbb, egyszerűen a here v. herő szótól származott, s ekkor férjesülést vagy házasodást; innen továbbá lakodalmat és lakodalmas népet jelent.*”¹⁰⁴ Ballagi Mór egy évtizeddel később a „hérészesek” címszóhoz kétféle magyarázatot társít. Az első magyarázat szerint a hérészesek „*a lakodalmas nép*

⁹⁸ Ballagi 1873: 671.

⁹⁹ Czuczor–Fogarasi 1865: III. 413.

¹⁰⁰ Szinnyei 1897–1901: II. 899; Népryelvagyományok. Tiszavidékiek. 1880: 129; Simonyi 1887: 143; Kubinyi 1887: 476; Zilahy 1888: 526; Bakó 1955: 390–401.

¹⁰¹ Magyar Néprajzi Lexikon 1979: II. 526.

¹⁰² Baróti Szabó 1792: 87.

¹⁰³ Kassai 1833: 480–481.

¹⁰⁴ Czuczor–Fogarasi 1864: II. 1539.

ifjabbjai, kik a menyekző utáni napon, zenebanda kíséretében a volt lakodalmi vendégeket bejárják és magokat megvendégeltetik; mátyusföldén: tyúkverők.” A hérésszesek másik értelmezése Ballagi Mór szerint Eger környékére jellemző, ahol a menyasszony által meghívott násznépet nevezik így. Ezek a hérésszesek nappal a menyasszonyi háznál zene nélkül mulatnak, s este mennek a vőlegényes házhoz táncmulatságra.¹⁰⁵ 1960-ban a *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* ugyancsak kétfajta, a fentiekhez hasonló magyarázatát adja a héréssznek.¹⁰⁶ Manga János a palóc lakodalmi szokásokkal kapcsolatban azt írja, hogy az Ipoly vidékén a lakodalom utómulatságát héréssznek mondják, és rendszerint a lakodalmat követő szombat vagy vasárnap este tartják, de a Bars megyei Zsitvabesenyőn ugyanennek a mulatságnak tyúkverő a neve.¹⁰⁷

A fentiekből látjuk, hogy a hérész vagy kárlátó régi időkre visszatekintő lakodalmi szokás volt, és a Kárpát-medence majd minden részén ismerték. Az egykor két-három napos, vagy akár egy hétig is eltartó lakodalmaknak sokáig fontos mozzanata volt, mint ahogyan az állatáldozati rítuson alapuló, majd funkciójában megkopott tyúkverő is. Minden bizonnyal a lakodalmak rövidülése, egyszerűsödése eredményezte az egykor egymástól jól elkülönülő szokások összeolvadását, s a nagy múltra visszatekintő lakodalmi tyúkverő is így vált az évszázadok alatt egy továbbra is széles körben gyakorolt, de más-más elnevezéssel bíró, adománygyűjtő, zsákmányszerző, falujáró népszokássá. Az összeolvadás folyamatát segíthette, hogy mindkét szokáscelekvésre a lakodalom utolsó szakaszában került sor, s mind a tyúkverőnek, mind a kárlátónak és a héréssznek lényeges mozzanata volt a település, vagy annak egy részének csoportos bejárása. A legtöbb adat arra utal, hogy a lakodalmi vendégeket felkereső tyúkverőszokásokat nevezték kárlátónak, azonban a jelenség fordítottjára is találunk példát. Vajtán a vőlegényes ház násznépének látogatását a menyasszonyos háznál nem kárlátónak vagy héréssznek, hanem tyúkverőnek nevezték.¹⁰⁸ A két szokáskör fokozatos összeolvadására csaknem száz évvel ezelőtt Streitmann Antal is felfigyelt. Torontál vármegye népéletét taglaló munkájában így fogalmazta meg észrevételét: „*A lakodalom legényei – nem is olyan régen – másnap, tegnapos állapotban, beállítottak a násznapos vendégek egyik-másikánál s egy pár tyúkot leütöttek, hogy a háziasszony paprikást főzhessen számukra. Ez volt a híres »tyúkverő«.* Ma ezt már csak emlegetik, lassanként beleolvad a kárlátó fogalmába.”¹⁰⁹

¹⁰⁵ Ballagi 1873: 559.

¹⁰⁶ A Magyar Nyelv Értelmező Szótára 1960: III. 225.

¹⁰⁷ Manga 1942: 201.

¹⁰⁸ Pesovár 1959. (Kézirat)

¹⁰⁹ Streitmann 1911: 146.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy eredeti funkcióját tekintve a lakodalmi tyúkverő állatkivégzésre irányult, azonban a kakasütéssel ellentétben nem egyetlen, közszemlére állított állat megölése volt a célja, hanem a falu körbejárása közben a később élelemként szolgáló tyúkok, aprójószágok lenyakazása zsákmányszerzés céljából. Funkcionális szempontból a mulatság, a vendéglátás, és a lakmározás áll a szokás középpontjában, s ez jelenthette a tyúkverő farsangi hagyománykörben való megjelenésének alapját és feltételét is. A 19–20. század fordulójára a tényleges állatkivégzés elhalványult, és az adománygyűjtő népszokás összeolvadt a lakodalom szokásrendszerének egyéb hajnali mulatságaival. Ezek egy része más néven, de azonos funkcióval élt a Kárpát-medencében, más részük azonban eredetileg az elnevezés különbözőségén túl a tyúkverőtől eltérő szokáscselekvést is jelölt.

Napjainkban a szokáskör egyetlen felújítás nélkül továbbélő emléke a mohai tikverőzés, amely húshagyókedden kerül megrendezésre. Ma már több száz látogató kíséri figyelemmel, hogyan járják végig a maskarába öltözött fiatalok a falu házait, miközben a tyúkokat megzavarják, a háziaktól pedig tojást gyűjtenek, és kivétel nélkül mindenkit bekormoznak. A szokás alakoskodói között két lánynak öltözött fiút, egy szalmatörököt, egy kéményseprőt, és egy tucát szalagokkal teleggatott, rongyos ruhás ún. bohóc alakoskodót találunk.

IRODALOM

- BAKÓ Ferenc
 1955 Felsőtárkány község lakodalmi szokásai. *Ethnographia*, LXVI. 1–4. 390–401.
 1987 *Palóc lakodalom*. Budapest
- BAKSAY Sándor
 1891 *Magyar népszokások*. Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben. VII. Magyarország. 2. 73–148. Budapest
- BALÁZS Kovács Sándor
 1999 A házassághoz kapcsolódó szokások a Sárközben. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve XXI*. Szekszárd
- BÁLINT Sándor
 1957 *Szegedi szótár I–II*. Budapest
- BALLAGI Mór (szerk.)
 1857 *Új teljes magyar és német szótár*. Pest
 1873 *A magyar nyelv teljes szótára*. 1–2. rész, Pest
- BARNA Gábor
 1979 A regös hagyományok földrajzi elterjedéséről. *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* 1. Műveltség és Hagomány. *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Évkönyve*. XIX. 161–174. Debrecen
- BARÓTI Szabó Dávid (szerk.)
 1792 *Kisdéd Szótár*. Kassa

- BARTAL Antal – VERESS Ignác (szerk.)
1872 *Magyar-latin szótár*. Pest
- BÁTKY Zsigmond
1938 Tárgymagyarázatok. *Ethnographia*, XLIX. 1–2. 209–212.
- BENKÓ László
1939 Szeged-Felsőanya népe. *Ethnographia*, LV. 3–4. 347–358.
- CZUCZOR Gergely – FOGARASI János
1862–1874 *A Magyar Nyelv Szótára*. I–VI. kötet. Budapest
- CSÁKY Károly
1993 „Jaj, pártám, jaj, pártám...” *Párválasztási, lakodalmi szokások és hiedelmek az Ipoly menti palócoknál*. Dunaszerdahely
- CSEFKÓ Gyula
1929 Hajnal. *Ethnographia*, XL. 2. 187–188.
- CSOMÁR István
1883 Lakodalmi szokások. *Magyar Nyelvőr*, XII. 10. 473.
- DÁVID Pál
1903 (Tájszók) Sárköziek. *Magyar Nyelvőr*, XXXII. 8. 461.
- DOMOKOS Pál Péter
1961 Hajnal, hajnalnóta, hajnalozás. *Ethnographia*, LXXII. 2. 237–265.
- EDVI Illés Pál
1827 Magyar Parasztok' lakodalmi szokásaik. *Tudományos Gyűjtemény*, XII. 3–25.
- ENDREI Ákos
é. n. Somogy vármegye népe. In Csánki Dezső (szerk.): *Somogy vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. 197–222. Budapest
- EPERJESSY Ernő
2002 *Beiträge zur Sittenordnung der deutschen Hochzeit in Pußtawam*. A magyarországi németek néprajza 19. 9–38. Budapest
- FABÓ Bertalan
1907 Hajnalnóta. *Magyar Nyelv*, III. 3. 126–128.
- GELENCSÉR József – Lukács László
1991 *Szép napunk támadt. A népszokások Fejér megyében*. Székesfehérvár
- GOMBOCZ Zoltán – MELICH János
1914–1930 *Magyar Etymologiai Szótár*. I–II. Budapest
- GY.
1936 Tobzódások tilalmazása a Jász-Kunságban 1799-ben. *Ethnographia*, XLVII. 4. 323.
- GYÖRGYI Erzsébet (szerk.)
2001 *Lakodalmi szokások. Mátkaság, menyegző*. Budapest
- HARSÁNYI István
1915 Adalékok a magyar népszokások történetéhez. *Ethnographia*, XXVI. 129–130.
- HEGEDŰS Lajos
1953 Hangfelvételes néprajzi gyűjtés a Sárközben. *Magyar Nyelvőr*, LXXVII. 1–2. 90–105.
- HOFFMANN Tamás
1954 A 'Köz-nép' házasodásának módja Baranyában. *Ethnographia*, LXV. 3–4. 517–529.
- HUNFALVY János
1856 *Magyarország és Erdély eredeti képekben*. I. Darmstadt
- IMRŐ Judit
2001 Szokások. In Kapitány Orsolya – Imrő Judit (szerk.): *Somogy megye népművészete*. 413–436. Kaposvár

- IPOLYI Arnold
1854 *Magyar Mythologia*. Pest
- JANKÓ János
1902 *Balaton-melléki lakosság néprajza*. Budapest
- KÁLLAY István
1971 Székesfehérvár haszonvételei 1688–1790 között. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 5. Székesfehérvár, 45–102.
1989 *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848*. Budapest
- KÁLMÁNY Lajos
1881 *Szeged népe. Ős Szeged népköltése*. I. Arad
- KATONA Imre
1962 *Sárköz*. Budapest
- KASSAI József
1833 *Származtató, 's gyökerésző magyar-diák szó-könyv*. II. Pest
- KISS József
1833 Sopron vármegye Esmértetése. *Tudományos Gyűjtemény*, XVII. 1. 5–41.
- KISS Mária
1984 *A szokáshagyomány integrálódási irányjai*. Folklor és tradíció I. A hagyományos műveltség továbbélése. Az I. magyar–jugoszláv folklor konferencia előadásai. Bp. 1983. nov. 1–3. Szerk. Kiss Mária. Budapest, 369–374.
- KOVÁCS Bálint
1895 A zágoni nép lakodalmi szokási. *Ethnographia*, VI. 4. 396.
- KOVÁCS Géza
1899 A hajnalozás és czégerlövés a Nyárad mentén. *Erdély népei*, II. 2. 28–29.
- KRESZNERICS Ferenc
1831–1832 *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal I–II*. Buda
- KUBINYI Ferenc
1887 (Tájszók) Ipolyvölgyiek. *Magyar Nyelvőr*, XVI. 10. 476.
- KULINYI Zsigmond
1901 *Szeged új kora. A város újabb története (1879–1899) és leírása*. Szeged
- KURZ Sámuel
1896 Lajos-komáromi népszokások. *Ethnographia*, VII. 1. 103–107.
- LÁBADI Károly
1996 *Drávaszögi Ábécé*. Eszék–Budapest
- LUKÁCS László
é. n. A kakasütés emlékei Komárom-Esztergom megyében. In Kövecses-Varga Etelka – Tisovszki Zsuzsanna (szerk.): *Néphagyomány – Népmismeret I.* 15–19. Esztergom
- MÁDAI Gyula
1966 Lakodalmi szokások Diósgyőrben 1910–1930 között. In Bodgál Ferenc (szerk.): *Borsod megye népi hagyományai*. Néprajzi gyűjtők és szakkörök válogatott anyaga. 324–338. Miskolc
- Magyar Néprajzi Lexikon I–V.*
1977–1982 Ortutay Gyula (szerk.) Budapest
- A Magyar Népzene Tára III/A–B*
1955–1956 Bartók Béla – Kodály Zoltán (szerk.) Sajtó alá rendezte Kiss Lajos. Budapest
- A Magyar Nyelv Értelmező Szótára III.*
1960 Budapest
- MAKKAI Endre – NAGY Ödön
1993 *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez*. In Barna Gábor (szerk.): *Magyar Népköltési Gyűjtemény XX.* Budapest

- MOLNÁR István
1855 Házassági népszokások a drávamelléki magyaroknál. *Vasárnapi Újság*, II. 13. 100–101.
- Magyar Tájszótár*
1838 Buda
- MANGA János
1940 Zoborvidéki lakodalom. *Néprajzi Értesítő*, XXXVI. 250–271.
1942 Adatok a nyugati palóc házassági szokásokhoz. *Néprajzi Értesítő*, XXXIV. 3–4. 173–202.
- MÉSZÖLY Gedeon
1917 Az Őrség száz évvel ezelőtt. *Ethnographia*, XXVIII. 110–111.
- MORVAY Péter
1955 Történeti néprajzi adatok a kiskunhalasi levéltárból. *Néprajzi Értesítő*, XXXVII. 293–302.
- MÓRICZ Zsigmond
1908 Esztergom vármegye népe. Esztergom vármegye. In Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai*. 76–87. Budapest
- NAGY Imre
1857 A vitéz székely nemzet részletesebb ismertetése. *Vasárnapi Újság*, IV. 44. 467.
Népnyelvahagyományok. Tiszavidékiek.
1880 Magyar Nyelvőr, IX. 3. 129.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1968 Farsangi remélés Eger vidékén. *Ethnographia*, LXXIX. 2. 241–252.
A Pallas Nagy Lexikona
1895 XI. kötet. Budapest
- PÁPAI Páriz Ferenc
1762 *Dictionarium hungarico-latinum*. Nagyszombat
- PÁPAY Károly
1890 A Csepel-sziget és lakói. *Földrajzi Közlemények*, XVIII. 5. 209–248.
- PÁSZTOR Árpád
1931 Csiszló, tikverő, szakácstánc és másefféle lakodalmas bolondságok. *Pesti Napló*, LXXXII. 254. 35.
- PENAVIN Olga
1975 *Szlavóniai (kórógyi) szótár*. II. Újvidék
- RADVÁNSZKY Béla
1883 Lakadalmak a XVI. és XVII. században. *Századok*, XVII. 241.
- RAJECZKY Benjamin
1959 „Regélni”. *Néprajzi Közlemények*, IV. 1–2. 15–16.
- RÉTHEI Prikkel Marián
1924 *A magyarság táncai*. Budapest
- SAMU József
1886 (Tájszók) Alföldiek. *Magyar Nyelvőr*, XV. 6. 281–282.
Sárközi népszokás a házasság körül.
1857 Magyar Néplap, II. 36. 288.
- SAROSÁ CZ György
1974 Baranyai délszláv népszokások III. Karácsonyi, lakodalmi és temetkezési szokások a horvátoknál és szerbeknél. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 14–15. 283–194. (1969–1970) Pécs
- SAUVAGEOT, Aurélien
é. n. *Francia-magyar és magyar-francia nagy kézisztár*. II. Budapest

- SCHWALM Edit
1973 Nagybőjti táplálkozás Észak-Heves megye palóc falvaiban. *Az Egri Múzeum Évkönyve* X. 305–317. 1972. Eger
- SERES András
1984 *Barcasági magyar népköltészet és népszokások*. Bukarest
- SIMONYI Zsigmond
1887 *Magyar Nyelvőr*, XVI. 3. 143.
- STREITMANN Antal
1911 *Torontál vármegye népe. (magyarok)* Torontál vármegye. In Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai*. 141–151. Budapest
- SZENCZI Molnár Albert
1972 *Dictionarium hungarico-latinum*. Nagyszében
- SZENDREY Ákos
1956 *Lakodalmi szokások gyűjtése*. Budapest
- SZENDREY Zsigmond
1925 A regölséhez. *Ethnographia*, XXXVI. 63.
1932 A magyar népszokások ősi elemei. *Ehnographia*, LI. 352–360.
- SZENDREY Zsigmond – SZENDREY Ákos
1937 *Szokások. A magyarság néprajza*. IV. Budapest 150–322.
- SZINNYEI József (szerk.)
1893 *Magyar Tájszótár* I. Budapest
1897–1901 *Magyar Tájszótár*. II. Budapest
- TAHY Gáspár
1837 Heves és Külső-Szolnok törv. eggy. Vármegyék’ esmértetése, Egri Várnak történet kivonása, ’s Egri Érsek Fő Megye érintése. *Tudományos Gyűjtemény*, XXI. 12. 1–58.
Tájszók. Kiskunságiak.
1896 *Magyar Nyelvőr*, XXV. 7. 334.
- TÁTRAI Zsuzsanna – KARÁCSONY Molnár Erika
1997 *Jeles napok, ünnepi szokások*. Budapest
- THURY József
1890 Kis-kun-halás néprajza. *Ethnographia*, I. 7. 381–410.
- TIRPÁK Irén
1888 Az én lakodalmam. *Magyar Nyelvőr*, XVII. 5. 233.
- UJ György
1878 (Tájszók.) Fajsz. *Magyar Nyelvőr*, VII. 9. 428.
- UJVÁRY Zoltán
1980 *Népszokás és népköltészet*. Debrecen
1961 *Az átadás, átvétel és a funkció kérdései egy népszokásban*. Műveltség és Hagomány III. 5–88. Budapest
- VÁMSZER Géza
1940 *Szakadát. Egy szebenmegyei magyar szórvány*. Kolozsvár
- VARGA János
1869 Farsangi mulatságok. *Vasárnapi Újság*, XVI. 5. 64.
1872 Magyar házassági szokások VI. Kárlátó. *Vasárnapi Újság*, XIX. 52. 662.
- WAGNER Aladár
1895 Népszokások Nagy-Bakónak vidékén. *Ethnographia*, VI. 4. 313–320.
- ZILAHY György
1888 (Tájszók) Kalotaszegiek. *Magyar Nyelvőr*, XVII. 11. 526.

FELHASZNÁLT KÉZIRATOS GYŰJTÉS

Pesovár Ferenc: *Gyűjtés, Vajta*. 1959. IKM NA 59.7. (Szent István Király Múzeum Néprajzi Adattára, Székesfehérvár)

Veronika Nagy

FUNCTIONAL AND TERMINOLOGICAL ASPECTS OF *LAKODALMI TYÚKVERŐ*
[VERBATIM: HEN-BASHING AT NUPTIALS]

As it can be learned from 19th-century monographs written about cities, regions, and the life of local inhabitants, as well as from the relevant articles on folk customs published in contemporary periodicals, the post-nuptial debauchery called *tyúkverő* used to be pretty much widespread and well-known in the Carpathian Basin just a couple of centuries ago. It was basically after the nuptials that mostly young people went around the homes of people who had been invited to the wedding but had already returned home in order to collect donations in kind from them. In some of parts of Hungary, on this occasion they would also bash the heads of hens and chickens, and then prepare and consume the looted animals together. The custom called *tyúkverő* might have been a sacrificial rite originally but, after the genuine function had ceased to be a central concern and the actual murder of hens and chickens did not take place, the rite was transformed into a play.

From a functional aspect, the custom has reveling, entertainment, and feasting in its focus, which might be responsible for the appearance of *tyúkverő* in the circle of traditions related to the carnival season. By the turn of the 19th–20th centuries, the actual animal sacrifice faded into oblivion, and the donation-collecting folk custom blended with other early-dawn revelries practiced within the custom-cycle related to wedding parties. A part of the latter then used to be recognized under other denominations but the same function continued to survive in the Carpathian Basin, while another part used to refer to customs different from *tyúkverő* in addition to having a different name, too. At present, the single surviving example of this custom still practiced regularly is called *mohai tikverőzés* [roughly: hen-bashing from the settlement *Moha*], which takes place on Shrove Tuesdays.

Népdalból múdál, múdalból népdal? „Kalapom szememre vágom...”

Egy rég elfeledett dal kultúrtörténete

Az 1980-as évek elején (1979–1982) kollégáimmal együtt én is részt vettem Kiskunmajsa és kiterjedt tanyavilágának néprajzi kutatásában, amelyet *Sztrinkó István*, a kecskeméti Katona József Múzeum akkori igazgatóhelyettese szervezett. 1980. június 19-én véletlenül bukkantam rá *Bakró Nagy József* majsai takácsmester kéziratos könyvére, amely igen csak felkeltette érdeklődésemet. A közepes formátumú, barna bőrkötéses, 176 oldalas, kézzel írott könyv ekkor már egyik leányági dédunokája, *Palkó Gézáné Kovács Mária* tulajdonában volt, aki büszkén mutogatta a féltve őrzött családi ereklyét.

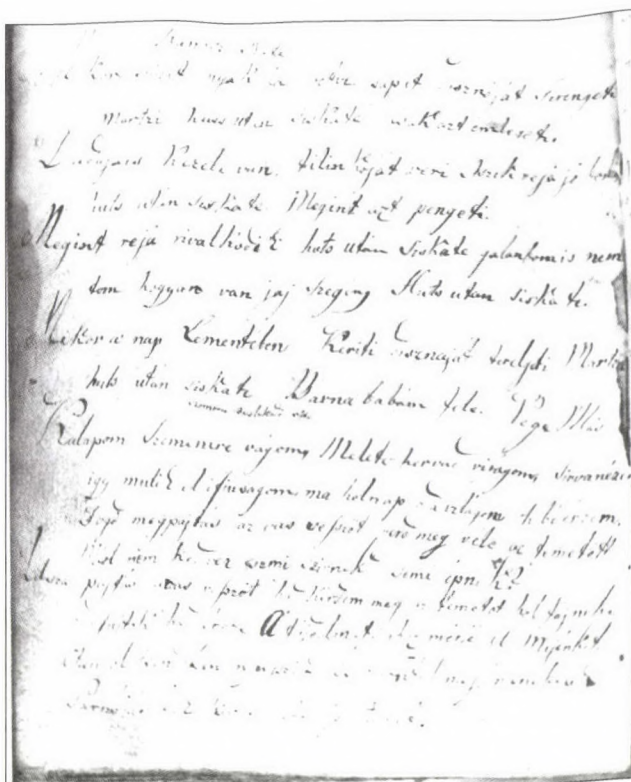
A könyv írója, *Bakró Nagy József* 1826. március 26-án született Kiskunmajsán. Később kitanulta a takácsmesterséget és több éven keresztül ő látta el a takácscéh jegyzői feladatait is. 1847. július 10-én feleségül vette *Kolonits Borbálát*, akitől tíz gyermeke született. Három fia közül csak *Dániel* folytatta a család iparos hagyományait és csizmadia mester lett.¹

A 18. század végétől és a 19. század elejétől íródott ún. *népi kéziratos könyvek*, az írástudó emberek (lelkészek, tanítók, iparosok, diákok) alkotásai voltak, akik egy-egy füzetbe lejegyezték az általuk ismert imádságokat, dalokat, verseket, vőfélyrigmusokat, de megörökítették a jelesebb eseményeket, időjárási megfigyeléseket és az adott családra vonatkozó bejegyzéseket is. A kéziratos könyvek hűen tükrözték tulajdonosuk érdeklődését és érzelmvilágát.²

Bakró Nagy József reánk maradt kéziratos könyve is ilyen vegyes tartalmú gyűjtemények közé sorolható, amelyben a családra vonatkozó bejegyzéseken túl helyet kaptak imádságok, dalok, névnapköszöntők, vőfélyrigmusok, jelesebb események leírásai, időjárás megfigyelések, jövendölések, mintarajzok és takácsminták leírása is. A kötet első bejegyzése arra utal, hogy szerzője 1850-ben, 24 éves korában kezdhette meg könyve írását. A legutolsó bejegyzése pedig 1893-ban történt, amikor felesége halálát írta le. Bakró Nagy József csupán néhány hónappal élte túl feleségét, mert 1894. június 18-án, 68 éves korában végleg befejezte földi pályafutását.

¹ H. Bathó 1997: 167.

² Ujváry 1980a: 427–428.

1. kép: Bakró Nagy József kéziratos könyvének részlete 1.

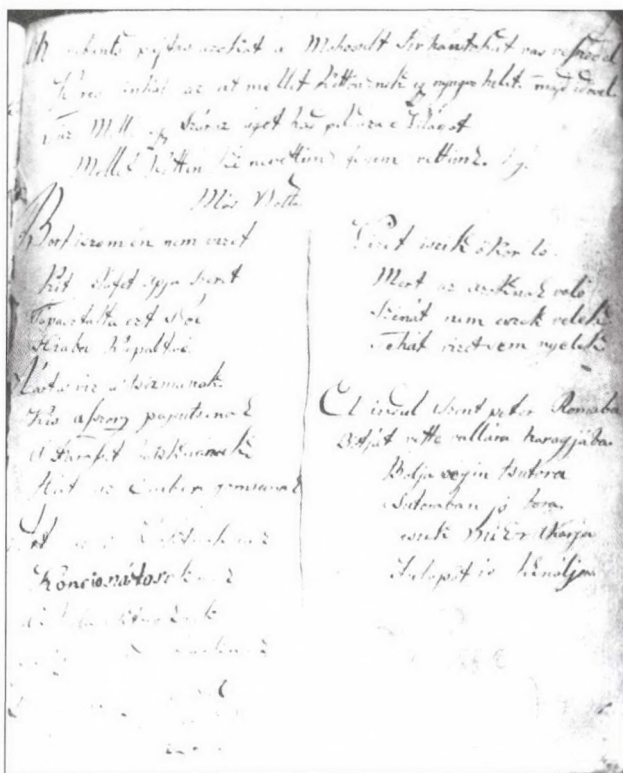
A kéziratos könyv minden valószínűség szerint fia, *Bakró Nagy Dániel* (1853–1924) csizmadia mester tulajdonába került, aki folytatta a bejegyzéseket, jól mutatja ezt a 150. oldaltól megfigyelhető eltérő kézírás.

A könyvben összesen 11 énekszöveget találunk, többnyire cím nélkül vagy „Nóta”, „Más nóta” illetve „Szomorú búslakodó nóta” megjelöléssel. A szövegek közül négyet még Bakró Nagy József vetette papírra, a többi hetet viszont a fia. Az énekszövegek között van egy, amely több szempontból is különösen érdekes számunkra. A könyvben közölt hatodik ének a 19. század egyik legközismertebb és legkedveltebb dala, a „Kalapom szememre vágom” kezdetű dal, amely „Szomorú búslakodó nóta” címen a 150–151. oldalon szerepel, Bakró Nagy Dániel által papírra vetve: (1–2. kép)

„Kalapom szememre vágom mellette hervad virágom, sírva nézem,
Így múlik el ifjúságom, ma holnap oda világom, óh be érzem,
Fogd meg pajtás a' vasvesszőt, verd meg véle a temetőt
Mért nem kedvez semmi szépnek, semmi épnék?

Adsza pajtás a vasvesszőt, hadd kérdem meg a temetőt, hol fáj neki,
Oda sújtok hadd érezze a fájdalmat, s ahhoz mérje a miénket.
Ottan oly csendesen nyugszik, és a gondtól megmenekszik
Párnáján sok hív szerető, jó temető.

Óh ne bántsd pajtás azokat a mohosult sírhantokat vasvessződdel,
Keress inkább az út mellett kettőknek egy nyugos helyet, majd idővel
Tűzz mellé egy száraz ágot, hadd példázza a világot,
Melyet ketten ki neveltünk, fel sem vettünk.”

2. kép: Bakró Nagy József kéziratos könyvének részlete 2.

A „Kalapom szememre vágom” kezdetű dal szövege több 19. század eleji kéziratos könyvben és énekgyűjteményben megtalálható.³ A Kisfaludy Társaság népdalok gyűjtésére buzdító felhívására 1832 és 1846 között nagyszámú anyag érkezett be, amelynek szerkesztésére Erdélyi Jánost kérték fel. A hozzá eljutott anyagban, több gyűjtésben is megtaláljuk a „Kalapom szememre vágom”

³ Stoll 1963: 419–420; Szabó T. 1934: 163.

kezdetű dalt apró szövegeltérésekkel. Az egyik legkorábbi gyűjtés *Mindszenti Dániel*é, akinek 1832-ben írott nótafüzetében a dal első strófája már megvan (56. füzet, 152. dal). 1844-ben *Szeberényi Lajos* Maglód és Pécel környékéről küldött be nótákat, amelyek között több változatban is megtaláljuk (28. füzet, 30. dal). *Gróf Dessewffy Virginia* által beküldött 102 dal között ugyancsak szerepel (70. füzet, 28. dal), s a gyűjtő megjegyzi, hogy „*Szerdahelyi színésztől hallottam, ő tán jobban tudja a textust.*” *Szilágyi István* 1845-ben Szabolcsból küldi be a dal két strófáját (71. füzet, 15. dal), míg *Horovicz Fülöp* hely és idő megjelölés nélkül „*Temető*” címmel közli. (89. füzet)⁴ A kiskunhalasi Thorma János Múzeum gyűjteménye őrzi *Bodicsi Imre* szélmolnár mester kéziratos könyvét az 1850-es évek közepéről,⁵ amelyben ugyancsak megtaláljuk az említett dalt, szinte ugyan azzal a szöveggel, mint a kiskunmajsai könyvben.

Nyomatásban először a *Sárospataki Dalgyűjtemény (Régibb és újabb részint érzékeny, részint víg, többnyire eredeti dalok gyűjteménye)* 1834-es második kiadásában látott napvilágot,⁶ majd ezt követően belekerült szinte minden nevezetes dalgyűjteménybe Füredi Mihálytól Limbay Elemérig.⁷ A legtöbb gyűjteményben azonban csak a dal szövegét találjuk meg, a kottáját nem. Az első ismert kottás világi feljegyzés Kelemen László 1828-ban íródott *Világi énekes* könyv című munkája, amelyben már közli a *Kalapom szememre vágom* kezdetű ének (110. oldal, 123. dal) dallamát is.⁸ Almási Sámuel református lelkész 1834-es *Magyar dalnok vagy Énekes gyűjtemény* címmel összeállított kéziratos munkájában ugyancsak dallamostól megvan.⁹ A későbbiekben már a legtöbb daloskönyv kottával együtt közli.¹⁰

A dal elterjedésében és népszerűsítésében nagy szerepet játszott Szigligeti Ede: *Szökött katona* című népszínműve, amelynek betétdalaként szerepelt. A darab első előadása 1843. november 25-én volt a Nemzeti Színházban, és ismertes, hogy a dal ekkor hangzott el először színpadon.¹¹ A II. felvonás végén a siralomházi jelenetben énekelte Miska, a halálraitélt katona.¹² A *Szökött katona* népszerű dalait „*nemcsak az egyre daloló dajkák és vargainasoktól, de még a magyar nyelvet nem beszélő gyerkőczék –'lyánkáktól is ...úton-útfélen hallhatjuk dúdolni.*” – írja Kecskeméthy Csapó Dániel *Dalfűzerke válogatott népszerű dalokból* című munkájának előszavában. Csapó 1844-ben megjelent gyűjteményé-

⁴ K. Posonyi 1928: 225.

⁵ Vorák József szíves közlése 1982-ből.

⁶ Horváth 1978: 140.

⁷ K. Csapó 1844; Színi 1872; Limbay III. 1884.

⁸ Tari 2000.

⁹ Kodály–Gyulai 1952: 72.

¹⁰ Huber é. n.; Szabolcsi 1966; Boros 1981.

¹¹ Zolnai 1914: 4.

¹² Dömötör 1928: 224.

ben azokat a dalokat közli, amelyet még diákkorában gyűjtött.¹³ Mivel a szerző 1810-ben született, így joggal feltételezhetjük, hogy a dal az 1820–30-as években már közismert volt, s talán ezért is kerülhetett bele Szigligeti nagysikerű népszínművébe. Ezt látszik megerősíteni *Déryné Széppataki Róza*, a kor neves színésznője is, amikor visszaemlékezésében arról ír, hogy az 1830-as években, amikor Kassán tartózkodott gyakori vendég volt gróf Csáky Theodor házában, s egy alkalommal a grófnál vendégeskedő báró Eötvös Józsefné Rosty Ágnes főispánné asszony kérésére énekelt el a dalt: „*De most, édes Déryné! Jöjjön, énekelje el nekem az én kedves nótámat. Az ő kedves „nótája” volt a Szökött katonából azon népdal: Kalapom szememre vágom, mellette hervad virágom, sírva nézem...*”¹⁴

A dallal kapcsolatban felvetődik egy igen fontos kérdés, népdal, avagy műköltői alkotás? A Sárospataki Dalgyűjteményben, valamint Füredi Mihály dalgyűjteményében még népdalként szerepel, de a későbbi daltárakban a legtöbbször, mint *szerzőjét elfelejtett, gazdátlan dalt* említik. Erdélyi János: *Népdalok és mondák* című gyűjteményének 1846-ban megjelent első kötetében „Komoly-neműek” címszó alatt a *meg nem nevezett szerzőjű dalok között* tartja számon.¹⁵ Kodály Zoltán és Stoll Béla már egyértelműen a műköltemények közé sorolják, s gyűjteményeikben is így szerepeltetik.¹⁶ Kétségtől a dalnak csupán az első sora (*Kalapom szememre vágom...*) idéz népies hangvételt, a többi verse inkább romantikusan érzelgős és szenvedelmes. Dallama melankolikus, szomorkás, talán ezért is kapta néhány énekeskönyvben a *szomorú, búslakodó nóta* címet. Mind szövege, mind pedig dallama tökéletesen megfelelt a magyar nemzeti romantika korabeli érzelmvilágának és énekstílusának. A nemzeti romantika színpadi megjelenése éppen Szigligeti Ede: *Szökött katona* című darabjával indult el hódító útjára, megteremtve általa a reformkor jellegzetes színjátéktípusát, a népszínművet. A darabban, amely egyfajta tiltakozás volt az erőszakos katonatoborzás ellen, több híres korabeli színész játszott, köztük Füredi Mihály,¹⁷ közismert színész, operaénekes is, aki 1842-től a Nemzeti Színház tagjaként, különösen a népszínművek daliás, parasztlagény ábrázolásaival és gyönyörű bariton hangjával aratott sikert. Ő az, aki 1851-ben *100 magyar népdal* címmel egy énekeskönyvet is megjelentet, s benne természetesen szerepel a kor egyik közkedvelt dala, a *Kalapom szememre vágom...* kezdetű ének is.

A dal esetleges szerzőjének személyére vonatkozóan sajnos semmi biztosat nem tudunk, ismerünk azonban néhány feltételezést erre vonatkozóan. *Hegyaljai*

¹³ Horváth 1978: 259–261.

¹⁴ Déryné Széppataky 1955:122.

¹⁵ Erdélyi 1846: 282.

¹⁶ Kodály 1944: 213; Stoll 1963: 142.

¹⁷ Székely–Cenner 1985: 31.

Kiss Géza úgy véli, hogy a dal szövegét valamelyik rektor vagy kántor írhatta.¹⁸ Solymossy Sándor „A Pásztortűz” című kolozsvári folyóirat 1928. november 4-ei számában bukkant Gyalui Farkas Pergő Celesztin színész, színingazgató temetéséről szóló írására. A szerző arról tudósít, hogy a búcsúbeszédek után a sírnál álló „zenekar még egyszer rázendített a színész által szerzett Kalapom szememre vágom...kezdetű népdalra.”¹⁹ Arról azonban nem szól a híradás, hogy a közismert színész a szövegét vagy a dallamát írhatta a műnek. Más forrásból viszont az derül ki, hogy a *Szökött katona* című népszínmű zenéjét Szerdahelyi József szerezte, így a nevezett dalét is. Szerdahelyi a vándorszíniélet korának egyik legkedveltebb énekes színésze volt, Déryné állandó partnere. A Nemzeti Színház nyitásakor odaszerződött és számos népszínmű, daljáték zenéjét komponálta.²⁰

591.

Lassan

1. Ka - la - pom szé - mem - re vá - gom,
Így mú - lik el - if - jú - sa - gom,
Mel - let - te hër - vad vi - rá - gom, sír - va né - zëm,
Ma - hol - nap o - da vi - lá - gom, jaj mint ér - zëm.
Fogd még paj - tás a vas - vesz - szõt,
Verd még ve - le a te - me - tõt,
Mért nem kedvez sëmmi szépnek, sëmmi ép - nek.

232

3. kép: Kodály Zoltán *Iskolai énekgyűjteménye II.*

¹⁸ Hegyaljai Kiss 1928: 124.

¹⁹ Solymossy 1928: 224.

²⁰ Székely-Cenner 1985: 33.

Ugyanakkor, ha arra gondolunk, hogy a 19. század eleji kéziratos énekeskönyvekben a *Kalapom szememre vágom...* kezdetű dal töredékében vagy egészében már kottástól szerepel, akkor a dallamát nem szerezhette Szerdahelyi József, legfeljebb azt színpadra hangszerelhette. Nagyon valószínűnek tűnik, hogy a nép körében már jól ismert és kedvelt műdalt, a darab rendezői jó érzékkel alkalmazták a népszínműben, ugyanúgy, mint tették ezt a hasonlóan közismert *Cserebogár, sárga cserebogár* kezdetű dallal is. A népszínműveket természetesen a vándortársulatok is műsorukra tűzték, s ily módon nemcsak a darabokat, de a benne szereplő dalbetéteket is szinte az egész országban megismerték és megszerették. Talán ezzel is magyarázható, hogy a nevezett dal olyan széles körben ismert és olyan hosszú ideig fennmaradhatott. Népszerűségét jól mutatja, hogy a népiskolai tanulók részére 1944-ben, Kodály Zoltán által szerkesztett *Iskolai Énekvűjteményben*²¹ (II.k. 232. oldal 591. dal) is szerepel. (3. kép)

Hosszú szünet után napjaink népzenei mozgalmában is felbukkant a rég elfeledett dal. 2008. február 22-én a Duna Tv *Népzenei Magazin* című műsorában hangzott el a régi nóta az egyik népzenei együttes előadásában, akik tévesen, mint *kalotaszegi virágéneket* tűzték műsorukra.

Van azonban a dalnak egy másik érdekessége is, szerepel benne egy hiedelem motívum, jelesen a *temető megverése vasvesszővel*. E motívum gyökerei egészen a bibliáig nyúlnak vissza. János apostol a *Jelenések könyvében* már említi a vasvesszőt, amellyel Jézus Krisztus uralkodik majd a világon: „*És ő fogja azokat kormányozni vasvesszővel...*”²² A *Zsoltárok könyve* II. részének 9. versében olvashatjuk, hogy a Messiás vasvesszővel veri majd meg a pogányokat, „*Összetöröd őket vasvesszővel...*”²³ Pálóczi Horváth Ádám: *Ötödfélszáz énekek* című munkájában *Travestált franc átok* címmel (eredetileg német átok címmel szerepelt) találunk egy adatot a vasvesszőre, amely Jézus isteni hatalmára utal.

„Verd meg Uram, verd meg
A világ ostorát,
Sodomain felleg borítsa táborát,
Zabolázd meg szent erőddel,
Vagy kergesd el vasvessződdel,
Hatalmas kezdedel.”²⁴

A reformátusok énekeskönyvében a 7. dicséret 2. verse azt mondja Jézusról: „*Vasvesszővel bírja ellenségét, de szelíden őrzi örökségét.*” Hegyaljai Kiss Géza

²¹ Kodály 1944: II. 232.

²² Káldi 1892: 1718.

²³ Hegyaljai Kiss 1928: 124.

²⁴ Pálóczi Horváth 1953: 137.

úgy véli az ellenség, akit Jézus legyőzött, az a halál, melynek tartománya a temető. Tehát ennek megverése a halál legyőzését, a feltámadást jelenti.²⁵ Gulyás József szerint *a temető megverése a holtak feleletre kényszerítésére* szolgál. E feltételezést látszik igazolni Tompa Mihály: *Adós, fizess!* című népregéje is, amelyben a gazdag ember az időközben megholt szegény ember sírjához megy, s bottal veri azt, hogy rávegye adósságának megfizetésére.²⁶ Ugyancsak e vélekedést erősíti a *Három árva* című közismert legendaballadánk is. Az árván maradt testvérek az édesanyjuk sírjához igyekeznek. Útközben találkoznak Szűz Máriával, aki ad nekik egy vesszőt, s azzal verik meg édesanyjuk sírját, hogy keljen föl, segítsen rajtuk, mert a mostohájuk rosszul bánik velük. A ballada archaikus eleme a visszajáró halott, és a halott Máriától kapott csodavesszővel való feltámasztása.²⁷

„Túl a vízen egy diófa,
Alatta sír három árva,
Oda megyen szép szűz Márja,
Kérdi: mért sírsz három árva?

Hogyne sírnék, szép szűz Márja!
Édesanyánk föld gyomrába.
Adok nektek három vesszőt,
Verjétek meg a temetőt.”²⁸

A *Három árva* balladája az egész magyar nyelvterületen ismert, közel kétszáz változatban. Az egyes variánsokban Mária nem mindig *vasvesszőt*, hanem *nyírfavesszőt*,²⁹ *aranyvesszőt*³⁰, *mennyei virágot*,³¹ *pálcát*³² vagy csak *három vesszőt*³³ ad az árváknak. Némely balladában Mária alakja sem jelenik meg, csupán a sír megverése szerepel.

„A temető mély árkába,
Három árva sír magába, bújába.

²⁵ Hegyaljai Kiss 1928: 124.

²⁶ Dömötör 1928: 124–125.

²⁷ Kriza 1979: 476.

²⁸ 1969. Andrásfalva (Bukovina) Vargyas 1979: 23.

²⁹ Nagyszalonta (Bihar m.) Csanádi–Vargyas 1954: 241.

³⁰ 1907. Tekerőpatak (Csík vm.) Kodály 1973: 137; 1956. Lészped (Moldva) Kallós 1973: 152.

³¹ Bálint Sándor gyűjtése 1930. [Magyar Népköltészet II. 1955: 84.]

³² Kálmány 1877–1878: 23.

³³ Kriza 1956: 71.

*Veregeti a sírhalmát,
Költögeti édesanyját.*³⁴

Mind a balladában, mind pedig a vizsgált dalban szereplő vasvessző egyértelműen varázsvessző, amely csodás hatalommal bír. A varázsvessző Mózes vizet fakasztó vesszőjétől, Szent László legendáján keresztül egészen a meséig óriási hazai és nemzetközi hiedelemkört ölel fel. Ennek ismertetésére és elemzésére jelen dolgozat nem vállalkozik. Csupán arra próbáltunk rámutatni, egy 19. századi dalban (Kalapom szememre vágom) szereplő hiedelemmotívum, milyen történeti háttérrel rendelkezik. Arra a kérdésre azonban, hogy ez a motívum hogyan került e népszerű dal szövegébe, semmilyen hiteles adatot nem sikerült felkutatni. Az viszont feltételezhető, hogy e hiedelemem (a temető megverése) még a 19. században is elevenen élt a magyar néphagyományban. Hosszú fennmaradása valószínűleg a vallási hagyományoknak és a népköltészetnek köszönhető. Továbbélését bizonyítandó Illyés Gyulának egy versrészlete, amelyet egy Kodály-hangversenyre írt:

*„Ezt kereste ő
és ezt találta,
kezében a pálca:
vasvessző, mely a temetőt veri
s marsallbot, ha szólnak ütegei.”*³⁵

IRODALOM

- BATHÓ Edit H.
1997 Bakró Nagy József kéziratos könyve a XIX. század közepéről. *TISICUM* Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve X. 167–185. Szolnok
- BOROS Zoltán
1981 *Énekben hallottam...* (Régi magyar világi énekek). Bukarest
- CSANÁDI Imre – VARGYAS Lajos
1954 *Röpülj páva, röpj. Magyar népballadák és balladás dalok.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó
- CSAPÓ Dániel K.
1844 *Dalfűzérke válogatott népszerű dalokból I–IV.* Pest
- DÉRYNÉ SZÉPPATAKI Róza
1955 *Déryné emlékezései I–II.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó

³⁴ Ujváry 1980: 73.

³⁵ Illyés 2002.

- DÖMÖTÖR Sándor
1928 Kalapom szememre vágom... *Ethnographia*. XXXIX. 224–225.
- ERDÉLYI János
1846 *Népdalok és mondák*. Pest
- GULYÁS József
1928 Kalapom szememre vágom... *Ethnographia*. XXXIX. 124–125.
Hatszáz magyar nemzeti dal
1899 Budapest
- HEGYALJAI KISS Géza
1928 Kalapom szememre vágom... *Ethnographia*. XXXIX. 124–125.
- HORVÁTH János
1978 *Irodalmi népesség Faludtól Petőfiig*. Budapest
- HUBER Sándor
é. n. *Örökbecsű régibb magyar dalok*. Budapest: Könyves Kálmán Zeneműtára
- KALLÓS Zoltán
1973 *Balladák könyve*. Budapest: Magyar Helikon
- KÁLDI György (ford.)
1892 *Ó és Új Szövetségi Szentírás*. Eger
- KERÉNYI Imre (szerk.)
1987 *A Nemzeti Színház 150 éve*. Budapest
- KISS Lajos
1928 Kit tud róla? *Ethnographia*. XXXIX. Budapest
- KODÁLY Zoltán
1944 *Iskolai énekgyűjtemény I–II*. Budapest
1973 *Magyar népzene*. Budapest
- KODÁLY Zoltán – GYULAI Ágost
1952 *Arany János népdalgyűjteménye*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- KRIZA Ildikó
1979 *Három árva*. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon II*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- KRIZA János
1975 *Vadrózsák*. Székely Népköltési Gyűjtemény. Bukarest
- LIMBAY Elemér
1884 *Magyar Daltár III*. Győr
- ORTUTAY Gyula (szerk.)
1955 *Magyar népköltészet II*. Magyar Klasszikusok. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó
- PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám
1953 *Ötödfélszáz énekek*. Dalgyűjtemény 1813-ból. Budapest: Akadémiai Kiadó
- POSONYI Erzsébet K.
1928 Kalapom szememre vágom... *Ethnographia*. XXXIX. 225. Budapest
- STOLL Béla
1963 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- SZABOLCSI Bence
1966 *Apolló és Diána. Régi magyar dalok és táncok énekhangra és zongorára*. Budapest
- SZABÓ T. Attila
1934 *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI–XIX. században*. Zilah
- SZÉKELY György
1990 *A Nemzeti Színház a polgári forradalom előestéjén (1840–1848)*. In *Magyar színháztörténet (1790–1873)*. 284–324. Budapest: Corvina Kiadó

- SZÉKELY György – CENNER Mihály
1985 *A magyar színészet nagy képeskönyve*. Budapest: Corvia Kiadó
- SZÍNI Károly
1872 *A magyar nép dalai és dallami* (200 darab). Pest
- TARI Lujza
2000 Megzenésített Vörösmarty-versek a kortárs és későbbi 19. századi gyűjteményekben. *Magyar Napló* 4. Budapest
- UJVÁRY Zoltán
1980a *Szállj el fecskemadár*. Gömöri magyar népballadák. Budapest
1980b Népszokás és népköltészet. *Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei* 35. Debrecen
- VARGYAS Lajos
1979 *Balladaskönyv*. Budapest: Zeneműkiadó
- ZOLNAI Béla
1914 Szigligeti „Szökött katonájának” külföldi elemei. Klny. *Az Egyetemes Philológiai Közöny 1914-es évfolyamából*. Budapest: Franklin-Társulat Nyomdája

EGYÉB FORRÁSOK

- Verseit elmondja Illyés Gyula (CD) – Bp. 2002.
Néhai Vorák József levele a cikk szerzőjéhez, Kiskunhalas 1982.
„Csak a címe ismerős” – dr. Kerényi Ferenc színháztörténeti előadása –
A Színházi Magazin különkiadása
Kossuth Rádió, 1985. hangfelvétel
Duna Tv 2008. február 22-én elhangzott Népzenei Magazin műsora

Edit Bathó

FOLK SONG TURNING INTO ARTIFICIAL SONG OR ARTIFICIAL SONG
TURNING INTO FOLK SONG?
CULTURAL HISTORY OF A LONG FORGOTTEN SONG

It was at the beginning of the 1980s (1979–1982) that, while conducting ethnographical research on *Kiskunmajsza* and the neighboring system of homesteads, I came across a manuscript book by József Bakró Nagy, a webster from the settlement called *Majsza*. The 176-page handwritten book bound in brown leather was already in the possession of one of the author's great-granddaughters on the distaff side, Gézáné Palkó, neé Mária Kovács. The writer of the book, József Bakró Nagy, was born in *Kiskunmajsza* in 1826, and for several years acted as a notary in the local weavers' guild. After his death, his son Dániel Bakró Nagy (1853–1924), who worked as a cobbler, took over and continued to write the entries.

The sixth song in the book was one of the best-known and most popular songs in the 19th century. It starts with the words "*Kalapom szememre vágom*," but here it is titled "*Szomorú búslakodó nóta*" [Sad Heavy-Hearted Song] and was noted down by Dániel Bakró Nagy.

My intention in this paper has been to present the historical background to a belief motif featured in a 19th-century song (*Kalapom szememre vágom*) by starting out of a manuscript book. It can be assumed that this belief element (the beating of a cemetery) was still alive in Hungarian folk tradition, and we also happen to know that it continues to surface in poetic works written later.

Novák László Ferenc

'Nagykőrös Város' az Oszmán Birodalomban

Adatok Nagykőrös hódoltságkori néprajzához

Buda 1541-ben került török kézre, s ezzel az ország három részre szakadt. Buda és Pest közelségében, a Duna-Tisza köze is a török birodalom részévé vált, ily módon Nagykőrös is török fennhatóság alá került. A budai kerület ('szandzsák') területéhez, közelebről pedig a kecskeméti járáshoz ('nahije') tartozott.¹ Nagykőrös a háborús állapotok ellenére kontinuos település maradt. Balla Gergely nagykőrösi krónikája szerint 1552-ben hatalmas pusztítást szenvedett a mezőváros, s ennek következményeként, hogy a törökök számára jövedelmező helység maradjon, kiváltságos helyzetbe kerülhetett, mint szultáni birtok, hász városi rangra emelkedett (Kecskeméthez, Ceglédhez, Kiskunhalashoz, Ráckevéhez, Jászberényhez hasonlóan).² Ennek lényege az, hogy a törökök nem tartották közvetlen megszállás alatt, viszont hatalmas anyagi terhet róttak a város lakosságára.

Nagykőrös városa a szultáni, vagy császár adója mellet *fejadót* (summa), valamint a jószágállomány alapján kirótt *marhaszám adót* fizette évi két alkalommal. A főbíró és kísérete Szent György (április 24.) és Szent Dömötör (október 26.) napján vitte fel a jelentős nagyságú összeget Budára, a kincstartónak, Nazúr bég számára. Ezen alkalommal további hatalmas további terheket rótt a küldöttségre a despotikus hatalom által megkövetelt különböző ajándékok mennyisége és összege.

Nagykőrös évente több mint ötezer forint adót fizetett a töröknek. Az 1653. évi Szent György napi summafizetést a számadó bíró így könyvelte el: „A M[éltóság]hos Nazur Bek Urunk[na]k az Summara fezetem ket ezer forintokatth. Nazur Úr[na]k Tihayanak³ adta'[m] Tiz Tallerokat. Az M[éltóság]ghos Nazurnak Ayandek Pénzt fizettem kett Száz Tallérokatt. Cseledgye számára adtam 79. Tallerokat. Magyar Deak Tamas[na]k⁴ 3 Tallért. A M[éltóság]gos Nazur[na]k Ayandek pénzt kellett fizetnem 30. Tallérokatt. Török Deáknak⁵

¹ Lásd Lásd Káldy-Nagy 1985.

² Galgóczy 1896; Törös 1970; Novák 1994.

³ *Tihaya* vagy *Khihaja*, jelen esetben a főkincstartó, Nazúr magas méltóságának a helyettese.

⁴ A *magyar deák* a tolmács tisztét töltötte be.

⁵ A *török deák* az írnok szerepét látta el.

atta'[m] 7 Tallert. Kave főzőnek⁶ 3 Tall. Kultsarnak⁷ 3 Tall. Az Negy Csau-szok[na]k⁸ 8 Tallert. A Ket Szubassak[na]k⁹, Kéncz tartójának¹⁰ 10 Tallert, Az három holnapi Ayandek pénzt Szubassakeval együtt fizett. 16 Tallert.”¹¹

Az adót két alkalommal (Szent György és Szent Dömötör napkor) kellett Budára vinni, s ilyen alkalmakkor tetemes mennyiségű ajándékot és pénzt kellett még juttatni a törököknek. Ha a szubasák Nagykőrösre jöttek (ők vitték Budára a bűnösöket, bűnözőket), szintén sokba került a városnak. Példaként említjük, ha valakit kivégeztek, a törökök azért is megsarcolták Nagykőrös városát.

1661. január 14-én következő kiadást könyveltek el: „A Tekintetes Budai Kintstartó Nazur Bek Uram[na]k és eghesz udvari[nak] Pesten fizetet Uy Esztendői ayándékunk rendi: Nazur Bék Urunk Eő N[agysá]g[ána]k fizettünk kesz pénzt Száz ezüst Tall[ért] 12 roka bőrt 12 Sajtot, 12 Pint Vajért 6. Tall[ért], 8 pár gyöngyházás kést. Egy Tehél köz Kést 4. darutollat Egy Farkas bőrt”; „Nazúr Bék ő Nga' Fianak 1. Pár Kést, 1. Róka Bőrt. 1. Sajtott”; „Hasznadárjának [kincstárnoknak] 10. Tall[ér]. 1. pár kést 1. saitott, 1. Rókabőrt”; „Udvari Tiha-jának [helyettesének] 8. Tall. 1. Pár Kést, 1. Saitott, 2. Roka bőrt”; „Bék Inas-sának 14. Tall. 6 pár Kést 6. Saitott, 2. Rokabőrt”; „Az Ur Deákjának Musztar Tselebinek 12. Tall. 2. pár Kést, 2 Saitott 2 rokabőrt”; „Az négy Szubassak[na]k 48. Tall. 12 Saitott 12. pár kést, 12. Pint vajért 6. Tall. 12. Rokabőrt”; „Ugyan akkor negyedszer valo haro'[m] holnapi ajándék Pénzt fizettem az Szubassakeal együtt 22 Tall; „Akkor Nazúr Bek Ur számára járandó Sz: Dömötör napi száz szekér fájáért fizettünk Száz Tiz forintokat”; „A Negy Szubassak[na]k nyoltz szeker faért fizette'[m] f[ori]n[t] d[e]n[ár] 80.”; „Deák Musztár Tselebi fajaert fiztünk maganak 3. Tallert edgyiket hatalmasul véve'[n] raitunk Item magaaertis 1. Tall. *Vött rajtunk hatalmasul*”; „Sain Oda Bassais Sainoka' *bitangolt raitunk* akkor 4. Tallert”; „Négy Sák buzaért az negy Szubassak *vontak rajtunk* 6. Tallert”; „Az Deáknakis búza helyet *adtunk kedvünk elle'* [nére] 3. Tallért.” Még 1660. november 29-én jegyezték fel, hogy „Az Subassak nalunk létekkor az NazurBek Úr'eő Nga' száz szekér szénájának az arrát meg fizették az Musztár Cselebi Tyáto [deák, írnök] kezében in Suma kétt Száz Tallerokat. Ugyan akkor Murtezan Aghanak kétt Szekér szénájért fizetunk 4 Tallert. Harom holnapi ajandek Pénzt fizettünk ugya'[n] akkor az Nazur Bek[ne]k 22. Tallert.

⁶ A *kávéfőző* a török udvar egyik fontos tényezője. A kávé fogyasztás a törökök révén honosodott meg, vált szokássá Nagykőrösön.

⁷ A kincstárnok, *hasznadár*.

⁸ A *csauszok* tulajdonképpen rendőri feladatokat láttak el. A török bíró, a *kádi* megbízásából rendszeresen megfordultak Nagykőrös városában is, s az elítélteket (köztük tolvaj legényeket, több parázna asszonyt) Budára szállítottak megbüntetésük végett.

⁹ A *szubasa* a csauszok közvetlen főnöke, a rendfenntartó, végrehajtó, büntetőhatalom vezetője.

¹⁰ A *kincstartó* a kincstár felügyelője.

¹¹ PML Nkv SZK 1653/54. 153.

Az Császár [török szultán] éles haioi vonyására Csongrádo'[n] Varasunk fejében fogadott Rácoknak fizettünk it nálunk lako Vas Jakab és az csongradi Mankocz Agha által fn. 40 dn. Az Csongradi Magyarok[na]k is fn 14." December 9-én, „Pesti Juszop Tatár Agha itt nálunk létében adtunk ajándék Pénzt neki 6. Tallert az ket izben valo jüvetelejért". Ugyan akkor neki járandó Pasztormanyért [tehé-nért] fizettünk neki 5 Tallert"; „Meghis az Vezer Arpajanak Budaraul Szolnak' vivő szekeresek[ne]k imitt amott törésejért azon Juszop Agha birsághot vött rajtunk hatalmasul 9 Tallert."; „Az Táboros Budai Jancsár Aghanak itt létekor ajándék Pénzt adtunk 14 Tall. Az utan ismet az Koppanyi Bek[ne]k it letekor adtunk ajandek Pénzt 1.Tall."¹²

Tehát, a három rendbeli adó (szultáni vagy császáradó, fejadó vagy summa, marhaszámadó) mellett, amelynek összege 5 ezer forint körül alakult, további jelentős, azt jelentős mértékben meghaladó összegben kellett ajándékpénzt fizetni és ajándékot (rendszerint késeket, róka-, farkasbőrt) adni a törököknek. Az 1660. évi adatok különösen érdekesek, mert akkor rohanta le Szejdi budai pasa Nagyváradot. A kőrösieknek Szolnokon át, Nagyvárad felé szekerezési kötelezettségei voltak, élelmet, szénát, abrakot kellett vinniük (1660. augusztus 14-i feljegyzés szerint „Várad alá az elestt el vitt szekerekkel" Varga István cívis lakost küldte el a tanács, s 4 forint útiköltséget fizetett neki), de a török vonuló csapatok, „táborosok" Nagykőrösön is rendre megfordultak. Érdekesség az is, hogy hajóvontásra, illetve annak pénzbeli megváltására is kötelezték a kőröseiket. A hadjárat idején Csongrádról Szegedre szállítottak hajón élelmet a török seregek részére. A hajóvontatásban a kevei rácok, mint Duna menti hajózó nép vállalt nagyobb szerepet.

A Szejdi-járás komoly veszedelmet jelentett Nagykőrös városára is. A bölcs főbíró és a tanács ügyes diplomáciai érzékkel igyekezett elhárítani a bajt. 1660. augusztusában Pöczök János kőrösi gazdát küldték követségben „Szolnoki Bék eleiben az Tátár járása felől" érdeklődni, s a „Tatárt reánk ne'[m] eresztésért az Szolnoki Bek[ne]k fizettünk 23. Tallért negyed Pénz heja'[n]" – regisztrálták. „Az rablo Török és Tatár felelme miát Budai Urakhoz" küldték tárgyalni Boros János és Varga Mihály lakosokat 1660. júliusában.¹³

Ha valaki vétséget követett el, halálra ítélték, a szubasák Budáról Nagykőrösre jöttek, s ez nagy költséget jelentett a város számára. 1650-ben történt, hogy „Az Mely legent Fel akasztanak annak az Diajaban attunk Nazur Bek Urunk[nak husz Tallert". „Az legenÿ akasztasert adtunk az hohernak 4 Tallert". Az akasztáshoz használt kötelet, istrángot egy helybeli kofától, Meleginétől vásárolták 9 dénárért. Egy másik eset kapcsán, „Az melj legenit az tömlöczből kivettenek

¹² PML NkV SZK 1660/61. 172–174.

¹³ PML NkV SZK 1660/61. 168.

megh lövöldöztek az arraert annak halalaert fizettünk 93 Tallért” a törököknek – a számadás szerint.¹⁴

A török adóösszeírások szerint folyamatosan lakott helység Nagykőrös: 1546-ban 157, 1559-ben 119, 1570-ben 180, 1580-ban 227, 1590-ben 159 adózó családfőt írta össze.¹⁵ A 16. század második felében a mezőváros lélekszáma 500-1000 fő között változott. A századvégi, 17. század eleji háborúság, a tizenöt éves háború idején a Duna-Tisza köze településállománya nagy pusztulást szenvedett, Kőröst is érzékenyen sújtotta, azonban nem vált pusztasággá. Példaként emeljük ki az 1650. és 1660. esztendőket, amikor 465, illetve 494 adózót írtak össze, s a város lélekszáma elérhette a két és félezer főt.¹⁶ Nagykőrös nyitott városnak számított, azaz befogadta a jövevényeket. Érdekes módon a törökök által meg nem szállt területekről is jöttek ide. A nagy háborúságok idején (16. század közepe, a 16. század vége, az 1660-as Nagyváradot is pusztító Szejdi-járás¹⁷ során) jelentős népességmozgás volt a Kárpát-medencében. Baranyából, Tolnából, a Duna-Tisza köze elpusztult helységeiből, Érsekújvár környékéről jöttek bevándorlók Nagykőrösre.¹⁸

A városi tanács, magisztrátus a város belső területén házhelyet, a határban szántóföldet, *mezei kert*et, rétet, valamint erdőt osztott a lakosai számára. Mivel földesúri fennhatóság nem volt, a városi tanács gyakorolta a földesúri jogokat, és éppen ezért nem alakult ki a jobbágy telekszervezet Nagykőrösön. Csupán csökevényes formája maradt fenn a „ház után való rét” rendszerben.¹⁹ Nagykőrös mezővárosi jellegéből következően a tágas belső határ mellett jelentős külső határral is rendelkezett. Több, a tizenöt éves háború idején elpusztult falvak határát (*praedium*) igyekezett megszerezni, köztük a közeli fekvésű Vacsot, Pótharasztot, Csévet, Pakonyt, Kakucsot, Hartyánt, a jászkunsági Lajost és Karát, valamint Alpárt is birtokolta. Ezek használatáért a magyar földesurak mellett a török földesuraknak is kellett bérleti díjat fizetni.²⁰ Itt is üzemhelyek, mezei kertek lé-

¹⁴ PML NkV SZK 1650/51. 178, 194.

¹⁵ Káldy-Nagy 1985: 388.

¹⁶ Pest Megyei Levéltár (PML) Nagykőrös Város (NkV). Számadáskönyv (SZK) Regestrum Renovatum tempore Dominij Judicij Laurentj Buda & Martinus Hañnal Anno 1650. 172.

¹⁷ II. Rákóczi György erdélyi fejedelem a törökök jóváhagyása nélkül, nagyhatalmi törekvésekből pályázott a lengyel királyi trónra, s ezért háborúságba keveredett. Az elbukott fejedelem tettének megtorlásaként a törökök lerohanták Nagyváradot, Erdélyt, s támadást intéztek Felső-Magyarország ellen is, elfoglalva Érsekújvárt 1663-ban.

¹⁸ Novák 1994; SZK 1660/61. 146.

¹⁹ A jobbágy telekszervezetben a házas telekhez tartozott a szántóföld és a rét, Nagykőrösön a szántó nem volt függvénye a lakóháznak, csupán a rét. A kaszáló nagyobb jelentősége az állattenyésztés fontosságát emeli ki.

²⁰ Az árenda évenkénti fizetéssel történt. A városi számadó feljegyzése szerint „Pot harasztyattull fizettem Eyupp oda basa’[na]k 20 Tallérokat (az *odabasa* egy janicsár alakulat, az oda tisztje – NLF). Pakoni kuttul fizettem 6 f.”, „Szolnakban Abani Vaydanak fizette’[em] Lajossi föld bére

tesültek a határhasználati rendszernek megfelelően.²¹ Példaként említjük, hogy 1653. májusában Pótharaszti puszta és a pakonyi kút használatáért Budán „Eyupp oda bassának” fizettek 20 tallért és 6 forintot, Csévharaszti pusztáért Amhat Ispáhinak földbért 10 tallért, december 17-én a körösi bíró fizetett Kara pusztáért „Budai Czömbercezi” úrnak 80 tallért.²² A pusztákon állattartás történt, s nagy mennyiségben kaszálták a szénát, amelyből rendre a törököknek száz szekérszámra kellett beszállítani.

Jóllehet Nagykőrös város levéltárának forrásanyaga gazdagnak tekinthető a vizsgált korszakra vonatkozóan, sajnálatos módon a 16. századból nem maradtak fenn dokumentumok. Balla Gergely krónikája alapján Galgóczy Károly az 1552. évi pusztítással magyarázza.²³ A városi számadáskönyvek 1626-tól, a városi jegyzőkönyvek pedig az 1630-as évektől maradtak fenn.

A számadáskönyvek rendkívül értékes adatokkal szolgáltattak a város és lakosságának életére vonatkozóan.

Nagykőrös az *ő-ző* nyelvjárási területhez tartozik. A számadáskönyve gazdag tárházát képezik a korai nyelvemlékeknek (pl. *ing=ümögh*, *ember=embör*). 1631-ben feljegyezték, hogy „Az varos pöczeti czinalasatul fizettunk az keczkömeti etvösnek” három forint 3 dénárt (azaz a város pecsétjének csináltatásáért a kecskeméti ötvös mesternek fizettek).²⁴

A városi közösség (*communitas*), a tanács (*magistratus*), hogy a hatalmas anyagi terheket viselni tudja, jelentős mértékű mezőgazdálkodást folytatott. Nagy súly helyeződött az állattenyésztésre, elsősorban is a juhtartásra, részben a szarvasmarha és lótarásra. Saját háztartást vezetett a városi tanács, konyhát tartott fenn. Városi alkalmazottnak számított a főbíró, második bíró, a református lelkész (prédikátor), iskolaigazgató tanító („*oskola mester*”), nótáriusok mellett a pásztorok, szakácsok, szolgák, béresek is. A városi számadáskönyvekből fény derül Nagykőrös lakosságának életére, gazdálkodására is.

A városi alkalmazottak bérezése a viseletre, öltözködésre vonatkozóan is értékes adatokkal szolgál.²⁵ A pénz mellett természetben kaptak ruhaféléket, lábbelit. Az égettborfőző Gergely 21 forint mellett egy dolmányt, egy szűrt, egy nadrágot, két inget („*Ümeg*”), valamint lábravalót kapott 1632-ben. Mihály „*Gazda*” járandósága 7 forint volt, s ezen kívül két ing („*Ümög*”), egy szűr, egy ködmön, egy nadrág, s lábravaló járt neki. Az íródeák fehér nadrágot, s egy vég „*török vásznat*” is kapott fizetésként. Aztalos András béres 1653-ban a 29 forint

120. Tallérokát. Kakucsi, Hartyani földek béreit fizette be Biro Uram Budán 30 tallérokatt dn 50.” PML NkV SZK 1653/54. 157, 159.

²¹ Novák 1994.

²² PML NkV SZK 1653/54. 157, 163, 168.

²³ Galgóczy 1896: 25.

²⁴ PML NkV SZK 1631/32. 5.

²⁵ A viselettel kapcsolatban lásd Novák 1982.

fizetés mellett kapott öt fertály búzát élelemre, egy sarut, egy fejelés csizmát (újra fejelt használt csizma), két inget („Ümög”), két lábravalót, egy nadrágot, egy ködmönt, valamint két-két sajtot és gomolyát.²⁶

A „Szolgáló Asszony” bére 12 forint volt, s kapott két ingvállat („Ümög Val”), két főre való és egy ruhára való kisznicser posztót, két sarut. A „Szakács Asszszonynak” vásároltak két bagaziát (vékony szövet), egy sing ismeretlen anyagfélét, „Muhart”, egy sing „Fekete Abat” (posztó), fejkendőnek, illetve főköntőnek való gyolcsot.²⁷ A szakács asszony javadalmazásában szerepelt 1653-ban: „Egy Perpetua Szoknya Sárgha Sinorra bársonyos”, „Egy Keszniczér kürdi (felsőruhadarab) fejér béléssel, „Egy Végh Gyolcz”, „Egy Végh Török Waszon, „2 Főre való Pattyolat”, „Elő Ruhanak valo Nyers Wászon”, „Imeghjére 12 Singh Nyes Waszon”, „Egy Talléros Futa” (selyem), „Egy Rőfös Kék és Saru elegendő”.²⁸

A város emberei, ha Pesten, Budán jártak, rendszerint zsidó kereskedőktől vásároltak többnyire hitelben különböző árucikkeket. Pár, „bokor” számra fekete, vörös csizmákat, papucsot bőrkapcával, értékes perzsaszőnyeget. Ezeket ajándékba vitték a magyar uraknak (Wesselényi palatinus, nógrádi várkapitány, vármegyei alispán, szolgabíró) hivatalos utak, a magyar részre történő adófizetés, ügyintézés alkalmával. Például 1661-ben „Budai Jakab Sidótul hitelben” történt vásárlás: 14 pár („bokor”) karmazsin csizma, két pár papucs, három pár szattyán kapca, öt pár gyöngyházás kés, négy pár („tehel”) közkés, egy szőnyeg és egy oka mennyiségű bors. Október 18-án ismét hitelben vásároltak a kőrösi tanács emberei: 11 pár („bokor”) karmazsin csizmát, négy nadrágot, 3 vég abaposztót, egy futát (selyemféle anyag), egy sing bársonyt, a főbíró számára egy bélelt szárú csizmát. A december 17-i hitelben történő vásárlás Jakab zsidótól: egy vég fehér abaposztó, 4 pár karmazsin csizma, egy darab „Veres Aba” posztó, egy vég kék bagazsia szövetféle anyag, valamint 5 pár gyöngyházás kés, hat pár közkés.²⁹

Itt jegyezzük meg, hogy a város nagy mennyiségű értékesebb gyöngyházás kést, különböző (pl. bécsi, légrádi) késeket vásárolt különböző helyeken, ahol a kőrösiek megfordultak (Pest, Buda mellett például Győrben, Szegeden). Gömörből elsősorban a rimaszombatiak hoztak száz számra késeket a kerámia és textilanyag mellett. A késeket a törököknek ajándékozták. A kőrösiek rendszerint vásárlásokat eszközöltek a szomszédos Kecskemét vásáraiban, a szegedi vásárban is. A helybeli vargák többnyire sarut, ritkán csizmát is készítettek. A

²⁶ PML NkV SZK 1653/54. 13.

²⁷ PML NkV SZK 1632/33. 18–22.

²⁸ PML NkV SZK 1653/54. 16.

²⁹ PML NkV SZK 138–142.

dolmány varrásával helybeli szabók, szűrök készítésével a szürszabók, s a ködmön varrásával szücsök foglalkoztak.

Mivel a városra hatalmas anyagi teher nehezedett, szükséges volt kölcsönt felvennie. Rendszerint a budai zsidó kereskedőktől kértek pénzt (de a törökök is adtak kölcsönt). A számadáskönyvben jegyezte fel a második bíró 1660. május 23-án, hogy a „Budai Jakab és Nota Sido Uraktul Sumank es Cszaszar Adonk be fizetésére walo Penzt kérte'[m] fel Harom Szaz Tallerokat. Egyik százára valo Interesse leve'[n] holnaponként haro'[m] haro'[m] Taller. 30. Aug'[usti] mind ezeket s. mind Interestet meg fizettük Satisfaciendo vida in Suma a' Parta Turcar'. 30. Augusti Ezen fellyül megh irtt Suma Pénznek meg fizetésére Kértük fel az Ecclesia Penzet 250. Tall. Harminczat az Olay Bek[ne]k az Templomért fizettük”. Tehát, az adósság fedezésére a református egyház pénzét is igénybe vették. Az olajbégnek is kellett fizetni, mivel a törökök a birodalomban lévő templomokra is adót vetettek ki.³⁰

A város jelentős juhászatot mondhatott magának. Erre utal az is, hogy „meddő”, kos, fejős, sajtos juhász mellett esztrengahajtó³¹ legénykéket is alkalmaztak. A város meddő, fejős juhállománya ezer darabszám körül alakult. 1660-ban Szent György napkor (április 24.), amikor a legelőre hajtották a jószágokat a meddő juhász előtt 839 öreg juh, 243 kisbárány és – a lakosok által adófejében beszolgáltatott – 246 dézsma bárány volt. Szent Dömötör napkor (október 26.) – amikor telelőre kerültek a juhok – a Péter nevű meddőjuhász előtt 943 juh volt.³² Nemcsak a városi mézárszékre került belőlük, hanem a törököknek is kellett falkaszámra hajtani belőlük Budára, alkalmasint Szolnokra. A legfontosabb haszonvétel a tejből származott, de a gyapjú is fontos jövedelemforrásnak számított. Külön fogadtak fel sajtos, aki száz számra készítette a juhsajtot, amely a városi alkalmazottak javadalmazásának fontos része volt, de nagy mennyiséget a törököknek is kellett ajándékozniuk. A számadóbíró tudósítása szerint rendszeresen vásároltak a helyi piacon – többek között a gömöriektől, rimaszombatiaktól – dézsát a sajtnyomás, túrókészítés céljából.

A sajtnyomó, sajtos juhász jelentős embernek számított. A sajtkészítés mellett rendszerint ő főzte az égetett szeszesitalt, a borseprőből főzött *égettbor*t (a 18. században vette át nevét a pálinka terminológia). A sajtos felesége foglalkozott az égettbor forgalmazásával is, nagyobb mennyiségben ő árusította, mérte ki a városi tanácstól vásárolt szeszes italt.

³⁰ PMLNkv SZK 1760/61.

³¹ Az esztrenga fontos pásztor építmény. A legelőn elkerítették egy részt, ahová behajtották a juhokat, éjnek idején itt őrizték, de itt került sor a fejésükre. Ebben segített az esztrengahajtó gyermek.

³² PM Nkv SZK 1660/61. 5–6.

A város némi tehénállománnyal is rendelkezett. A török előjáróknak rendszeresen kellett ajándékozni fias tehenet, *pásztorma tehenet*. A lóállomány sem volt különösen jelentős. A várost terhelő fogatolásra (forspont) használták. „Táborozás” (hadsereg mozgása) idején szekerezéssel adózott a város, illetve annak lakossága.

A város konyhát tartott fenn, ahová rendszerint a helyi piacról vásároltak zöldségfélét (répa, retek, vörshagyma, foghagyma, metélőhagyma, „mogyoró hagyma”, petrezselyem, lencse, borsó, bab, vörös, fehér, aprókáposzta). Káposztát rendszerint távolabbi helyekről (pl. Ócsa, Mogyoród) szerezte be a város nagyobb mennyiségben. Például 1654. november 9-én „Waras számára Tizen Kettődfél száz (1150) fő Kaposztat it valo Kis Gergely all'[tal] hozattam Mogyoródrul” 23 forint értékben, jegyezte fel a számadóbíró. A káposzta a városi alkalmazottak javadalmazásának is része volt (pl. a prédikátor járandóságába tartott 150 fej káposzta is).³³

Gyümölcs (alma, szilva, cseresznye, körte, meggy, barack, dinnye, dió), annak aszalt változatai is a piacról kerültek beszerzésre. A gyümölcsöt rendszerint a törökök is nyersen fogyasztották, de főzésre is felhasználták. „Almat vöttem Étekbe walott dn. 2” – jegyezte fel a számadó 1653-ban.³⁴ A szükséges eszközöket, cserép-, fa- és üvegedényeket, -eszközöket a gömöriektől vásárolták meg. Kalács-, cipósütés céljából rendszeresen vásárolt a számadó bíró tejet a piacról. Búzát távoli malmokban (Pesten, Jászberényben, Földváron) öröltek, de finomabb lisztet a piacon is vásároltak a helybéli kofakereskedő asszonyoktól a „cipó kenyeret” a törökök is kedvelték). Fontosabb fűszereket, ún. gyarmatárut (bors, sáfrány, szegfűszeg) Budáról, Győrből, Szegedről hozták, de debreceni kereskedők is hozták Nagykovácsra. Például „Debreczeni Aros Embertül vöttem Negy Font Borsott a' hazhoz 2 Talleron” – tájékoztat a számadó 1653-ból.³⁵

A városi konyha húsellátását a városi tanács által működtetett mészárszék biztosította. Itt vágták le a város teheneit, „metszették” juhait is, valamint sertéseket. Sertésvágással a nagykovácsi civisek is foglalkoztak, akik a piacon mérték árújukat, s főként a kelendő szalonnát. Érdekességként említhető meg, hogy a város rendre vásárolt *hideghúst* (minden bizonnyal füstölt sonka, csülök lehetett), és *kocsonyát*, amelyek a törökök kedvenc ételének számítottak.

A város embere rendszeresen vásárolt róka és farkas bőrt, amelyet többségében szintén a törököknek ajándékoztak

A nagykovácsi tanács tekintélyes mennyiségben vásárolt halat is saját konyhá-jára, de ajándékozás végett is. A szomszédos szentkirályiak, a Tisza mellett lakók, Kécskéről, Tószegről, Vezsenyből is rendre hozták halat a kovácsi piacra. A

³³ PML NkV SZK 1654/55. 165.

³⁴ PML NkV SZK 1653/54. 188.

³⁵ PML NkV SZK 1653/54. 187.

ponty, harsca, csuka mellett gyakran előfordult a kecsge is. Ritka esetben a viza is felbukkant a körösi piacon. A szárított, sózott ('poszár', 'szívolt', 'aszu') ponty hal nagyobb értéket képviselt, tízszeres ára is lehetett a közönséges étkezésre szolgáló halakhoz viszonyítva. Ezeket is a Tisza mellékéről hozták, de Kőrösön is megvásárolhatóak voltak a piacon. Rendszerint nem helyi fogyasztásra kerültek, hanem ajándékba vitték magyar részre, a Nógrádban (Nógrád, Fülek, Szécsény) székelő magyar vármegyei uraknak és a város földesurainak.

A város jövedelem bevétele tekintetében kiemelkedő szerepet játszott a borászat. A 17. század eleji viszonylagos nyugalom kedvezett a szőlészet kibontakozásának. A város belső központját körben homokhátságok övezik, amelyek alkalmassá tették a szőlőtelepítést. A 17. század során, amikor a háborúságok miatt felerősödött a népességmigráció, a közeli-távoli helyekről (pl. Tiszakécske) érkezők számára egyedül a szőlőművelés biztosított megélhetési lehetőséget. A 17. század közepén említés történik a *Kálmán* szőlőről, de a század második felében már a 'Zsíros-högy'³⁶ is megvolt a határ délkeleti részén, s a nyugati határ részen pedig említik a *Földvári szöllőt*, amely azonos a később ismeretes Lencsés-Világos szőlőhegy területével. Mivel a mezőváros jelentős lélekszámmal bírt, a várostól északra eső homokhátságokon is kialakulhatott a szőlőművelés (itt található a *Pöcök*, *Bokros* és *Hosszúhát högy*).

A városi tanács rendre felvásárolta a körösi cívis gazdák borait, és a kocsmákon értékesítette nagy haszonnal. Emellett adó fejében dézsmabort is szedett, valamint nagyobb mennyiségben vásárolt bort közeli-távoli vidékekről. Nagyobb mennyiségben hoztak Nagykörösre bort Baranyából (Veresmart, Villány környéke). A kereskedelemben a Baranyából elköltöztek fontos szerepet játszottak. Megemlíthető, hogy a Baranyából Kiskunhalasra költözött Bangó család is részt vállalt a tranzit borkereskedelemből.³⁷ Szegedről, „Mező Szöged Városból” is rendszerint hoztak nagyobb mennyiségben bort. Feltételezhetően, a kereskedők a közeli Arad környéki (Gyorok) borvidékről szállították boraikat Szegedre, s innen hozták el a körösiék is. Csongrádnak is fontos szerepe jutott nem csak a gabona-, abrakellátásban, de a borértékesítésben is. Kecskemétről is rendszerint hoztak bort Nagykörösre, akár csak Gyöngyösről, Vácra, valamint Pestről. Pesten a rácok mellett a törökök is foglalkoztak borkereskedelemmel, akiktől Nagykörös városa is vásárolt bort tekintélyes mennyiségben. Érdekességként említhető meg, hogy „Pesti Murtaszan oda bassatul vöttem Harmadfél Terhe borokatt” 50 talléron – a számadóbíró feljegyzése szerint.³⁸

³⁶ Itt is hangsúlyozzuk, hogy Nagykörösön az *ö-ző* nyelvjárás alakult ki, s a kisebb-nagyobb dombokat hegynek, azaz „högynek nevezték”, s napjainkban is annak nevezik.

³⁷ Novák 1994; Vö. Tálasi 1977.

³⁸ PML NkV SZK 1657/58. 189.

A városnak jelentős haszna származott a bor forgalmazásából. Szükség volt a nagyobb mennyiségű borra, mert a törökök is – jöllehet a vallásuk tiltotta – nagymértékben fogyasztották. Erre vonatkozóan az 1655-ös esztendő említjük példaként. A számadóbíró feljegyzése szerint az egyes hordókból a következő mennyiségű dézsmabort itták meg a törökök: „Katonákra költ belőle 162 pint és Szolnokiakra”, másik hordóból „Költ ki belőle Szubasa népére 132. Pint”, harmadik hordóból „Költ ki belőle Török Vitézekre 196 Pint”, negyedik hordóból „Költ ki belőle 110. Pint gyalogh teörökökre”, ötödik hordóból „Költ ki belőle Pesti és Hatvány vitézekre 139 P[int].”, hatodik hordóból „Egri és Pesti Törökökre 143 Pint”, hetedik hordóból „Pesti Törökökre” 71 pint, nyolcadik hordóból „Gyulai és Szolnokj Törökökre 118 P[int].”, kilencedik hordóból Nazúr bég „népére”, valamint az erdélyi követeket Nagykőrösön keresztül Budára kísérő szolnoki török katonákra 346 pint, tizedik hordóból „Nazúr bék népére” 400 pint, tizenegyedik hordóból „Katonákra és Törökökre” 68 pint, tizenkettedik hordóból „Szolnokiakra” 94 pint, tizenharmadik hordóból „Pesti Vitézekre” 90 pint, a tizenegyedik hordóból „Szubassakra” 223 pint bort méretek ki. Összesen 2292 pint, mintegy 41 hektoliter bort ittak meg a törökök.³⁹

A kőrösi piacon árusították a sajátos török italt, a kölesből erjesztett *bozát* is. „Bozát hozattunk hoga az Tatarok itt voltak”, s ezért 4 dénárt fizetett 1630-ban a város embere.⁴⁰ „Hoztunk bozzat ide be dénár 3”, jegyezték fel 1632-ben.⁴¹

A bor mellett az égetett szeszestalt sem vetették meg a törökök. A város szeszfőzdét működtetett, s a borseprőből főzték az „égettort” (‘vino cremato’). Az idelátogató törökök szívesen fogyasztották. A számadó bíró feljegyezte 1653-ban, hogy „Negyed fél Pint Égget Bort vöttem Pesti Török[ökne]k Fekete Andrásnéul”. Tehát, a helyi kofa árusította az égettort, amelyből mintegy 6 és fél litert fogyasztottak el a törökök.⁴²

Összegzésként kiemeljük, hogy Nagykőrös a török birodalomban, a török hódoltság korában erős gazdasági, politikai autonóm mezőváros volt. Ennek ellenére azonban erőteljesen ki volt szolgáltatva a török hatalomnak, amely adók és ajándékok formájában hatalmas anyagi terheket rótt a városra. A mezővárosi szervezet kitűnően működött, erős volt az autonómia. A városi és egyházi hatóság közös volt, az egyház is a mezőváros érdekeit szolgálta. A mezőváros viszonylagos önállósága – távol lévén a magyar királyi és földesúri hatalomtól – jelentős társadalmi, gazdasági fejlődést tett lehetővé. Kialakult a vagyonos civis társadalom, amelynek tanult, bölcs tagjai a városvezetést alkották (fő- és másodík bíró, vásárbíró, székbiórók, szenátorok). Vagyonos, tanult gazdák, tehetséges

³⁹ PML NkV SZK 1655/56. 199–201.

⁴⁰ PML NkV SZK 1630/31. 77.

⁴¹ PML NkV SZK 1632/33.132.

⁴² PML NkV SZK 1653/54. 170.

kereskedők és diplomaták is voltak egyben. A város mindennapjai ismerhetők meg a számadáskönyvek alapján. Nagyon jelentős néprajzi vonatkozások tárulnak fel (ő-ző nyelvjárás, határhasználat, birtokviszony, földművelő gazdálkodás, állattenyésztés, kézműipar, viseleti darabok, munkaeszközök, szerszámok sora). A szokások is megjelennek a dokumentumokban. Karácsony, Húsvét, Pünkösöd nagy egyházi ünnepeken, az Újesztendő napján, Szent György napkor, amikor a bíróválasztás történt, az iskola diákjai, gyermekek kántáltak, énekszóval köszöntöttek, amiért is a városi tanács pénzzel jutalmazta meg őket. A népi hiedelemvilágra a boszorkányok felbukkanása szolgáltat adatokat. Leghírhedtebb boszorkányper 1654-ben volt Nagykőrösön. Pánczél Istvánné Örszébetet és Nagy Mihályné Zsuzsannát megvádolták ördögi jövendőmondással és cselekedettel. Pánczélné be is vallotta tettüket, hogy Baranyában tanulta ördögi tudományát, amellyel a meddő asszonyoknak méheket megnyitván szülőkké teheti, s a leány és fiú gyermekek nemét meg tudja változtatni.⁴³ A törökök és a vármegye is jóváhagyta a kegyetlen halálos ítéletet. A két szerencsétlen, megkínzott asszonyt máglyán égették el Nagykőrösön. A számadáskönyv erről alig tesz említést. „Hárs kötelet Boszorkányokra” 8 dénárért vásárolt a tanács embere, azaz hársfa kéregháncsából font kötéllel kötözték a máglyaoszlophoz az asszonyokat – tudhatjuk meg.⁴⁴ Az asszonyok kivégzése is tetemes költséggel járt. Az adóösszeírás bizonyossága szerint egyes adózó személyekre külön adót vetett ki a tanács. Az „Ördönghösökre”, „Boszorkányokra”, „Eghesekre” megjegyzéssel különböző nagyságú pénzösszeget szedtek be (pl. az egyik nagyobb vagyonú, 200 marhaszámmal rendelkező, 8-8 forinttal adózó Ádám Márton 6 tallért fizetett „Eördönghes” címen, a 100 marhaszám után adózó Szücs Dömötör „Erdenghesekre” 2 tallért adott, Bene György esetében „Eördönghösök halalára maga szolgál 1. Tall. Igertek”, Faragho Benedek fafaragó mesterember 35 dénárt fizetett az ördöngös asszonyok kivégzéséért).⁴⁵

⁴³ Novák 1986: 300.

⁴⁴ PML NkV SZK 1654/55. 1062.

⁴⁵ Pánczél Istvánné Örszébet férje ismeretes az adóösszeírásból. Feltételezhetően iparosféle ember lehetett, aki Baranyából vándorolt Nagykőrösre, több iparozhoz hasonlóan. Hogy nem gazdálkodott, mutatja az, hogy jószágállománnyal nem rendelkezett, marhaszám után nem adózott, azonban más kézműiparozhoz hasonlóan viszonylag magasabb összegű adót, 4 forint fejadót, 3,5 forint császáradót fizetett 1654-ben. Bizonyára felesége kivégzését követően elköltözött Nagykőrösre, mert a későbbi években már nem szerepel az adóösszeírásokban. PML NkV SZK 1654/55. Regestrum Renovatum. 1654.

IRODALOM

- GALGÓCZY Károly
1986 *Nagy-Kőrös város monographiaja*. Budapest
- KÁLDY-NAGY Gyula
1985 *A Budai Szandzsák 1546-1590. évi összeírása. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. Pest megye múltjából 6. Budapest: Pest Megyei Levéltár
- NOVÁK László
1982 *Mezővárosi népművészet. Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd*. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 2. Nagykőrös
- 1986 *A Három város*. Budapest: Gondolat Kiadó
- 1994 *Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig I-II*. Nagykőrös Város Monográfiája I. Nagykőrös: Arany János Múzeum
- TÁLASI István
1977 *Kiskunság*. Budapest: Gondolat Kiadó
- TÖRÖS László
1970 *Balla Gergely nagykőrösi krónikája*. Nagykőrös: Városi Tanács

László Ferenc Novák

'NAGYKÖRÖS VÁROS' [NAGYKÖRÖS TOWN] WITHIN THE OTTOMAN EMPIRE:
FACTS AND FIGURES FOR THE ETHNOGRAPHY OF NAGYKÖRÖS DURING
THE TURKISH OCCUPATION

Buda was occupied by the Turks in 1541, after which Hungary was split into three parts. The area between the rivers *Duna* [Danube] and *Tisza* [Tibiscus] close to *Buda* and *Pest* thus also became a part of the Ottoman Empire, including *Nagykőrös* as well. The town of *Nagykőrös* was in fact not under direct Turkish occupation, yet the population was subjected to paying huge taxes, which amounted to more than five thousand *forints* per annum.

During the time of Turkish occupation, *Nagykőrös* was a market town of strong economic and political position, even if it was under strict Turkish rule, which levied taxes and prescribed obligatory gifts, including poll-tax and tax to be paid after the number of head of cattle apart from the other taxes due to the sultan or the emperor. The market town structure ensured excellent operation and provided a strong autonomy. Since the municipal and ecclesiastical authorities were the same, the church also supported the interests of the town. The relative independence of *Nagykőrös*, due mostly to its distance from Hungarian royal and manorial power, also facilitated a significant social and economic development. A wealthy layer of civic representatives was soon established, whose educated members formed the municipal government (comprising the chief and secondary judges, market and other magistrates, and senators). Contemporary everyday life in the town can be explored and researched by studying the municipal accounts books, which reveal very significant ethnographical aspects. My paper highlights and discusses these details.

Egy gyulai polgárcsalád karácsonya a századfordulón

A kalendáris népszokások a kezdetektől a magyar néprajztudomány érdeklődésének homlokterében álltak.¹ Ennek köszönhető az a nagyon gazdag ismeretanyag, mely az esztendő jeles napjaihoz kapcsolódóan halmozódott fel. Különösen igaz ez a karácsonyi ünnepek szokásaira. Mindaz a tudás azonban, amely evidenciának számít a paraszti kultúra tekintetében, sajnos, szinte teljesen hiányzik a magyar társadalom más rétegeinek vonatkozásában. Arról például, hogy polgári környezetben hogyan zajlott az esztendőnek ez a kiemelkedő ünnepe a korbéli memoár- és naplóirodalomban elszórtan megjelenő adatokon túl alig tudunk valamit. Jelen tanulmány célja egy konkrét gyulai polgárcsalád karácsonyhoz kapcsolódó szokásainak bemutatása. Az adatok döntően a 19. század utolsó évtizedeire vonatkoznak, az ettől eltérő időszakból származó adatokat a szövegben külön jelezzük. A továbbiakban bemutatott ünnepi szokások elsődleges forrását a gyulai Ladics hagyatékban² megmaradt Ladics illetve Kliment családtagok levelezése jelentette. Sajnos a használt források, elsősorban levelek sajátosságai adódóan sokkal inkább egy töredékes, mintsem teljes kép megrajzolására nyílt lehetőség, azonban a kérdéskörre vonatkozó ismeretek csekély volta miatt ezek összefoglalása is hasznosnak ígérkezik.

¹ A tanulmány a Debreceni Egyetem tudományos képzési műhelyei *TÁMOP-4. 2./B-10/-2010-0024* című pályázat támogatásával készült.

² Az országosan is egyedülálló Ladics-hagyaték 1978-ban került életjáradék-szerződés keretében Gyula városához s magában foglalja a Ladics család egykori lakóházát, annak teljes berendezésével, a családtagok használati és személyes tárgyait, valamint a gazdag családi könyvtárat és irattárat. A tárgyak valamint a dokumentumok és könyvek egy része az Erkel Ferenc Múzeumhoz került és alapját képezte a Ladics-ház néven a család egykori lakóházában kialakított polgári lakáskultúrát bemutató kiállításnak, az iratok további része a Békés Megyei Levéltár, míg a könyvek a Mogyoróssy János Városi Könyvtár gyűjteményébe kerültek. A tanulmányunk alapját képező levelek és dokumentumok a Ladics-házhoz kapcsolódó irat együttes részét képezik. A hagyatékkal illetve a Ladics családdal kapcsolatban ld. Bódán 2010; Héjja–Erdész 2010; Erdész 2011, valamint a www.corvinmuzeum.hu/ladics címen elérhető online adatbázist.

A LADICS CSALÁD KARÁCSONYA

A karácsony, az ünnep vallásos tartalmának fokozatos háttérbeszorulásával, az elmúlt századok során mindinkább családi ünneppé vált. Különösen hangsúlyos szerep jutott a 19. századnak ebben, a már a 17. századtól német protestáns hatásra meginduló folyamatban,³ mikor is a századelő biedermeier életérzéséhez szorosan kapcsolódó meleg, családias polgári otthon képe határozottan hozzájárult az ünnep családi jellegének erősödéséhez. Nem meglepő hát, hogy a század utolsó harmadában íródott Ladics családi levelekben a karácsony ünnepének legfontosabb jellemzője a család együttléte. Gyakran megfogalmazódó vágy az esetlegesen távollévő családtagok felé a viszontlátás, mint legszebb karácsonyi ajándék igénye. „Az idén karácsonyra nem kapunk semmit, csak téged, de az az egy többet ér mindennél”⁴ – írja Kliment Margit testvérének arra a hírre, hogy az a karácsonyi szünetben hazautazik. Szemléletesen mutatják meg a családi körben eltöltött ünnep fontosságát Ladics Irén anyjához és hűgához írott sorai 1887-ből, melyek egyúttal a Ladics családi karácsonyok hangulatát is tolmácsolják: „Most látom csak, mily boldogok voltak azok a múlt nagyon, de nagyon egyhangú karácsonyi ünnepek, melyek oly szomorúnak látszottak, de mégis milyen jók voltak, hogy a család együtt tölthette el.”⁵ A negatív jelzők („egyhangú”, „szomorú”) még inkább kidomborítják a Ladics család csendes, évről-évre hasonló rendben lezajló, családi körben eltöltött karácsonyainak szépségét. Melyek voltak ennek az ünnepnek a levelek alapján kirajzolódó legfontosabb sajátosságai?

KARÁCSONYI AJÁNDÉK

A Ladics-iratokban legmarkánsabban megjelenő karácsonyi szokás kétség kívül a „krisztkindli”, vagyis az ajándékozás az ünnep alkalmából. A német khrstkind⁶ szóból származó kifejezés a családi szóhasználatban jelenthette egy-

³ *Karácsonyi ajándék, angyalfia.* A Magyar Néprajzi Lexikon szócikke. Ortutay 1980: 65.

⁴ KM-KF.1887.12.03. (Ltszn.) Az idézetek jegyzetei elől a levélíró nevének, a kötőjel után a címzett nevének rövidítését, majd a levél dátumát tartalmazzák. Ahol már leltározott levélből származik az idézet, ott zárójelben megadtuk a múzeumi leltári számot Ltsz.: rövidítés után, egyéb esetben pedig a leltári szám nélkül rövidítése (Ltszn.) szerepel a jegyzetben.

⁵ LI-LM.1887.12.21. (Ltsz.: 2009.12.10.1.) Ladics Györgyné és lánya Ladics Mária 1887 tavaszától a göbersdorfi tudószanatóriumban voltak, ahol Mária tüdőbetegségét igyekeztek kúrálni, eredménytelenül: 1888 márciusában Ladics Mária meghalt.

⁶ Az akadémiai német–magyar szótár a következő jelentéseket sorolja fel a Khrstkind szó kapcsán: 1. Kiszjzus, a gyermek Jézus 2. [a karácsonyi ajándékot hozó] Jézuska 3. A karácsonyi ajándék. Halász–Földes–Uzonyi 2010: 140. A kifejezés egyértelműen utal a szokás német gyökereire: „Vesztfáliában igen érdekes karácsonyi szokás honos. Itt úgy tartják, a Christkind (a gyermek Krisztus) hozza az ajándékot. A gyermekek levelet írnak neki, amelyben felsorolják, mit szeretnének, s a levelet az ablakban hagyják, hogy elolvashassa. Karácsonyeste a nyitott

részt az ajándékot („*A lányok szép krisztkindlit kaptak*”⁷), másrészt magát az ajándék hozóját, a gyermek Jézust („*Egy babát, egy házat és némi apróságot fog hozni a Krisztkindli Margitkának.*”⁸). A levelek tanúsága szerint az ajándékadók és megajándékozottak körébe a szűk családon kívül a másodfokú rokonok (nagyszülők, nagynénik, nagybácsik), sőt adott esetben jó ismerősök (pl. udvarlók) is beletartoztak. A nagylány Kliment Margit például 1888-ban így számolt be testvérének a társaságukba járó fiatal emberek ajándékairól: „*Én kaptam Laczitól [Ladics László, Kliment Margit későbbi férje] gyönyörű kis patience kártyákat fekete bőrtokban, [Bodoky] Zoltántól pedig takaros kis bonboniert, melyet ő ugyan Kucsébertől nyert, de azért nagyon szép.*”⁹ Ladics Lászlóné kiadási könyveinek tanúsága szerint a háztartásban dolgozó alkalmazottak szintén kaptak „krisztkindlit”, rendszerint pénzt vagy gyümölcsöt.¹⁰

A Ladics családban és rokonságban az ajándék nemcsak a gyermekeknek, a felnőtteknek is járt. Ezeket gyakran maguk készítették az ajándékozók, ami lányok, asszonyok esetében leginkább valamilyen kézimunkát jelentett. „*Nagyon el voltam foglalva. Tante Fanninak csinállok egy asztal vagy bútortakarót karácsonyra*”¹¹ – írta Kliment Margit 1890-ben. Hasonló sorokat gyakran találhatunk a családi levelezésben. És hogy mennyire fontos lehetett az ajándék saját kezű elkészítése, jól mutatja, hogy Ladics Irén, mikor távolban betegeskedő vőlegényének akart karácsonyi ajándékot vásároltatni a fővárosban tanuló bátyjával, a választás szempontjainál külön hangsúlyozta: „*legillőbb volna olyas valamit adni, amiben magam is dolgoztam.*”¹²

Ha megvizsgáljuk az ajándékok mibenlétét, azt tapasztalhatjuk, hogy a kisebb gyermekeknek adott játékokon, valamint a szórakozást, kikapcsolódást nyújtó ajándékokon (pl. könyv, kotta) és dísz tárgyakon (pl. hímzett terítő) túl leginkább valamilyen praktikus ajándékkal lepték meg egymást a családtagok. Nézzünk erre néhány példát! Ladics Gyula 1879-ben a következő ajándékokról

ablak és a karácsonyfaközé terített asztalt állítanak. Reggelre az asztalon lévő tányérok megtelnek édességgel és gyümölcsevel, a többi ajándékot a karácsonyfa alatt találják a gyerekek.”
Tészabó 1985: 37.

⁷ LM-LGYU.1882.12. (Ltsz.: 2009.1147.1.)

⁸ LGYU-LL.1879.12.23. (Ltsz.: 2009.1574.1.)

⁹ KM-KF.1888.12.30. (Ltszn.)

¹⁰ Ladics Lászlóné Kliment Margit háztartási könyveit 1892-es férjhezmenetelétől kis megszakításokkal napi rendszerességgel vezette egészen 1948-ban bekövetkezett haláláig. Háztartási könyveiről bővebben ld. Bódán 2011/a, 2011/c. A korszakra vonatkozó háztartási könyvek lel-tári számai: 82.59-82.70

¹¹ KM-KF.1890.12.14. (Ltszn.)

¹² LI-LL.1890.12.12. (Ltsz.: 2009.1668.1); A Zsolnai családban is hasonló elveket vallhattak: „*Ez a szép szokás (a karácsony) arra ösztökölt bennünket, hogy ne csak szüleinket, nagyszüleinket, az összes nagybácsit, nagynénit ajándékozzuk meg fárasztó szemrontó kézimunkákkal, hanem barátainkat és ismerőseinket is. Fél éjszakákon át ültünk és himeztünk. Mire elérkezett a karácsony soványak és sápadtak voltunk.*” Jávor 2000: 122.

számolt be gimnáziumban tanuló bátyjának, Lászlónak: „Egy babát, egy házat és holmi apróságokat fog hozni a krisztkindli Margitkának, nekem egy rendbéli nadrágot, Irénnek és Marínak egy-egy muffot hoz a krisztkindli.”¹³ És hogy teljes legyen a kép, egy másik levélből azt is megtudhatjuk, hogy az előbbi levél címzettje, Ladics László mit kapott ez évben: „Mi csinálunk neked krisztkindlibe egy pár fuszeklit, mama pedig küld egy duksz inget, hogy meg ne fáz.”¹⁴ Ladics Irén 1887-ben a következő ajándékokat köszönte meg a göbersdorfi szanatóriumban betegeskedő húgának és anyjának: „A karperecet köszönöm, nagyon megtetszett nekem [...] A mamuskának is nagyon köszönöm a szép kendőt és harisnyát, igen megörültem neki.”¹⁵ Ladics Györgyné 1896-ban kis unokái részére téli csizmákat hozatott Gyula fiával Pestről.¹⁶ A nagyobb részt praktikus ajándékok sorát még hosszan folytathatnánk. Persze időnként különlegesnek ható ajándékokkal is találkozhatunk a levelekben: 1889-ben Kliment Gabriella például „egy revolvert kapott, mely első pillanatra ijesztő hatást gyakorol néző közönségére, de amint elsütik, igen kellemesen lesz az meglepve, mivel egy nagyon szép kis legyező ugrik ki belőle.”¹⁷

A levelek tanúsága szerint a távol lévő családtagok gyakran pénzt kaptak (vagy küldtek) ajándékképpen. A Kliment gyerekek például nagynénjüktől, Tante Fannitól rendszerint 5-5 forintot kaptak karácsonyra.¹⁸ Ladics Györgyné 1881-ben Sopronban tanuló fiainak írta a következőket: „küldök még 2 forintot, 1 Laczinak, 1 Gyulának, ha az ünnepekre valamit venni akartok.”¹⁹ Ugyanő írta évtizedekkel később 1909-ben a már családapa Ladics Lászlónak, megmutatva, hogy felnőttek is kaphattak pénzt ajándékképpen: „Mivel én nem lehetek otthon, krisztkindlibe légy szíves adjál Tominak, Gyurkának 20-20 krnát, Laczikának és Mangikának 10-10 kr erejéig valamit az én nevémben, neked pedig tarts meg 100 krnát krisztkindlibe.”²⁰

Bár nem szorosan az ajándékozáshoz kapcsolódik, itt érdemes megjegyezni, hogy szokás volt, s az illem is elvárta, a távollévő családtagok illetve rokonok köszöntését az ünnepek alkalmából. Ez, mint a Ladics-levelek mutatják, adott esetben az újévi jókívánságokkal is összekapcsolódhatott. A századforduló időszakára polgári környezetben, a levélben megfogalmazott jókívánságok mellett (helyett) mind általánosabbá vált a karácsonyi képeslapok postázása.²¹ Ez utóbbi szokás a Ladics családban is hódított. A hagyaték majd ötezer darabos képeslap

¹³ LGYU-LL.1879.12.23. (Ltsz.: 2009.1547.1.)

¹⁴ LI-LL.1879.12.26. (Ltsz.: 2009.1645.1.)

¹⁵ LI-LM. 1887.12.21. (Ltsz.: 2009.1210.1.)

¹⁶ LM-LGYU.1896.11.25. (Ltsz.: 2009.1122.1.)

¹⁷ KM-KF.1889.01.15. (Ltszn.)

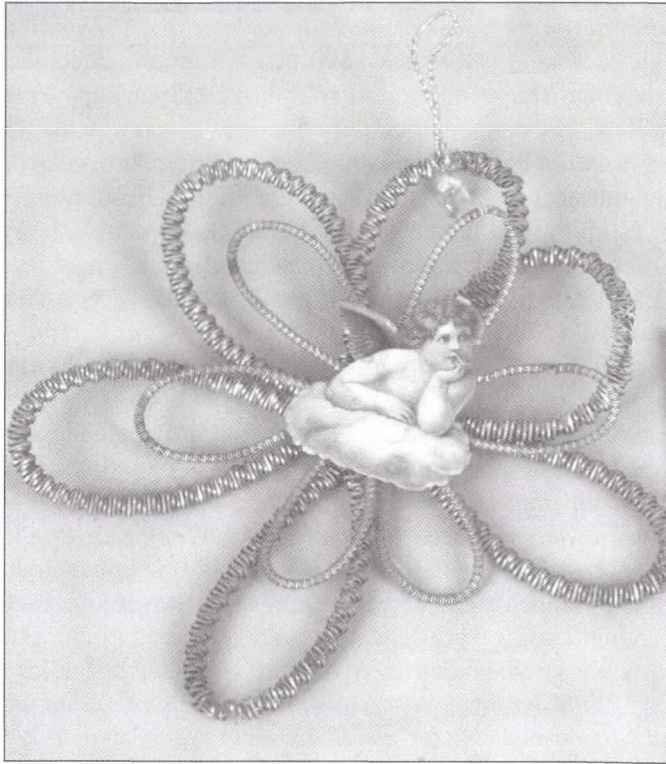
¹⁸ KM-KF.1890.12.14. (Ltszn.)

¹⁹ LGYNÉ-LL.1881.12.21. (Ltsz.: 2009.1650.1.)

²⁰ LGYNÉ-LL.1909.12.16. (Ltsz.: 2009.1528.1.)

²¹ A képeslapok, bennük a karácsonyi lapok történetéről is ld. Erős 1985.

gyűjteményében számos karácsonyi lapot találunk. Ladics Györgyöt és feleségét unokájuk, a két és fél éves Antika például saját, képeslapra nyomot és postázott fotójával (a karácsonyfa előtt hintalován ül a kisfiú) köszöntötte 1902-ben. A Ladics hagyatéék első datált, valódi karácsonyi képeslapja pedig 1904-ban került postázásra.

1. kép: Századfordulós karácsonyfadisz a Ladics hagyatékból

Mind a Ladics, mind a Kliment családban szokásban volt a távollévők – leginkább a gimnáziumban vagy zárdában tanuló gyerekek, de később a már dolgozó felnőtt fiúk – számára karácsonyi csomag küldése, mely rendszerint a hazai karácsonyi csemegékből tartalmazott kóstolót. „*Margit nem jött haza, de ment hozzá a szokott karácsonyi krisztkindlik (gyomorrontók) sokasága.*”²² írta Ladics György 1886-ban az ünnepeket a lippai zárdában töltő lánya kapcsán. Kliment Margit pedig már a Fiumében hivatalnokoskodó testvérének küldte a következő sorokat 1889-ben: „*Nagyon rosszul esik, hogy karácsonyra nem jössz haza, hanem hogy legyen karácsonyra mégis egy kis hazai harapnivalód küldünk majd*

²² LGY-LGYU.1886.12.24. (Ltsz.: 2009.822.1.)

különféle kalácsokat és paprikás szalámit.²³ A csomagok egyébiránt a hagyományos karácsonyi ételek mellett rendszerint az épp aktuális disznóvágásokhoz kapcsolódó ételeket (sonka, kolbász), illetve Ladics György vadászszenvedélyének köszönhetően sok esetben különböző vadhúsokat rejtettek. Az ajándékot a távollévőknek természetesen illet megköszönni, amire nemegyszer más családtagok nyomatékosan fel is hívták az érintettek figyelmét: „*Te is köszönd meg neki [Tante Fanni nagynéninek], mert öt forintot te is kaptál tőle.*”²⁴, írta Kliment Margit öccsének, Ferencnek 1890-ben. Ez utóbbi, december 14-én keltezett levél, melyben Margit beszámolt róla, hogy milyen szép „prezentet” kapott nagynénjétől („*egy service meissenai porcelánt, aztán egy üveg servicet és 6 kis fekete kávé kanalat ezüstből szépen meggravírozva, és ezenkívül a szokott 5 forintot*”), rávilágít arra is, hogy a karácsonyra szánt ajándék nem feltétlenül az ünnep napján, és különösen nem a fa alatt került átadásra. Azt, hogy ez nem lehetett egyedi eset egy évvel korábbi példák is mutatják: Kliment Margit későbbi férjét Ladics Lászlót arról tudósítja november 26-án, hogy „*Groszmatától most kaptuk el a karácsonyi ajándékot, mely fehérműre szánt vászonból áll, s magunknak kell megvarrni.*”²⁵, majd egy héttel később a levélpapír kapcsán jegyzi meg: „*Ezt a papírt Tatustól kaptam krisztkindlibe.*”²⁶

A „krisztkindli” rendszerint meglepetés lehetett a megajándékozott számára, mint azt Ladics Irén 1887-ben írt következő sorai is mutatják: „*Tatának pedig egy posztóra stikkelt papucsot készítek, persze titokban. Laczit is meg akarom lepni egy cipővel, csak merkelttel, olyan régen könyörög már érte.*”²⁷ A családi levelezésben azonban arra is találhatunk példát, hogy a karácsonyi ajándék kérésre érkezik, vagy éppen nem érkezik, mint azt a következő eset is mutatja. 1885 decemberében Ladics György levélben dorgálta meg gimnazista fiát, annak szerinte túlzott karácsonyajándék-igénye miatt. Válaszában Ladics Gyula a következőket írta: „*Amit karácsonyi ajándékként említettem, de határozottan nem kértem, az azt hiszem nem túlzott kívánság, mert az egész nem került volna a legnagyobb számításnál is többbe, mint 6 frt, holott ha jól tudom tavalgy testvéreim karácsonyi ajándéka 10 frt volt.*”²⁸ Egy generációval később, 1907-ben Ladics Lászlóné már kifejezetten megkérdezte levelében az Egri Angol Kisasszonyok Intézetében tanuló lányát, Ladics Klárát, hogy mit szeretne karácsonyra, mire a következő választ kapta: „*Azt kérdi édes mamikám, hogy mit szeretnék karácsonyra. Ha édes jó szüleim is beleegyeznek, én nagyon szeretnék két könyvet Vernétől, egy ezüst óraláncot, vagy amit édes jó szüleim jónak látnak.*”²⁹

²³ KM-KF.1889.12.07. (Ltszn.)

²⁴ KM-KF.1890.12.14. (Ltszn.)

²⁵ KM-LL.1889.11.26. (Ltszn.)

²⁶ KM-LL.1889.12.04. (Ltszn.)

²⁷ LI-LM.1887.12.05. (Ltsz.: 2009.1209.1.)

²⁸ LGYU-LGY.1885.12.08. (Ltsz.: 2009.205.1.)

²⁹ LK-KM.1906.12.02. (Ltsz.: 2010.1044.1.)

A karácsonyi ajándékot, mint említettük, készíthette maga az ajándékozó, de gyakori volt az ajándéktárgyak vásárlása is. Ez természetesen a karácsonyi időszakban kiváló alkalmat kínált a kereskedéseknek termékeik értékesítésére. Az 1870-es évektől, mióta Gyulán megjelentek helyi lapok, azok decemberi számaiban gyakran találkozhatott az olvasó karácsonyi hirdetésekkel. A helyi üzletek ajánlatai mellett a fővárosi kereskedések karácsonyi kínálata is eljuthatott ezúton Gyulára, illetve Békés megyébe. A Békés 1889-ben például „*Karácsonyi bazár*” címmel számolt be a budapesti lehetőségekről a következő bevezető sorok után: „*Mivel a karácsonyi és újévi ünnepek rendesen már jóval előbb igen nagy forgalmat idéznek elő a kereskedők, iparosok és a fogyasztói közönség közt, jónak láttuk a közönséget a legújabb fővárosi czégek felől tájékoztatni.*”³⁰ A cikk további részében egy fűszer- és csemegekereskedés, illatszerüzlet, csokoládékereskedés, divat- és vászonáruüzlet, fényképezési cikkek kereskedése, vászonnemüüzlet, hangszerüzlet, cukrászat és tisztító ajánlatait ismerhette meg a Békés olvasótábora. A fenti mellett csak ugyanebben a lapszámban további négy hirdetés célozta meg kifejezetten a karácsonyi ajándékot keresők figyelmét.

KARÁCSONYFA

A köztudatban az ajándékozás mellett a másik, a karácsonyhoz leginkább kapcsolódó szokás a karácsonyfa állítása. Hagyománya hazánkban a 19. század húszas éveire vezethető vissza. A német nyelvterületről származó szokás a bécsi udvaron keresztül főúri közvetítéssel fokozatosan terjedt a városi polgárság körében is a század folyamán, majd a 20. században – sok helyütt csak a második világháború utáni években – a falusi lakosság körében is általánossá vált.³¹

A Ladics családban a karácsonyfa legkorábbi említéséről 1879-ből vannak adataink, mikor is a négy és fél éves Ladics Margit kapott „*krisztbaum*”-ot ajándékkul egy baba és ház kíséretében. Ladics Gyula levelének tanúsága szerint a fát a szentestét megelőző napon, december 23-án öltöztették: „*Most nagyban készítjük Margitkának a Krisztbaumot.*”³², írta bátyjának, Lászlónak. Néhány évvel később, 1882-ben a kis Margit szintén „*krisztbaum*”-ot, babát és könyvet kapott szüleitől.³³ Látható, hogy ezekben az esetekben a karácsonyfa, mint a kisgyer-

³⁰ *Karácsonyi bazár*. Békés. 1889.12.08.

³¹ Az első hazai karácsonyfára vonatkozó adatok szerint Podmaniczky Frigyes otthonában Pesten már 1828-ban volt karácsonyfa, míg ugyanezen évben Brunsvik Teréz grófnő a krisztinavárosi óvodában állított fát a gyerekeknek. Lukács 2008: 16. A tanulmány további bőséges adatokat vonultat fel a karácsonyfa állítás korai történetéről, illetve a szokás Kárpát-medencei elterjedéséről. A karácsonyfa német gyökereiről ld. még: Lukács 2011.

³² LGYU-LL.1879.12.23. (Ltsz.: 2009.1574.1.)

³³ LI-LL.1879.12.26. (Ltsz.: 2009.1645.1.); LM-LGYU.1882.12. (Ltsz.: 2009.1147.1.)

meknek szánt ajándék jelenik meg.³⁴ További adatok hiányában azt, hogy ebben az időben mennyire volt elterjedtnek tekinthető a karácsonyfa állítás Gyulán, nehéz lenne megítélni, mindenesetre a városi polgárság körében általánosan ismert – ha nem is feltétlenül gyakorolt – szokás lehetett, melyet az is jelez, hogy a helyi lap, a Békésmegyei Híradó 1879. évi 39. számának három cikkében is szerepel említése. Az egyikben a szerző, minden bizonnyal némi túlzással, egyenesen azt írta, hogy „minden házban örül a gyermekserég a karácsonyfának”.³⁵ Egy bő évtizeddel később mindenesetre a család második gyulai generációját képező Ladics László házában már évről évre állítottak karácsonyát felesége háztartási könyveinek tanúsága szerint. Az 1890-es évek közepétől az ünnepet megelőző napok kiadásai között ugyanis rendszeresen olvashatunk erre utaló bejegyzéseket pl. „kis fenyőfa”, „karácsonyfa”, „czukor fadísztítésre” stb.

A korábbi időszakra vonatkozóan nincsenek adataink arról, hogy hogyan is nézhetett ki a karácsonyfa, milyen díszek voltak rajta, a századfordulóról azonban már képet alkothatunk, szintén Ladics Lászlóné kiadási könyveiből.³⁶ A bejegyzések alapján a fát ekkor a gyertyák, aranyozott dió, aranypapírból, aranyfüstből készített díszek, szaloncukor, habcukor mellett kereskedésekben vásárolt díszek díszítették. Ez utóbbiak közül több is megmaradt a családi hagyatékban. Az ünnep vallásos tartalmához közvetlenül kapcsolódóakon túl – mint a dombornyomott, -festett papírangyal, ezüstszálakból készített csillag, bölcső, ezüst és aranszálakból készített kör alakú keretben festett papír kiseded Jézus – egészen profán díszeket is találhatunk: papírpátkó, -teknős, -mókus. Ezek mellett több hosszú arany- és ezüstszál valamint aranyozott és ezüstözött toboz is maradt a korszakból.³⁷ A díszek elrendezéséről nem maradt leírásunk, de a szakirodalom és a korabeli karácsonyfa ábrázolások alapján annyit tudhatunk, hogy a fa csúcsát hagyományosan angyal vagy csillag díszíthette.³⁸ Egy 1902-ből származó

³⁴ A karácsonyfa hasonló szerepével már báró Podmaniczky Frigyes emlékirataiban is találkozhatunk, aki gyermekkorára visszaemlékezve azt írja, hogy családjukban karácsonykor minden gyermeknek külön fája volt, mely alatt ki-ki megtalálhatta saját ajándékát. Podmaniczky 1984: 40. A karácsonyfa ugyanilyen szerepben már egy 1737-es wittenbergi leírásban is megjelenik. Tészabó 1985: 40.

³⁵ *Karácsonyról karácsonyra*. Békésmegyei Híradó. 1879.12. 21. A karácsonyfa további említései ugyanennek a számnak a *Karácsony* és a *Mit hoz a Jézuska* című cikkeiben találhatóak. A karácsonyfa elterjedésében egyébiránt vitathatatlan szerep jutott a korszakban a szépirodalomnak és a sajtónak. „A polgárság körében a XIX. század második felében az ifjúsági irodalom és a képes újságok írói és rajzolói népszerűsítették a karácsonyfa állítás szokását. Nagy szerepük volt a karácsonyfa megismertetésében az újságok karácsonyi mellékleteinek és a karácsonyra küldött levelezőlapoknak is.” Lukács 2008: 19.

³⁶ A karácsonyfadíszek történetéről és a századforduló díszeiről általában ld.: Soós 1985.

³⁷ A hagyaték karácsonyfadíszei leltározatlanok. 2007-óta több is megtekinthető közülük a *Gyula anno... fejezetek az egyesült város polgárainak életéből* című állandó történeti kiállításban a gyulai Dürer Teremben.

³⁸ Tészabó 1989: 45. A kiadvány számos korabeli karácsonyfa ábrázolást is tartalmaz.; Példaképpen egy – a polgárság számára mintát nyújtó – arisztokrata család karácsonyfájának leírása

családi fotón jól látható, hogy a karácsonyfa egy kisebb asztalon egy nagy díszes vázába volt állítva. Díszei közül azonban itt is csak az ezüst szálak azonosíthatóak be egyértelműen.³⁹ Az 1920-as évek karácsonyfájára a Ladics családdal közeli rokonságban álló a Sztojanovits Katalin a következőképpen emlékezett vissza: „A fenyőfánk általában elég magas vót, magas majdnem a csíkiig, hogyha most mondjuk ebbe a szobába a csíkiig érő karácsonyfa vót. Többféle ilyen apró díszek [voltak rajta], emlékszem, hogy gólya is vót köztük ilyen csipesszel rácsíptetve... és a szaloncukorral is. [...] Nagyon szépek vótak, olyan hangulatosan szép díszek vótak, tényleg. És mindig el lett téve, karácsonykor le lett szedve és akkor eltéve és következő karácsonykor megint. Általában ilyen gömbök vótak emlékszem, de nem tudok rá visszaemlékezni, hogy mik vótak. Még pedig elég sok minden kellett egy ilyen nagy fára.”⁴⁰

A korszak karácsonyfadíszei között külön szót érdemel a sajátos Kárpát-medencei jellegzetesség, a szaloncukor, mely a Ladics-házban sem hiányozhatott a fáról. Ladics Lászlóné feljegyzései alapján úgy tűnik, hogy a századfordulón a Ladics családban vásárolták ezt a dísz, annak ellenére, hogy a korabeli polgári háztartásokban ismert volt a szaloncukor otthoni készítése. Mindenesetre néhány évtizeddel később, az 1920-as években a Sztojanovits házban az otthoni készítés volt a jellemző: „A szaloncukor ma ismeretlen, az a szaloncukor, ami akkor otthon készült és nem csokoládéval bevonva, hanem tipikus szaloncukor [...] és az bepakolva fehér papírba, selyempapír, de azt lehetett készen is kapni ilyen hosszúra vágott borítók, vagy hogy mondjam a két végin és úgy akasztva fel a karácsonyfára. [...] És a szaloncukor az pedig csak akkor nyúltunk ahhoz a szaloncukorhoz, amikor a fa leszedődött, mer általában, hát úgy is kaptunk szaloncukrot [...] azt általában szegény anyám csinálta a szaloncukrot. Nagynéném is ő maga csinálta.”⁴¹

1864-ből: „Előző nap a grófnéval rózsaszín papírból rózsákat készítettünk a fa díszítéséhez. 24-én délután [...] a fa díszítésével foglalatostunk. Szép nagy feketefenyő volt, jó sok időbe telt, míg elkészültünk. A díszek a rózsaszín rózsák voltak, aranyos papírból készült hosszú láncok, narancsok, aranyozott almák és diók, egy csomó gyertya és néhány bonbon. Az ajándékok zömét a fa körül felállított asztalokra és székekre tettük, mert túl nehezek lévén, nem lehetett volna felakasztani őket a fára.” Czieger 2007: 97.

³⁹ A fotó Ladics György unokáját, az akkor két és fél éves báró Dreschel Antalt ábrázolja karácsonyfájuk előtt. Ltszn.

⁴⁰ Sztojanovits Katalin (sz. 1920) nagyapjának testvére, Sztojanovits Krisztina volt Ladics György felesége. Az interjú 2007 nyarán készült.

⁴¹ Sztojanovits Katalin visszaemlékezése.

KARÁCSONYI VACSORA

A karácsonyi ünnepek fontos eseményét jelentették az étkezések. A szenteste elköltött karácsonyi vacsora rendszerint szűk családi körben telt el, karácsony első- és másodnapján azonban már vendégekkel is számolhattak a háziak. Általánosságban elmondható, hogy az ünnep második napja hagyományos rokonlátogató nap volt⁴², a családi levelezés azonban arról tanúskodik, hogy már első nap is megindult a vendégtáras, sőt nem feltétlenül csak a rokonokat találhatjuk meg az ünnepi asztal körül. 1879-ben Ladics György sógornője és annak leánya voltak vendégek a Ladics-házban Csorvásról⁴³, 1882-ben pedig anyósa Stojanovits Szilárdné töltötte Ladicséknál az ünnepeket.⁴⁴ Évtizedekkel később, 1906-os megözevgyűlése után pedig Ladics Györgyné vendégeskedett többször is lányánál, Irénnél az ünnepek alatt, mint az 1909-es évben is.⁴⁵ Számos példát találhatunk arra is, hogy nem családtag volt a vendég. 1887 karácsonyának elő napján a még nőtlen Ladics László hívta meg három barátját ebédre apja házába⁴⁶, a Klinemt család pedig 1888-ban az után, hogy karácsony első napján „*groszmamánál*” volt, a második nap a családdal közeli barátságban álló Novák Kamill házában vendégeskedett.⁴⁷ Ladics Mária sorai pedig a fiatalság ünnepek alatti társas életébe engednek bepillantást: „*Első nap elmentünk Vinklerékhez, ott voltunk vagy 10-en, másnap pedig hozzánk jött vagy 10 lány.*”⁴⁸

A Ladics-dokumentumok alapján arról is képet alkothatunk, hogy mi kerülhetett a karácsonyi asztalra. Hagyományos, elmaradhatatlan ünnepi ételnek számított a karácsonyi kalács. Már az 1879-ben a gimnazista Ladics Lászlónak küldött csomagban is ott találjuk⁴⁹, csakúgy, mint néhány évvel később a szintén diákeveit töltő Ladics Gyula „*pakkjában*”.⁵⁰ Ladics Lászlóné háztartási könyvei pedig arról tanúskodnak, hogy 1893-tól az minden évben hozzátartozott a család karácsonyi étrendjéhez, és rendszerint december 23-án, elvéve 24-én sütötték meg. A hónapok óta leányát, Máriát ápoló Ladics Györgyné hosszas távolléte miatt 1887-ben a háztartás gondjaival megcsömörlött másik leány, Ladics Irén sorai is, annak ellenére, hogy épp lemondani készül sütésükről, inkább a karácsonyi kalács fontosságát húzzák alá: „*Az ünnepekhez nem igen van kedvem ké-*

⁴² Kósa 2006: 356.

⁴³ Reck Gézáné, Stojanovits Izabella, és lánya Reck Stefánia. LGY-LL.1879.12.29. (Ltsz.: 2009.1390.1.)

⁴⁴ LGY-LGYU.1882.12.27. (Ltsz.: 2009.804.1.)

⁴⁵ LGYNÉ-LL.1909.12.16. (Ltsz.: 2009.1528.1.)

⁴⁶ LI-LM.1887.12.21. (Ltsz.: 2009.1210.1.)

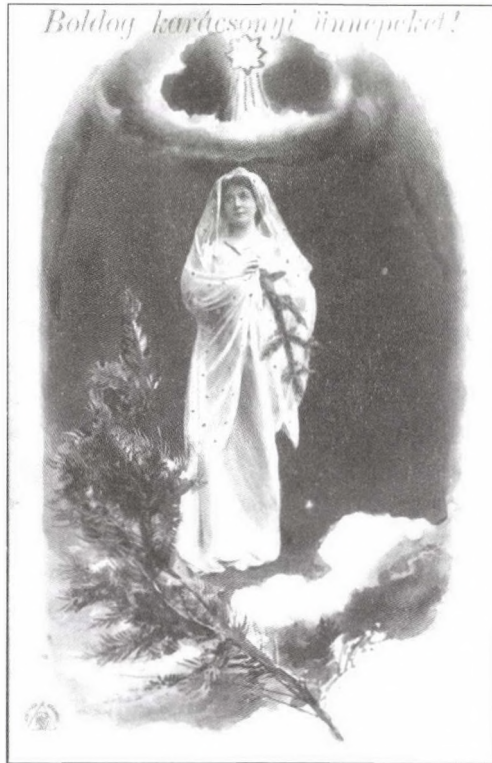
⁴⁷ A „groszmama” Kliment Gyuláné Csasz Szidónia édesanyja, Csasz Lajosné. KG-KF.1888.12.20. (Ltsz.: 2010.2555.1.)

⁴⁸ LM-LL. 1879.12. (Ltsz.: 2009.1728.1.)

⁴⁹ LI-LL.1879.12.26. (Ltsz.: 2009.1645.1.)

⁵⁰ LGYNÉ-LGYU.1884.12.24. (Ltsz.: 2009.984.1.)

szülődni, tehát a szokásos mákos, diós tészta elmaradnak, legfeljebb a cselédeknek csináltak.”⁵¹

2. kép: Karácsonyi lap 1904-ből

Annak ellenére, hogy hazánkban koránt sincs olyan hagyománya, mint a karácsonyi mákos kalácsnak, a Ladics család leveleiben már igen korán, 1879-ben megjelenik a pulyka, mint karácsonyi eledel: „A kalács nem volt nagyon száraz, hát a pulyka jó volt-e?” – érdeklődik Ladics Irén bátyjától, a karácsonyi csomag tartalma felől.⁵² Ladics Lászlóné háztartási könyveiben is többször szerepel a karácsonyi napok kiadásai között a pulyka az 1890-es évektől.

A háztartási könyvek alapján azt is megtudhatjuk, hogy a különböző aszalt gyümölcsök, például a datolya, füge, mandula, malaga, szilva is helyet kaptak a karácsonyi asztalon. Arról pedig, hogy milyen lehetett egy több fogásos ünnepi menü a századfordulón, egy az 1897-es napló karácsonyi napjaihoz helyezett cetli feljegyzései tanúskodnak: előételként nyelv, svártli (disznósajt), hideg borjú és libamáj került az asztalra, a főfogás pulyka volt savanyú salátával majd diós

⁵¹ LI-LM.1887.12.21. (Ltsz.: 2009.1210.1.)

⁵² LI-LL.1880.01.22. (Ltsz.: 2009.1649.1.)

és mákos laska következett, utána gyümölcs és sajt, végül tea és teasütemény. Italként pedig fehérbort fogyasztottak.⁵³

AZ ÜNNEP LEFOLYÁSA

Magához az ünnephez szervesen hozzátartozott természetesen a felkészülés időszaka is. „Az ünnepre való rákészülés szinte részévé vált az ünnepnek. Elválaszthatatlan tartozéka, ami részben a szubjektív ráhangolódást, részben az ünnep rituáléjának megfelelő zökkenőmentes lebonyolítását is szolgálta”⁵⁴ – olvashatjuk a kiskunfélegyházi Hoffer család karácsonyi készülődése kapcsán. Ezek a gondolatok messzemenőig igazak lehettek a Ladics család esetében is. A háztartás gépezete a karácsonyt megelőző héten már magasabb fokozatban járt. A ház takarítása, a karácsonyfa felállítása és díszítése, az ajándékok beszerzése vagy készítése éppúgy részét képezték a teendőknél, mint az ünnepi ételek elkészítéséhez való előkészületek, és maga a sütés-főzés. Mindez a ház asszonyának irányításával, a személyzet és adott esetben a nagyobb lányok segítségével történt. „*Mama most nagy munkában van, süt-főz Gyulának a karácsonyi ünnepekre.*”⁵⁵ – írta Ladics Irén bátyjának, Lászlónak 1882-ben. Kliment Margit pedig arról panaszkodott testvérének Ferencnek két nappal szenteste előtt 1889-ben, hogy nincs hol írnia, mivel náluk még nagyban takarítanak.⁵⁶ Ladics Lászlóné háztartási könyveiben is felfedezhetjük az 1890-es évektől a karácsony előtti készülődés nyomait az olyan bejegyzésekben, mint a „*kalácssütés*”, „*Rozi nagytakarítás*”, „*Hajdúné meszelés*” stb. Bár nem közvetlenül az ünnep előkészületeihez tartozott, de gyakran ezekre a napokra időzítették legalább egyikét a téli disznóvágásoknak, így a háziak friss húst és „disznóságokat” fogyaszthattak az ünnepek alatt. A karácsonyi csomagokban is, mint említettük, az ünnephez szorosabban kötődő karácsonyi ételek mellett leginkább a disznóvágás termékei domináltak.

A karácsonyhoz kapcsolódó, eddig bemutatott jellegzetességeken túl magáról a szenteste lefolyásáról a Ladics családban sajnos némák maradnak a források. Az 1910-ban megjelent „*A magyar család aranykönyve*” – mely minden bizonynyal a századforduló polgári otthonaiban meggyökeresedett, vagy annak remélt

⁵³ Az 1897–98-as évek háztartási könyvének leltári száma: 82.62. Egy másik ünnepi menü 1875-ből a Tánics család asztaláról: „*Halleves, mákos mácsik, rántott hal, szilvacompót, mákos, diós patkó, kalács, alma, dió, kávé és szivar.*” Búza 1994: 316. Láthatjuk, hogy itt még nem szerepel a pulyka, viszont megjelenik a hal, mint az ünnephez szintén hagyományosan kapcsolódó étel. A századfordulón a kiskunfélegyházi Hoffer családban a kocsonya és a töltött káposzta is az ünnepi menü része volt. Bánkiné Molnár 1996: 67.

⁵⁴ Bánkiné Molnár 1996: 66.

⁵⁵ LI-LL.1882.12.17. (Ltsz.: 2009.1652.1.)

⁵⁶ KM-KF.1889.12.22. (Ltszn.)

gyakorlatot mutatja be – az események szokásos menetét a következő képen tárja elénk leírásában: a karácsonyfa bemutatása, az ajándékok kiosztása, majd a karácsonyi vacsora. Mindezeken túl a könyv szerzője a „nép” szép példáját követve ajánlja a családok számára betlehemes, karácsonyi játék, élőkép rendezését, melyet szavalatok illetve zongorával kísért karácsonyi énekek színesítenek. Az ünnepen a családtagok és rokonok mellett megjelennek a régi hű cselédek is.⁵⁷ Maga, a századforduló polgári miliójéhez közzel álló műsor, ha nem is feltétlenül lehetett része a Ladics családi karácsonynak, az eddig elmondottak alapján a szenteste lefolyásának három fő elemével, a karácsonyfával, az ajándékozással és a karácsonyi vacsorával mindenképpen számolhatunk. Pontosabb képet nyerhetünk már az 1920-as évek karácsonyairól a Ladics családdal közeli rokonságban álló Stojanovics Katalin visszaemlékezése alapján: „*a Jézuska hozta az ajándékot és akkor csengetett, amikor már be lehetett menni a karácsonyfához. [...] Hát általában titokba [öltöztették a fát] úgy hogy, becsukott ajtóknál, de hát utolsó nap tulajdonképpen. [...] karácsony napján és általában vízkeresztig vótak a fák, de csukott ajtón, hát szóval, hát pláne, mint gyerekek hát szó se vót arról, hogy mi díszítsük a fát. Jézuska hozta, kinyílt [az ajtó], csengetett a Jézuska és akkor be lehetett menni. [...] az már szenteste vót és akkor még nálunk valamivel korábban, úgyhogy még aztán eljöttünk Vargáékhoz, ahol szintén ott is akkor vót a karácsonyfagyújtás, meg ott is hát ugyanúgy, hogy a Jézuska hozta.*” A karácsonyfát tehát titokban, zárt ajtók mögött öltöztették december 24-én, az esti órákban gyertyagyújtás után csengőszóra kinyílt az ajtó, a gyerekek bemehettek, és a fánál megkaphatták ajándékaikat.⁵⁸ Az este a közeli rokon Vargáéknál⁵⁹ folytatódott hasonló ceremóniával, melyet közös vacsora követezett. Minden bizonnyal nem tévedünk nagyot, mikor azt állítjuk, hogy ebben az időben már a Ladics családban is hasonló módon játszódhattak le a szenteste eseményei.⁶⁰

⁵⁷ Szabóné Nogáll 1910: 510.

⁵⁸ Ezek a legfontosabb elemek, már báró Podmaniczky Frigyes emlékirataiban is megjelentek az 1820-as évek végén: családjukban a karácsonyi ünnepség ebéd után, öt óraker kezdődött a cselédség megajándékozásával, majd hat óraker háromszoros csengetés hirdette a karácsonyfák megérkezését. Ezt követően kinyílt a család fő nappali terme, és a gyermekek a szoba közepén elhelyezett asztalon megtalálták karácsonyfáikat ajándékaikkal. Az este családi körben játékkal telt el. Podmaniczky 1984: 40. A két háború közötti karácsony leírását egy nyíregyházi polgárcsaládból ld.: Margócsy 1986: 155–161.

⁵⁹ Varga Gyula, 1928-tól Gyula város polgármestere, Stojanovits Gyula sógora.

⁶⁰ A szenteste lefolyásának három fontos momentumja a karácsonyfa, a karácsonyi ajándék és a karácsonyi vacsora a magyar parasztság ünnepi szokásaiban is, más hangsúlyokkal, de fontos szerepet játszott. Ld. erről a Magyar Néprajzi Lexikon idevágó szócikkeit. Ortutay 1980.

3. kép: A Ladics unoka, Dreschel Antal karácsonyfájuk előtt 1902-ben

AZ ÜNNEP VALLÁSOS TARTALMA

Általánosságban elmondható, hogy a karácsony, mint a kereszténység egyik legnagyobb ünnepe a 19. század végének már szekularizálódó világában is olyan alkalom volt, mikor még azok is elmentek a templomba, akikre ez az évszórán egyébként nem volt jellemző. Ennek tudatában feltűnő, és elgondolkodtató, hogy az átnézett Ladics-dokumentumok jóformán semmit nem árulnak el az ünnep vallásos tartalmával kapcsolatban. A család férfi tagjai evangélikusok, míg a nők katolikusok voltak. Mind Ladics György és László vezető szerepet játszott a gyulai evangélikus egyházközség megszervezésében, utóbbi hosszabb időn át világi előljárója is volt a közösségnek, míg György a csorvási evangélikus gyülekezetben játszott hasonló szerepet. Ladics Györgynéről tudjuk, hogy időnként eljárt a máriaradnai búcsúba, a Ladics lányok pedig néhány évig zárdában nevelkedtek. A családi hagyatékban számos szakrális tárgy, szentkép, imakönyv, kézirat, ima, olvasó stb. megmaradt. Mindezek alapján, családfők egy viszonylag kis városban betöltött társadalmi, közéleti szerepe valamint a család lányainak és

asszonyainak felsejlő vallásossága okán is nehéz elképzelni, hogy éppen karácsonykor nem jutottak volna el a templomba.⁶¹ Ennek alkalmát (éjféli mise?), idejét (az ünnep valamennyi napja?), helyét (katolikus, református vagy evangélikus templom?) nem tudjuk. Az adatok hiánya a források (döntően levelek) jellegéből is fakadhat: talán annyira evidens, hogy említésre sem méltó esemény volt a családtagoknak küldött levelekben ez a kérdés.

ÖSSZEGZÉS

Összegzésképpen elmondható, hogy a gyulai Ladics családban a karácsony családi ünnep jellege dominált. A források alapján, bár a családtagok egyházi kötődése valószínűsíti, szakrális cselekmények nem rekonstruálhatók. Az ünnep szokásrendjében három elem, a karácsonyfa állítás, az ajándékozás és a karácsonyi vacsora körvonalazódik határozottan. A karácsonyfa mint kisgyermeknek szánt ajándék az 1870-es évek végétől jelenik meg a Ladics-házban, és a család második generációjához tartozó Ladics László otthonában válik általánossá az 1890-es évektől. A karácsonyi ajándékozás az ünnephez legmarkánsabban kapcsolódó szokásként jellemezhető. A megajándékozottak körébe a család felnőtt és gyermek tagjai egyaránt beletartoztak. A gyermekjátékok, szórakozást, kikapcsolódást szolgáló illetve dísz tárgyak mellett a praktikus ajándék ajándékozása volt a jellemző, és lehetőség szerint fontosnak tartották az ajándék sajátkezü elkészítését. A karácsonyi vacsorát rendszerint szűk családi körben töltötte a család, karácsony első- és másodnapján azonban már vendégekkel is számolhattak a háziak. Az ünnepi étrendben megjelentek hagyományos karácsonyi ételek, mint a diós-mákos kalács, aszalt gyümölcsök és feltűnik a pulyka is, általánosságban azonban a polgári háztartásokban megszokott többfogatásos ünnepi menü lehetett jellemző a karácsonyi vacsorákra.

⁶¹ Hogy a karácsonyi templomba járás minden valószínűsége ellenére is adott esetben mennyire nem egyértelmű mutatja Pápay Károly, egy dunántúli lelkész fiának példája az 1840-es évek végéről, aki naplója tanúsága szerint „hajlamos volt kihagyni a karácsonyi istentiszteletet, hogy helyette otthon térképet rajzoljon, tehát a munkáját végezze.” Tóth 2000: 49–50. Hogy korban, és térben is közelebbi példát említsünk: A Ladics családdal közeli ismeretségben lévő Lindl Etelka 1901–10 közötti naplójában sem jelenik meg egyszer sem a karácsonyi éjféli misén való részvétel. Kósa 2011: 18.

RÖVIDÍTÉSEK

- KM – Ladics Lászlóné Kliment Margit (1869–1949)
 KF – Kliment Ferenc (1870–1922)
 LGY – Ladics György (1834–1906)
 LGYNÉ – Ladics Györgyné Sztojanovits Krisztina (1843–1911)
 LGYU – Ladics Gyula (1868–1928)
 LI – Ladics Irén (1865–1945)
 LK – Ladics Klára (1893–1984)
 LM – Ladics Mária (1866–1888)
 LL – Ladics László (1864–1964)

IRODALOM

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet

- 1996 *Polgárok Kiskunfélegyházán 1890–1913*. Debrecen

BÓDÁN Zsolt

- 2010 „Karriertörténet a dualizmus korából” – a gyulai Ladics család. In Dománszki Gabriella (szerk.): *A lehetőségek országa. Polgárosodás a 19. századi Magyarországon*. Budapest
- 2011/a Háztartási naplók egy gyulai polgárcsalád hagyatékában. In Erdész Ádám (szerk.): *Egy gyulai polgárcsalád világa*. Tanulmányok a Ladics familia történetéből. Gyulai füzetek 18. 101–124. Gyula
- 2011/b Séták, vizitek, bálók. Egy polgárlány élete Gyulán az 1880-as, '90-es évek fordulóján. *Bárka*. XIX/5.
- 2011/c Egy gyulai polgári háztartás a századfordulón a háztartási naplók tükrében. In H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma*. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. Budapest

BUZA Péter (szerk.)

- 1994 *Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója*. Budapest

CZIEGER András (sajtó alá rendezte)

- 2007 *Levelek az Andrássy-házból (1864–1869). Egy angol nevelőnő levelei*. Budapest

ERDÉSZ Ádám (szerk.)

- 2011 *Egy gyulai polgárcsalád világa. Tanulmányok a Ladics familia történetéből*. Gyulai füzetek 18. Gyula

ERŐS László

- 1985 *Képeslapok könyve*. Bukarest

HALÁSZ Előd – FÖLDES Csaba – UZONYI Pál

- 2010 *Német–Magyar kéziszótár*. Budapest

HÉJJA Julianna Erika – ERDÉSZ Ádám (szerk.)

- 2010 *Kisvárosi polgárok. Források 1866–1919*. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 27. Gyula.

JÁVOR Kata

- 2000 *Életmód és életmód-stratégia a pécsi Zsolnay család történetében*. Budapest

KÓSA László

- 2011 Polgári élet Gyulán a XX. század elején. Kisvárosi kapcsolatrendszer, társas alkalmak, baráti körök egy napló alapján. In Erdész Ádám (szerk.): *Egy gyulai polgárcsalád világa. Tanulmányok a Ladics familia történetéből*. Gyulai füzetek 18. Gyula

- KÓSA László (szerk.)
2006 *Magyar Művelődéstörténet*. Budapest
- LUKÁCS László
2008 A karácsonyfa elterjedése a Kárpát-medencében. *Néprajzi Látóhatár*. XVII. 4.
2011 A karácsonyfa a felső-rajnai városokban a 16–17. században. *Ethnographia*. 122. 1.
- MARGÓCSY József
1986 *Utcák, terek, emléktáblák II*. Újabb fejezetek a régi Nyíregyháza életéből. Nyíregyháza
- ORTUTAY Gyula (főszerk.)
1980 *Magyar Néprajzi Lexikon*. III. Budapest
- PODMANICZKY Frigyes
1984 *Egy régi gavallér emlékei*. Válogatás a naplótöredékekből. Budapest
- SOÓS Katalin
1985 *Karácsony anno... Régi karácsonyfadíszek*. Budapest
- SZABÓNÉ NOGÁLL Janka
1910 Szórakozás, nyaralás, sport. In *A magyar család aranykönyve*. Második kötet. Családi nevelés és a családi élet külső vonatkozásai. Budapest
- TÉSZABÓ Júlia
1985 *Nagy karácsonyi képeskönyv*. Budapest
- TÓTH Árpád
2000 A kapcsolatháló és funkciói. Társadalmi viszonyok egy reformkori mérnök naplója tükrében. In Sasfi Csaba (szerk.): *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben*. Rendi társadalom – Polgári társadalom 11. Esztergom

Zsolt Bódán

A CHRISTMAS IN A MIDDLE-CLASS FAMILY IN GYULA AT THE TURN OF THE CENTURY

This paper describes the customs of a middle-class family in Gyula related to Christmastide, mainly on the basis of data extant from the last couple of decades of the 19th century. The primary source of the description and analysis is the correspondence of the members of the families Ladics and Kliment, available in the Ladics legacy in Gyula.

There are three elements that seem to stand out in the sequence of customs related to Christmas practiced by this middle-class family from Gyula: setting up a Christmas tree, giving and receiving presents, and eating the Christmas dinner. A thorough examination of these three sheds light on the fact that the decisive feature of this feast for the Ladics family was mostly its communal aspect rather than its sacral quality.

Unfortunately, given the peculiar quality of the sources (especially, the letters) used for analysis, a rather fragmented picture could be drawn instead of a fully delineated one. However, as there is only scarce information available about this topic, summing this up seems to be useful and pragmatic nonetheless.

Miklós Péter

Kísérlet a parasztság lélektani értelmezésére

Tomori Viola doktorálásáról

A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tevékeny tagja, falukutató programjaik lelkes szervezője volt Tomori Viola, aki bár matematika–fizika szakos középiskolai tanári diplomát szerzett, lélektani tárgyú disszertációjával mégis a szegedi egyetem bölcsészettudományi karán nyert doktori fokozatot.¹

Tomori Viola 1911-ben született Kolozsvárott, édesapja a Magyar Királyi Államvasutak hivatalnoka volt. A szegedi Ferenc József Tudományegyetemen matematika és fizika szakos középiskolai tanári diplomát szerzett, s szociológiai és pszichológiai kutatásokba kezdett. Falukutatóként Dudar, Hollókő, Tápé településeket vizsgálta tudományos igénnyel. Tagja volt a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának, amelynek dudari falutanulmányát ő koordinálta.² Az 1930-as évek második felében Humboldt-ösztöndijas volt, majd a budapesti Szociálpolitikai Intézet munkatársa lett. A második világháború idején Erdélybe került, ott élt az 1990-es évekig. Néplélektani és szociálpszichológiai cikkei és tanulmányai Magyarországon és Romániában jelentek meg.³ Férje – Váró György – halála után Magyarországra költözött. 1998-ban hunyt el Tiszaújvárosban.

Egyetemi anyakönyvi lapjai⁴ szerint a kolozsvári születésű, református vallású Tomori Viola édesapja Tomori Mihály nyugalmazott vasúti felügyelő volt. Egyetemi éve alatt a szülői házban lakott Szegeden, a Sándor u. 48. szám alatt. 35/1928–29. számú érettségi bizonyítványát 1929. június 7-én adta ki az Árpád-házi Szent Erzsébet Leánygimnázium. Egyetemi tanulmányai alatt Riesz Frigyes, Haar Alfréd, Kerékjártó Béla, Fröhlich Pál, Pfeiffer Pál, Bay Zoltán, Kalmár László és Náray-Szabó István voltak tanárai a természettudományi karról. Olasz nyelvet Málly Ferencről, törvívást Tomanóczy Gusztávtól tanult, testgya-

¹ A tanulmány, a szerző *A szegedi bölcsészkar Radnóti Miklós diákéveiben* című készülő kötetének egyik fejezete.

² Csaplár 1967; Lengyel 1990: 207–491. (főleg: 447–491.)

³ Váróné Tomori 1985; Tomori [1935] 1992.

⁴ Csongrád Megyei Levéltár. A Szegedi Ferenc József Tudományegyetem Matematika- és Természettudományi Karának iratai. VIII. 3. 139. köt. 478, 137. köt. 745, 103. köt. 996, 173. köt. 799, 138. köt., 55. köt. 478, 140. köt. 1071, 141. köt. 961. Jelenleg a Szegedi Tudományegyetem Szaklevéltárának kezelésében. Az adatokat Vajda Tamás levéltárvezető bocsátotta rendelkezésemre, segítségét ezúton is köszönöm.

korlásra Buda Erzsébethez és Kovács Buna Jánosnéhoz járt, rajz és festés kurzusokat pedig Nyilasy Sándor adott neki.

Már első éves korától vett föl bölcsészkarri professzorok által hirdetett órákat is. Így tanult Várkonyi Hildebrandnál (A pedagógiai lélektan jelen állása, Az ifjúkor lélektana, Kísérleti lélektan), Imre Sándornál (Értelmi nevelés, Neveléstörténet, Az erkölcsi nevelés), Bartók Györgynél (A filozófia egyetemes története, Etika, Logika), Mester Jánosnál (Lélektan, Szociális etika), Erdélyi Lászlónál (Újkori magyar művelődés) és Dézsi Lajosnál (Vörösmarty és kora). Több kurzust vett föl [Tápay-]Szabó Lászlónál is (Lapszerkesztés és lapkiadás, Sajtóagitáció, Burkolt hirdetés és reklám), ami a gyakorlati hírlapi munka és a média világa iránti érdeklődésének bizonyítéka.

Várkonyi Hildebrand és Imre Sándor óráinak meghatározó szerepe volt Tomori Viola érdeklődésének a néplélektan felé fordulásában. Erre a tényre egyébként Tomori a doktori értekezéséhez csatolt – a későbbiekben idézendő – életrajzában külön kitért. Bartók Györgynél – értekezése egyik későbbi opponensénél – is több kurzust teljesített, jó kapcsolatuk ekkor alakulhatott ki. Ezt erősíthette, hogy mind a ketten rendelkeztek kolozsvári kötődéssel, s mindketten református vallásúak voltak. Későbbi szakmai együttműködés jele, hogy Tomori Viola is publikált a Bartók szerkesztette *Szellem és Élet* című folyóiratban.⁵ A kapcsolat továbbélése Várkonyi Hildebrandnál több szálon is kimutatható, hiszen Tomori Viola egyrészt a Várkonyi szerkesztésében megjelenő *Magyar Pszichológiai Szemlében* is közölt tanulmányt, másrészt a szegedi egyetem lélektani intézetében gyakornokként dolgozott mellette, sőt a Hildinek becézett professzor segített a szegedi fiatalok dudari falutanulmányozásának (1937) előkészítésében is.⁶

Mint a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tagja Tomori Viola kapcsolatba került Radnóti Miklóssal is, aki 1930 és 1935 között volt a szegedi egyetem magyar–francia szakos hallgatója. Radnóti 1931. október 30-án írta későbbi felségének, Gyarmati Fanninak, hogy a *Mese a szomorúfüzfőről* című mesét a Bethlen Gábor Kör (amelyből aztán a „művkoll” kinőtt) fölkérésére írta „a tanyai mesedélutánokra, amit Tomory Viola tart mindenfelé majd a gyerekeknek”.⁷

A szegedi bölcsészkar kari tanácsa az 1935. január 31-én tartott 1934–35. tanévi ötödik rendes ülésén tárgyalta Tomori Viola doktorálásnak ügyét. A Főgel József dékán elnökletével tartott ülésen a professzorok közül Erdélyi László, Bartók György, Horger Antal, Mészöly Gedeon, Buday Árpád, Zolnai Béla, Förster Aurél, Várkonyi Hildebrand és Sík Sándor volt jelen, valamint Marót Károly és Deér József megbízott előadók. A kar magántanárait Schilling Gábor

⁵ Vö. Tomori 1936: 87–90, 1936: 216–218.

⁶ Vö. Tomori 1935. 3–4. sz.

⁷ Idézi: Ferencz 2005: 192.

képviselte. A nyilvános rendes tanárok közül Schmidt Henrik, Kogutowitz Károly és Mester János mentette ki magát, rajtuk kívül igazoltan maradt távol Banner János címzetes nyilvános rendkívüli tanár.

Az ülés 260. számú napirendi pontja a következő volt. „Elnök bejelenti, hogy Tomori Viola okl[eves]. k[özép]i[skolai]. tanár, a Bolyai Intézet gyakornoka Karunkon óhajt doktori szigorlatot tenni, és pedig neveléstudományból, mint fő- és filozófiából és neveléslelektanból, mint melléktárgyából; nevezett folyamodó görög érettségivel nem rendelkezik, sőt görög-filológiával egyáltalán nem foglalkozott s mint ilyen óhajt filozófiából – mint első melléktárgyból – doktori szigorlatot tenni; ehhez kéri a Kar előzetes hozzájárulását. Elnök kéri az illetékes kari tagok véleményét. A Kar – dr. Bartók György, dr. Buday Árpád, dr. Förster Aurél és dr. Várkonyi Hildebrand hozzászólásai után – tekintettel arra, hogy a jelölt nem Karunkon abszolválta, egész kivételesen hozzájárul a kérés teljesítéséhez azzal, hogy az precedensül nem szolgálhat.”⁸

Tomori Viola ezt megelőzően a következő curriculum vitaet jutatta el a kar vezetéséhez. „A folyamodó 1911. június 17-én, Kolozsváron született. Az elemi iskolát, továbbá a középiskola első évét Aradon végezte, a középiskola II–VIII. osztályait és tudományegyetemi tanulmányait pedig Szegeden. Tanári alapvizsgát math. és fizika szaktárgyából 1931 májusában tett, dicséretes, kitűnő eredménnyel és végül pedagógiai vizsgát 1934 novemberében tett, kitűnő eredménnyel. Tanulmányúton volt Ausztriában /1932/, továbbá Amerikában, ahol az 1933/34. tanév első felében az Ohio State University /USA Columbus, Ohio/ hallgatója volt. Pedagógiai tanulmányai elején Imre Sándor dr. professzor úrtól nyert indítást s lélektani tanulmányai során Várkonyi Hildebrand dr. professzor úr útmutatásai szerint dolgozott. Nyomatásban megjelent írásai: Az östehetségek kérdéséről szóló cikkel a Budapesti Hírlap ankétján /1934/, Egy amerikai néger misztériumról /Színpad, 1935/, két lélektani ismertetés /a Debreceni Szemle és A Cselekvés Iskolája hasábjain, 1935/, A milió kutatás problémái c. tanulmány az Orsz. Szociálpolitikai Évkönyvben /sajtó alatt.”⁹ Ez az életrajz – néhány kisebb eléréstől eltekintve – megegyezik a nyomtatásban megjelent doktori értekezés hatodik oldalán olvasható biográfiával.¹⁰

Várkonyi Hildebrand 1935. május 28-án írt bírálatot Tomori Viola értekezéséről. Ebben többek között a következőket fogalmazta meg: „Mint hogy a folyamodó minden formai feltételnek megfelelt, nincs más hátra, mint doktori értekezésének ismertetése. Az értekezés címe: »A parasztság szemléletének alakulá-

⁸ Csongrád Megyei Levéltár. A Szegedi Ferenc József Tudományegyetem Bölcsész- és Nyelv- és Történettudományi Karának iratai. VIII. 2. (a továbbiakban: CSML VIII. 2.) 8. doboz 371/1934–35.

⁹ CSML VIII. 2. 8. doboz 591/1934–35.

¹⁰ Tomori 1934. (a továbbiakban: Tomori, 1934) 6.

sa», mely a pedagógiai-lélektani intézet kiadványai között jelent meg (IV. sz.). Szerző abból a beállítódásból indul ki, mely gazdaság- és nemzetpolitikai hatóerők következtében a parasztságra irányul fokozott erővel s egyfelől tisztázni akarja szerepét a nemzetek sorsának alakulásában, másfelől pedig – s az előbbi feladatot megelőzően – fel akarja fedni azt a sajátos lelki alkatot, melyet »paraszti léleknek« nevezünk. Ez az elnevezés »paraszt« a jelenkori irodalomban – mind a hírlapi és köznyelvben, mind a tudományosban – kezdi elveszíteni régebbi pejoratív értelmét és hangzását s egyre inkább jelent egy szociológiai vagy lélektani egységet, népréteget, melynek sajátos lelki világa, lelki törvényszerűségei vannak s ezeket a népies szépirodalom belletrisztikus léleklátásán (pszichognózisán) túl is kell tudományos eszközökkel kutatni. Ennek a tudományos célkitűzésnek a szolgálatában áll Tomori Viola könyve, melyet az etnologusok és ethnográfusok jelentős része mindjárt megjelenésekor kiváló értékűnek minősített s benne látta az első mélyebb lélektani kísérletet a parasztság jelenlegi egész átalakulásának értelmezésére.¹¹

Várkonyi szerint Tomori Viola a kortárs személyiségtudomány (William Stern, Boda István munkái) eredményeit fölhasználva írta meg művét, amelyben „a paraszti életforma megnyilvánulásait három lélektani jellegű »segédtudományból« értelmezi: a »közösséglélektan«, a »miliő kutatás« és a »fejlődéslélektan« fogalmait alkalmazza a parasztszemlélet alakulására.”¹² Várkonyi Hildebrand úgy vélte: a doktori disszertáció szerzője miliő kutatásaiban és miliőpedagógiai nézeteiben Vértes O. József (aki 1932-től a szegedi egyetem bölcsészkarának magántanára, később címzetes rendkívüli egyetemi tanára) és Adolf Busemann elméleteire támaszkodott. Fejlődéslélektani alapállását pedig Heinz Werner elképzelése (amely a lelki fejlődésnek három alapvető fázisát – globalitás, differenciálódás, szintézisbevonódás különböztette meg) határozta meg.

Tomori Viola bölcsészdoktori szigorlatára 1935. június 13-án délelőtt tíz óra körül került sor. A szigorlat főtárgya neveléslélektan volt, egyik melléktárgya a filozófia, a másik melléktárgya pedig a neveléstudomány. Tomori mindhárom tárgyból summa cum laude eredménnyel tett szigorlatot, így a doktori szigorlat eredménye – hiszen a disszertáció is ugyanilyen minősítést kapott – summa cum laude lett. A bizottság elnöke Fögel József bölcsészkarai dékán volt, tagja Várkonyi Hildebrand és Bartók György.¹³

Tomori Viola doktori értekezése két részből áll. Első egységében módszertani megjegyzéseket és kutatástörténeti áttekintést közölt a disszertáció írója, amelyben a közösséglélektanról, a miliő kutatásról és a fejlődéslélektanról szól

¹¹ CSML VIII. 2. 8. doboz 591/1934–35.

¹² CSML VIII. 2. 8. doboz 591/1934–35.

¹³ CSML VIII. 2. 8. doboz 591/1934–35.

egy-egy fejezet. A dolgozat második részében Tomori a parasztság tradicionális arculatát rajzolta meg, majd az aktuális – azaz az 1920-as évekre és az 1930-as évek első felére jellemző – (át)alakulás tendenciáit ismertette.

A hagyományos paraszti világ és életszemlélet egyik meghatározó komponense Tomori Viola szerint a belenyugvás volt a paraszt miliójének természetes és mesterséges adottságaiba. Jelentette ez a beletörődést a monopól fölművelési kultúra természeti adottságtól való determináltságába éppúgy, mint a földesúrhoz (vagy a jobbágyfölszabadtatás után a nagybirtokoshoz) való lojalitást. Ehhez hagyományosan az individualitás helyett kollektív jelleg társult, amelynek jelenségei és bizonyítékai a népi építészetben, a népi díszítőművészetben, vagy a népköltészeti szövegekben egyaránt kimutathatóak voltak. Tomori úgy vélte, a parasztság legfőbb erkölcsi értéke – és kvázi imperatívusza – a szorgalom volt.

Tomori Viola szerint a kiemelkedő jelentőségű a parasztság hagyományos világában a polaritás törvénye. Ennek illusztrálása írt a kétsejtű lakóházzal (amely a mindennapi élet teréről szolgáló konyhából és az ünnepi események színeként megjelenő tisztaszobából állt). Mivel az értekezés készítője szerint az egyén minden tevékenységét a miliója határozza meg, így annak színhelye a többféle funkciót is ellátó konyha. A tisztaszoba esetében azonban más a helyzet. Az ugyanis az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó folyamatok (gyermekszülés, betegség stb.) és rítusok (például keresztelés, lakodalom, halotti ravatal és tor) ünnepi – a hétköznapoktól szeparált – tere, ahol a milió és az egyén viszonya fordított. Ugyanilyen oppozíciót figyelt meg Tomori Viola a hétköznap viselet és az ünneplő ruha között is.

Sajátos kitörési pont ebből a rezignált helyzetből Tomori meglátásában az indulatok fölötti gát hirtelen elvesztése, amely kocsmái verekedéshez, gyilkosság-hoz vezet. Úgy vélte: hirtelen idegi megterhelés vagy pusztán az alkohol hatására a természeti csapásokba, anyagi veszteségekbe, halálesetekbe stb. való – félelemből és kiszolgáltatottságból adódó – beletörődés kompenzálódik ilyenkor kontrollálatlan indulatokkal és cselekedetekkel.

A hagyományos paraszti állapotról és mentalitásról a következőképpen írt: „A parasztot nem önmagában, hanem a milió–egyen rendszerben lehet megismerni. Ennek egyik nagy rétege a szociális milió–egyen rendszer, tehát a parasztközösség, mely azonban szintén nem szemlélhető önmagában, mert maga a közösségi szellem is a milió többi rétegéhez való viszonynak megfelelően alakult. A parasztnak a milióhoz való viszonyát röviden az öntudatlan »bennelevés« jellemzi, a természetbe és a természethez való hozzánövés ennek csak egyik ki-fejeződése. Az öntudatlan »bennelevés« elemei: a belenyugvás, alkalmazkodás, szituációhoz kötöttség, az életritmus polarítása.”¹⁴

¹⁴ Tomori 1934: 87.

A parasztság szemléletének átalakulásában erőteljes differenciálódás és individualizálódás volt megfigyelhető, fogalmazta meg doktori értekezésében Tomori. Szerinte az industrializációval együtt járt a várostól való szeparáltság megszűnése (akár a közlekedési viszonyok, akár az oktatási-kulturális folyamatok tekintetében), valamint a termelésben bekövetkezett a monopol gazdálkodás fölhagyásával a minőségi és mennyiségi váltás. A termelési-gazdasági viszonyok változása közvetve a hagyományos parasztközösség vagy faluközösség erodálásához vezetett. „Mivel a paraszt s főként a törpebirtokos és nincstelen ma már élelmiszerszükségeit is többnyire a falvakban is szaporodó üzletekből látja el, s mivel betegségét, ha csak teheti, orvossal gyógyíttatja, gyengült a szomszédsági érdekközösség is.”¹⁵

Tomori Viola doktori disszertációja eredményeinek összegzésekor fogalmazta, hogy a parasztság szemléletének – akkori – alakulását leginkább a tudatosulás, a szituációhoz kötöttségből való szabadulás jellemezte. „A parasztság szemléletének mai alakulását vizsgálva a következőket látjuk. Az a miliő–egyén viszony – mely az egyén részéről öntudatlan bennelevést, a miliővel való teljes egyéolvadást jelentett – megszűnt s helyét a miliő–egyén tudatos szétválasztása váltja fel. A fejlődés útja belenyugvástól szembehelyezkedés, alkalmazkodástól szabadabb alakítás, szituációhoz kötöttségtől nagyobb egyéni szabadság és bizonyos fokú absztrakció felé visz.”¹⁶

Doktori értekezésében Tomori Viola nemcsak professzorai – Várkonyi Hildebrand és Bartók György – dolgozatainak eredményeit használta föl, de munkájába a fiatalabb pszichológusok (Boda István), szociológusok (Erdei Ferenc) és néprajzkutatók (Ortutay Gyula) megfigyeléseit is beépítette. Az Erdei és Ortutay munkáira való hivatkozás egyik magyarázata lehet, hogy a szegedi fiatal progresszív értelmiségieket tömörítő Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumában szoros kapcsolatba kerültek. Tomori Viola disszertációja jó példa a „művkoll” tagjainak – elsősorban a parasztság életviszonyaira fókuszáló – szociálpolitikai és pszichológiai érdeklődésére.

IRODALOM

CSAPLÁR Ferenc

1967 *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*. Budapest

FERENCZ Győző

2005 *Radnóti Miklós élete és költészete*. Budapest

¹⁵ Tomori 1934: 98.

¹⁶ Tomori 1934: 115.

LENGYEL András

1990 *Útkeresések*. Budapest

TOMORI Viola

1934 *A parasztság szemléletének alakulása*. Szeged

1935 A parasztscelekvés dinamikája. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1935. 3–4. sz.

1936 Immanens idealizmus lélektani alapon. Boda István lélektani felfogása. *Szellem és Élet*, 1936. 1. sz. 87–90.

1936 Reizter Béla: A proletárnevelés kérdéséhez. Nevelésszociológiai bírálat. Szeged, 1935. [Ismertetés] *Szellem és Élet*, 1936. 3. sz. 216–218.

1992 *Egy palóc falu lélekrajza*. [1935] Budapest

VÁRÓNÉ TOMORI Viola

1985 *Kukko*. Kolozsvár, 1985.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

CSONGRÁD MEGYEI LEVÉLTÁR

A Szegedi Ferenc József Tudományegyetem Matematika- és Természettudományi Karának iratai. VIII. 3. 139. köt. 478.; 137. köt. 745.; 103. köt. 996.; 173. köt. 799.; 138. köt.; 55. köt. 478.; 140. köt. 1071.; 141. köt. 961.

A Szegedi Ferenc József Tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Karának iratai. VIII. 2. 8. doboz 371/1934–35.

Péter Miklós

AN ATTEMPT AT THE PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF PEASANTRY: ON THE DOCTORAL WORK OF VIOLA TOMORI

A researcher of village culture in Szeged (Southern Hungary), Viola Tomori, was an active member of *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma* [Artistic Board of Young People in Szeged] in the inter-war period between the two world wars. During the second half of the 1930s, she was the recipient of a Humboldt Scholarship, following which she worked for the Social Policy Institute in Budapest. During the course of the Second World War, she moved to Transylvania, where she continued to reside until the 1990s. Her articles and studies on folk psychology and social psychology were published in Hungary and Romania.

A native of Kolozsvár [today: Cluj, Romania], Tomori received her doctoral degree from the Humanities Faculty at the University of Szeged for her dissertation in the field of psychology. The title of her dissertation was "The Development of the Observation of Peasantry." The topic of my paper of an interest in the history of science and scholarship is the doctoral dissertations and doctoral defenses of the members of the Artistic Board, which display a socio-political and psychological concern and primarily focus on the life circumstances of Hungarian peasantry.

Flórián Mária (szerk.): Az életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján. Budapest, 2010, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 492 p.

Kisbán Eszter

A kötet egy, a paraszti öltözködés polgárosodását vizsgáló kutatás eredménye. A kutatás résztvevői – a témavezető-szerkesztőnek a parasztság feudális kori öltözködésének szabályait feltáró dolgozatai után – a kísérletet tették, hogy a magyar paraszti viseletek jobbágyfelszabadítást követő alakulásában, polgárosodásában is feltárják az öltözködést formáló szabályokat, folyamatokat. Vagyis a kötet tanulmányai nem magukkal a viselet-együttesekkel, öltözetdarabokkal foglalkoznak, hanem olyan társadalmi, gazdasági, ipar-történeti és művelődéstörténeti eseményekkel, amelyek a parasztság szemléletét alakították, és öltözködésüket ösztönyszerűen a városiasodás felé terelték. A 19. század második fele a nagy történelmi események, nagy gazdasági, ipari újítások kora, ami az egész társadalom életét megváltoztatta, és például a kötelező népoktatás bevezetésével a parasztságot is bevonta a gazdasági-társadalmi átalakulásokba. Ilyen eseményekre keresi a kötet a falusi nép mindennapi reakcióját, válaszait. Egyben a kutatás műhelymunkájába ad bepillantást a kötet párbeszédszerű szerkesztése.

A négy nagyobb egységbe sorolt tanulmányok első, *Újítások a textilkultúrában* című fejezetében mindenek előtt az öltözködést szolgáló kézművesmesterségek jelentőségének csökkenéséről és a textiliparban bekövetkezett újításokról kapunk képet Szulovszky János bevezető tanulmányából. A szerző – az egykorú iparügyi statisztikák, a kereskedelmi és iparkamarák jelentései alapján – a korszak textilipari ellátottságának átalakulása mellett a modern belkereskedelem kialakulását, a falusi társadalom ízlés- és igényvilágát jelentősen befolyásoló kereskedelmi portékkal történő ellátottságát is ismerteti.

A 19. század második felének nagy innovációja volt a hazai vasúthálózat kiépítése, amelynek a paraszti polgárosodással való kapcsolatát Frisnyák Zsuzsa elemezte. Tanulmányában a vasúti áru- és személyforgalom, az árutermelés és a polgárosodó fogyasztás összefüggését vizsgálta. A kistérségek áruforgalma és népességüknek a vasúti utazásokban való részvétele alapján, termelési és fogyasztási struktúrájuk nyitottsága vagy zárt-sága alapján csoportosította Magyarországot kistérségeit, rámutatva, hogy voltak olyan megfelelő infrastrukturális feltételekkel, földhasznosítással rendelkező falvak is, amelyek nem vették igénybe a vasút előnyeit. A vasút előtti közlekedés, kereskedelem és a vasút lehetőségeivel élő, népviseletükről elhíresült falvak öltözködésével foglalkozik Flórián Mária, a 19. század elejének piackörzeteit és a 20. század eleji, vasúttal bárhol elérhető vásárlási lehetőségeket vizsgálva.

Az öltözködés szempontjából a korszak nagy újítása a varrógép is, amelynek európai és amerikai technikai kifejlesztését, magyarországi gyártásáig Tóth György vázolja fel. Ismerteti azokat a kereskedelmi újításokat is (pl. részletfizetés, ingyen tanfolyamok a vásárlóknak), amelyek elősegítették a varrógép gyors elterjedését és paraszti használatát. A

varrógép, az új gyári anyagok és már a szabás tudományát is elsajátító varrónők, első sorban a divatos blúzok elterjesztésével jelentősen megváltoztatták a falusi öltözködést. Erre hoz dél-alföldi példákat Flórián Mária.

A technikai újítások mellett *A művelődés és a divat hatása*, a nők szerepének változása is döntően befolyásolta megjelenésük alakulását. A kötelezővé tett alsó- és középfokú mezőgazdasági szakoktatáson kívül külön figyelmet kapott a lányok képzése. Főző- és háztartási tanfolyamokat szerveztek számukra, amelyek némelyikét bentlakó iskolává fejlesztették ki, abban a reményben, hogy a falvakba visszatérő parasztleányok otthon majd továbbadják ismereteiket. A kötetben Knézy Judit számol be a hazai gazdaasszonyképzésről, példaként a putnoki női mezőgazdasági leányiskoláról, illetve az iskola tanrendjének a textilkulturával kapcsolatos tantárgyairól. A tantervekben jelentős helyet kapott a fehérhímzés ismerete. Az 1880-as években a "női ipar", azaz a hímzés, a nők gazdasági emancipációját elősegítő tevékenységnek tünt, így a hímzés oktatásában jelentős szerepe volt annak a tervnek, hogy az iskolákban kiképzett női munkaerő bekapcsolható lesz az ipari termelésbe is. A fehérhímzés elterjedéséhez hozzájárult a női sajtó és a kézimunkaüzletek megjelenése is. Lackner Mónika kimutatta, hogy a kézimunkázásra kiképzett nők lettek végül a kereskedők kezében összpontosuló „láthatatlan textilipar” bedolgozói, ők hímezték a hazai, svájci, német megrendelők drága kelengyéit. A fehérhímzés mellett a csipkekészítés is a hasznos kézimunka fogalomkörébe tartozott. A huszadik század elejére kialakult néhány iparművészeti szinten működő csipkekészítő központ, és a népviseletben is igény támadt a csipke használatára. Erdei T. Lilla nyomon követte, ahogy az iskolai kézimunka-oktatás nyomán a horgolt és kötött csipkék elfoglalták a történeti csipkék helyét, sőt a század végére már a gépi csipkék is eljutottak a paraszti ruhákba, méterszámra kaphatóak voltak a kézimunka-üzletekben. Lackner Mónika budapesti kézimunka-kereskedők képes árjegyzékeit elemezte, bemutatta az elsősorban a kispolgárságnak és a falusi gazdagabb parasztnak szánt széles kézimunka-kínálatot, a csak előnyomott és a kivarrott polgári és népművészeti árut. A kézimunka-boltokban és a katalógusaikban az iskolai kézimunka-oktatás kellékei is megtalálhatóak voltak, de hazai és a külföldi megrendeléseket is ki tudták elégíteni.

A továbblévő múlt című fejezet tanulmányai a falusi öltözködés polgárosodását kíséreltető, illetve az egykori paraszti népviseletet, népművészetet ébren tartó törekvésekről szólnak. Hasonló törekvésekről a polgári öltözködésben is tudunk, például magyaros öltözködést várták volna el a városi férfiktól is. Ságvári György a magyar identitás megerősítését szolgáló magyaros férfidivat térhódítását vázolja fel dolgozatában, rávilágítva, hogy ez voltaképpen az éppen divatos férfiöltönyök, zakók zsinórdíszes gombolását jelentette, amitől az öltözet egyből magyaros lett, a zakó Bocskai-zakó lett. Flórián Mária viszont rámutat, hogy a magyar parasztférfiak ugyanekkor, zsinóros ünnepöljükkel tulajdonképpen beteljesítették egykori vágyukat. A jobbágykorra jellemző öltözeteket elhagyva a 19. század közepére leegyszerűsödött zsinóros nemesi viseletnek még egyszerűbb változatát viselték, miközben maga a zsinóros gombolás, illetve a vitézkötés már más népek öltözetén is megjelent.

A 20. század elején, még inkább a két világháború között, a még létező népviseletet társadalmi események ünnepélyessé tételére, majd idegenforgalmi látványossággént is felhasználták. Kapos Márta a megye falvainak a Nógrád megyei rendezvényeken és a Gyöngyösbokréta-mozgalomban való részvételén keresztül mutatja be, hogy az ilyen színpadi megjelenések átmenetileg konzerváló hatással lehettek magukra a népviseletek-

re. A paraszti viseletek polgárosodásának folyamatát azonban nem fordíthatták vissza, legfeljebb jelmezként való fennmaradásukat segítették elő. A népviseletekhez hasonlóan a „nemzeti háziipar” is elveszítette egykori aktualitását. Egyes kézműves iparágaknak a 19–20. század fordulójára kialakult állapotát bemutatva mutat rá Flórián Mária, hogy ezek művészi termékei egyre kevésbé szolgálták a falusi közösségek mindennapi igényeit, többnyire az idegenforgalmat kiszolgáló áruvá, emléktárggyá váltak. Az áruvá válás visszahatott magukra a termékekre is, ennek lehetséges útjait *Varga Marianna* mutatja be. A 18. században kedvelt hódmezővásárhelyi színes, „szőrös párnavegeket” csak az 1930-as évek közepén kezdték másolni, eladásra sokszorosítani, megőrizve archaikus stílusukat. A már több évtizede népszerű matyó hímzésnek viszont a kereskedők, megrendelők elvárásainak, az egyes író- és varróasszonyok ízlésének és tehetségének megfelelően számtalan variációja alakult ki.

A *polgári jog érvényesülése* című zárófejezet tanulmányai arra emlékeztetnek, hogy a parasztság polgárosodását az osztálytársadalmi érdek, akarat is elősegítette, a történéseket előidéztek, esetleg követték az állami törvények. Az iparfejlődést az 1872. évi, a kötelező népoktatás bevezetését az 1868: 38. törvénycikk rendelte el. Még a feudális korban jelent meg az 1840: 8. törvénycikk, amely elrendelte az öröklésben a leányok „egyenjóságát”. Kocsis Gyula azonban kimutatta, hogy még a kiegyezés körül is, a gyakorlatban a korábbi jogszokás érvényesült, és a fiúkat előnyben részesítették a lányokkal szemben. A már polgári társadalmi környezetben született 1894. évi 31. törvénycikk újrászabályozta a házassághoz fűződő vagyoni jogi intézményeket is. Nagy Janka Teodóra kimutatta, hogy ez az újabb jogi modernizáció, hogy a nő immár szabadon is rendelkezhetett saját vagyona felett, miként hatott a paraszti mentalitás változására, és ez miként nyilvánult meg például a kelengye összetételében.

Báti Anikó: Régi és új elemek a cserépfalui konyhán. Néprajzi értekezések 1. Budapest, 2008, Magyar Néprajzi Társaság 290. p.

Knézy Judit

Báti Anikó 2004-ben megvédett PhD dolgozatának legfontosabb fejezeteit tartalmazza a megjelent kötet. A szerző előszavában azzal indokolja témaválasztását, hogy látta, milyen gyors változások következtek be 1945 és 2000 között a paraszti életmódban és így a táplálkozásban is. Ezért a táplálkozási változások sokrétű feltárására törekedett. Megjegyzi, hogy 1945 nem számít életmódbeli periódushatárnak, hanem a szakirodalomban többek által már jelzett 1960–70-es évek. Munkájának választott mintegy 50 évnyi tartama felöleli a néprajzi kutatások által 1960–70-el záruló, majd az azt követő 2000-es évek elejével befejeződő életmódbeli korszakokat. A kutatásokat 1997-ben leadott és megvédett szakdolgozatának készítésével kezdte el, melynek címe: *A lakodalmi étrend és az étkezési szokások változásairól a 20. század második felében Cserépfaluban*. A terepmunkát elsősorban csak ebben a községben végezte – később is nemcsak, mint külső kutató, hanem, mint házassága révén rokonként idetartozó, belső megfigyelő, azaz az eseményekben résztvevő személy. Az elemzéseit alapját három egymást követő generáció adataiban megnyilvánuló azonosságok és eltérések jelentették. Forrásait az interjúk, saját megfigyelései, fényképek, tárgyi emlékek, friss nyomtatványok (pl. feliratos, év-

számos lakodalmi szalvéták) képezték. A főbb nyersanyagok számbavételén, az ételkészítés folyamatai, a táplálkozási szokások témáin kívül vizsgálatát kiegészítette a szájhigiéncia, a mosogatás, a maradékok és a hulladékok kezelési módjainak ismertetésével is. Utóbbiak erőteljesen mutatják az urbanizáció hatását is éppúgy, mint a tüzelőberendezés, a konyhai és kamrabéli felszerelések, a sütés-főzés eszközkészletének változásai, (a konyhai gépek, s a tárolásban a hűtőszekrények és fagyasztóládák megjelenése is). A társadalmi csoportok elemzésén kívül lényeges szerepet szánt az egyéni kezdeményezések értékelésének is. A korszakra vonatkozóan már mások által is vizsgált témák közül foglalkozott a városba költözötték hatásával a faluban maradtakra, s így kapott falu-város kultúrájának összehasonlítására adatokat.

Az első fejezetben az ételkészítés helyszínét járta körül a község történetének, gazdálkodásának, népesedési adatainak vázolásával. Ezután a korszakát megelőzően jellemző cserépfalui hagyományos konyháról ad vázlatot – elsősorban: a főzés nyersanyagait sorra véve és ismertetve az egyes ételosztályokat – majd a hétköznapi és ünnepi hagyományos étrendet és az étel elfogyasztásának korábbi szokásait tekinti át. Az e fejezetben foglaltakkal kapcsolatosan több átfedés van a későbbi részekben, ahol már a hagyományos vonások mellett a változások is terítékre kerülnek. A vázlatos magyar szakirodalmi áttekintésben azokat a legfontosabb műveket emelte ki, amelyeknek a módszertani eredményeiből merített: ezek a változásvizsgálatokat, a kultúra periódusainak körülhatárolását, a jelenkutatást tüzték ki célul. Ezek számát lehetett volna gyarapítani több hazai műre való hivatkozással. Idézte az általa vizsgált terület környezetéről, népességéről, szokásairól, táplálkozási jellegzetességeiről írt munkákat.

A cserépfalui konyha múltja című fejezet a község táplálkozásának 20. század eleji állapotait ismerteti. Részletezi egyes átvételek, innovációk feltételezhető eredetét, érkezési útvonalaikat. Csak jelzi, hogy a katolikus környezetben elhelyezkedő Cserépfalu táplálkozási szokásaira a környezetében élő matyók, palócok, barkók, de a szlovákok is hatottak. Leírja a régi konyha tüzelőberendezését, (kemence, zárt tűzhely változatait) és az edénykészletet. Emlegeti a közös tálból való evést, a külön teríték megjelenését alföldi hatásra, a húsos és hústalan napok váltakozását, a hármas étkezési rend általános voltát. A hagyományos ételféleségek közül sorra veszi a kenyér, a sült és főtt tésztaféléket. Sokféle kifőtt és levesbetét tészta jellemezte e község étkezését („pacal-, files-, laska-, csigatészta, csík, kiskocka, lebbencs, reszelt” stb). Leírja, hogy változatosan alakult a kalács-tésztából való ételek sora is („csupasz, hajtott tészta, béles, vízen kullogó, puffancs, bobajka, lúdynyak, pampuszka” stb). A palócokhoz és matyókhoz hasonlóan a kelesztetlen anyagból zsírban sült „herőce” szerepe fontos volt a lakodalomban és farsangban melegen tálalva, de a jelenben is kedvelik. Az Alföldön ismert „öhom”, (krumplileves pergelt tésztával), szerinte a summások révén terjedt el. A Felvidéken oly közkedvelt sztrapacska ritkábban került asztalukra. A pépek és levesek sokféleségét is kiemeli. A főzelékféle növények közül a burgonya és a káposzta jelentős mennyiségben szerepelt az étrendben, de magát a főzeléket csak az 1940-50-es években kezdték megismerni. Gyümölcsöt nyersen és aszalva (susinka) fogyasztották. A húsfélék közül a baromfi az ünnepi étrendben szerepelt. Nagyobb jelentősége volt a sertés húsának, amelynek legnagyobb részét felfüstölték. Az 1950-es évekig a mangalica fajta volt általános. A pörkölt és a töltött káposzta az Alföld felől terjedt el, az utóbbi már a 20. század elején, először a marhapörkölt. Az 1940-es években már többféle sült húst ismertek. Mivel a téesz megalakítása előtt sokan tartottak tehenet, a tej és tejtermék sokféle ételbe került, és jóval több fogyott,

mint az elmúlt 30-40 évben. A régi lakodalmak aránylag részletes ismertetése lehetőséget ad a későbbi lakodalmak étrendjével és szokásaival történő egybevetésre.

Élelmiszerek előállítása és feldolgozása régen és ma fejezetben nyersanyagokként veszi sorra a gabonából, kerti veteményből, gyümölcsökből és gyűjtögetett növényekből készült ételek anyagainak előállítását, beszerzését, az ételek készítését mindenütt kitérve a változásokra és az újdonságok megjelenésére – vizsgálva az alapul vett három generáció életmódjában és így étkezésében megnyilvánuló eltéréseket is az elmúlt 50 évre vonatkozóan. Külön tárgyalja a növényi eredetű nyersanyagok tartósítási módjait (befőzés, savanyítás, fagyasztás). Statisztikákat is közöl az elfogyasztott egyes állatfajták mennyiségéről. Részletezi a húsok feldolgozását és tartósítását különös tekintettel a sertésfeldolgozásra. A hétköznapiól eltérő alkalmak táplálkozási nyersanyagainak beszerzését, beosztását külön tárgyalja. A lakodalomról való külön fejezetrészben részletezi a második világháború utáni és főképp a beszolgáltatások ínséges éveinek küzdelmeit és megoldásait az ünnepi étrendek biztosítására. Ez nagyon értékes része a munkának. A lakodalmakra beszerzett ételnyersanyagok kapcsán mennyiségi adatokat is hoz több időszakból egészen az 1990-es évek végéig családi feljegyzések alapján. A nyersanyagok előkészítésének ismertetésénél állapítja meg, hogy a konyhafelszerelések változása meggyorsította az előkészítési folyamatokat. A nők munkába kényszerülése miatt szükség is volt a munkák és jobb megszerzésére is különösen nagyobb vendégeskedések előkészületeinél, mint a lakodalom, szüret, keresztelői ebéd, de éppen úgy a disznóölési feladatoknál.

Amit eszünk: a cserépfalui konyha ételei fejezet a sütés-főzés folyamatát, módszereit tárgyalja, de sokszor az egyéni kezdeményesésekre is kitér idézve sűrűn adatközlőinek emlékezéseit és véleményét is. Részletezi az újdonságok érkezésének idejét. E dolgozatrészben az ún. ételosztályok sorrendjét alkalmazza: a levesfélékkel kezd, folytatja a tésztákkal és pépes ételekkel, húsokkal, zöldséges ételekkel (itt nem a levesekről van szó, hanem mártásokról, főzelékekről és olyan aránylag új ún. egy tál ételekről, mint a lecsó, rakott krumpli, paprikás krumpli és a köretek. A húsvészesek közül a lakodalmi marhahúsleves volt a leginkább ünnepi változat. A marhából való „gulyásos” leves és a füstölt húsos levesek csak 1980-ig voltak általánosak, ugyanígy a „laposborsó-, árpadara- és mis-más leves” és „possadt lé”-t régiesnek tartják. Kedveltek ma is a bab- és krumpligulyás is. Mis-más levesnek nevezték a főzelékpépet, főképp babból valót. A hústalan levesek sokfélesége jellemezte e község táplálkozását: „zöldség-, rongyos-, hamar-, (rántott, pergelt, tejszó, habart rizskása), savanyú- és árpadaraleves”. A levesfélék napi rendszeressége megszűnt a legfiatalabb generációnál és főképp a hét végére korlátozódott. A friss húsos levesek helyett zöldborsó, karfiol-, kalarábé-, kelkáposztaleves vált kedvelté. A levestészták és a főtt tésztafélék sokfélesége megmaradt, mennyisége nőtt is („széles metélt, derelye, laska, krumplis pucu, komprilángos, nokedli, számiska, ünnepen a csigatészta”). A bolti kínálat még kiegészítette a készletet. A pépek közül a pirított gríz és tejbekása inkább a gyermekek számára maradt fenn. A kelt tésztákat az idősebb két generáció igényelte és készíti ma is, a harmadik generáció nem kínlódik kelt tészták előállításával, az 1960-as években elmaradt a házi kenyérsütés is. Ünnepen szokásos maradt a kelesztetlen fánk a „herőce” feltalálása. A kelesztetlen rétes volt a legidősebbek egyetlen „süteménye” – írja a szerző, Az 1940-es évek végétől a piskóta és piskótatekeres megjelent a lakodalmakban, ekkor már fagyaltot is árultak a községben. A házi előállítású apró sütemények pedig az 1960-as években gazdagították az ünnepi étkezést. Utóbbi időszakban a bolti pilótakesz, csokis parány is az asztalra került és a

puding is népszerű lett. Szaloncukrot az 1970-es évektől lehetett már a helyi boltban venni. Korábban maguk készítették vagy kockacukrot csomagoltak szaloncukorpapírba. A húsos ételek leírásánál a szerző nem ad mennyiségeket a húsfogyasztás emelkedésének illusztrálására, még más nyersanyagokkal sem hasonlítja össze, mivel erre vonatkozóan adatközlői nem adtak megbízható mennyiségi adatokat. Országos statisztikákat viszont idéz az 1958–59. évből. Korábban a legfontosabb friss húsos ünnepi étel a húsos káposzta volt, kevésbé tartották rangosnak a füstölt lábbal főzött savanyú káposztát, ez nagyobb munkák idején volt szokásos. A kocsonyát mindig is friss húsból készítették a téli időszakban. A friss májból való disznóöléses, belsőségekkel való leves neve a „májmártás” volt, melyet rántással sűrítettek. Az 1990-es évektől a húseletek terén újítási hullám jelent meg. Ekkor már a pörkölt, fasírozott, rántott hús szerepelt is a lakodalmi étrenden, népszerű lett a brassói aprópecsenye, tejszínes sertésragu, töltött paprika is. Megszűnt a marhahúseletek szerepe a lakodalomban. Divattá váltak az egyben sült, hidegen felszelve tálalt és a melegen adott töltött húsok a második és harmadik generációnál. A húsokat fűszerezett tejben, borban vagy olajban pácolják. A töltelékbe májat, petrezselymet, kolbászt, főtt tojást, sonkát, sajtot vagy aszalt szilvát is tehettek. A 2000-es években a pulykahús is bekerült az étrendbe. A sült húsok levét mártásnak készítik el és tálalják a hússal. Az ételek mutatósága rendkívül fontos lett. A családban a férfiak ízléséhez alkalmazkodtak a húsos ételeknél, és a fűszerezésnél, a süteményeknél a nőkhöz. Egyre fontosabb lett a fiatalabbak körében az, hogy a gyermekek szempontjait vegyék figyelembe. A férfiak új szokása a bográcsozás és grillezés, valamint gulyás készítése a szabad tűzön. Előző este a húst bepácolták a nők (tej, mustár, kömény, fokhagyma), a sütést-főzést másnap már a férfiak végezték. A zöldséges ételek köréből gyarapodtak a főtt hús mellé tálalt mártások (saláta, paradicsom, fokhagyma, savanyú mártás). A lecsót többnyire reggel tálalták. A főzelékféléket csak a harmadik generáció készíti mindenféle zöldségféléből és főzeléknövényekből, hüvelyesekből. A burgonyás készítmények száma is megnőtt. A garnírungek is tért hódítottak először a makaróni, nokedli, rizs, ma inkább a rizibizi és a burgonya. Elterjedt az utóbbi 20 évben a zöldségfélék panírozása is. A salátafélék köréhez a szokásos házi készítésűek mellé (uborka, almapirika, ecetes hagyma, savanyú káposzta, friss saláta) majonézes, tartármártásos salátaöntetek is tért hódítottak, a franciasalátafélék bekerültek a lakodalmi étrendbe. A saláta a legifjabb generáció esetében főfogás lett. A savanyú és édes káposzta főzeléknek, húsos ételnek és pároltan is része az étrendnek. A tejes ételeket korábban nyáron iktatták az étrendbe (aludttej, tejbegríz, tejbekása, tejbetészta, túró sósan kenyérral, túrós tészta, sztrapacska, túrósderele, kenyérlepeny ünnepre hajtott kalács, béles). A tojásfogyasztás mindig is kevés volt. A régi fűszereket részben elhagyta a második generáció, míg a legifjabbak új fűszereket is kezdtek alkalmazni és a régieket felfedezni. Korábban csak zsírral főztek, mivel reformátusoknak még a bőjtöt nem kellett tartaniuk nagypéntek kivételével. Az olajat legújabbban kezdik megszeretni. Szomjukat ázott kutak vízával oltották, csak 1997-től épült meg a vízvezeték. Szódagyár 1945 után épült, de az 1970-es évektől szódáaszifonokat alkalmaztak a sokféle szörp készítéséhez, vagy fröccshöz. A fehér borokat kedvelik, de nagyobb ünnepen a fiatalok pezsgőznek. A pálinka az egykori korai munkakezdő ital szerepe visszaszorult. A betoppanó vendéget pálinkával kínálták a férfiak. Kávét az 1960-as évektől kezdtek a lakodalomban főzni. A teát korábban csak a betegeknek főztek. Ma megveszik a filteres teákat.

Mit főztek: Változó és állandó ételsorok. A táplálkozási különbözőségek generációnként adódtak. A menük összeállításánál két szempont volt: mikor kell nehezebben emészthető, laktatóbb ételeket (húsok) készíteni és mikor könnyebbeket (tészta, főzelék). Az évszakok váltakozása is befolyásolta az előállított ételféleségeket. Az alapanyagok között a frissek és tartósítottak váltakoztak. A nehezebb fizikai munkák esetén a családfő igényei voltak meghatározóak. Az első generáció ételei alig változtak, az alapanyagok között alig akadt olyan, amelyet úgy vásároltak. A második és harmadik generáció már a változatosságra törekedett, tápláló, egészséges, köztük hagyományos és új ételek váltakoztak, de az ünnepi étrend alig változott. A hármás étkezési rendre emlékezett minden megkérdezett. A nők munkába szerződésével, a férfiak eljárásával megváltoztak a meleg és hideg ételek alkalmi. Reggelire hideget fogyasztottak, ebédre csak az otthon maradók és itthon dolgozók készítettek meleget, de a többség csak hétköznap vacsorára és hétvégén ebédre főztek. A közétkeztetésbe először a gyerekeket, majd a magukra maradt öregeket szervezték be, az eljárók munkahelyükön fizettek be meleg ételre. Az idős generáció esetén meleg egy- és kétfogásos ebédeket találtak, hétfőre rendszerint vasárnapi maradék jutott. Hetente kétszer főztek tésztát, kedden, csütörtökön babot, szerdán krumplis ételt, pénteken tésztát, szombaton lebbencslevest vagy paprikás krumplit. A szombat a takarítás miatt a fiatalok körében is a gyorsan elkészíthető ételek napja. Uzsonna ritkán szerepel csak a közétkeztetésben. A gyermekek tízóraiznak és uzsonnázni is. A vacsora az öregeknél déli meleg maradék, vagy hideg étel, fiatalabbak vacsorára főztek levest, főzeléket vagy valamilyen egy tál ételt. A vasárnapi reggeli azonos a hétköznapival, de délre többfogásos étrendet alakítottak ki a fiatalabbak is. A vacsora jelentéktelen minden korosztálynál. A gyerekeknek nem főztek külön az idősebb generáció tagjai, de a fiatalabbak már figyelembe veszik az orvos tanácsait és azt, hogy a közétkeztetésben mit szerettek meg a fiaik, leányaik. Az idősebb szülők és a községben lakó családtagjaik között rendszeressé vált a kooperáció, egymást kisegítik, egymás étrendjét kiegészítik – ez főként a vasárnapi ebédnél jellemző. E megállapítását a szerző táblázattal is illusztrálta. Az erejüket vesztett szülőket pedig amennyire csak lehet ellátják, esetleg az idősek otthonából kapott ételeiket kiegészítik. Az idősek nehezen barátkoztak meg a közétkeztetés nyújtotta ételekkel, a színvonalát kifogásolták. A betegeknek a tárgyalt időszakban már külön főztek könnyű tejes, pépes ételeket, mártásokat, főzelékeket és legutóbb már olajjal. A kórházba került családtagoknak, közeli ismerősöknek mindenféle ételt visznek, olykor megegyezés szerint.

Munkaalkalmak ételsorai című fejezetben még inkább rá tudott mutatni a szerző az életmódban illetve a táplálkozásban bekövetkezett változásokról. A disznóvágásban, húsfeldolgozásban egyre kevesebben vesznek részt, de a disznótorból is elmaradnak a nehezebb sorsú rokonok, barátok. Kóstolót csak azoknak küldenek, akiket nem hívtak meg a torra, főképp a szomszédokat. A munka tempójának gyorsulása azt is eredményezte, hogy nem este, hanem már délben tartják a tort. Reggel csak pálinkát kapnak be és, állva egy kis piritóst fogyasztanak. A bontás után sült vért találnak borral, pálinkával, vagy lecsót főznek. Délben „possadt lé” vagy „májamártás”, krumpli és pörkölt kerül az asztalra. Az aratás és „géplés” korábban közös munka volt a tágabb rokonság segítségével, olykor 15-20 segítség is volt, akiket igencsak jól kellett tartani (tyúklevés, béles, kalács, pörkölt, nokedli). Napjainkban csak a szűkebb család vesz benne részt és megelégednek hideg étellel. A szüret ma is ünnepélyesebb az aratásnál, van ahol 20 fő is részt vesz. A magukkal vitt hideg élelemből (kenyér, kolbász, szalonna) tűz mellett étkeznek,

szalonnát sütnek, bort, pálinkát isznak. Délben tyúklevés, pampuszka vagy pörkölt és nokedli, esetleg gulyáslevés, sült hús volt a munkások étele. A házépítésnél ma is fontos a segítő mesterek, segítők táplálása meleg étellel. Hasonló volt az ebéd, mint szüretkor. Kapáláskor, ha csak a családtagok vettek benne részt, hideg ételt vittek magukkal. A módosabbak meleg ételeket szállítottak ki fazékban: hús- vagy bablevest, rizst pörkölttel vagy krumplilevest főtt tésztával. Az otthoni nagyobb munkáknál is kialakult egyfajta étrend. Mosáskor reggel hideget költöttek el, délre pergelt káposzta, derelye, vagy köttes, vagy zsíros pogácsa került az asztalra. Kenyérsütésnél törött bab vagy savanyú mártás volt, lágy kenyérral került az asztalra. Nagytakarítás esetén előre főztek paprikás krumplit, lebbencslevest, vagy frissen készítettek sült tojást.

Az ünnepi étrendben a jeles napok általában régies vonásokat őriztek meg. Mivel reformátusok, egyedül a nagypénteket tartották böjtös napnak, amikor olajjal főztek, főként habart babot, tejbé tésztát. December 24-e ebédje a nagy kapkodás miatt leginkább előző napi maradék. Vacsorára elkészül a töltött káposzta, kalács, beigli a szülők, nagyszülők jóvoltából. Piskóta tortával, apró süteményekkel ünnepelnek a fiatalok. A második, harmadik generáció fontosnak tartja, hogy nagyon szépen terítsen, de levest nem fogyasztanak, újabban pulykát sütnek, salátát külön fogásként is fogyasztják. A középső generáció talán ilyenkor eszik évente egyedül friss halat. Karácsony első napján csak a szűkebb család eszik délben együtt, húsvellessel illetve csigalevessel kezdik, folytatják töltött káposztával, kaláccsal, süteménnyel. Van, aki hidegtálat készít. A szilveszter az idősebbeknek nem volt ünnepe, pogácsát sütöttek, bort ittak. Újévkor lencsét főztek vagy disznóhúst. Az idősek már nem járnak el szilveszterkor. A harmadik generáció nagy mulatozásokat rendez, vendégeket hív, hidegtálakkal, virslivel, süteménnyel, salátákkal várja őket, vagy befizetnek szórakozóhelyre. Újévkor a fiatalok is lencsét vagy sertéshúst készítenek. A farsang az idősebb két generáció idejében a mulatozásnak az ideje sok sült hússal, fasírozottal, pampuszkával, herőcével, borral, szörppel egy-egy kiválasztott családnál, ahova vitték az ételt is vagy a hozzávalót is. Az 1950-es évek után csak a bálók maradtak, melyet az iskolában, óvodában rendeznek. De az idősebbek farsang időszakában többször készítenek pampuszkát a családnak. Helyette inkább jótékonyági bálók vannak. A húsvét inkább a közösség ünnepe volt és nemcsak a családé. A szokásos ételsort igényelte az első és második generáció: csigaleves, töltött káposzta, kalács, utóbb rántott hús, pecsenye is. A süteményt hétfőre tartogatják a locsolóknak, de az ebéd az előző napi maradékból adódik, vagy hideg ételeket fogyasztanak. A vendégváró ételek a legfiatalabb generációnál már városi példákat követnek: hidegtál, 2-3-féle sütemény, szendvics, ropi, sósmogyoró, sör, bor, röviditalok, üdítők, kindertojás, de a festett tojás már elmaradt. A locsolkodás szokása kihalóban van.

Az emberélet fordulóinak ételsorai közül a gyermekágyas ellátását a komaasszony (négy ízben), rokonok (három alkalommal), közkomák, azaz közeli barátok (egyszer) végzik. A csigalevesen kívül kockatésztával való húsvés, kirántott hús, fasírt, pörkölt nokedlivel, székelykáposzta is szerepelt az étrenden és minden alkalommal másféle sütemény. Utoljára piskótatorta vajás krémmel, komakalács, komabor, sült csirke koronázta meg a lakomát. Nem egyeztetették az időpontokat, csak azt kérdezik meg, hogy mit kíván a fiatalasszony. A legfiatalabbak már rántott húst, töltött combot, köretet, süteményt visznek, sőt esetenként a nyersanyagokat, de mindenképpen süteményt, ajándékokat és pénzt. A keresztelői ebédre a komák és barátok hivatalosak. A nagymamák főzték a lakomát, de a fiatalok fedezték az árát. A szokásos ünnepi étrend volt, mely csigalevessel

kezdődött minden generációnál. De a húsféléknél, süteményeknél már generációnként változások akadtak. A konfirmálás alkalmával egyszerű ünnepi ebédet készítettek, kinek mire tellett, volt ahol leves nem is volt, másutt leves, kétféle hús, sütemény, torta, italok. Újabb szokásként a ballagást is megünneplik családi ebédrel. Manapság több fogással készülnek, mint korábban. A kézfogó egyszerű ünnepi ételekkel telt, de újabban csak szűk családi körben ünneplik. A születésnapokat inkább csak újabban ünneplik meg – részben munkahelyi szokások nyomán – a fiatalabbak. Ha nem is főznek ünnepi ebédet, vagy vacsorát, készek a különböző időpontban betoppanó vendégek megkínálására, vagy visznek be a munkahelyükre kínálnivalókat.

A lakodalom kiemelkedő szerepét az étkezésben előzetesen nemcsak szakdolgozatában, de több tanulmányában is tárgyalta. Könyvében ezeket az eredményeket összegezi. E témában szinte teljes képet tud adni mind az innovációkról, mind a generációk közti különbségekről és a fennmaradt hagyományok minden vonatkozásáról. A lakodalmi étrend – mint megállapítja – lassan változott, hagyományos vonásokat még ma is őriz az új vonások mellett. Ez így igaz annak ellenére, hogy a község népének életmódja, szemlélete, tárgyi kultúrája alapvetően megváltozott. A lakodalmi előkészületek táplálkozási alkalmainak, a lakodalom vacsorájának éjfélti étkezésének, s az utómunkálatoknak az étrendjét generációnként táblázatban ismerteti, közli az adatközlők véleményét is. Megállapítja, hogy mindhárom korszakban a hagyományok határozzák meg a lakodalom esti étrendet. A változás abban rejlik, hogy az étel alapanyagot másként készítik el, vagy helyettesítik mással. A korábbi lakodalmas előkészületek közül idővel elmaradt a tejhordás, kalácsütés, csigatészta-készítés, kalácsosztás momentuma részben a második, de főként harmadik generációnál. A csigakészítéskor megvendégelték a segítőkét (csigaleves, később mája- vagy hurkaleves és kalács). Kalács helyett a rétest iktatták be az étrendbe a legfiatalabbak, és a messziről jött vendégnek reggelit adnak. A kísérés is új szokás a szertartás előtt az egyik lagzis háznál. A harmadik generációnál a lakodalmi vacsora kikerült az udvarra. Ennek előkészületekor a sátorcsinálókat meleg reggelivel és ebédrel kínálják meg. A csirkevágás, pucolás és a sertésvágás és -feldolgozás is külső segítőkét igényel, az e munkát végzőknek hétköznapi étrend járt. Az ajándékhozókat általában reggelivel várták, de generációnként egyre tartalmasabbá váltak ezek az ételek. A harmadik generációnál már rendszeren megterítenek erre az alkalomra. A lakodalom esti vacsorán végig megmaradt a csigaleves, főtt hús, csalamádé és a külön tálalt zöldség-hús. A marhapörkölt helyett setés-, vagy csirkepörkölt vált szokásossá vagy töltött káposzta és többféle sült hús, köztük a rántott sertéshús, majd rántott csirke és a fasírt is. A garnírungek is változtak rizs, nokedli, székely káposzta helyett rizibizi, de főként petrezselymes krumpli lett népszerű. A tejberizst a torta és sütemények váltották fel. A legfiatalabb csoportnál a bor mellett az üdítők, röviditalok, sör és kávé is megjelent. Az éjfélti étkezés inkább változott, mint a vacsora. Korábban nem terítettek külön, adtak forralt bort, tejeskávét, majd hurkát, Ma fásírozottat, sült húst, franciasalátát is adnak, és már külön megterítenek. A halotti tor az előbbihez képest szegényes, a vendégeket hideggel kínálják, csak a közeli rokonokat várják meleg étellel.

Ahogy eszünk: az étkezés. Ez a fejezet széles körűen járja körül számos értékes megfigyelésének ismertetésével mindazt, ami az étkezési alkalmakra és körülményekre vonatkozik, mint az étkezés ideje, helye, ülésrend, terítékek, tálalás, az étel fogyasztásának módja, mosogatás, maradékok és hulladékok kezelése, szájhigiéncia. Sorra veszi az egyes korosztályok szokásait, annak változásait általában és korosztályonként is. A nyilatkoza-

tok egyes részkérdéseknél óvatosak, szemérmesek, (higiénia, mosogatás, szemét kezelése) ezeknél a szerzőnek fokozottabban kellett megfigyelésre hagyatkoznia.

A változások a 21. század elején című zárófejezet szociológiai szempontú összegezés a munkájának. Európai és magyarországi összefüggésekben foglalja össze kutatásainak eredményeit úgy, hogy a mindennapi élet egészében jelzi a táplálkozáskultúra helyét, indokolja változásainak okait, összefüggéseit. A paraszti életmód felszámolása, az ipari munkavállalás alapjaiban megváltoztatta Cserépfaluban is az életmódot, s mint megállapítja, az 1960-as évektől az önellátás a minimálisra csökkent és egyre nagyobb szerepe lett az élelmiszeripar és -kereskedelem nyújtotta termékeknek. A munkavállaló nők már nem a faluközösség nyújtotta normákhoz viszonyították a saját tevékenységüket, hanem a munkatársak körére figyeltek. A kiscsalád maradt a társadalom értékes alapja, de a család jelentése megváltozott, nőtt a nők döntési joga, csökkent a családfő irányító szerepe és a gyermek szükségletei, karrierje került érdeklődésük, céljaik középpontjába. A családi munkavégzésben és ünneplésben egyre kevesebben vesznek részt, de az ingázó életmóddal a családi összejövetelek száma nőtt. Az idősök irányító szerepe megszűnt. A középső generációra maradt az idősebbek ellátása, ugyanakkor gyermekeiket többé-kevésbé rendszeresen ellátják ételajándékokkal. Saját életszínvonaluk hátrányára is támogatják gyermekeik érvényesülését. A hazajárók közvetítenek mind az új alapanyagok, mind az új technológiák terjesztésében. Nem ír arról, hogy az elköltözők, de az otthoniakkal rendszeres kapcsolatot tartók milyen hagyományokat öriztek meg, s hogyan iktatták táplálkozási kultúrájukba, az innovációk átvételében mennyivel tartanak előbbre, mint az otthoniak. A nagyszülőkre az unokáknak erősebb hatása van, mint saját gyermekeiknek. A munkára elszegődő nők a munkahelyi munkát értékelik, ott kapnak fizetést, ott alakult ki számukra a munkaidő fogalma. Az otthoni háztartási és egyéb feladatvállalásuk már a szabadidejükből vesz el, ezért is igyekeznek minél jobban megszervezni és gépekkel gyorsabbá tenni. Költenek is erre, hogy szabadidejük maradjon. Megváltozott a hétköznapi fő étkezések ideje a munkavállalással, estére tevődött, de az ünnepi étkezés alkalmi, rendje, részben menüje is követi a hagyományosat. A városi modernizáció, részben a közétkeztetés hatására a tálalásmódok is átalakultak – írja.

Az interjúk, megfigyelések adatainak elemzését megfelelő táblázatokkal, grafikonokkal, statisztikai összehasonlító ábrákkal teszi még érthetőbbé. A rendkívül alaposan kiválasztott fotóanyag teljesebbé teszi a kialakított képet. Ezek kisebb része régi felvétel, nagyobb része a szerző munkája. Ezekből megismerhető a környezet, a régi és az 1970-es évek lakóházainak jellege, berendezése, a viselet stb. A tulajdonképpeni táplálkozási témájú képek főként az 1990-es években készültek. Mindhárom generáció konyha-, tüzeltőberendezését, a közös étkezés helyét, az edények tárolásának módját és bútorait (ebédlőasztal és ebédlőbútor), mosogatás helyét, módját, mosogatógép helyét is megismerhetjük a képek alapján. A hagyományos szokások régebbi és közelmúltban készített képei, az újabb hagyományok felvételei is forrás értékűek, mint a lakodalom ételkészítési munkái és mozzanatai, disznóvágás és -feldolgozás szinte egész munkamenete, szüret, pincézés, lakodalom, keresztelő, gyermekágyas ellátása, konfirmáció, karácsony, szilveszter, farsang. Az új szokások közül ballagás, úttörőavatás, iskolai ünnepség, grillezés, lakodalmi meghívók és feliratos szalvéta.

A gazdag jegyzetanyag, szakirodalmi hivatkozás teszi teljessé a dolgozatot.

Petercsák Tivadar (szerk.): Tradicionális agrárközösségek, mezőgazdasági szövetkezetek a Kárpát-medencében (19-21. század). Tudományos konferencia előadásai. Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei. Új sorozat XXXVIII. kötet. Tanulmányok a történelemtudomány köréből. Eger, 2011. 246. p

Csoma Zsigmond

Az egri Eszterházy Károly Főiskola számos konferencia kezdeményezője, résztvevője, így a nemrég megalakult Történeti Doktori Iskolája révén is, a főiskola új sorozata XXXVIII. köteteként megjelent, tavaly mintaszerűen megrendezett konferenciának anyagát tartalmazza a kötet. Nem véletlen tehát, hogy a *Tanulmányok a Történelemtudomány köréből* alcímet viseli a kötet, amely a hagyományos agrárközösségek és a mezőgazdasági szövetkezeti szerveződések történeti-néprajzi kérdéseit boncolgatja, igen helyesen a Kárpát-medencére kitekintéssel, elsősorban a 19–21. századra. Nem véletlen, hogy sok néprajzos kollégát érdekelt a konferencia és a megjelent kötet is figyelemreméltó az etnográfia, a történeti néprajz, az agrártörténet számára.

Már a cím felvetésére és az elhatárolódásra is felkapja a fejét az ember, hiszen a fenti témakörben az utóbbi évtizedben kevés feldolgozás jelent meg. Pedig a földközösségek középkori, honfoglalás kori története ismert, majd pedig a török utáni újra fejlődésnek nekilendülő gazdaság, társadalom történetében szintén ismert az Alföldön. Az úrbérrendezés és a tagosítás a legelőket osztatlanul hagyta. A felszabadult jobbágyok a szántókat, réteket, legelőket, erdőket, mint paraszti közösségek osztatlanul kapták meg. A megalakuló autonóm gazdasági szervezetek osztatlan közös tulajdonát mint a birtokosok tulajdonjogát, osztatlan eszmei hányad szerint írták be a telekkönyvekbe.

A nemesi közbirtokosság történeti formáit, az erdő- és legelőbirtokosságok, társulások, nyájgazdaságok működését a polgári korszakból már jól ismerhetjük elsősorban Petercsák Tivadar, Oroszi Sándor, Bárh János alap kutatásai révén. Ugyanakkor a tagosítások pozitív és negatív hatásait még nem mérte fel tudományunk, mint arra Paládi-Kovács Attila fel is hívta a figyelmet. A birtokosok szövetkezésének csirái a paraszti gépvásárló-és használó közösségek vető- és céplőgépek beszerzése, a tenyésztések vásárlására szövetkező legeltetési társulatai, a földek, erdők, legelők vásárlására, a szőlők, gyümölcsösök telepítésére összefogó közösségeiben jelentek meg először. E kezdeményezések gyakran egy-egy protestáns lelkész, egy-egy gazdasági akadémiai tanár segítségével fogalmazódtak meg. Az 1867-ben szerveződő gazdasági akadémiák, majd a Magyar Királyi Gazdasági Akadémiák ezekben a társulásokban is irányító, kezdeményező szerepet játszottak. Így a szövetkezési formák a nagybirtokosok és az állam részéről is pártfogolt társulások lettek. Az országos hitelszövetkezeti hálózat megszervezése pedig az agráriánus mozgalom kiemelkedő sikere volt.

A kötetben Szilágyi Miklós: *Állami irányítás és helyi hagyomány a tradicionális gazdasági közösségekben* című írásában több példán át mutat rá a „törvény” és a „jogszokás” együttes elfogadására, egybefonódásukra. Bánkiné Molnár Erzsébet a Jászkun kerület és az erdélyi Kóvár-vidék, a két szabad kerület közbirtokosságaiban történt változásokat vizsgálta, az 1853/54-es úrbéri törvények után. A két autonóm terület közbirtokosságának jogi helyzete lényeges különbséget mutatott. Oroszi Sándor: *Arányosítások a székely közbirtokosságokban* címmel megjelent dolgozatában rámutatott, hogy a 20. század elejére a kétféle birtokközösség – az úrbéri és a székely – a Székelyföldön terüle-

tileg és szervezetenként is kezdett összeolvadni, a helyi spekulációhoz vezetve, ami végül a székelyek gazdasági erejének gyengüléséhez vezethetett. Kocsis Lajos: *Egy székely birtokközösség, a Csíki Magánjavak (1869–1923)* című írásában a jelentős havasi javaknak számító, 1869-ben visszakapott határőri birtokok a Csíki Magánjavak vezetése alá került, amely a csíki oktatás helyzetének javításán szorgoskodott. Az erdélyi impériumváltás után a törvényellenes elkobzása rádöbbenette a közvéleményt és a tulajdonosokat, hogy a vagyongyűjtés visszaszerzése fontos és elodázhatatlan, de a Nemzetek Szövetségéhez fordulás sem orvosolta a jogos kérést. Bárth János cikke a Székely közbirtokosságok a 20. század első felében című, OTKA támogatta munkája részletesen mutat be pár gyergyói, csíki, kászoni falu példáján keresztül közbirtokosságot. Az 1949. évi erőszakos felszámolásukkal a hagyományörző, a rendtartó székely falu minden maradék hagyománya szinte megszűnt. Bihari-Horváth László: *Paraszti közösségek 18–19. századi pusztahasznosítása Bihar vármegye Sárreți járásában* című írásában rámutatott, hogy a sárreți járás többi pusztáján megszűnt a közösségi földbérlet, de a paraszti közösségek általi hasznosítás folyamatos maradt azután is, hogy a paraszttulajdonosok a saját használatukra vonták pusztáikat. A pusztákat közösségi bémunkának köszönhetően szántóműveléssel és intenzív növénytermesztéssel hasznosították.

Különleges forrásnak számítanak a kertkönyvek, amelyek 19. századi karcagi meglétéről Őrsi Zsolt számolt be. Ezek a várost övező kertségek mindennapjait tükrözik. Részben nyilvántartási célt szolgáltak, a kertgyűlések határozatait, a kert törvényeit is a 18. századtól a 20. század első feléig rögzítették. A szőlőtermesztés helyi szervezetének működését dolgozta fel Simon András: *A szőlőbirtokosok szervezetei a Nagykanizsa környéki szőlőhegyeken* címmel. Förhenc, Cserfő, Bacónak szőlőhegyei példáján mutatta be a szőlőbirtokosok szervezeteit. Az Alsó-Tisza mente ártéri gazdaközösségeiről írt Mód László. A természetvédelem megszervezése mellett a természeti környezethez történő alkalmazkodást mutatta be a szerző (magasabb vízállás idején gondoskodnak a földtulajdonosok szállításáról, az ártéri parcellákat óvták a kisebb árvizektől, a víz hullámtérből történő levezetéséről).

Az erdő- és legelőközösségek típusait mutatta be Petercsák Tivadar Észak-Magyarországról, a 20. század első felében. A szerző számos előmunkálat után kiérlelt tanulmányában a falvakban fontos gazdasági funkciókat ellátó erdő- és legelőközösségek megszűntetését nehezményezi. Az 1950-es években az erdőbirtokossági társulások elvesztették önállóságukat, megszűnésük az 1960-as években következett be, néhány hegyvidéki település kivételével, ahol az erdőbirtokosságok a 20. század végéig működtek. Nagy Molnár Miklós a gömri erdőközösségeket mutatta be. Az erdőbirtokosságok a legtöbb helyen nemcsak az erdőterületek ügyeivel foglalkoztak, hanem emellett jelentős szerepet játszottak a helyi közösségi élet, a helyi közösségek alakításában is. Szeged környéki gazdasági egyesületek kérdésével Fodor Ferenc foglalkozott. A jelentős politikai erő képviselő gazdaközösségek Szeged gazdasági és társadalmi életében fontos szerepet játszottak. A hagyományos agrárközösségek társadalmi közösségformáló erejével, befolyásával Schlett András foglalkozott, a válságjelenségeik között említve a paraszti polgárolást és az egykézést.

Az agráriánus elképzeléseket gyűjtötte csokorba a szövetkezetek szerepéről Fehér György, a csehszlovákiai magyar szövetkezeti mozgalom (1918–1938) történetét pedig Gaucsik István villantotta fel. Mindketten korábban kevéssé, vagy nem kutatott területen lépdeltek.

A magyarországi rendszerváltás utáni állapotokat érinti Csoma Zsigmond, a magyarországi hegyközségek 20. századi megszüntetése és újjászervezéséről írva. A nagy múltú szakmai szervezeteket az 1949. évi 3300. sz. kormányrendelet szüntette meg antidemokratikusan, majd az 1994. évi CII. törvény hívta ismét életre. Lovas Kiss Antal cikke is ide tartozik, amelyben az OTKA-program támogatásával vizsgálja a rendszerváltás után újjáalakuló termelői szerződéseket Dél-Biharban, Gecse Annabella pedig a rendszerváltás utáni szövetkezési formákat vizsgálta az eltérő adottságú Gömörben és Mátyusföldön. Azt állapította meg, hogy a folytonosság fontos és meghatározó mindkét térségben.

A kötetben Bárh János folytat kerekasztal beszélgetést a 21. század eleji még meglévő székely közbirtokosságok képviselőivel. Több éves kutatásai eredményét adva lebenteli fel a 21. századi helyzetükről a képet.

A kötet átlapozása is arról győzi meg az olvasót, az érdeklődőt, hogy az autonóm, hagyományos magyar agrárközösségeknek és szövetkezeseknek milyen gazdag történeti néprajzuk volt és van, valamint milyen nagy kárt jelentett 1948–1950 körül a politikai harc jegyében hirtelen megszüntetésük. Hiányuk még ma is megvan, helyük ma is meg volna!

*

Bali János

Az Egerben tartott tematikus konferencia, illetve az ebből született kötet a magyar néprajz régi adósságát törleszti. Arról van ugyanis szó, hogy az mindeddig hiányoztak azok az átfogó, részkutatásokat egybefoglaló tanulmánygyűjtemények, melyek a paraszti, illetve kisüzemi gazdálkodók formális kooperációinak sokszínű példáit tárták volna az olvasó elé. Márpedig, e kötet kapcsán bizton állíthatjuk, hogy a közel 20 szerző tanulmányra formált előadásai átfogó képet adnak az agrárközösségek különböző táji és történeti formáiról, a gazdálkodásban betöltött szerepeikről.

E kötet ismertetése – s egyben méltatása – során felmerülhet a kérdés, mi az oka e viszonylag kései „kezdésnek”. (A tisztán látás végett hozzá kell tenni, hogy résztanulmányok, sőt egy-egy tájra, korszakra vonatkoztatott összefoglalások, s egy szintézis is – Szilágyi Miklós tollából – már megjelent a témában, ám hasonlóan átfogó, összefoglaló, tematikus tanulmánykötet még nem.) Az okok közül elsőként a téma besorolásának bizonytalanságát említhetjük, hisz az a társadalomnéprajz, az agráretnográfia és a történeti néprajz határterületén helyezhető el. Márpedig a „köztes témák” talán kevésbé kerültek a tudomány fókuszába a 20. század derekáig. A másik, az előzőnél lényegesebb ok a paraszti társadalom, a paraszti gazdaság hagyományosan létező tudományos megítélésében keresendő. Az „ideális, természetes közösségeként”, a tönnesi értelemben Gemeinschaftnak felfogott paraszti közösség alapeszménye az önellátó, független parasztgazdaság (és -háztartás), mely a szükséges kooperációs (pl. munkacsere) kapcsolatait a rokoni alapú kölcsönösség keretében építi ki. Ez szemben áll a „társulás-típusú közösség” (Gesellschaft) alapján, formális szerveződésre képes és azt mintaként tekintő parasztság képeivel. Nem arról van szó, hogy a magyar néprajz ne vett volna tudomást e formális szerveződések történeti típusairól (pl. a feudális földközösség), ám ennek példáit általában egy „fölről vagy kívülről” érkező mintáknak, egyfajta „alászállott kultúrjavaknak” tartotta, legyenek azok a nemesi közbirtokosságok mintáira szervezett paraszti közbirtokosságok vagy a kolhoz mintára szervezett szocialista termelőszövetkezet. E nézőpontból a

parasztság a „családi logika” szerint autonómiára törekszik, s mindenféle társulás más családi gazdaságokkal csak a kényszer szüleménye lehet. Érdekes, hogy e kérdés más tájak parasztságvitáiban is szerepet kapott. Gondoljunk csak a híres szovjet–orosz Csajanov–Kritzman-vitára. Csajanov az eredetileg az 1920-as években megjelent kötetében (mely később, a *The Theory of Peasant Economy* címen 1966-ban angol kiadást követően lett közismert a szélesebb tudományos nyilvánosság előtt), a családi kisüzem autonóm rendszerét a munka – fogyasztás dinamikus arányításában mutatta ki, míg Kritzman elsősorban azon az alapon kritizálta az elméletet, hogy a paraszti gazdaságok sohasem voltak zárt egységek, azokra számos külkapcsolat, azon belül kooperációs szerveződés volt hatással, melyek nélkül értelmezhetetlenek a gazdasági törekvések. A lenini kolhozosítás eszménye e vitát aztán a politikai erőterbe sodorta, Csajanov tudományos karrierjét lényegében megtörve. Visszatérve a magyar kutatásokra, tulajdonképpen csak a 20. század derekán, Tagányi Károllyal és Heckenast Józseffel kezdődött az a történet-tudományi érdeklődés, melyet konkrét tájak és társulástípusok köré szerveződve a magyar néprajz is követett az 1960-as évektől. Örvendetes, hogy a Bárh János, Égető Melinda, Paládi-Kovács Attila, Petercsák Tivadar és Szilágyi Miklós-féle „nagy generációt” követően a fiatalabb néprajzosok is komoly kutatásokat végeztek a témában, így méltó követői lettek a nagy elődöknek, lásd a kötetben is szereplő Fodor Ferenc, Gecse Annabella, Lovas Kiss Antal, Mód László vagy Simon András dolgozatát. Elmondható, hogy a vidéki (falusi, paraszti stb.) gazdaság és társadalom közösségi működésének kérdése, a szövetkezés, a formális kooperáció immár mindenféle ideológiáktól mentesen, markáns kutatási témává nőtte ki magát a népi társadalom és gazdálkodás kutatói körében.

A kötet szerzői a saját kutatási területükről önállóan jutottak el a központi kérdés, a gazdasági közösségek és szövetkezeti formák témájához. Paládi-Kovács Attila konkrét példákon keresztül mutatja be a paraszti gazdasági közösségek főbb történeti típusait, melyek esetében a központi szabályozás jellege meglehetősen eltérő volt. Szilágyi Miklós részben saját tereptapasztalatait is feldolgozó tanulmányában a különféle gazdasági közösségeket az „írott jog” és a „szokásjog”, illetve a központi irányítás és a helyi hagyomány dichotómiatengelyein elemezte. Bánkiné Molnár Erzsébet két, hagyományos szabadalmatlan terület, a Jászkun kerület és az erdélyi Kővár-vidék példáin vizsgálta a közbirtokossági szerveződés állapotát az úrbéri törvényeket követően, 1853–54-ben. A hasonlóságok mellett a legfőbb különbség, hogy Kővár-vidéken a közbirtokosság határozott nemesi jelleggel maradt fenn, míg a jászkun közbirtokosságok polgári karakterűvé váltak. Oroszi Sándor a székely közbirtokosságok 1871 és 1908 között törvényileg szabályozott arányosításának hatását vizsgálta három kászoni közösség életében. Az arányrészek meghatározása bonyolult eljárás volt, ami azonban elengedhetetlen volt a polgári átalakulás folyamán. Kocsis Lajos az 1869 és 1923 között „Csiki Magánjavak” néven működő székely vagyonközösség gazdaságszervező tevékenységét ismerteti, mely az impériumváltással lehetetlenült el, hiszen a román állam egyszerűen elkobozta a több mint 100 millió aranykorona értékű vagyont. Bárh János a székely közbirtokosságok 20. századi működését elemezve bemutatja a kettősséget, miszerint egymás mellett léteztek a falusi „nagy közbirtokosságok”, illetve a tízesek szerint szerveződő „tízasközbirtokosságok”, melyek tagságai részben átfedésben álltak egymással. A közbirtokosságokat 1949-ben a román állam erőszakosan felszámolta. Bihari-Horváth László Bihar vármegye sárréti járásában a pusztahasznosítás jelenségkörét járja körbe, melynek legfontosabb korszaka a 18. századra esett. A 19. században, az addig, elsősorban a legeltetéssel

hasznosított puszták átadták a helyüket a szántóművelésnek és az intenzívebb növénytermesztésnek. Örsi Zsolt dolgozatában a Karcag várost körülölelő kertek 19. századi hasznosításának szabályozását tartalmazó ún. kertkönyveket vizsgál. A Györffy István Nagykun Múzeum adattárában található források a kertgazdaságok mindennapi életét tükrözik, melyek egyfajta telekkönyv szerepet is betöltöttek. Simon András a Nagykanizsa környéki szőlőhegyek birtokosainak szervezeteit mutatja be a hegyközségi artikulások és empirikus adatgyűjtés, főként interjúk alapján. Ismertetését egy átfogó történeti vázlatba illesztve szól a recens folyamatokról is. Mód László doktori kutatásához kapcsolódva az Alsó-Tisza menti árterek gazdaközösségeit életét elemzi két konkrét gazdasági szervezet példáján keresztül. E közösségek elsődleges feladata a termésvédelem és ezzel összefüggésben az árvizek kezelésének megszervezése volt. Petercsák Tivadar az észak-magyarországi gazdálkodásban oly kiemelkedő erdő- és legelőhasználat köré szerveződött közbirtokosságok 20. század első felében betöltött szerepét összegzi. A tanulmány fontos eleme, hogy a volt úrbéresek közbirtokosságai mellett jelentős szerepet kaptak a közös vásárlással létrejött társaságok, míg a „harmadik csoportba” az ún. juttatott erdők, újbirtokok köré szerveződő közbirtokosságokat lehet sorolni. Nagy Molnár Miklós a gömöri erdőközösségek különböző közjogi és történeti típusait mutatja be. A 19. század második felében létrejövő erdőbirtokosságok egészen a II. világháborúig jelentős szerepet játszottak a helyi közösségi élet alakításában. Fodor Ferenc a Szeged környéki gazdasági egyesületek, elsősorban a gazdakörök működésébe enged bepillantást. A gazdakörök a gazdálkodás fejlesztésén túl szerepet kaptak a települések köz- és állategészségügyi, illetve közúthálózati modernizációjában is. A 20. század közepéig jól működő egyesületeket aztán kártalanítás nélkül államosították. Schlett András a két világháború között kibontakozó faluszociológiai irodalom legfontosabb példáit elemezve a vidéki modernizáció és polgárosodás egy sajátosan negatív jelenségének, az egyke jogszokásának motívumait és okait tárja fel. Fehér György a 19. század vége és a 19–20. század fordulóján kibontakozó agrárius elképzeléseket mutatja be, melyek a szövetkezeti mozgalom létjogosultsága körül fogalmazódtak meg. Legfőbb megállapítása, hogy az elképzelések ideológiájában a szövetkezeti eszmének az európaiól bizonyos elemeiben eltérő elvei is. Gaucsik István a két világháború közötti, ám a monarchia-kori előzményekre támaszkodó csehszlovákiai magyar szövetkezeti mozgalom eredményeit összegzi tanulmányában. Elsősorban a fogyasztási szövetkezetek voltak képesek sikeresen működni az I. világháború utáni impériumváltást követően is. A téma azért is különösen fontos, mert a közelmúltig sem a szlovák, sem pedig a magyar történeti kutatások látómezejébe nem került. Csoma Zsigmond a hegyközségek 19–20. századi történetét, különös tekintettel a 20. századi megszüntetésükre, majd újjászervezésükre, az állami szabályozások, a hegyközségi- és bortörvények oldaláról vizsgálja. A jelenleg is működő hegyközségek esernyőszervezete a Hegyközségek Nemzeti Tanácsa, mely terméktanácsi feladatokat is ellát. A tanulmánykötet folytatásában egy rövid, kivonatolt beszélgetés olvasható, melynek résztvevői Bárh János és két csikszentgyörgyi közbirtokossági vezető. A téma a székely közbirtokosságok 21. század eleji helyzete, működése. Lovas Kiss Antal a rendszerváltást követően újjáéledő termelői szerveződések példáit ismerteti a dél-bihari térségben. A bemutatott példák többségének gazdasági stratégiáira a sikertelenség elkerülése, az alkalmazkodás és a szabályok közötti lavírozás a leginkább jellemző, miközben a korábbi formák mellett, helyett egyre inkább az Európai Unióból átvett modellek lesznek a minták. Gecse Annabella záró tanulmánya két kistáj, Gömör és Mátyusföld összehasonlító-

sával a rendszerváltást követő szövetkezési formák létjogosultságának a kérdése vetődik fel. Ami a tapasztalatokban közös: a legfontosabb szempont a folytonosság, vagyis általában azok a kezdeményezések, változások a sikeresek, melyek a korábban megszokott és működőképes formák fenntartására, újjáélesztésére törekednek.

A kötet tanulmányai, a kutatómódszertanaik sokszínűsége, a földrajzi és történelmi közelítései eklektikussága ellenére is egy viszonylag egységes összképet adnak a tradicionális agrárközösségek és a mezőgazdasági szövetkezetek témájáról. Igen hasznos olvasmány a konkrét témák kutatásával foglalkozókon túl, az agráretnográfia, a közösségtanulmányok és a társadalomnéprajz iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség számára is.

Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Budapest, 2009. ELTE, Eötvös Kiadó 487 p.

Bartha Elek

Diszciplinánk kezdeteitől fogva számon tartjuk, hogy a néprajztudománynak vannak olyan területei, amelyek más tudományágak körébe is beletartoznak. A néprajz természetéből adódik, hogy a kultúrát mint komplexitást vizsgálja. A történettudomány, a nyelvészet, az irodalomtudomány mellett számos olyan terület létezik, amelyek módot adnak az interdiszciplináris kutatásra. Az orvostudomány, a vallástudomány, a gazdaságtudomány, az agrártudományok, vagy akár a pszichológia mellett még igen sok olyan kiterjedése van az emberi kultúrának, amelyek néprajzi, antropológiai elemzést igényelnek. Ennek felismerése keltette életre a néprajzban és a jogtudományokban azt a kutatási irányt, amely a jog bizonyos hagyományait néprajzi jelenségként írja le, értelmezi. A néprajz említett irányjaihoz hasonlóan az utóbbi időszakban a jogtudomány több területe, így a jogtörténet, a jogfilozófia, a jogszociológia, vagy akár, amint az köztudott, a politikatudomány is bizonyos területeken nyitottá vált a néprajz irányába. Ezt a kölcsönös kapcsolatkeresést testesíti meg a jogi néprajz, amelynek újjáéledését a nyolcvanas évektől kezdve lassú ütemben, de az ezredforduló éveitől felgyorsuló folyamatként tapasztalhatunk a hazai kutatásokban.

2008. áprilisában Szekszárdon a PTE Illyés Gyula Főiskolai Karán interdiszciplináris konferenciát rendeztek. A nagy érdeklődés mellett, szép számú résztvevő közreműködésével megtartott konferencia szakmai programját a helyszínt is adó intézmény mellett az MTA-ELTE Jogtörténeti Kutatócsoportja, az MTA Néprajzi Bizottsága, az MTA IX. Osztály Jogtörténeti Albizottsága, a Magyar Néprajzi Társág és a Vásárhelyi Testamentum Alapítvány szervezte. A Mezey Barna és Nagy Janka Teodóra szerkesztésében, az ELTE Jogi Kari Könyvsorozatában megjelent kiadvány a konferencián elhangzott előadások szövegét tartalmazza.

A kötetben 34 szerző ugyanennyi tanulmányát olvashatjuk a jog és a néprajz, a folklorisztika, az antropológia érintkezésének legkülönbözőbb területeiről, közel félezer oldalnyi terjedelemben. A szerzők jogászok, jogtudósok, etnográfusok, folkloristák, akiknek többsége egyetemi, főiskolai tanszékeken, múzeumokban, kutatóintézetekben végzi tudományos munkáját. Szerteágazó érdeklődésük, szakmai irányultságuk sokszínűvé, változatosá teszik a kiadvány tartalmát. Olvashatunk benne elméleti, módszertani írásokat, anyagközléseket, tudománytörténeti, kutatástörténeti tanulmányokat, amelyek idő-

ben és térben az ókortól napjainkig terjednek, felölelve a Kárpát-medence számos térségét, helyenként európai, sőt, azon túli kitekintéssel.

Nem lehetett könnyű dolga a szerkesztőknek, hogy tematikai csoportokba rendezzék az anyagot. Ebben a szekszárdi konferencián a szekciók kialakítása során már bevált csoportosítást követték. Külön fejezetet alkotnak a jogi néprajz diszciplináris kérdéseivel foglalkozó tanulmányok, saját fejezetet kapnak a szimbolika, a szöveg- és szokásfolklor, a társadalomnéprajz különböző kérdéseivel foglalkozó, valamint a tudománytörténet körébe tartozó írások.

Igen érdekes, izgalmas figyelemmel kísérni, hogyan látják a hagyományt a jog tudományterületének művelői, és viszont, milyen képet festenek a jog megnyilvánulási formái a néprajzos, a folklorista szemével. Igazi felfedezéseknek lehetünk szemtanúi, amikor a szokásformák, jogi szimbólumok, szankciók, bűnök és büntetések, a mindennapi joggyakorlat egyes konkrét eseteiről, vagy akár a szövegfolklor egyes darabjainak jogi értelmezéséről olvashatunk.

Nem célom, hogy egytől egyig számba vegyem a tanulmányok tematikáját. Kiemelni sem kívánok közülük egyet-kettőt, hiszen a munka egyik fő értéke, nézetem szerint, éppen sokszínűségében is megmutató tartalmi egységében, módszertani, felfogásbeli sokfélesége mellett is jelen lévő közös törekvésében rejlik. Aki olvassa, sok mindent megtudhat belőle: a jog és a néprajz egyes találkozási pontjai tárulnak fel az olvasó előtt Erdélytől a nyugati határszélekig, a Palócföldtől a délvidéki falvak népéig, az ókori proverbiumentől a mai szövegfolklorban rejlő jogi vonatkozásokig. Nem beszélve a történeti és az írott források feldolgozásáról, a hazai és nemzetközi kapcsolatokról. Amit azonban bizonyosan megmutat a kötet: hogy a jogi néprajz a maga interdiszciplinaritásában nem egyfajta senki földje, nem a jogtudományok vagy a néprajz perifériája. Olyan kutatási irány, amelynek megvannak a saját forrásai, önálló arculata van, amely sajátos szemléletmódot, megközelítést igényel. Mindehhez pedig jó elméleti és módszertani alapot nyújtanak a kiadvány szerzői. Nem maradhat említés nélkül a formai megjelenés, az igényes kivitel. A kiadó, az ELTE Eötvös Kiadó szép munkát végzett.

Hiánypótló kötetet tarthatunk a kezünkben. Igényes szakmaiságot tükröz, a néprajz-tudomány és a jogtudomány gyakran forgatott kézikönyve, tankönyve lesz. Méltó módon viszi tovább a tudományterület elhivatott magyar kutatójának, Tárkány Szűcs Ernőnek a szerkesztők és a szerzők által is vállalt örökségét. Emellett talán jövőbe mutató szerepe is lehet: bizonyára lesznek majd olyanok, akiket további kutatásokra fog ösztönözni. Ajánlom ezt a kötetet a szerkesztők szándéka szerint nem csupán a kutatóknak, de az érintett diszciplinák területén tanuló egyetemi hallgatóknak, a jog és a néprajz gyakorlati művelőinek, és minden érdeklődőnek, akik színvonalas, ráadásul érdekes szakmai szövegek olvasására vállalkoznak.

Kósa László: Művelődés, egyház, társadalom. Budapest, 2011. Akadémiai Kiadó, 524 p.

Szászfalvi Márta

A magyar vallási néprajz témakörében keletkezett írások hosszú sorából természetszerűen emelkedik ki Kósa László tanulmánykötete. Az 1978 és 2009 között született tanulmányokból válogatott kötet egyfelől interdiszciplináris, másfelől tematikai sokszínűsége

révén méltán reprezentálja a szerző egyházi néprajz területén folytatott több évtizedes munkásságát.

Kósa László tudományos tevékenységét kezdettől fogva meghatározta az a történeti érdeklődés, amely jelen kötet összeállítását is determinálta. Az eltérő időpontban és témában készült írásokat harmonikus egésszé fűzi össze az a fajta szemléletmód, amellyel a szerző a magyarországi egyházak történetét mutatja be, a tőle megszokott szerkezeti logikával, precizitással és roppant gazdag forrásanyag felhasználásával. A kötet tartalmilag igen érdekesítő és szerteágazó, így természetesen egy rövid ismertetésben nincs lehetőség kitérni minden tanulmányra és érdemleges momentumra.

A művelődés- és társadalomtörténeti, illetve történeti néprajzi aspektusú tanulmányokon keresztül a magyarországi történeti egyházak működését, a társadalomban betöltött közéleti és kulturális szerepének különböző szegmenseit ismerheti meg az olvasó. Legfőképpen a protestáns, túlnyomórészt a református egyház képezi vizsgálat tárgyát, de több esetben más korabeli egyház életébe is betekintést nyerhetünk. Így az 1850-60-as évek osztrák önkényuralma alatt kifomálódott katolikus és protestáns magatartásformákkal foglalkozó írásában a református és az evangélikus egyház szerepvállalása mellett a katolikus egyház korabeli tevékenységével és történeti megítélésével is foglalkozik a szerző. A neoprotestáns kisegyházak, „szekták” történetét többek között a dél-magyarországi vallási mozgalmakról írt tanulmányban ismerhetjük meg.

A tanulmányok tárgykörüket tekintve több tudományterületből merítenek, s mutatják be azoknak egy-egy kevésbé ismert, ugyanakkor annál izgalmasabb szegletét: minden esetben az egyháztörténet perspektívájából megvilágítva a különböző tudományos kérdéseket. Így emeli elének Kósa László az irodalomtörténet környezetéből Szabó Dezső és Németh László alakját a két író protestantizmus szemléletével foglalkozó írásaiban.

A szerző nem alakított ki külön tematikus csoportokat, a kötet tematikáját alapvetően a tanulmányok kronológiai sorrendisége determinálta. E kronológia tágabb értelemben véve tulajdonképpen a kora középkortól a 20. század közepéig húzódik, az első tanulmányban ugyanis a magyarországi protestánsoknál jellemző kereszt szimbólumát megvizsgálva a szerző egészen a honfoglalás koráig tekint vissza, hiszen e jelképpel őseink már a „kereszténységgel való első érintkezések alkalmával” megismerkedtek. A Ravasz László leányfaluí éveit, a református ifjúsági körök felszámolását és a református nőszövetséget bemutató írások révén pedig az egyházak számára megpróbáltatásoktól terhes szocializmus korszakába is bepillantást nyerhetnek az olvasók.

A vizsgálati intervallumot tekintve a kötetnek egyértelműen hangsúlyosabb részét képezi a 19. század első felétől a 20. század elejéig terjedő időszak, vagyis a magyar polgárosodás korszaka. A polgárosodás témája, melynek vizsgálatára alapvetően Kósa László kutatásai irányították a néprajztudomány képviselőinek figyelmét, a kötet központi problémaköréként funkcionál. Ezen korszak vizsgálatakor a szerző arra az örökérvényű kérdésre keresi a választ, hogy a korabeli egyházak miként találták meg helyüket a polgári társadalmi viszonyok között. Vagyis az adott korszakot körülölelő munkákban elsősorban a magyarországi történeti egyházak aspektusából a szekuralizáció, a vallási közönyösség, a parasztság szemszögéből pedig a polgári viszonyokkal való megismerkedés, az ún. paraszti polgárosulás társadalmi és kulturális folyamata kerül elsősorban előtérbe.

A szerző által a bevezetésben felvetett nemzeti-egyetemes kultúra kettőssége a tanulmányok vizsgálati helyszínei révén az egész kötet arculatát meghatározza. Hiszen nemzeti érdekkörű kérdések emelkednek egyetemes szintre azáltal, hogy egyes tanulmányok or-

szághatárokat is átlépve reprezentálnak adott kérdéseket. Így irányítja a távoli Ruhr-vidékre az olvasók figyelmét a vidék nagyvárosa, Eberfeld és Debrecen között kialakult diákcsere, illetve ezzel összefüggésben a korabeli magyar református egyház és a német hitvalló egyház kapcsolatát bemutató tanulmány.

A kötet területi hatályát mindemellett azért is nehéz lenne egyértelműen determinálni, mert bizonyos kérdésekről a szerző nemcsak lokális, de központi szinten is a teljességre törekvő áttekintést nyújt. Így egy-egy tanulmányban településeken, földrajzi vagy néprajzi tájakon keresztül ismerhetjük meg az adott témát, máskor viszont az egész nemzetet érintő kérdésként tárul elénk a vizsgált tudományos probléma. A napjainkra már a vallási néprajz divatos témájaként kezelhető felekezeti áttérés kérdését például a Békés megyei község, Kunágótán keresztül láttatja Kósa László, ahol az áttérésre „nem mindennapos módon” került sor: itt ugyanis az 1870-es években római katolikus vallású lakosok lettek reformátusokká.

A református presbitérium történeti néprajzi vizsgálatát tekintve mérföldkönek számító írás Gyula város egyházi testületének 19. századi működését mutatja be. A terjedelmében is fajsúlyos tanulmányban a jellegzetesen egyházi írásos források, így a presbiteri és egyházmegyei jegyzőkönyvek mellett vármegyei közgyűlési iratokat és korabeli statisztikákat is felhasználva mutatja be Kósa László a református presbitérium intézményének kialakulását, a testület szervezetét, tisztségviselőit, társadalmi összetételét, feladatait és hatásköreit.

Az egész ország területére kiterjedően tárja fel a szerző a biedermeier korára jellemző magánéleti vallásosság megnyilvánulásait s a hivatalos egyház keretein kívül is tevékenykedő vallásos kisközösségek működését. Szintén átfogó vizsgálat keretén belül foglalkozik a vallási közönyösség kérdésével, mely témakör ugyancsak Kósa Lászlónak köszönhetően került a tudományos érdeklődés középpontjába. Az elemzés során az elvilágiasodás néhány fontos vizsgálati területe kapott helyett, így a családban, iskolában zajló vallásos nevelés, az egyházfegyelem és egyházfenntartás, a felekezeti identitás, a lelkész személye, illetve a megoldási alternatívák kérdése.

Kósa László egyház és társadalom kapcsolata iránt igen korán jelentkező, személyes érintettsége révén természetszerűen determinált érdeklődése abban a tudományos közegeben formálódott ki, amikor ez a témakör még közismerten a kevésbé preferált vizsgálati kérdések közé tartozott. Így az értő olvasóközönség számára az ezen időszakban készült írások még értékesebbé és érdekesebbé, az egyházak útkeresésének kérdésével kapcsolatban felmerülő, továbbgondolásra ösztönző megállapítások pedig egyértelműen aktuálisnak teszik a korábban már megjelent tanulmányokat.

A szerző által „legátfogóbb célként” megjelölt törekvés teljes mértékben megvalósult, hiszen a közölt tanulmányok mindenképpen gazdagították a korabeli magyar művelődés és felekezeti tagoltság megismertetését. Ez a felekezeti tagoltság azonban a szerző reményeinek megfelelően nem a kulturális diszharmonia tükrén keresztül jelenik meg: a kötetben az együttélés és egymásra hatás által kialakult kulturális összhang koncepciója válik igazán meghatározóvá.

Kósa László most megjelent kötete mintegy tudományos szintézisként tárul az olvasó elé, hiszen egyfelől a szerző egyházi néprajz területén végzett kiemelkedő munkájáról, másfelől pedig a protestáns egyházak nemzeti kultúrában játszott szerepének kérdéséről nyújt teljes áttekintést. E képet pedig a különféle korszakok és tudományágak tekintetében releváns témák teszik még színesebbé, s így a különböző tudományterületek összetartozásának is szép példáját adja a jelen tanulmánykötet.

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 122.

2011

No. 4.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria),
FERENC POZSONY (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany),
MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Head of the Editorial Board:

LÁSZLÓ KÓSA

Editorial Board:

MIKLÓS CSERI, ÁGNES FÜLEMILE, RÓBERT KEMÉNYFI, IMOLA KÜLLŐS, TAMÁS MOHAY,
ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, GÁBOR VARGYAS, GYULA VIGA

Editor:

ELEK BARTHA

Editorial Office Address: Hungarian Ethnographical Society

[Magyar Néprajzi Társaság], H-1055 Budapest V.

Kossuth Lajos tér 12. Telephone: (1) 473-2400/extension 481

Telephone/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

Editor's Address: Department of Ethnology, University of Debrecen

[Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék] H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16.

Telephone /fax: (52) 512-958

E-mail: barthaelek@yahoo.com

TABLE OF CONTENTS

Studies

- István Silling*, *Immaculata* Sacral Objects in the Region Called *Bácska* 305
Veronika Nagy, Functional and Terminological Aspects of *lakodalmi tyúkverő*
[verbatim: Hen-Bashing at Nuptials] 321
Edit Bathó, Folk Song Turning into Artificial Song or Artificial Song Turning into Folk Song?
Cultural History of a Long Forgotten Song..... 349

Communications

- László Ferenc Novák*, 'Nagykörös Város' [Nagykörös Town] within the Ottoman Empire:
Facts and Figures for the Ethnography of *Nagykörös* during the Turkish Occupation 361
Zsolt Bódán, A Christmas in a Middle-Class Family in Gyula at the Turn
of the Century 373

History of Science

- Péter Miklós*, An Attempt at the Psychological Analysis of Peasantry:
On the Doctoral Work of Viola Tomori 390

- Book Reviews** 397

Ethnographia

122. évfolyam

2011

4. szám

Ismertetések

Flórián Mária (szerk.): Az életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján. (*Kisbán Eszter*) – Bati Anikó: Régi és új elemek a cserépfalui konyhán. (*Knézy Judit*) – Petercsák Tivadar (szerk.): Tradicionális agrárközösségek, mezőgazdasági szövetkezetek a Kárpát-medencében (19–21. század). (*Csoma Zsigmond; Bali János*) – Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. (*Bartha Elek*) – Kósa László: Művelődés, egyház, társadalom. (*Szászfalvi Márta*)

A folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg

ISSN 0014-1798

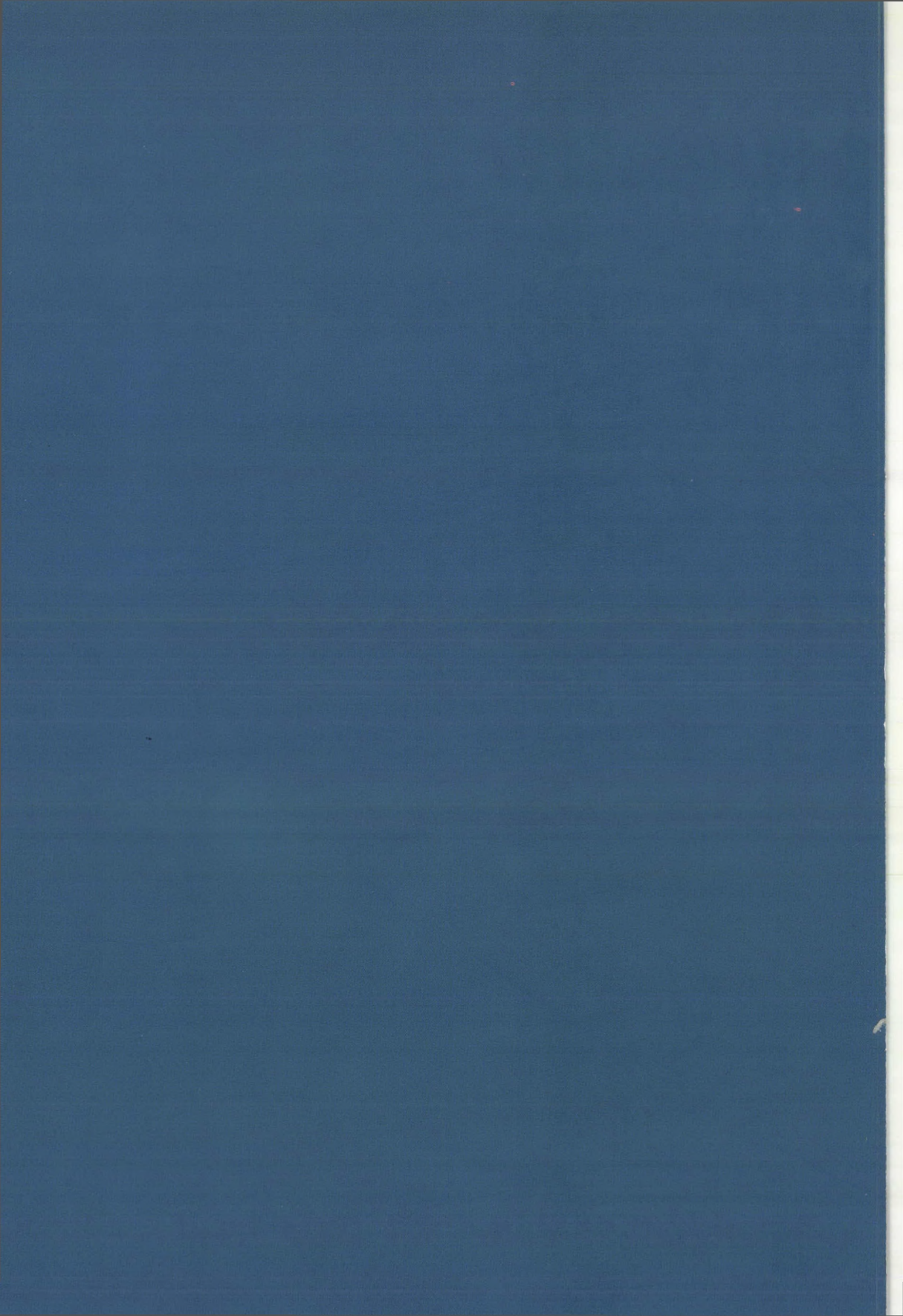
Szerkesztő: Bartha Elek [Editor: Elek Bartha]

Felelős kiadó: Bodó Sándor, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke
[Published by: Sándor Bodó, President of the Hungarian Ethnographical Society]

Fordító: Csontos Pál [Translator: Pál Csontos]

Olvasószerkesztő: Gönczy Monika
[Copy editor: Monika Gönczy]

A borítót tervezte: Dallos Csaba [Cover design: Csaba Dallos]
Nyomdai előkészítő: Bihari Nagy Éva [Printing & Publishing: Éva Bihari Nagy]
Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen [Printed in Debrecen by Kapitális Ltd.]
Felelős vezető: Kapusi József [Managing Director: József Kapusi]

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság Folyóirata
A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 122.

2011

No. 1–4.

A szerkesztőbizottság elnöke / Head of the Editorial Board:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai / Editorial Board:
CSERI MIKLÓS, FÜLEMILE ÁGNES, KEMÉNYFI RÓBERT,
KÜLLŐS IMOLA, MOHAY TAMÁS, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA,
VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA,

Szerkesztő / Editor:

BARTHA ELEK

TARTALOM – TABLE OF CONTENTS

TANULMÁNYOK

<i>Bathó Edit</i> : Népdalból műdal, műdalból népdal? „Kalapom szememre vágom...” Egy rég elfeledett dal kultúrtörténete	349–360
<i>Lajos Veronika</i> : A jelenkutatás etnográfiai dilemmája. Az élettörténeti módszer alkalmazhatósága a moldvai csángó környezetben	44–73
<i>Lukács László</i> : A karácsonyfa a felső-rajnai városokban a 16–17. században	74–87
<i>Nagy Veronika</i> : A lakodalmi tyúkverő funkcionális és terminológiai kérdései	321–348
<i>Silling István</i> : Immaculata-émlékművek a Bácskában	305–320
<i>Turai Tünde</i> : Öregkor-értelmezések. A néprajzi terepmunka tanulságai a harmadik életszakasról	220–253

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bódán Zsolt</i> : Egy gyulai polgáresalád karácsonya a század	373–389
<i>Domonkos Ottó – Kemecsi Lajos</i> : Egy feltárássra váró forrástípus: az ipari rajziskolák mintalapjai	139–156
<i>Füvessy Anikó</i> : Kiss Ernő aradi vértanú csontos nyerge	131–138
<i>Novák László Ferenc</i> : 'Nagykörös Város' az Oszmán Birodalomban – Adatok Nagykörös hódoltságkori néprajzához.....	361–372
<i>P. Szalay Emőke</i> : A féloldalas törökös ágak változatai a Szatmári Református Egyházmegye 17–18. századi úrihímezésén	115–130

ELŐADÁS

<i>Báti Anikó</i> : Cserépfalu és a táplálkozáskultúra-kutatás közelmúltja.....	209–219
<i>Hoppál Mihály</i> : Az etnológiai kutatások jövőjéről.....	29–43
<i>Schubert Gabriella</i> : A színek jelentősége az ember tájékozódásában és mindennapi élete szervezésében	1–28
<i>Vass Erika</i> : Egy Hunyad megyei település élete az ezredfordulón.....	105–114

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

<i>Miklós Péter</i> : Kísérlet a parasztság lélektani értelmezésére. Tomori Viola doktorálásáról	390–396
---	---------

MUZEOLÓGIA

<i>Nagyné Batári Zsuzsanna</i> : Szabadtéri múzeumok berendezéseinek kialakítása. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Észak-magyarországi falu tájegységének esettanulmánya alapján.....	254–286
---	---------

MŰHELY

Szántó Diána: A gyarmatosítástól a nemzetközi fejlesztésig: az észak-déli kapcsolatok történetének rövid áttekintése	157–181
---	---------

IN MEMORIAM

<i>Muskovics Andrea Anna</i> : Emlékezés Égető Melindára	182–191
--	---------

ISMERTETÉSEK

Balassa M. Iván: A Felföld népi építésze. (<i>Muskovics Andrea Anna</i>)	192–193
Báti Anikó: Régi és új elemek a cserépfalui konyhán. (<i>Knézy Judit</i>)	399–406
Bódi Erzsébet: Hagyományos táplálkozáskultúra Gömörben. (<i>Kisbán Eszter</i>)	289–293
Çevik, Nihal Kadioğlu (ed): Imperial Taste: 700 years of culinary culture. (<i>Kisbán Eszter</i>)	295–296
Csupor István: Az Alföld népi kerámiaművészete. (<i>Füvessy Anikó</i>)	194–197
Davidson, Alan: The Oxford Companion to Food. (<i>Kisbán Eszter</i>)	293–294
Farkas Judit: Arzsuná dilemmája. Reszocializáció és legitimáció egy magyar Krisna-hívó közösségben. (<i>Nagy Zoltán</i>)	91–95
Flórián Mária (szerk.): Az életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján. (<i>Kisbán Eszter</i>)	397–399
Halász Péter: Növények a moldvai magyarok hagyományban és mindennapjaiban (<i>Balázs Lajos</i>)	287–289
Kósa László: Művelődés, egyház, társadalom. (<i>Szászfalvi Márta</i>)	413–415
Kovács Teréz: A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása. (<i>Szilágyi Miklós</i>)	99–102
L. Juhász Ilona: Neveitek e márványlapon... A háború jelei. (<i>Klamár Zoltán</i>)	197–199
Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): Jogí néprajz – jogi kultúrtörténet. (<i>Bartha Elek</i>)	412–413
Mezőség. Történelem, örökség, társadalom. (<i>Kósa László</i>)	88–91
Paládi-Kovács Attila: Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században. (<i>Kemecsi Lajos</i>)	202–204
Peter Jan Margry (ed.) Shrines and Pilgrimage in the Modern World. New Itineraries into the Sacred. (<i>Povedák István</i>)	299–302
Petercsák Tivadar (szerk.): Tradicionális agrárközösségek, mezőgazdasági szövetkezetek a Kárpát-medencében (19–21. század). (<i>Csoma Zsigmond</i>)	407–409
Petercsák Tivadar (szerk.): Tradicionális agrárközösségek, mezőgazdasági szövetkezetek a Kárpát-medencében (19–21. század). (<i>Bali János</i>)	409–412
Sabján Tibor: A mászókérményes konyha. (<i>Kemecsi Lajos</i>)	205–206
Szemerkenyi Ágnes: Szólások és közmondások. (<i>Vasvári Zoltán</i>)	95–98
Winter, Johanna Maria van: Spices and Comfits. Collected papers on Medieval food. (<i>Kisbán Eszter</i>)	296–299
Zentai Tünde: A Dél-Dunántúl festett templomai. (<i>Hajdú Ágnes</i>)	200–202

STUDIES

<i>Bathó Edit</i> : Folk Song Turning into Artificial Song or Artificial Song Turning into Folk Song? „ <i>Kalapom szememre vágom...</i> ” [verbatim: I pull my hat over my eyes] Cultural History of a Long Forgotten Song	349–360
<i>Lajos, Veronika</i> The Ethnographic Dilemma of Researching the Present: The Practicability of the Biographical Method in the Context of the Moldavian <i>Csángós</i>	44–73
<i>Lukács, László</i> The Christmas Tree in the Cities of the Upper Rhine in the 16–17. Century	74–87
<i>Nagy Veronika</i> : Functional and Terminological Aspects of <i>lakodalmi tyúkverő</i> [verbatim: hen-bashing at nuptials]	321–348
<i>Silling István</i> : <i>Immaculata</i> Sacral Objects in the Region Called <i>Bácska</i>	305–320
<i>Turái, Tünde</i> Interpretations of Old Age: Lessons of the Ethnographical Fieldwork on the Third Life Period	220–253

COMMUNICATIONS

<i>Bódán Zsolt</i> : A Christmas in a Middle-Class Family in Gyula at the Turn of the Century	373–389
<i>Domonkos, Ottó – Kemecsi, Lajos</i> A New Type of Source to Be Explored: The Specimen Sheets of Specialized Drawing Schools	139–156
<i>Füvessy, Anikó</i> : The Bone Inlaid Saddle of General <i>Ernő Kiss</i> , One of the 13 Martyrs of <i>Arad</i>	131–138
<i>Novák, László Ferenc</i> : ‘ <i>Nagykörös Város</i> ’ [Nagykörös Town] within the Ottoman Empire: Facts and Figures for the Ethnography of <i>Nagykörös</i> during the Turkish Occupation....	361–372
<i>P. Szalay, Emőke</i> Varieties of One-Sided Turkish-Style Stems on 17 th –18 th Century Pieces of <i>Úrihímezés</i> Belonging to the Reformed Diocese of <i>Szatmár</i>	115–130

PRESENTATION

<i>Báti, Anikó Cserépfalu</i> and the Recent Past of Nutrition Culture Research	209–219
<i>Hoppál, Mihály</i> On the Future of Ethnological Research	29–43
<i>Schubert, Gabriella</i> The Role of Colours in Men’s Orientation and Organization of Everyday Life	1–28
<i>Vass, Erika</i> The Life of a Settlement in <i>Hunyad</i> County at the Turn of the Millennium	105–114

HISTORY OF SCIENCE

<i>Miklós, Péter</i> An Attempt at the Psychological Analysis of Peasantry: On the Doctoral Work of Viola Tomori	390–396
---	---------

MUZEOLÓGY

<i>Nagyné Batári, Zsuzsanna</i> Creating interiors in open air museums. Case Study on the Basis of the Northern Hungarian Village Regional unit in the Hungarian Open Air Museum	254–287
--	---------

WORKSHOP

<i>Szántó, Diána</i> From Colonization to international Development: A Brief Account of North-South Relations	157–181
--	---------

IN MEMORIAM

<i>Muskovics, Andrea Anna</i> : Remembering <i>Melinda Égető</i>	182–191
--	---------